

Ett professionellt landskap i förvandling

Ett professionellt landskap i förvandling

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.339>

E-boken är publicerad av Samhällsvetenskapliga fakulteten vid Lunds universitet 2025

Boken är ursprungligen publicerad av Studentlitteratur.

ISBN: 978-91-44-12227-4

eISBN: 978-91-8104-670-0

Upphovsrätt: Författaren/författarna

Denna text är licensierad under CC BY-NC 4.0, Erkännande.

(Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>). Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men ej användas i kommersiella syften. Verkets upphovsperson måste anges.

Ett professionellt landskap i förvandling

THOMAS BRANTE

KERSTIN SVENSSON

LENNART G. SVENSSON

(RED.)

INNEHÅLL

Författarpresentationer	9
Förord	13

1 Det svenska professionella landskapet 15

KERSTIN SVENSSON OCH LENNART G. SVENSSON

Studiens sammanhang	18
Det professionella landskapets framväxt	18
Professionerna i kunskapssamhället	22
Den högre utbildningen och relationen till arbetslivet	27
Studiens syften, material och ansatser	32
Ett landskap av professionella kompetensfält	34
Begreppet profession	36
Klassiska professioner	38
Välfärdsprofessioner eller nya professioner	39
Preprofessioner	41
Relationen mellan de tre generationerna	43
Begreppet fält	44
Professionella kompetensfält	46
Sju professionella kompetensfält	47
Kapitlens innehåll	50
Referenser	56

2 Nya samhällsvillkor för det professionella landskapet 61

LENNART G. SVENSSON OCH KERSTIN SVENSSON

Internationalisering 64

Datorisering, digitalisering och artificiell intelligens 69

Individualisering 71

Styrningslogiker 74

Den nya ekonomiska logiken 76

Den nya politisk-administrativa styrningslogiken 78

Den professionella logiken 79

Slutdiskussion 80

Referenser 86

3 Universitetslärarna och den högre utbildningen 91

OLA AGEVALL OCH GUNNAR OLOFSSON

Konstitueringen av dagens akademiska fält 92

Det moderna akademiska professionella fältet 93

Positioner på det högre utbildningsfältet 95

Den ekonomiska krisen, kunskapssamhället och universitetssystemet 99

Resurschocker och den högre utbildningens organisering 101

Den akademiska professionen idag – storlek, struktur och skiktning 109

Professionens omfång och sammansättning 2016 111

Fördelning av antalet studenter och resurser för forskning och undervisning vid fyra slags lärosäten 113

Universitetslärarprofessionen och de olika vetenskapsområdena 115

Forskningstätheten i högskolefältets olika delar 116

Ett dubbelt kuperat landskap 118

Slutdiskussion 119

Referenser 124

Offentligt tryck 126

SCB. Datamaterial 126

4 Utbildningsfältets omvandling och läraryrkenas professionalisering 127

MARGARETA NILSSON LINDSTRÖM

Utbildningsfältet och dess avgränsningar	129
Kommunalisering, avreglering och ökad extern styrning	131
Nyliberala influenser och nya aktörer	133
Intensifierad styrning och förändrade arbetsvillkor	136
Lärarlegitimation – ökad lärarautonomi eller ökat arbetsgivarinflytande?	138
Rektor som preprofession	139
Lärare som välfärdsprofessioner och legitimationsyrken	141
Motstridiga professionaliseringsagendor	143
Professionalism som styrningslogik och läraryrkenas professionalisering	145
Utbildningsvetenskap som läraryrkenas kunskapsbas	146
Akademisk yrkesutbildning och reducerade praktisk-pedagogiska inslag	152
Arbetsdelning, karriärtjänster och utmanad kollegialitet	154
Lärarlegitimation och förstärkt arbetsmarknadsposition	158
Yrkesetiskt program och lärardominerad ansvarsnämnd	162
Slutdiskussion	163
Referenser	165

5 Den sociala regleringens professioner 171

KERSTIN SVENSSON

Fältets organisationer och förutsättningar	171
Befolkning och organisationer	173
Trygghet och risk	174
Politik och evidens	175
Fältets centrala professioner och deras bakgrund	177
Juristerna	179
Karriärvägar	180
Åklagarna får ökad diskretion	181
Styrning och arbetsmiljö	184

Socionomerna	186
Statlig styrning av kommunal praktik	186
Evidensbaserad praktik och ökad dokumentation	188
Forskning och utbildning i socialt arbete	189
Barn- och ungdomsfrågor blir socionomspecifikt arbete	190
En praktik i förändring	191
Poliserna	192
Vägen till en centraliserad polis med utbildning på högskola	193
Riktigt polisarbete och styrning av praktiken	198
Förändrad arbetssituation	201
Polisförbundets strävanden	204
Polisvetenskap	206
Professionalisering av polisen?	208
Slutdiskussion	209
Referenser	211

6 Psykosociala integrationens fält i nutid 217

LENNART G. SVENSSON OCH EVA JOHNSON

Ökad efterfrågan på ett fält med oklara gränser	221
Verksamheter med psykoterapi och psykosocial rådgivning	223
Psykiater	224
Ny organisation av psykiatri	225
Psykolog	228
Utbildning	229
Arbetsmarknad	230
Organisering	231
Kurator	235
Skolkuratorer	237
Utbildning och legitimation	239
Coach – en preprofession	241
Utbildning och organisering	242
Kunskapsbas och kompetens	243
Psykoterapeut	244
Föreningar	247
Arbetsmarknad en politisk fråga	247
Utbildning och legitimation	248

Evidensdebatten om psykoterapi och socialt arbete	253
Kognitiv bas och relation till omgivningen	257
Slutdiskussion	259
Referenser	262

7 Det medicinska professionella fältet 271

ELIN K. FUNCK

Finansiella åtstramningar, nyliberala vindar och förändrad opinion	275
En växande kvalitetsrörelse sätter ramar för jurisdiktionen	279
Ledningsansvaret inom hälso- och sjukvården omdefinieras	283
Mätbarhet och standardisering ger utrymme för ökad extern styrning	286
Manualisering av professionell kunskap – exemplet nationella kvalitetsregister	288
Evidensbaserad medicin – ett utmanande kunskapsparadigm	290
Patienten individualiseras	294
Slutdiskussion	299
Referenser	302

8 Det teknologiska fältet: Ingenjörers nutida professionsutveckling 307

GLENN SJÖSTRAND

Ingenjörernas nutida professionsutmaningar	310
Det teknologiska fältets utveckling 1970–1990	315
Det teknologiska fältet reprofessionaliseras 1991–2017	316
Teknikutbildningarnas förändring	318
Den teknologiska epistemiska grunden utmanas – högre utbildning och forskning	326
Nationell och internationell konsolidering av fackföreningar	327
Ingenjörernas arbetsmarknad – diversifieringen fortsätter	329
Det teknologiska fältets förändrade arbetsvillkor	333
Förändrad styrning och kontroll av ingenjörernas arbete	338
Slutdiskussion	344
Referenser	348
Internet	352

9 Kapitalmarknaden tränger sig på – om ekonomer, marknaden och finansanalytiker 353

KARIN JONNERGÅRD

Framväxten av utbildade ekonomer 355

Hur en glömd marknad växer sig stark – historiska språng hos kapitalmarknaden 358

 Börsens inträde i samhällsdebatten 359

 Kapitalmarknadens tillväxt 361

 Marknadens organisering 363

 Kapitalmarknaden som samhällssektor 364

Börsens yrken – exemplet finansanalytiker 369

 Finansanalytikers förutsättningar 370

 Finansanalytikernas praktik 375

Slutdiskussion 379

 Betydelsen av kapitalmarknaden som fält 379

 Kapitalmarknaden som professionellt fält 381

Referenser 385

Person- och sakregister 391

FÖRFATTARPPRESENTATIONER

Ola Agevall är professor i sociologi vid Linnéuniversitetet. Hans forskning berör främst områden som sociologisk teori, klassisk sociologi, professionsstudier och utbildningssociologi. Senare publikationer är bland annat Swedberg & Agevall *The Max Weber dictionary* (Stanford UP 2016), bidrag till Liljegren & Saks *Professions and metaphors: Understanding professions in society* (Routledge 2017) och till Smeby & Sutphen *From vocational to professional education: Educating for social welfare* (Routledge 2014). Sedan 2010 förestår han Forum för professionsforskning.

Thomas Brante var professor i sociologi och i socialt arbete vid Lunds universitet. Hans forskning har främst varit inom kunskapssociologi och vetenskapsteori. Hans studier av professionerna som samhällets kunskapsbärare har fått stor uppmärksamhet. Boken *Den professionella logiken* (Liber 2014) uppmärksammades bland annat av Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala som tilldelade honom 2015 års pris ”för bästa tvärvetenskapliga insats av utmärkt kvalitet” med motiveringen att hans forskning på ett ”fruktbart sätt kombinerar en sociologisk, lärdomshistorisk och vetenskaps-teoretisk analys”.

Elin K. Funck är docent i företagsekonomi med inriktning ekonomi-styrning, vid Linnéuniversitetet i Växjö. Hennes forskning handlar om styrning, professioner och hur nya styrverktyg påverkar och påverkas av den kontext som de förs in i. Bland de senaste publikationerna kan nämnas *Audit as leviathan: Constructing quality registers in Swedish health care* (Financial Accountability & Management 2015), *The balanced scorecard in healthcare organizations* (Routledge 2016, red. Örtenblad, Abrahamson Löfström & Sheaff) samt *Professional archetype change: A critical examination of the good in unlimited professional autonomy* (Professions and Professionalism 2012).

Eva Johnsson är socionom, leg. psykoterapeut och docent i socialt arbete och är verksam som universitetslektor vid Socialhögskolan, Lunds universitet. Hennes forskning handlar främst om professioner. Hon har publicerat böcker och artiklar om professionellas villkor såväl generellt som för socionomer. Senaste publikationerna är Jägervi & Johnsson (2015) "Kollektiv identitet och hjälparroll i brottsofferjourer", *Socialvetenskaplig Tidskrift* nr 3–4, samt medverkan i Brante et al. *Professionerna i kunskapssamhället* (Liber 2015).

Karin Jonnergård är professor i företagsekonomi vid Linnéuniversitetet och Lunds universitet. Hon forskar om styrning av professioner och bolag, med särskilt fokus på finansmarknadens och hälsovårdens professioner. För tillfället arbetar hon med projekt om digitaliseringens effekter på professioners identitet och arbetsmiljö. Hennes senaste publikationer är Jonnergård & Krantz (2017) "Att ha tråkigt: Dokumentstyrning av revisorer och lärare", *Socialvetenskaplig Tidskrift* nr 3–4, samt Erlingsdóttir & Jonnergård (2018) "För kung och fosterland. En kritisk diskursanalys av ehälsa", i *På tal om ehälsa: Ehälsa som samhällsfenomen i teori och praktik* (Studentlitteratur 2019, red. Erlingsdóttir & Sandberg).

Margareta Nilsson Lindström, filosofie doktor i sociologi, är verksam som universitetslektor vid Sociologiska institutionen i Lund. Nilsson Lindström har som avdelningsdirektör vid Lund universitets Utvärderingsenhet och som lärare och forskare vid Lunds universitet och Linnéuniversitet huvudsakligen ägnat sig åt frågor om akademiska utbildningar, alumner och arbetsmarknaden. Hennes senaste publikationer behandlar lärarutbildning samt läraryrkets förvetenskapligande och professionalisering.

Gunnar Olofsson är professor emeritus i sociologi vid Linnéuniversitetet. Han har genom åren publicerat artiklar och böcker om arbetarrörelse och socialdemokrati; bostadsmarknad; socialpolitik, pensionssystemen och den äldre arbetskraften; sociologisk teori; den grekiska migrationen till Sverige – och sedan drygt tio år främst om professioner och högre utbildning, särskilt om akademiska yrkesutbildningar. Under 35 år har han som medlem av fakultetsstyrelser vid universiteten i Lund (som doktorand), Köpenhamn (som lektor) och Växjö (som professor) följt universitetssystemets förändringar.

Glenn Sjöstrand är filosofie doktor och universitetslektor i sociologi vid Linnéuniversitetet i Växjö. Hans publikationer är främst inom ekonomisk sociologi med fokus på företagarelationer, gävoekonomi och entreprenörskap, och han var redaktör för boken *Fiffelsverige: Sociologiska perspektiv på skandaler och fusk* (Liber 2005). Sjöstrands professionssociologiska studier har särskilt behandlat ingenjörers professionsutveckling.

Kerstin Svensson är socionom och professor i socialt arbete vid Lunds universitet. Hennes forskning handlar om professioner och organisationer. Hon har publicerat ett stort antal böcker och artiklar om förutsättningarna för och genomförandet av arbetet i människobehandlande organisationer, till exempel Ponnert & Svensson *Socionomen i myndigheten* (Gleerups 2019) och *Förändringens entreprenörer och tröghetens agenter* (Liber 2013, red. Linde & Svensson). Hennes studier har utgått från arbetet inom kriminalvård, socialtjänst, brottsofferjourer, missbruksvård, ungdomsvård, skola och polis.

Lennart G. Svensson är professor emeritus vid Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap vid Göteborgs universitet. Han har även varit verksam som lärare och forskare vid Senter for profesjonsstudier, Høgskolan i Oslo. Till de senaste publikationerna hör bland annat *Sociology of professions* (Daidalos 2010, red. Svensson & Evetts), Temanummer i professionsstudier, *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 4, 2011, medverkan i Brante et al. *Professionerna i kunskapssamhället* (Liber 2015) och i *Arbetslivet* (Studentlitteratur 2017, red. Bengtsson & Berglund).

FÖRORD

Denna antologi beskriver och analyserar hur sju professionella kompetensfält i Sverige har utvecklats från cirka 1980-tal. Den har skrivits inom ramen för forskningsprogrammet *Det professionella landskapet i Sverige* under ledning av Thomas Brante. Detta program har, jämte flera andra aktiviteter, innefattat två forskningsprojekt som genomförts med finansiering av forskningsråd. Utifrån forskningsprogrammet har ett stort antal publikationer presenterats. Av dessa bör två böcker särskilt nämnas: Thomas Brantes (2014) *Den professionella logiken: hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*, Stockholm: Liber, och Thomas Brantes, Eva Johanssons, Gunnar Olofssons och Lennart Svenssons (2015) *Professionerna i kunskapssamhället: en jämförande studie av svenska professioner*, Stockholm: Liber.

Forskningsprojektet "Kunskapssamhällets bärare. En studie av professionernas historiska framväxt och nutida samhälleliga betydelse i Sverige" har finansierats av Vetenskapsrådet. En historisk volym, *Det professionella landskapets framväxt*, om tiden fram till cirka 1980-tal, har tidigare presenterats och får här sin uppföljning i en nutidshistorisk volym: *Ett professionellt landskap i förvandling*. Dessa två böcker är den samlade presentationen av projektet. En tidig version av analysen av den historiska framväxten av professionella fält har presenterats som ett specialnummer i tidskriften *Professions and Professionalism*, nr 2, 2013. Därtill har flera andra publikationer presenterats separat om de olika professionella fält som studerats.

Thomas Brante har lett forskningsprogrammet, och sedan 2011 också detta specifika projekt där han samlade ett stort antal forskare som parallellt arbetat med olika professionella fält. Under arbetets gång har forskar-

gruppen haft återkommande seminarier och diskuterat texter och resultat av studierna. Thomas Brante avled 2016 då projektet var i sitt slutskede. Han hade vid den tiden kommenterat kapitlen som var under arbete, och han hade också skrivit utkast till en inledningstext. Detta motiverar att Thomas Brante står som huvudredaktör också för dessa antologier.

Lund och Göteborg, juni 2019

Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson

DET SVENSKA PROFESSIONELLA LANDSKAPET

KERSTIN SVENSSON OCH LENNART G. SVENSSON¹

Detta inledande kapitel sätter in boken i sitt sammanhang genom att vi presenterar de bakomliggande studierna och definierar centrala begrepp. Efter en inledning om professionerna i samhället summerar vi vad som framkommit i en historisk kartläggning av framväxten av ett professionellt landskap och en nutida kartläggning av aktuella förändringar inom detta landskap. Vi lyfter därefter särskilt fram den högre utbildningens förändring, eftersom den haft inflytande över alla de fält som studeras i boken. Den studie som legat till grund för boken presenteras och sedan övergår vi till att klargöra bokens centrala begrepp. I den delen av kapitlet reder vi ut hur vi definierar profession, de tre generationerna av professioner vi laborerar med (klassiska, välfärdsprofessioner och preprofessioner) och relationen dem emellan, samt hur vi definierar begreppen fält och professionella kompetensfält. Kapitlet avslutas med korta sammanfattningar av kapitlen om de olika fälten.

Professioner utgör betydande delar av högre utbildning, av arbetslivet och av samhällets organisering. De har en central plats i moderna samhällen och stort inflytande över människors vardag. Professioner är yrken som skapar och utför tjänster baserade på en viss teoretisk kunskap som man förvärvat genom längre, specialiserad utbildning. Omgivningen efterfrågar eller är föremål för de professionellas yrkesutövning, som sker under ansvar och är baserad på tillit. Det innebär i sin tur dels en asymmetrisk maktrelation, dels krav på att utövningen måste rättfärdigas med goda argument. Detta

¹ Thomas Brante har tidigt i processen skrivit ett utkast till inledningskapitel. Detta har beaktats under vårt skrivande och haft stort värde. Då de två inledande kapitlen nu bygger på vår text, våra utgångspunkter och de i antologin ingående kapitlen i deras nuvarande utformning står dock inte Thomas Brante som författare till inledningskapitlet trots att han är huvudredaktör för boken i dess helhet.

kräver att makten binds både internt med kollegial kontroll och externt med administrativ och juridisk kontroll. Denna samhällsinstitution har utvecklats under en lång historisk process och under skilda villkor för olika professioner och professionella fält – delvis parallellt med eller inbäddat i industrialisering, marknader och staters konstruktion. Att beskriva hur dessa yrken och hela det svenska professionella landskapet har utvecklats och förändrats under senare decennier utgör syftet med denna bok. En tidigare volym, som sträcker sig till 1980-talet, beskriver och analyserar hur och varför detta landskap historiskt växte fram.² Det gemensamma syftet med hela projektet har varit att definiera och förklara fenomenet professioner, deras specifika dynamik och samhällseliga betydelse. En samhällsrelevans ligger i att politiska representanter bör ta betydligt större hänsyn till och sträva efter att utnyttja de speciella resurser, den kompetens och den organisering genom främst kollegialitet som det professionella skiktet är bärare av.³

Professionell yrkesutövning kan ses som en viss typ av samhällelig eller social styrning jämförbar med och relaterad till politisk, byråkratisk och ekonomisk styrning eller marknadsstyrning.⁴ Denna nutida period från cirka 1980 kännetecknas av att professionell styrning med kunskap, etik, kollegialitet och autonomi har utmanats starkt av dessa andra styrformer eller styrlogiker. En mer allmän degradering av och ett ifrågasättande av kunskap, expertis och professionalism jämte internationalisering och det digitala samhällets spridning av sådan kunskap är ytterligare förändringar som utmanar professionell yrkesutövning. Sådana nutida samhällsprocesser gör det angeläget att undersöka hur de påverkat det professionella landskapet och hur vissa professionella kompetensfält därmed har utvecklats och förändrats.

Vår utgångspunkt för att beskriva professionernas nutida förändringar är således det moderna professionella skiktet, eller vad vi kallar det profes-

2 Brante, Svensson & Svensson 2019.

3 Detta var också en av de politiska ambitionerna när Tillitsdelegationen tillsattes 2016, Tillitsdelegationen, Dir. 2016:51, och fick utvidgat mandat 2017, Dir. 2017:119; Se även SOU 2018: 38 och 47.

4 Freidson 2001. En variant på sådana styrprinciper är: marknad/pris, hierarki/auktoritet/byråkrati, gemenskap/tillit/profession, i Bringselius 2018, s. 19ff. Styrning, styrform eller styrningslogik avser: fördelning av resurser, beslutsfattande, av vem externt och internt och hur auktoritet och ansvar fördelas och avgränsas. Sahlin & Eriksson-Zetterqvist 2016, s. 18. Se vidare Styrningslogiker i kap. 2. Om kollegialitet på olika fält, se Samuelsson 2018.

sionella landskapet.⁵ Detta makrosociologiska begrepp avser att fånga det professionella skiktet i sin helhet och placera det i den större samhällsliga kontexten. Det är således en efterföljare till Talcot Parsons begrepp ”det professionella komplexet”⁶ och även till Andrew Abbotts ”professionssystemet”⁷. Andra begrepp som använts är kluster, klass, ”the professional-managerial class”⁸ och till och med ”ny klass”. Émile Durkheim använde ”corps intermediaires”⁹ för att beteckna speciella yrkessammanslutningar mellan staten och dess medborgare. Begreppen används för att ange att professioner befinner sig mellan de samhällsliga (ekonomiska, politiska) eliterna och folket, eller mellan de översta och nedersta socio-ekonomiska skikten, eller mellan de båda huvudklasserna; de är delar av mellanskikten och har även kallats det bildade mellanskiktet.¹⁰ De funktioner som tillskrivs det professionella skiktet är oftast snarlikt vad Durkheim skisserade. Tjänstemän utgör större delen av mellanskikten eller medelklassen. Deras meriter, positioner och karriärer inramas av byråkratiska organisationer och logiker och har därigenom organisationsresurser till sitt förfogande. Professionella skiljer ut sig från tjänstemän i allmänhet genom att ha en starkare yrkesidentitet och vara mer beroende av en bestämd yrkesutbildning. De förfogar därmed över professionsresurser, som ger större självständighet i arbetsorganisationerna, och delvis över organisationsresurser – ibland i konkurrens med andra tjänstemän.¹¹

Professioner har såväl produktiva som reproduktiva funktioner, eller integrerande, innovativa, repressiva, ideologiska, kulturella, politiska och ekonomiska funktioner. Professioner kan ses som statens och kapitalets funktionärer, som bevarare av klassamhället, alternativt förstås de som demokratins och välståndets bärare och spjutspetsar. Under alla förhållanden förses professioner ur ett makroperspektiv med mekanismer som ger samhället viktiga delar av dess dynamik och även binder samman samhället och dess individer. De anses ha avgörande betydelse för dels den sociala ordningen, dels samhällets framåtskridande och modernisering.

5 Här bör det tilläggas att vi på intet sätt menar att *förklara* historien med den nuvarande, dvs. vi arbetar inte teleologiskt. Vi kan möjligen anklagas för ”presentism”.

6 Parsons 1964, s. 37.

7 Abbott 1988.

8 Ehrenreich & Ehrenreich 1977.

9 Durkheim 1983.

10 Conze & Kocka 1985.

11 Olofsson 2018; Wright 1997, 2015.

Professioner ingår i relationer till sin omgivning. Det gäller relationer till vetenskap, forskning och högre utbildning – särskilt framträdande med professioner som samhällets kunskapsbärare i ett kunskapsperspektiv, som i denna bok. Det gäller relationer till staten med politik, myndigheter och förvaltningsorganisationer. Det gäller relationer till marknader med efterfrågan från individer och organisationer. Det gäller också relationer till andra professioner, andra yrken och andra yrkes- och arbetsorganisationer.

Studiens sammanhang

Denna antologi är ett fristående arbete, men den har arbetats fram i ett sammanhang där tre böcker tidigare publicerats. I *Den professionella logiken* presenterade och diskuterade Thomas Brante det moderna kunskapssamhället och hur vetenskap och praktik förenas.¹² I *Professionerna i kunskaps-samhället* presenterades en kvantitativ jämförande studie av flera professioner utifrån en enkätstudie.¹³ I *Det professionella landskapets framväxt*¹⁴ presenterades utvecklingen inom sex professionella fält: högre utbildning, utbildning, psykosocial integration, social reglering, hälsa och teknologi.¹⁵ Eftersom dessa arbeten ramat in arbetet med den här föreliggande antologin vill vi ge några korta summeringar av dem, tillsammans med en översiktlig beskrivning av den högre utbildningen i Sverige, innan vi går vidare.

Det professionella landskapets framväxt

Thomas Brante diskuterar i *Den professionella logiken* sex perioder i Sveriges nations- och statsbyggande.¹⁶ De fyra första perioderna har behandlats i antologin *Det professionella landskapets framväxt*¹⁷, där de beskrevs på varierande vis, beroende på när de olika professionella fälten utvecklades:

¹² Brante 2014.

¹³ Brante et al. 2015.

¹⁴ Brante, Svensson & Svensson 2019.

¹⁵ Fälten nämns här, men definieras och förklaras senare i detta kapitel och vidare i kapitlen för respektive fält.

¹⁶ Brante 2014, kap. 2.

¹⁷ Brante, Svensson & Svensson 2019.

1. Nationalstaten (1500- och 1600-talen) och därmed behov av utbildning av professionella statstjänstemän beskrevs framför allt i kapitlet om det akademiska fältet.
2. Den estetiska staten och de konstnärliga professionerna (svenskt 1700-tal), liksom de nutida i denna bok, saknades i den historiska volymen.¹⁸
3. Den industriella revolutionen och de tekniska professionerna (1800-talet) beskrevs särskilt i kapitlet om det teknologiska fältet.
4. Välfärdsstaten och de människobehandlande professionerna beskrevs i kapitlen om utbildningsfältet, hälsofältet, regleringsfältet och det psykosociala integrationsfältet. Välfärdsstaten hade rötter från slutet av 1800-talet, men starka politiska initiativ togs i Sverige på 1930-talet i dialog med professionell expertis utifrån idéer om att modernisera landet med social ingenjörskonst. Kvantitativa take-off för dessa professioner började dock först efter andra världskrigets slut, vilket också manifesteras i den högre utbildningens expansion.

Denna antologi behandlar den femte perioden:

5. Den nyliberala staten och marknadsprofessionerna.

En tänkbar angelägen fortsättning utgör den av Brante skisserade sjätte perioden:

6. Den globaliserade staten och de internationella professionerna.

En för samtliga fält mycket framträdande gynnsam betingelse var etablering och utveckling av den nationella och lokala staten med myndigheter och förvaltningar i den offentliga sektorn under industrisamhällets respektive välfärdssamhällets epoker.¹⁹ En del av detta utgjordes av utbildningsväsendets och utbildningssamhällets framväxt och expansion. Till exempel skapades genom statens försorg en systematisk legitimering av teknisk kompetens via utbildning, examina och vetenskaplighet redan på 1870-talet. Men detta

¹⁸ För vidare kunskap om det estetiska fältet, se t.ex. Sciulli 2010 och Svensson 2015.

¹⁹ I det sammanhanget kan man som Thomas Brante sakna professionsstudier av politik som fält och politiker som profession, vilket syns i egna utbildningar, särskilda karriärer och identiteter. En journalistisk ansats utgör Isaksson 2006.

bildade samtidigt en del av själva professionaliseringen och är därmed svårt att analytiskt urskilja som en betingelse i sig, utan får ses som en del av yrkenas strukturella omgivning. På det akademiska fältet är detta mycket tydligt. Professionernas yrkesutbildningar och deras ”gradvisa inkorporering i akademien framträder därmed som den enskilt viktigaste faktorn för omvandlingen till universitetssystemets och universitetslärarkårens specifikt moderna form”.²⁰

I denna nationalstatliga process expanderade både utbildningar och professioner mycket starkt när först industrisamhället byggdes upp och välfärdssamhället senare växte fram. Statens roll var stark och tydlig under dessa processer. Genom utredningar, politiska beslut och konstruktion och reformer av organisationer styrde staten förutsättningarna för och formeringen av professionerna. En slutsats som inte minst gäller läraryrkena. Externa utbildningspolitiska visioner och strategier i utredningar positionerade och avgränsade lärares yrkesverksamhet och kognitiva legitimering, vilket formade verksamheternas organisationer, som till exempel skolorna. Dessa kom i sin tur att utgöra mer materialiserade betingelser för professionerna. De fick delegation av sina samhällsuppdrag från staten via sina förvaltnings- och arbetsorganisationer, vilka kom att utgöra de viktigaste betingelserna för många yrkens och fälts professionalisering.

Detta framträdde särskilt tydligt på utbildningsfältet och hälsofältet. Skolans traditionella undervisningsformer liksom skolans organisering utgjorde starkt begränsande och bestämmande former för läraryrkena. Yrkena på hälsofältet analyserades som en underordning under staten. Den framväxande nationalstaten och statsadministrationen bildade en instans mellan medborgarna och sjukvården som samhällsfunktion. Analysen av läkar- och sjuksköterskeyrkets professionalisering visade betydelsen av organisatoriska traditioner som styrde politiska investeringar och utbyggnaden av hälso- och sjukvården. Där följdes vad som kallas akutvårdslogiken, vilken blev en konsoliderande faktor för medicinen. På det akademiska fältet bildar de äldre universiteten en både innehållslig och organisatorisk motpol till de nya högskolorna. På regleringsfältet spelade rättsväsendet en motsvarande roll som organisatorisk betingelse. Det psykosociala fältet kan däremot ses som ett undantag genom att det var relativt oberoende av stora och starka byråkratiska arbetsorganisationer i statens tjänst. Där var istället ideella föreningar, stiftelser och mindre enskilda företag framträdande

²⁰ Agevall & Olofsson 2019, s. 129.

betingelser som hörde ihop med en professionalisering underifrån. Statens roll i det svenska professionella landskapets framväxt var mycket betydande, men som synes, särskilt på det psykosociala fältet, inte allenarådande.

En helt annan betingelse finner vi i forskningens och kunskapsutvecklingens egen inre omvandling. Inom naturvetenskap, medicin och teknik utvecklades kunskap om orsakssamband och mekanismerna bakom dem som kunde ge förklaringar och därmed grund för intervention. Detta bildade en helt ny kognitiv bas för många professionella yrken att förklara, behandla och åtgärda processer. Exempel utgör ingenjörsvetenskapen, det biomedicinska paradigmet och den experimentella psykologin. Det var särskilt på det teknologiska fältet och hälsofältet som man därmed fick helt nya resurser, varigenom yrkena kunde differentieras och specialiseras. Denna mekanismbaserade kunskap bildade också grund för interventioner i verkliga sammanhang. Här möttes vetenskap och profession i professionella praktiker som fick sin legitimitet genom vetenskaplig kunskap – ofta via en ontologisk modell specifik för en viss professionell praktik.²¹ Brante ger ett antal exempel på hur teorier integreras med professionella praktiker. De visar också att det krävs särskilda ingående studier om den vetenskapliga utvecklingen som går utöver vad vi kunde göra av de sex professionella kompetensfälten i den historiska studien.²²

Vi kan sammanfatta skillnaderna vad gäller kognitiv bas mellan de klassiska professionerna och välfärdsprofessionerna på följande sätt:²³ I allmänhet fick de klassiska professionerna sina kvalitativa take-off på grund av vetenskapliga och teknologiska genombrott, medan de senare välfärdsprofessionerna fick sina kvantitativa take-off på grund av politiska beslut. Välfärdsprofessionerna och de människobehandlande områdena använde kunskap som var mer kontextberoende, de saknade gemensam ontologisk modell och tenderade att vara mer flerparadigmatiska. De klassiska professionernas praktiker (undantaget juridiken) var mer baserade på gemensamma och erkända mekanismkunskaper, medan välfärdsprofessionernas praktiker istället var mer baserade på korrelationer och enkla orsakssamband.

Status, slutligen, kan ses som en underliggande kausal struktur i utvecklingen. Det torde vara särskilt tydligt vad gäller akademifältet och hälsofältet.

²¹ Brante 2014, s. 204ff.

²² Brante 2014, s. 209ff.

²³ Brante 2014, s. 246.

Det senare lånar eller använder sig också till stor del av statusordningar som har funnits och finns inom akademifältet. Sådana statusordningar gäller lärosäten, fakulteter, ämnen, vetenskaper och positioner. De kan förklara hur professionsutbildningarna vid olika institut utanför universitetet övertog former för undervisning och examination från universitetet. Liksom hur universitetet omformades när dessa instituts forskning och yrkesutbildningar infogades i universitetens institutioner och organisation.

På hälsofältet visas en rad dimensioner som specialiteternas och hela verksamhetens statusordningar vilar på, som: forskningsberoende, klar- oklar diagnos, bota-vårda, ren-oren kunskap, kirurgi-medicin, slutenvård-öppenvård osv.²⁴ Sannolikt hör sådana statuskillnader nära samman med över- och underordning, makt, inflytande och kamp om centrala resurser mellan yrken på fältet och i relation till andra fält.

De svenska professionella kompetensfälten utvecklades huvudsakligen i dynamiken mellan politisk-byråkratisk styrning och professionell styrning. Det handlade mindre om relationen till efterfrågan från en marknad och mycket mer om krav från politiska organ och statliga myndigheter att söka tillgodose medborgares och individers behov jämte organisationers mål.

Professionerna i kunskapssamhället

Presentationen av de långa och generella dragen i utvecklingen av det professionella landskapets olika fält är ovan sammanfattad översiktligt. När man tittare närmare inom de olika fälten ses olika processer tydligare, men det finns även generella förändringar som kan ses i kortare tidsperspektiv. På den svenska arbetsmarknaden utgör mellanskikten eller tjänstemännen cirka 2,5 miljoner. Därav utgör de klassiska professionerna som läkare, jurister, civilingenjörer, psykologer, universitetslärare, tandläkare och revisorer cirka 200 000 samt välfärdsprofessioner som sjuksköterskor, socialsekreterare och lärare m.fl. cirka 370 000.²⁵ Tjänstemännens yrkesinnehåll fördelar sig med 14 procent som chefer av alla slag, 27 procent inom administration och ekonomi, 23 procent inom teknik samt 36 procent i humanistiska eller professionella yrken i vid mening.²⁶ Antalet sysselsatta totalt sett i privat väl-

²⁴ Carlhed Ydhag i Brante, Svensson & Svensson 2019.

²⁵ Olofsson 2018.

²⁶ Therborn 2018, s. 79.

färdsverksamhet ökade från 60 000 år 1980 till 240 000 år 2015, varav störst ökning inom vård och omsorg.²⁷ Samtidigt halverades antalet statsanställda.

Thomas Brante, Eva Johnsson, Gunnar Olofsson och Lennart G. Svensson presenterar i boken *Professionerna i kunskapssamhället*²⁸ en enkätstudie från 2010 med jämförelser mellan professioner, och en uppföljning av en liknande enkätstudie från 1996.²⁹ I 2010 års studie ingår jämförelser utifrån de 11 yrken som var gemensamma vid båda tillfällena och utvecklingen analyseras. Båda studierna har haft sin utgångspunkt i professionernas yrkesorganisationer.

I Sveriges akademikers centralorganisation (SACO) ingår 23 självständiga organisationer som representerar fackliga och professionella yrkesorganisationer. I Tjänstemännens centralorganisation (TCO) ingår bland andra Vision, Journalistförbundet, Lärarförbundet, Polisförbundet och Vårdförbundet, som också representerar professionella yrken. SACO har cirka 650 000 medlemmar (inklusive högskolestudenter). SACO:s förbund företräder yrkes- och examensgrupper från hela arbetsmarknaden, inklusive vissa egenföretagare. Det som förenar medlemsförbunden är akademiska högskoleutbildningar. Vissa förbund består av *ett* dominerande yrke med en gemensam examenstitel, som Sveriges läkarförbund där alla medlemmar har läkarexamen. I förbundet ingår åtta yrkesföreningar utifrån position i yrkesverksamheten, t.ex. sjukhusläkare, distriktsläkare och företagsläkare samt ett sextiototal specialistföreningar utifrån antingen specialistutbildningar eller yrkesverksamhet, som t.ex. förening för allmänmedicin, kirurgi eller akutsjukvård. Andra förbund består av flera yrken och har en mindre klar relation till viss utbildning, som till exempel DIK-förbundet och Naturvetarna. Yrkesorganiseringen i det professionella landskapet var i stort sett densamma vid de båda studietillfällena. Ingenjörerna gick samman i ett förbund (Sveriges ingenjörer) och socionomerna och förvaltningstjänstemännen ändrade sitt namn (till Akademikerförbundet SSR). Inga nya enskilda förbund upptogs i SACO eller TCO, trots en rad nya utbildningar som har haft professionella anspråk.³⁰

Av den svenska befolkningen i yrkesverksam ålder (25–64 år) hade 27 procent 2016 minst treårig högskoleutbildning, vilket innebar en fördubbling sedan 1996 (samt en ökning av forskarutbildade med en dryg procent).

²⁷ Allelin et al. 2018, s. 31 och 33.

²⁸ Brante et al. 2015.

²⁹ Svensson 2002.

³⁰ Se kap. 3, samt Olofsson 2011.

Det var framför allt kvinnors andel i åldern 25–34 år som ökat, från 12 till 36 procent, medan männens ökning gick från 12 till knappt 25 procent. Basen för professionella grupper består därmed av en större andel kvinnor. De professionella i arbetskraften 2010 kom vidare i större utsträckning från akademikerhem och medelklasshem och bodde oftare i större tätorter.

Drygt hälften av SACO-medlemmarna är numera kvinnor. Men kvinnor och män är mycket olika fördelade på förbund och därmed yrken. Den svenska arbetsmarknaden är starkt könsuppdelad med i stora drag kvinnor i vård, omsorg och utbildning och män inom tekniska yrken, byggnad och transport, vilket hör ihop med olika arbetsvillkor. Av de 30 största yrkena på den svenska arbetsmarknaden var endast tre jämställda 2011,³¹ läkare, kockar/kokerskor och universitets- och högskolelärare. Vid undersökningen 2010 var flera äldre professioner jämställda. Det gäller arkitekter, civilekonomer, jurister, präster, läkare och tandläkare. Arbetsterapeuter och sjukgymnaster hade fått något fler män. I övrigt hade samtliga förbund fått fler kvinnor som medlemmar, särskilt gäller det ekonomer, jurister, präster, läkare, naturvetare, skolledare, tandläkare, universitetslärare och i synnerhet veterinärer.

Professionella i Sverige har en stark anslutning till yrkesförbund. År 2010 var den 88 procent.³² Särskilt stark anslutning har poliser och officerare. Men professionellas anknytning i olika avseenden till sina yrkesförbund är ändå ganska svag. Professionellas anknytning till kollegorna och den egna arbetsplatsen var 1996 mycket starkare än till både den lokala och den centrala yrkesfackliga organisationen. Här finns fortfarande en klar skillnad mellan Norden och den anglosaxiska världen, där yrkesförbunden i allmänhet har och har haft en mycket starkare ställning.

Förbunden har också olika andelar i offentlig respektive privat sektor, vilket gör att de berörs olika av samhällsförändringar som sätter nya gränser mellan sektorerna utöver gränserna mellan yrkena. Arkitekter, ekonomer och ingenjörer finns huvudsakligen inom privat sektor. I vår enkät 2010 med det urval av yrken som ingick där var 68 procent offentliganställda, knappt 6 procent i frivillig eller ideell organisation och 26 procent i privat sektor. En minskad andel i offentlig sektor från 1996 förklaras av ändrat huvudmannaskap eller privatiseringar jämte vissa neddragningar.

³¹ Jämställd innebär att könsfördelningen låg mellan 40 och 60 procent inom yrkesgruppen.

³² Brante et al. 2015, s. 21f, 162.

De klassiska professionerna lever i familjer med högutbildade i större utsträckning än övriga professioner och har i jämförelse med senare generationer av professionella yrken markant högre inkomster än de andra yrkena. Samtidigt anger professionella i klassiska professioner i lägre utsträckning än de i övriga yrken att inkomsten är det främsta motivet för deras arbete. Kallet är därmed delvis närvarande hos de klassiska professionerna, medan det är uppenbart frånvarande i de andra yrkena.

Klassiska professionella utbildas i universitetssystemets centrala institutioner, medan de övriga professionerna i större utsträckning utbildas i högskolesystemets periferi (vid nya universitet och regionala högskolor). Den sociala rekryteringen till och den sociala placeringen av det professionella landskapets olika yrken bidrar i hög (och förväntad) utsträckning till att återskapa den sociala skiktningen i det svenska samhället. Det är barn från den övre medelklassens hem, inklusive verksamma inom de klassiska professionella yrkena, som idag återfinns i de klassiska professionerna, medan det är barn från familjer (och verksamma inom yrken) i den lägre delen av medelklassen som söker sig till de nyare välfärdspensionerna.³³

Den mest anmärkningsvärda homogeniteten bland respondenterna är dock att de anser sig vara mycket självständiga i sin egen yrkesutövning och att den egna kompetensen är det viktigaste. Detta är två centrala villkor för professionellt arbete. Men det professionella landskapet får ändå anses vara starkt differentierat och skiftande med betydande skillnader i positioner, anställningssektor, organisationsresurser, åsikter, löner, förtroende och status. I enkäten förekom även ett antal indikatorer om åsikter i politiska frågor. Variationerna var mycket stora mellan olika yrken, mellan offentlig- och privatanställda och mellan män och kvinnor, så stora att man knappast kan se det professionella landskapet som en potentiellt politiskt kollektiv aktör. Ojämlikheten består, medan fler yrken däremot nu är jämställda vad gäller andelarna män och kvinnor, men samtidigt med stora skillnader mellan könen inom yrken såväl som i hela landskapet. Detta kan kanske förklara det svaga och oorganiserade motståndet mot de grundläggande ekonomiska och organisatoriska förändringarna under de senaste tre decennierna, trots kritiska uppfattningar om dessa.

När det gäller professionellas kunskapsanvändning skiljer sig yrkena mycket kraftigt vad gäller att basera arbetet på vetenskap. Legitimationsyrken

³³ Se även Olofsson 2018.

som till exempel läkare, psykologer, sjuksköterskor och biomedicinska analytiker, dvs. professioner i hälsosektorn, betonar i mycket hög grad den vetenskapliga förankringen, medan arkitekter, ekonomer, poliser och officerare anser att vetenskap spelar en liten roll i deras yrkesutövning. I stort sett samma mönster uppstår vid frågan om hur mycket nya vetenskapliga rön påverkar yrkesutövningen: i vissa yrken anser man sig inte behöva följa med i forskningens utveckling för att utöva sin verksamhet.³⁴

Vardagskunskaper kan också ha större eller mindre betydelse för yrkesutövandet, dvs. kunskaper som inte följer eller är härledda ur vare sig vetenskapliga principer eller juridiska lagar. Behandlingsassistenter, lärare och präster understryker vardagskunskapernas betydelse, medan ekonomer, civilingenjörer, jurister och universitetslärare tillmäter vardagens kunskaper mindre roll i yrkesutövandet. Det är uppenbart att professioner har olika kunskapskällor. Att betona den vetenskapliga kunskapens betydelse för professioner och för definitionen av professioner, innebär att vissa yrkens professionsstatus blir mer tveksam.

Under de senaste decennierna har många professioners autonomi alltmer ifrågasatts, och det har ställts krav på ökad transparens i arbetsprocesserna. Genom införandet av New Public Management (NPM) har den externa styrningen av professionellas arbete ökat, med risk för minskad autonomi i arbetet. Resultaten från studien visar att den ekonomiska och byråkratiska styrningen uppfattas ha ökat och påverkat yrken negativt, framför allt inom offentlig verksamhet. Marknadslogiken och den byråkratiska logiken påverkar därmed förutsättningarna för professionellt utövande i högre grad än tidigare. Samtidigt visar resultaten att de flesta yrken anser sig ha en hög grad av egenstyrning i sitt arbete, med undantag för yrkesgrupperna inom sjukvården och skolan. Den kollegiala granskningen uppfattas som hög, dvs. den professionella logiken är fortfarande en viktig grund i yrkesutövningen. Resultaten avspeglar komplexiteten i professionella processer. Det finns inget linjärt samband mellan ökad styrning och minskad autonomi.

Ett sätt att förstå resultaten är genom diskretionsbegreppets två dimensioner, den sociala och den kognitiva.³⁵ Den sociala aspekten, dvs. det utrymme den professionelle har att förhålla sig till, som exempelvis lagstiftning, riktlinjer och organisatoriska förutsättningar, är den aspekt

³⁴ Brante et al. 2015, s. 131ff.

³⁵ Molander & Grimen 2010; Molander 2016.

som direkt påverkas av extern styrning. Den kognitiva aspekten, dvs. de kunskaper och erfarenheter den professionelle har, påverkas i mindre grad av den externa styrningen, och upprätthålls bland annat genom kollegialiteten, vidareutbildningar och genom att följa forskningen på området.

Till resultaten hör också att samarbetet är den grundläggande formen för relationer mellan professioner, och mellan dessa och andra yrken. I den meningen får den klassiska professionsteorin i Parsons tappning starkt stöd. Det finns stora skillnader i hur de inter-professionella relationerna gestaltas inom olika slag av stabila kontexter. Sjukhus är mycket multiprofessionella organisationer. Där finns en rad olika yrken, och där råder en strikt arbetsdelning och en komplex byråkratisk styrning. Det skapar en helt annan arena för samarbete, konflikter och underordning än organisationer som domineras av en enda profession, till exempel sådana monoprofessionella arbetsmiljöer som skolor, regementen och polismyndigheter.

Vi kan utifrån enkätstudien också konstatera att det professionella landskapet tilldelas ett betydande förtroendekapital av både allmänhet och de professionella själva.³⁶ Utifrån det nya s.k. granskningssamhället har man (inte minst bland professionsforskare) antagit att förtroendet satts i fråga och torde minska. Om vi ser professioner som en samhällsinstitution, kan vi konstatera att den tilldelas ett genomsnittligt förtroende jämförbart med domstolarnas, men något mindre än universitetens. Professionalism som samhälleligt värde och ideologi visar sig i en stor enighet bland professionella i den betydande roll de tillmäter den egna kompetensen och att man själv styr sitt arbete. Man uppfattar att ens kompetens godtas av omgivningen i mycket hög grad utan att man behöver argumentera. Stolthet över yrket är också utbredd. Det finns också en stark uppfattning om att man altruistiskt tjänar samhälle och allmänhet snarare än att sälja tjänster på en marknad.

Den högre utbildningen och relationen till arbetslivet

De professionella förenas i att ha högre utbildning, varför det är motiverat att också ge en översiktlig presentation av det området redan nu, även om det senare återkommer och fördjupas i kapitel 3.

Från och med åren omkring 1980 blev hela högskolefältet inordnat i universitetssystemet. Därmed ändrades själva det rum som konstituerar

³⁶ Brante et al. 2015, s. 203ff.

modern högre utbildning, inklusive all utbildning för professionella yrken i Sverige, som Ola Agevall och Gunnar Olofsson uttrycker det.³⁷ De fortsätter med att konstatera att i och med detta uppstod en kvantitativt betydelsefull pol i fältet som bestod av välfärdsstatliga professionsutbildningar förlagda till regionala högskolor, befolkade av lektorer och adjunkter som helt ägnade sig åt undervisning utöver de klassiska professionernas äldre universitetsutbildningar. I en annan del av det rummet finner författarna en lika renodlad, dominerande pol – forskningsintensiva och professorstata medicin- och teknikdiscipliner, förlagda till universitet eller fackhögskolor som utgör basen för kunskapsutveckling. Det omfattande resurstillskottet till högre utbildning och forskning under 1990-talet vidgade basen för såväl gamla som nya professionella utbildningar. Under de senaste årtionena har många yrkesgrupper setts sträva efter professionell status, bland annat genom att etablera egna utbildningsprogram vid lärosätena. Samtidigt förekom en liknande accelererande process där lärosäten sökte yrkesidentifiera och yrkesniska sina utbildningsprogram.

Utvecklingen av professionsutbildningar ser ut på följande sätt. Under den senaste 20-årsperioden har andelen studenter på yrkesinriktade program legat mellan 40 och 50 procent.³⁸ Yrkesprogrammen ökade i takt med hela högskolans ökning, medan generella program ökade från 15 till 30 procent och fristående kurser minskade från cirka 35 till drygt 25 procent.³⁹ Antalet examinerade ökade starkt från år 2010 till 2017. När det gäller utfärdade examina utgjorde generella examina 44 600 eller 57 procent och yrkesexamina 32 600 eller 42 procent samt konstnärliga 830 eller bara en procent år 2013/2014.⁴⁰ Av de generella examina var 29 000 på grundnivå, huvudsakligen kandidatexamina, och 14 200 på avancerad nivå, varav 5 800 magisterexamina och 8 400 masterexamina. Det förekommer stora variationer i examensfrekvens på olika yrkesprogram. Den är allmänt sett högre på sådana program som leder till legitimationsyrken.

Flest examina togs inom hälso- och sjukvård samt social omsorg. Detta område domineras starkt av kvinnor och i ungefär samma utsträckning sedan mitten av 1980-talet. Pedagogik och lärarutbildning fortsätter att få en allt större andel kvinnor. I samhällsvetenskap och juridik råder också

³⁷ Agevall & Olofsson 2019 samt kap. 3 i denna bok.

³⁸ Följande text om utbildning är huvudsakligen hämtad från Svensson 2015.

³⁹ SOU 2015:70, s. 117; UKÄ 2018.

⁴⁰ UKÄ 2015, s. 37.

kvinnlig dominans numera. Teknik och tillverkning är det tredje största området och det domineras fortfarande av män, men i något mindre utsträckning då kvinnor där ökat sin andel sedan mitten av 1980-talet.

Ett annat mått på överensstämmelse mellan utbildning och arbetsliv är utbildningens s.k. yrkesspridning, dvs. hur vanligt ett visst yrke är bland personer med viss utbildning.⁴¹ Legitimationsyrken har en mer yrkesbestämd utbildning och har därmed mindre yrkesspridning. Där återfinns till exempel läkarutbildade till 95 procent som läkare (spridningsindex 1,1), tandläkare till 92 procent som tandläkare, arkitekter till 70 procent som arkitekter eller stadsplanerare. En rad andra utbildningar har större spridning eller är tillämpbara på ett bredare segment av arbetsmarknaden, som till exempel socionomutbildade vilka till 49 procent återfinns som socialsekreterare och kuratorer, jämte civilingenjörer som återfinns till bara 25–30 procent inom sina inriktningar (index 14–20). Ekonomutbildade har också en stor spridning (index 22). Civilingenjörer och ekonomer återfinns däremot oftare som chefer, vilket framgår i kapitlet om det teknologiska fältet. Utbildningar inom humaniora och samhällsvetenskap har också stor spridning (22), liksom konstnärlig utbildning (26).

Yrken med legitimation har starkare professionell ställning. Det gäller 21 yrken inom hälsofältet samt successivt sedan 2011 läraryrket.⁴² Utbildning av professionella utgör en stor del av högskolans verksamhet, och professionella yrken utgör cirka en femtedel av arbetsmarknaden. Flera av dessa utbildningar har hög prestige och är mycket eftersökta, med stor konkurrens om det begränsade antalet utbildningsplatser.⁴³ Sådana utbildningar kan sägas vila på ett professionskontrakt, där yrket är tydligt för de sökande. Utbildningarna har en viktig praktikdel – som lärarnas verksamhetsförlagda del (VUF) och läkarnas allmäntjänstgöring (AT) – och de kännetecknas av studentkultur och yrkesförbund som också organiserar studenter och som ger yrkesintroduktioner, ofta under fortsatt handledning. Yrkena har sina olika vetenskapliga baser. De varierar också i hur stark relation

41 SOU 2015:70, s. 218ff.

42 Auktorisation är en annan form av licensiering eller certifiering av yrkesutövning. Revisorer kan söka auktorisation i myndigheten Revisorsnämnden, socionomer i sitt förbund SSR. Advokater som ska försvara i domstol måste vara medlemmar i Advokatsamfundet, vilket kräver viss bestämd utbildning och praktik.

43 UHR antagningsstatistik 2015; Brante et al. 2015, kap. 3.

yrkesutövningen har till vetenskap och i kombination med praktik och erfarenheter, vilket ger olika typer av professionella eller praktiska synteser.⁴⁴

När det gäller de högre utbildningarnas relationer till arbetslivet, är två andra aspekter särskilt i fokus som båda har att göra med formell respektive faktisk kompetens. Den ena rör allmänutbildning (generell, generisk) kontra specialistutbildning – utbildning med stor närhet till yrkesutövningen eller förmåga att lära sig. Den andra rör teoretiskt respektive praktiskt innehåll. Högre utbildning avser att ge allmän och formell kompetens: kunskap och förståelse, färdighet och förmåga, värderingsförmåga och förhållningssätt samt den specifika yrkeskompetens som anges i examensordningarna för respektive yrkesprogram enligt den mall som föreskrivs med Bologna-systemet. Generalistkompetens handlar också om till exempel flexibilitet, anpassning, förmåga att lära sig, att se helheter, att reflektera, att identifiera och lösa problem. På en del yrkesområden nöjer sig arbetsgivare med det allmänna, på andra frågar man efter det specifika. Den andra aspekten om teoretiskt kontra praktiskt innehåll är ständigt omdiskuterad och speglar de olika världar som den akademiska respektive den praktiska yrkesutövningen representerar. Man talar här ofta om en akademisering som ger formell kompetens men lägger mindre vikt vid faktisk kompetens och erfarenhet.

Läkare och civilingenjörer är bra exempel för att diskutera formell respektive faktisk kompetens. Läkarutbildningen har med universitets-sjukhusen stor närhet till yrkesutövningen, där lärarna ofta arbetar och forskar i den kliniska verksamheten, och där praktiken för läkarstudenterna är väl definierad. Nyutbildade läkare anser också att de har stor användning av sin utbildning.⁴⁵ De betonar teoretisk specialistkunskap, och efterfrågan på specialister är stor. Civilingenjörerna anser istället att de i mindre utsträckning använder sin utbildning, och att deras arbete ofta kan utföras med annan utbildning. De betonar generalistkompetens som ger inträde på arbetsmarknaden. Den på deras områden mer arbetsplats- och projektspecifika kompetensen lär man sig på jobbet. Man kan därmed säga att läkarna betonar utbildningens bruksvärde i yrket och civilingenjörerna dess bytesvärde på marknaden.

Under begreppet livslångt lärande (*lifelong learning*) betonades internationellt vikten av att utbilda sig för ett föränderligt arbetsliv och att ta

44 Brante et al. 2015, s. 70.

45 Nilsson 2007, 2016, s. 133f.

eget ansvar för detta.⁴⁶ Det betecknar människors förmåga att lära sig under hela sin livstid och i alla de miljöer där de uppehåller sig. Detta begrepp från 1960-talet, som återkom starkt på 1990-talet, fick en fortsättning med begreppet anställningsbarhet (*employability*) kring millennieskiftet. Det blev centralt för tal om och planering av både gymnasial och eftergymnasial utbildning bland annat i samband med Bolognasystemet.⁴⁷ Relationen mellan utbildning och arbete skiftade därmed delvis genom att utbudet av arbetskraft sattes i fokus istället för efterfrågan, och full sysselsättning byttes ut mot möjlig anställningsbarhet, och den arbetslöse blev snarare beskriven som icke- eller svåranställningsbar. Det indikerade därmed också ett skifte från systemnivå till individnivå. Anställningsbarhet utgjorde en än starkare bakgrund till Bolognareformen 2007 för eftergymnasial utbildning.⁴⁸ I samband med den fick examensordningar och examensbeskrivningar sin nuvarande utformning, där kraven preciseras under tre rubriker: kunskap och förståelse, färdighet och förmåga, värderingsförmåga och förhållnings-sätt, med beskrivningar som ofta refererar till kvalifikationer för uppgifter i arbetslivet. Detta syftar till att skapa faktisk eller reell allmän kompetens som ska stämma överens med krav på kvalifikationer i arbetslivet.

Anställningsbarhet har alltså blivit ett mycket använt begrepp sedan slutet av 1990-talet. När man i Bolognaprocessen på EU-nivå med början 1999 skapade målen för ett europeiskt område för högre utbildning (EAHE) nämndes anställningsbarhet tillsammans med rörlighet och konkurrens. Det har legat till grund för att fastställa nivåer, lärandemål och betygskriterier i den svenska högskolan.⁴⁹ Begreppet fokuserar relationen mellan utbildning och arbete, och lägger större ansvar på den enskilde att välja utbildning och yrke med hänsyn till arbetsmarknad och arbetsliv.⁵⁰ Begreppet har perspektiv från ledarskap och företagsutveckling. Det betonar såväl formell kompetens för konkurrens på arbetsmarknaden som nyttan med reell kompetens i yrkesutövningen på en arbetsplats. Det handlar om anpassning till rådande villkor, där man tappat en del av det förändringsperspektiv som fanns i det livslånga lärandets beredskap för nya yrken, nya arbetsuppgifter och innovationer.

46 Tuijnman 1996; SOU 1999:141; Askling, Christiansson & Foss-Fridlitzius 2001.

47 SOU 1999:141; Jacobsson 2004; Garsten & Jacobsson 2004.

48 Proposition 2004/05:162.

49 Schwieler 2007.

50 Garsten & Jacobsson 2004; Sparrhoff & Fejes 2016.

Ytterligare en typ av närmande till arbetslivet har varit en hel ideologi kring entreprenörskap från 1980-talet och därvid ett skifte från medborgare till entreprenör (initiativtagare, företagare, att sälja sig själv). Det lanserades först inom OECD och EU och fick starkt genomslag på bred politisk front i Sverige på 1990-talet.⁵¹ Det skulle ges starkare betoning och till och med löpa som en röd tråd genom hela utbildningsväsendet och skrevs in i ungdomsskolans läroplaner och högskolans utbildningsplaner. Det gav dock ingen utdelning i fler företagare.

Studiens syften, material och ansatser

Den främsta ambitionen i hela detta projekt har varit att ha ett jämförande historiskt perspektiv på hela det svenska professionella landskapet med syfte att definiera och förklara fenomenet professioner, deras specifika dynamik och samhällseliga betydelse. Ett visst urval och därmed avgränsning har skett till sju särskilda professionella kompetensfält som framgår längre ned. Sverige är valt som fallstudie av flera skäl; förutom självklarheten att vi forskare är verksamma i Sverige, så är Sverige ett modernt, högindustrialiserat europeiskt land med många karaktäristika gemensamma med länder på en likartad utvecklingsnivå. Inte minst vad gäller professionalisering föreligger många likheter mellan Sverige och de nordiska länderna, med Kontinentaleuropa och även i viss utsträckning med anglosaxiska länder. Men Sverige, liksom andra nordiska länder, skiljer sig från många andra länder genom att befolkningen hyser stark tilltro till medmänniskor liksom till myndigheter och professioner.

Professionsforskningen har länge dominerats av studier av enskilda professioner. Vår ambition har varit att studera ett flertal professioners historiska utveckling, eftersom vi menar att den *jämförande* analysen är det bästa tillvägagångssättet för att förstå professionaliseringsprocessers bakgrunder och förlopp och finna de kausala mekanismerna bakom dem. Denna bok beskriver sju olika professionella fälts nutida utveckling och jämför dem, med syftet att analysera och identifiera kausala mekanismer. Vi använder en metod starkt rekommenderad av Alexander George och Andrew Bennett kallad ”strukturerade, fokuserade, jämförande fallstudier”, som syftar till att finna gemensamma och skilda processer och krafter.⁵² Våra ”fall” är

⁵¹ Therborn 2018, s. 60ff. och not 78; Dahlstedt & Fejes 2018.

⁵² George & Bennett 2005.

professioner, fält och generationer, och vi utför både ”inom-fall-analyser” och ”mellan-fall-analyser”. I de senare ställs ett antal gemensamma frågor till varje fall, vilket binder samman studiens delar. För att kunna kategorisera och analysera behövs också ett antal teoretiska begrepp. I det följande diskuteras begreppen professionellt landskap, kompetensfält, profession, professionstyp och professionsgeneration.

Vi använder allmän samhällsvetenskaplig teori tillsammans med teorier och begrepp utvecklade inom professionsforskningen. Nu finns det flera traditioner och teorier som studerar professioner, som till exempel den struktur-funktionalistiska teorin, maktteorin och stängningsteorin. Dessa ställs ofta mot varandra i meningen att den ena eller den andra traditionen bäst fångar professioners egenskaper och dynamik, exempelvis om professioner ska förstås utifrån deras funktioner för att befrämja högre kulturella värden, eller om de alternativt ska förstås som intressegrupper drivna av ett slags kollektiv egoism.

Studien rör till stora delar hur och varför professioners villkor och relationer till sin omgivning förändrats under denna nutida period med sina samhällsförändringar. Den teoretiska ansatsen handlar därför främst om relationer mellan professioner inom sina fält och professionernas och fältens relationer till sin omgivning, som består av andra organisationer jämte allmänhet eller medborgare och brukare som mottagare av professionella tjänster. Detta kan sägas vara ett nyinstitutionellt grepp som finns i en mycket omfattande internationell forskning om professioner och organisationer som bildar en ny genre.⁵³ Den handlar dock oftare om nya professioner, som chefer, konsulter, affärsjurister och revisorer i stora internationella företag, snarare än klassiska och nationellt baserade professioner.

Underlaget för studierna på de respektive fälten består av primärt material i form av utredningar, propositioner, lagtexter och anvisningar och en mängd statistiska data jämte vissa informantintervjuer för att få några kompletterande bilder inifrån vissa professioner och fält. Det består också av sekundärt material i dokument och bearbetningar i utredningar, forskningsrapporter och avhandlingar. I en del kapitel hämtas resultat från enkätstudierna 1996 och 2010.⁵⁴ Kapitlen har lite olika betoning på material beroende på vilka frågor som ställts.

53 Evetts 2011; Muzio & Kirkpatrick 2011; Muzio et al. 2013; Noordegraaf 2011 samt andra artiklar i temanummer i *Current Sociology* 2011 och i *Journal of Management Studies* 2013.

54 Brante et al. 2015.

Ett landskap av professionella kompetensfält⁵⁵

Ett landskap är en terräng som på olika sätt bearbetats av människan och som kan utforskas. Det består av ett antal storheter som kan benämnas eller namnges. Vidare är ett landskap oregelbundet samtidigt som det är möjligt att urskilja mönster som kan kartläggas. Man kan rita kartor över de mönster som förekommer i ett landskap, och utgångspunkten, sökljuset, för vår studie är just ett mönster, en matris eller en *typologi* av professioner.

Typologin är uppbyggd av en diakron och en synkron axel. Den synkrona axeln delas i olika sociala eller professionella fält, eller en uppsättning *socio-kognitiva kompetensfält* i vilket professioner ingår som centrala aktörer. ”Fält” är således ett begrepp som befinner sig mellan landskap och profession. Ett fält utgör en professions omedelbara omgivning och kan bestå av andra professioner och hjälpende yrken, klienter och politiker; ett fält är väsentligen relationer mellan aktörer. Den diakrona axeln delas i tre segment eller *generationer* av *professionstyper*: klassiska professioner, välfärdsprofessioner och preprofessioner eller nyare yrken som har vissa anspråk på att kunna bli professioner.⁵⁶

Det är utifrån ”skeenden i vår egen samtid” som vi iakttar ”det förgångnas strukturer” och förstår vår samtids mekanismer som en fortsättning av tidigare epoker. Som historiesociologer ofta påpekar kan inte nuet förstås utan dess historia, men det omvända gäller också; historia skrivs alltid utifrån en utgångspunkt, ett sökljus med vars hjälp historiens oändliga mängd fakta kan sorteras så att de för studiens syften relevanta strukturer framträder.

55 Texten i denna del överlappar motsvarande del i Brante, Svensson & Svensson 2019. Denna dubblering är ofrånkomlig då de båda volymerna utgår från samma grundantaganden och dessa rimligen ska redovisas i båda publikationerna.

56 Begreppet generation ska förstås i Karl Mannheims mening, som individer som har ”en gemensam plats i de sociala processernas historiska dimension”, Mannheim 1952, s. 290. Individer med gemensamma specifika erfarenheter och tänkesätt, på samma sätt som ”klass” också formar individer. Att ha en specifik position i ett professionellt fält under en viss historisk epok ger således en specifik gemensam bakgrund till professionellas ”Weltanschauung”.

TABELL 1.1 Professionsgenerationer, professionella fält och yrken (inom parentes yrken som inte behandlas i texten).

Generation	Fält	Akademi	Utbildning	Social reglering	Psykosocial integration	Medicin	Teknik	Ekonomi
Klassiska professioner		Professor Lektor	(Präst)	Jurist	(Präst) Psykiater	Läkare	(Militär) Ingenjör	
Välfärds- professioner		Adjunkt Lektor	Lärare Förskollärare	Socionom	Psykolog Kurator Psyko- terapeut	Sjuk- sköterska	(Miljö- inspektör?)	Ekonom
Pre- professioner			Skolledare	Polis	Coach	Biomed- icinska analytiker		Marknads- analytiker

Akademi omfattar universitet, högre utbildning, vetenskap och forskning. Det är ett fält som alla andra professioner är beroende av och relaterade till mer eller mindre. Utbildning omfattar ungdomsskolan med grundskola och gymnasium. Social reglering omfattar socialtjänst, polis- och rättsväsende. Psykosocial integration omfattar rådgivning och psykoterapi utöver psykologi jämte psykiatri inom det medicinska fältet. Medicin omfattar hälso- och sjukvård. Teknik eller teknologi omfattar industri och tillverkning. Ekonomi avgränsas i det kapitlet till finansväsendet och särskilt marknadsanalytiker som exempel på en preprofession. Det finns också andra professionella fält som inte ingår i denna studie, som tre historiskt mer betydande: det kyrkliga med den klassiska professionen präster, det militära med officerarna och det estetiska konstnärliga med konstnärer, gallerier, museer och kritiker. Ett modernare fält med stor och starkt växande social betydelse är det kommunikativa med en rad yrken inom media och digitalisering. Många yrken har sin verksamhet inom flera olika fält, som till exempel jurister, socionomer och psykologer. Denna bok består av ett kapitel för vardera av dessa sju fält i ovanstående ordning.

Begreppet profession

Professioner är kunskapsbaserade yrken där kunskapen är abstrakt, systematisk och ofta även esoterisk.⁵⁷ I vår tid är detta oftast detsamma som att professioner är *vetenskapsbaserade*,⁵⁸ de bygger på och tillämpar vetenskaplig kunskap.⁵⁹ I en väl fungerande profession är (vetenskaplig) teori och praktik integrerade, dvs. praktiken följer av vetenskapens etablerade principer och rön. Detta betyder i allmänhet att en profession vilar på och får sin legitimitet från ett bakomliggande vetenskapligt paradigm ur vilket principer för praktisk tillämpning har utvunnits. *Know-why* förenas med *know-how* i ett gemensamt sätt att tänka kring ett visst objekt eller en uppgift i en professionell praktik.⁶⁰

En mer allmän eller universell definition som är giltig även för den förvetenskapliga eran säger att professioner är förmedlare och användare av *den högsta kunskapen* inom olika fält. Det finns ingen högre samhällelig instans, ingen djupare kunskaps- och handlingskälla att vända sig till. Uttryckt på annat sätt: professioner är *tillgångspunkter* till vad som uppfattas som högre (bättre, säkrare, mest erkända) teoretiska principer som kan omsättas i praktisk handling. Omvänt: professionella *representerar* högre teoretiska principer.

Detta gällde även under den förvetenskapliga eran. Präster utgjorde den primära, ibland enda, tillgångspunkten till den högsta kunskapen, dvs. heliga skrifter och Guds ord och vilja. Även shamaner och liknande byggde sin status på att de utgjorde tillgångspunkter till esoterisk, dvs. svåråtkomlig, förborgad, eller magisk, kunskap – något som ibland även utmärkte det medeltida skräväsendets mästare. Efter de vetenskapliga revolutionerna på 1600-talet och den åtföljande upplysningstiden förlorade dessa grupper successivt sina kunskapsmonopol och yrkesprivilegier, och en annan, rationell och sekulär, kunskapsform började långsamt få fäste.

Definitionen kan mjukas upp och göras mer omfattande genom att inte förankra den alltför starkt i vetenskapen utan även tillåta systematiskt ordnade

⁵⁷ Siegrist 2002; Torstendahl 1991.

⁵⁸ "Science" står här inte för endast naturvetenskap utan omfattar också *social sciences* och *humanities*, dvs. begreppet används som tyskans "Wissenschaft".

⁵⁹ Freidson 2001; Brante 2011, 2014.

⁶⁰ Grimen 2008.

”abstrakta begrepp och teorier”⁶¹ eller ”systematisk kunskapsmassa”⁶² som kognitiv bas. Mer allmänt kan professioner sägas vara bärare av *den moderna rationella diskursen*, som är ett icke-traditionsbundet, amoraliskt tänkesätt där logik och det rena argumentet är de idealt sett primära kunskapskällorna.⁶³ Till denna kognitiva bestämning brukar en serie sociala attribut anges som karaktäristika för professioner. Här är några av de vanligast föreslagna attributen⁶⁴:

- Professioner är organiserade i *förbund* som samlar medlemmarna och tillvaratar deras intressen samtidigt som förbundet har möjlighet till kontroll och sanktioner mot olika slag av icke-professionellt beteende.
- Förbundet har en *etisk kod* inskriven i stadgarna.
- Generellt sett utmärks professioner av att de själva *kontrollerar arbetsdelningen*.
- Professioner har oftast en hög grad av *autonomi och kollegial organisering* vilket traditionellt sett inneburit att arbetet är svårt att kontrollera utifrån. Tillsammans med kunskapernas och färdigheternas exklusiva natur innebär detta i sin tur att yrkesutövningen präglas av *diskretion*, dvs. utövaren har mandat att själv fatta beslut om den rätta åtgärden.
- Professioner är *politiskt konstituerade*: staten ger exklusiv rätt till en jurisdiktion. Professioner strävar efter kunskaps- och yrkesmonopol.
- Professionella har genomgått en *lång specialiserad utbildning* som varit systematisk och oftast akademisk, och avslutas med examination och ibland legitimation.

Således har professioner både kognitiva och sociala dimensioner och de legitimeras både kognitivt och socialt. Därför bör de studeras utifrån båda dessa dimensioner och även med fokus på dialektiken mellan kognitivt och socialt. Anders Molander och Lars Inge Terum använder sig av en något annorlunda distinktion när de skiljer på den organisatoriska och

61 Freidson 2001, s. 180.

62 Molander & Terum 2008.

63 Gouldner 1979.

64 För dessa och fler attribut, se t.ex. Burrage, Jarausch & Siegrist 1990; Freidson 2001; Molander & Terum 2008; Fauske 2008.

performativa aspekten av professioner.⁶⁵ Inom de sociala eller organisatoriska ramarna och villkoren pågår den performativa professionella praktiken med tillämpning av viss abstrakt formaliserad kunskap under diskretionära bedömningar i enskilda fall. Den performativa och kognitiva aspekten tar avstamp i kunskapssociologi och vetenskapsteori medan den sociala tar avstamp i organisationsteori.⁶⁶

Låt oss efter denna avgränsning se närmare på de tre generationer av professioner, eller professionstyper, som anges i typologin. Begreppet professionstyp betecknar en eller två eller ett kluster av professioner som ingår i fält vilka utgör resultat av samhällelig utveckling och förändring, ofta tillsammans med assisterande och närliggande yrken i fältet. En professionstyp kan alltså bestå av flera professioner med ett antal utmärkande gemensamma kännetecken som oftast utvecklats under samma tidsperiod och betingelser. ”Generation” betecknar olika professionstyper. Andra beteckningar för professionstyper är ”serviceprofessioner” till skillnad från ”kommersialiserade professioner”,⁶⁷ ”Levande-professioner” kontra ”Ting-professioner”⁶⁸ samt ”välfärdsstatens professioner” kontra ”nyliberalismens professioner”.

Klassiska professioner

Dessa har oftast sina organisatoriska ursprung i 1800-talet. Exempel är läkare, civilingenjörer, arkitekter, forskare och jurister, yrken med traditionellt långa universitetsutbildningar och hög status. Kognitivt sett bygger de klassiska professionerna oftast på ett grundläggande, allmänt erkänt och ”robust” paradigm som håller samman och till viss del standardiserar praktiken samtidigt som en tilltagande specialisering ger upphov till en karaktäristisk spänning mellan en gemensam, integrerande kognitiv bas och en differentierande arbetsdelning. Läkare i hälso- och sjukvård är det tydligaste exemplet på detta. Socialt sett har de klassiska professionerna åtnjutit relativt höga sociala belöningar i form av inkomst, status och prestige; deras vetenskapliga och kulturella kapital har även resulterat i visst ekonomiskt kapital. I professionsforskningen har de utgjort själva prototypen för vad en profession är, vilket innebär att den allmänna beskrivningen av profession

⁶⁵ Molander & Terum 2008, s. 17ff.

⁶⁶ Brante 2014.

⁶⁷ Hanlon 1999.

⁶⁸ Hellberg 1995, s. 96.

ovan till stor del är beskrivningar av de klassiska professionerna. Beskrivningen utgör samtidigt i viss mån en idealtyp, och som vi kommer att se har de klassiska professionernas villkor och autonomi kraftigt förändrats under de senaste decennierna. Dessutom utgör de ofta ett ideal för andra yrken där det finns ambitioner och anspråk på att nå professionell status. Professionell och professionalism är begrepp med mycket starka positiva betydelser.⁶⁹

Välfärdsprofessioner eller nya professioner

Välfärdsprofessioner eller nya professioner gick länge under beteckningen semiprofessioner och avsåg yrken som saknade vissa vanliga kriterier som utmärker professionella eller hade vissa egenskaper i lägre grad.⁷⁰ Detta begrepp har kritiserats utifrån att ”semi”, som betyder ”halv”, skulle kunna ange att yrken med sådana markeringar inte är lika värdefulla som ”egentliga” professioner. Till detta kan fogas att semiprofessioner är kvinnodominerade och att ”semi” är ett manligt sätt att underordna kvinnor.⁷¹ Det kan därför finnas anledning att ersätta begreppet med välfärdens professioner, välfärdsstatens professioner eller nya professioner.⁷² I och med utbyggnaden av välfärdssystemen och högskoleutbildningarna under andra hälften av 1900-talet har en ny generation av professioner expanderat kraftigt: sjuksköterskor, lärare, socionomer m.fl. Utbildningen av dessa är sedan högskoleförordningen 1977 systematiskt inordnad i högskolesystemet, och yrkesverksamheten är knuten till nya, egna vetenskapliga fält eller discipliner med egna forskningsavdelningar och forskartjänster: sjuksköterskor genom omvårdnadsforskning, socionomer genom forskning i socialt arbete, lärare genom pedagogik och utbildningsvetenskap och bibliotekarier genom biblioteksvetenskap. Ett annat sentida yrke med professionella ambitioner som också tillhör välfärdstatsgenerationen är personalvetare.⁷³

⁶⁹ Brante et al. 2015, kap. 10.

⁷⁰ Etzioni 1969.

⁷¹ Se t.ex. Witz 1992 eller Dahle 2008, s. 220ff.

⁷² Castro 1992.

⁷³ Se vidare kap. 3.

Vad skiljer då dessa från de klassiska professionerna för närvarande?⁷⁴ Ur *kognitiv* aspekt kan skillnaden sammanfattas så här:

- Med den vetenskapliga kunskapen som grund har välfärdsprofessionerna närmat sig definitionen av en klassisk profession. Samtidigt föreligger inget enhetligt, grundläggande, robust, systematiskt, allmänt erkänt och gemensamt paradigm som håller samman och standardiserar praktiken. Ämnena och praktikerna kan snarare betraktas som flerparadigmatiska, dvs. ett flertal paradigmkandidater och läger konkurrerar med varandra om ämnets grundläggande *doxa*, till exempel socionomer eller lärare.
- Kunskap och auktoritet är underordnad en eller flera andra professioner, vilket innebär att professionen inte är den primära tillgångspunkten till den högsta kunskapen inom fältet, till exempel sjuksköterskor.
- Vid interventioner, behandling och åtgärder används i större utsträckning samtal och kommunikativa metoder.
- Kunskapen handlar i större utsträckning om kontexter till problem.

Ur *social* och organisatorisk aspekt kan välfärdsprofessionerna beskrivas och jämföras på följande sätt:⁷⁵

- Medan de klassiska professionerna tillhör de högre mellanskikten, tillhör välfärdsprofessionerna ”mellan-mellanskikten”.
- De är i större utsträckning organiserade som traditionella fackförbund än som yrkesförbund.
- De har lägre autonomi i förhållande till både politik och andra professioner och är betydligt mer styrda.
- De har varit mindre framgångsrika, och ibland mindre intresserade av, att ”stänga” (*social closure*) sina jurisdiktioner eller yrkesområden genom att sträva efter yrkes- och kunskapsmonopol.
- Välfärdsprofessionella är fler till antalet; de har expanderat starkt i och med uppbyggnaden av välfärdsstaten.
- Utbildningen är inte lika specialiserad utan i större utsträckning tvärvetenskaplig.

⁷⁴ Vi talar här om ”för närvarande” eftersom relationerna ständigt förändras.

⁷⁵ Inspirerat av Etzioni 1969.

Den sista punkten innebär att välfärdsprofessionerna är omgärdade av en mängd hjälpämnen som förser dem med en teoretisk bas, även om alla professioner har inslag av tvärvetenskaplighet. Ämnen som sociologi och psykologi har här en viktig funktion, idag tillsammans med medicin, speciellt diverse neurovetenskaper, kognitionsforskning m.m.

Ett annat utmärkande drag är att välfärdsprofessionerna i och med universitetsanknytningen innehåller en karaktäristisk spänning. Denna går mellan den akademiska och den praktiska sidan av ämnet. En förklaring är att de utvecklats ur praktiker och senare anknutits till högre utbildning och forskning och därmed använder sig av vetenskapens frukter, medan klassiska professioner huvudsakligen utvecklats inom universiteten. Samtliga ämnen i välfärdsprofessionerna innehåller å ena sidan grupper som menar att det är väsentligt att ständigt förbättra och öka teoriansknytningen, utvidga forskningen inom ämnet osv., och å andra sidan grupper som menar att det är den praktiska yrkeserfarenheten som är den bas på vilken ämnet i fråga måste vila.⁷⁶

Välfärdsprofessioner verkar oftast i den offentliga sektorn och de erhåller inte höga samhälleliga belöningar (status och löner). På grund av det senare har det varit möjligt att vidmakthålla föreställningen om ”altruism” och ”kall” som centrala professionella attribut; kanske motsvarar dagens välfärdsprofessioner vad många forskare ansett vara utmärkande för de klassiska professionerna under 1800-talet. Om det nu är så att sådana aspekter har betydelse idag? Svenska sjuksköterskor ser numera i mindre utsträckning än andra professioner sitt yrke som ett kall.⁷⁷

Preprofessioner

Under senare tid har det varit möjligt att urskilja en tredje generation av yrken som strävar efter professionell status.⁷⁸ Det är den flora av yrken och utbildningar som idag forskningsanknyts och institutionaliseras vid de högre lärosätena, framför allt vid de nya högskolor och universitet som definierar sig som professionslärosäten.⁷⁹ En genomgång av program-

⁷⁶ Brante 2003, s. 171ff.

⁷⁷ Brante et al. 2015, s. 54 och 252.

⁷⁸ Fournier 1999.

⁷⁹ Till exempel i Borås, Malmö och Växjö, liksom förebilden Senter for profesjonsstudier vid Høgskolan i Oslo, men också vid de äldre universiteten.

utbildningar inom samhälls- och hälsoområdet visar att det 2008 fanns 248 utbildningsprogram som var av denna karaktär.⁸⁰ Några exempel är: fastighetsmäklare, systemanalytiker, dataprogrammerare, investeringsrådgivare och coacher, men även områden som turism, idrott, kost, integrativ design, information, miljö, IT-service, nya medier, textil och estetik, för att bara nämna några yrken som idag har universitetsutbildning, forskning och i en del fall egna professurer. Kognitivt sett strävar några preprofessioner efter att vidareutveckla en aspekt av ett paradigm eller kombinera flera paradigm till en tvärvetenskaplig förståelseform, eller att via upptäckter, uppfinningar eller rationaliseringar utveckla egna paradigm. Allmänt sett är preprofessioner ”preparadigmatiska”; det finns inte en eller ett fåtal klart avgränsade, vetenskapligt förankrade grunder utan ämnena är ofta jämförelsevis öppna och fragmenterade. I flera fall finns inte heller ambitionen att utveckla mer abstrakta kunskapssystem som bakgrund till de snävare praktiska kompetenserna, vilket innebär att de troligtvis inte utvecklar professionalism i dess klassiska innebörd.

Till de nutida villkoren hör att välfärdsstaten har upphört att expandera och tenderat att privatiseras samtidigt som samhällspolitiken betonat marknadens och valfrihetens betydelse och stimulerat entreprenörsanda och privata initiativ till nyföretagande.⁸¹ Till skillnad från välfärdsstatens professioner måste preprofessionerna ofta själva nischa in sig på marknaden. En uppgift för dessa professioner i vardande kan därför vara att skapa en marknad för den speciella kompetensen. Många av dessa preprofessioner erbjuder produkter eller kompetens i vinstsyfte, inte service till det allmänna bästa under välfärdsstatens paraply, där kompetensen garanteras via universitetsanknytningen. Som Gerard Hanlon påpekar innebär en övergång till nyliberal ideologi också en övergång från serviceprofessioner till kommersialiserade professioner.⁸²

Trots dessa gemensamma villkor utgör preprofessionerna naturligtvis en mycket heterogen grupp. En del av dem är svar på de nya kompetenser som krävs på grund av ny teknologi, andra strävar efter att nischa in sig inom redan etablerade områden eller skapa nya nischer för sina varor och tjänster. Många av dem är också tämligen oorganiserade så här långt. För

⁸⁰ Olofsson 2011.

⁸¹ Den politiska striden om ”vinster i välfärden” illustrerar detta.

⁸² Hanlon 1999.

närvarande ser vi många entreprenörer i mindre delägarskap, professionell service och ”flexibla, kunskapsbaserade organisationer” som antar expertroller. En del av de nya initiativen kommer förmodligen att misslyckas medan andra kommer att kunna slå rot och etablera en tredje generation av professioner. Man bör komma ihåg att även medicin och ingenjörskonst en gång var preprofessioner.

Detta kommer i sin tur att påverka den allmänna uppfattningen av professioner och återspeglas i nya försök att avgränsa och definiera begreppet profession. Sammanfattningsvis kan preprofessioner förstås som reaktioner på en serie nya möjlighetsbetingelser. De kan vara:

- svar på ny teknologi som kräver nya former av kompetens, exempel är dataexperter, programmerare, mjukvaruexperter, systemvetare
- svar på finanssektorns ökade omfång och betydelse. Expertkunskaper behövs vad gäller ekonomiska transfereringar och investeringar. Börsens ökade betydelse för finansiering på såväl nationell och kommunal som individuell nivå har ökat behovet av finansiell kompetens. Exempel är fondmäklare, börsmäklare, investeringsrådgivare, finansanalytiker, kapitalrådgivare, bankernas privata rådgivare m.m.
- utvecklare av expertkunskaper för att lösa nya samhällsproblem, exempelvis inom miljö och migration
- kompetenser inom profitabla områden, som upplevelseindustrin, turism, kost, nya typer av design m.m.
- kompetenser för att fånga upp etablerade professionsdomäners ytterkanter och marginaler – särskilt den medicinska och psykosociala. Exempel är naprapater och kiropraktiker, örtmedicin, healing, coaching, plastikkirurgi i skönhetssyfte eller existentiella problem som omhändertas av olika hälsokonsulter
- professionalisering av äldre yrken i den offentliga sektorn, exempelvis laboratorieassistent/biomedicinsk analytiker och polis.

Relationen mellan de tre generationerna

Relationen mellan de tre professionsgenerationerna ska inte bara tänkas lineärt eller funktionellt – till exempel att de klassiska professionerna kommer först och att de andra är på väg mot det målet. Det kan mycket väl

vara så att en preprofession så småningom når de högsta värdena vad avser attribut som status, inkomst och formell kunskap. Relationen mellan generationerna idag bör kanske avbildas som en triangel snarare än längs en linje.

Även om relationerna mellan dessa tre generationer eller professions-typer är föränderliga och de ändrar egenskaper genom den vetenskapliga och samhällsliga utvecklingen, är det tveklöst fortfarande så att betydande skillnader råder mellan dem. Ett skäl till detta är att de tre generationerna eller professionstyperna till sin uppkomst och organisatoriska uppbyggnad motsvarar de olika samhällsformationer som präglade dem, eller som professionsforskaren Hannes Siegrist uttrycker det, professioner är ”specifika till vissa samhällstyper men kan överleva det samhället och bilda en struktur med lång varaktighet”, *longe durée*.⁸³ Det uppstår spänningar mellan ursprung i en samhällsformation och situation i en ny samhällsformation. Det kan uppstå en yrkesmässig ambivalens och konflikter när till exempel läkare övergår från att huvudsakligen ha varit privatpraktiserande till att huvudsakligen bli inordnade i sjukhusorganisationer eller när välfärdens professioner och professionella inordnas i den nuvarande nyliberala regimen.

Begreppet fält

Professioner befinner sig inte i ett socialt och kognitivt vakuum utan är inbäddade i kontexter som vi kallar fält. I samhällsvetenskaperna har fältbegreppet använts på många olika sätt. Mest känd är Pierre Bourdieus användning av det. Han skiljer mellan kulturella, vetenskapliga, juridiska, byråkratiska, ekonomiska, politiska m.fl. fält. Det följande är inspirerat av Bourdieu men handlar inte om någon ortodox eller bokstavstrogen läsning av honom.

Bourdieu förstår fält som konfigurationer av ”objektiva relationer mellan positioner”, strukturerade av ”fördelningen av makt (kapital eller resurser) som ger ägaren tillgång till de specifika vinster som står på spel i fältet”.⁸⁴ Ett fält uppstår och vidareutvecklas genom kampen om symboliska eller materiella tillgångar; Bourdieu kallar dem också för kampfält, konkurrensfält, till och med slagfält. Kampen består i strävan efter att vinna erkännande och därmed högre positioner, makt och kapital inom fältet. Positionerna

⁸³ Siegrist 1990, s. 193.

⁸⁴ Bourdieu & Wacquant 1992, s. 97.

inom ett fält kan gälla individer men också grupper eller, för vår del, yrken som professioner.

Bourdieu betonar kampen inte bara som ett starkt kännetecken på ett fält utan även som dess primära definierande egenskap. Emellertid förekommer även samarbete och funktionell arbetsdelning inom fält, något Bourdieu också noterar: ”Vi får inte genom att lägga tonvikten på skillnaderna, för att inte tala om motsättningarna ... glömma de ömsesidiga beroendeförhållanden och samförstånd som kommer till synes till och med motståndare emellan.”⁸⁵ En profession i ett fält samarbetar med andra professioner, semiprofessioner, preprofessioner och assisterande yrken inom fältet, och också mellan fält. Även om allianser och samarbete kan vara ett resultat av tidigare kamper och stängningar bör denna egenskap också införlivas i bestämningen av ett fält. Richard Scott sammanfattar det väl i sin beskrivning av vad han kallar ”professionella arenor”.⁸⁶

Som konfliktteoretikerna påminner oss om, är varje professionell arena (eller fält) fylld av ett antal konkurrerande och/eller besegrade utmanare som finns vid sidan av eller har accepterat underordnade roller i arbetsdelningen. I fallet läkare har vi omgivande yrken som sjuksköterskor, osteopater, kiropraktiker, healers och farmakologer som fyller ett flertal parallella eller underordnade funktioner. Dessutom har vi den mycket mer omfattande och ständigt ökande kadern av semiprofessionella, hälsoarbetare och medicinska tekniker.⁸⁷

Ett yrke kan vara underordnat ett annat yrke samtidigt som det uppfattar underordningen som rättfärdig; det är en fråga om legitim makt, dvs. auktoritet. Ett professionellt fält kan alltså innehålla flera professioner, semiprofessioner och preprofessioner i samarbete och konflikt. Vi stipulerar att ett fält kallas professionellt om det innehåller minst en klassisk eller en välfärdsprofession.

Fält – och professioner – består av en viss organisering av arbetet, av yttre och inre arbetsdelning. De består också av en kollektiv kultur; bestämda sätt att förstå arbetets samhälleliga funktioner och deras innebörd. Genom socialisering, träning och praktik förser fältet/professionen också de individuella utövarna med en bestämd världsbild och bestämda dispositio-

⁸⁵ Bourdieu 1996, s. 41.

⁸⁶ Scott 2008.

⁸⁷ Scott 2008, s. 229–30.

ner att handla och värdera, med Bourdieus terminologi ett habitus. Detta betyder att ett fält och en profession är institutionaliserat och rutiniserat såväl organisatoriskt och kulturellt som individuellt; fältet/professionen innehåller ”institutionaliserade subjekt” med yrkesspecifika habitus.

Professionella kompetensfält

Ett professionellt fält är orienterat mot ett övergripande värde, eller med Parsons termer ett ”generaliserat kulturellt värde”, som hälsa, kontroll av den icke-sociala miljön, socialisering, social ordning och även till exempel skönhet. Det betyder att fält har specifika uppgifter i den samhälleliga helheten, uppgifter som anses kräva speciella färdigheter som bygger på lång utbildning. Därför föreslås begreppet *kompetensfält* som en gemensam etikett.⁸⁸

Kognitivt sett innehåller ett professionellt kompetensfält flera olika kunskapsbaser av vilka oftast en eller fler är vetenskapligt förankrade. Kunskapsbaserna är hierarkiskt eller horisontellt ordnade i en institutionaliserad arbetsdelning mot fältets övergripande värde. Fältet utgör en struktur av självförstärkande relationer mellan vetenskapliga diskurser, professionella praktiker och objekt för interventioner och kan därmed betecknas som professionella strukturer. Karaktäristiskt är även konkurrens om jurisdiktioner och kamp om den kognitiva hegemonin inom fältet.

För att sammanfatta denna beskrivning av ett professionellt kompetensfält; det:

- är orienterat mot ett övergripande *samhälleligt värde* (uppfyller en viktig samhällsfunktion)
- utgör en institutionaliserad *sanningsregim*
- innehåller ett (eller flera) *doxa*, dvs. försanthållanden och ontologiska modeller
- innehåller en (eller flera) *professionella strukturer*, dvs. självförstärkande relationer mellan kunskap, praktik och objekt
- innehåller *maktstrukturer*, kulturella scheman och aktörer
- består av *en eller flera professioner* och andra assisterande yrken
- karaktäriseras av arbetsdelning och *samarbete*

⁸⁸ Brante 2014, kap. 9 och 10.

- karaktäriseras samtidigt av spänningsförhållanden, *konkurrens* och kamp mellan individer, grupper och professioner om resurser och positioner och om fältets ”doxa”, samt om jurisdiktionen över fältets centrala problemområden.

I kapitlet om det akademiska fältet diskuteras en distinktion som även förekommer i andra kapitel men kanske mindre tydligt tillämpade på dessa fält. För att bestämma undersökningens utgångspunkter skiljer författarna där nämligen mellan det akademiska professionella *fältet* och det formella universitetssystemet. Med det professionella fältet avser de ett system av konkurrens- och samarbetsrelationer mellan olika positioner i den högre utbildningen. Det formella universitets- och högskolesystemet ses som en entitet av annat slag. Det utgör en politiskt-administrativ ram som reglerar vilka enheter som hör till systemet, liksom hur de försörjs, styrs, tilldelas uppgifter och kontrolleras. Inom denna ram och dess organisationer förvaltas och genomförs det delegerade samhällsuppdraget högre utbildning och forskning av den akademiska professionen.

Sju professionella kompetensfält

I föreliggande studie beskrivs följande sju professionella kompetensfälters historia: akademi, utbildning, social reglering, psykosocial integration, medicin, teknik och ekonomi. Fältens funktioner är följande: fältet akademi handlar om högre utbildning och forskning, fältet utbildning handlar om undervisning i ungdomsskolan, regleringsfältet om formell social kontroll i socialtjänst och rätts- och polisväsendet, det psykosociala integrationsfältet om social integration genom psykoterapi och rådgivning, fältet medicin innehåller kompetenser för botande och prevention av sjukdomar, fältet teknik eller teknologi handlar om kompetenser för att forma och kontrollera den icke-sociala materiella miljön samt fältet ekonomi om ekonomi och administration, men i detta fall avgränsat till finanssektorn.

Tre av fälten kräver något längre kommentarer. För det första är det akademiska fältet speciellt. Det är ett kompetensfält i sig men också ett meta-fält, eftersom det genom sina forskande och utbildande funktioner utgör en förutsättning för de övriga fälten. Därför benämner den engelske professionshistorikern Harold Perkin akademien och universitetslärarna för *the key profession*.⁸⁹ I kapitlet om den akademiska professionen görs

⁸⁹ Perkin 1969.

avslutningsvis en reflektion, som refereras och citeras här, över ett särdrag hos den akademiska professionen i jämförelser med andra professioner. Den kognitiva grunden för alla professioner – som förberedelse för det kommande yrkeslivet – förmedlas idag via studier vid universitet och högskolor, konstaterar författarna. Det sker genom att studenterna under sina studier tillägnar sig de kunskaper och den vetenskapliga skolning som utgör den kognitiva kärnan i olika professioners kunskapsbas. Det som förenar yrkesutövarna inom varje profession är att de inte bara har tillägnat sig en generell vetenskaplig skolning utan att de också i stor utsträckning får en gemensam kärna i sin kunskapsbas: läkare i medicinsk vetenskap, apotekare i farmakologi, sjuksköterskor i omvårdnad, ingenjörer i ingenjörsvetenskap m.m. Universitetslärarna skiljer sig här från de övriga professionerna på det sättet att de saknar en innehållsligt gemensam kognitiv kärna. I starkt *abstraherad* form kan man framhålla vetenskapligt förhållningssätt och metod, eller Robert Mertons forskningsvärden,⁹⁰ som en gemensam kognitiv bas. I än mer formell och abstrakt mening sägs professioner ha det gemensamt att de bär upp och förmedlar den högsta kunskapsnivån inom sina respektive kunskapsfält och discipliner enligt ovan. Men vad professionen saknar, hävdar författarna, är en gemensam, *innehållsligt* definierad och exklusiv kognitiv bas. De delar kognitiv kärna med en liten del av lärare och forskare – de som finns inom samma disciplin eller kunskapsfält.

För det andra behöver fälten psykosocial integration och social reglering en något längre kommentar. Dessa begrepp har inom sociologin använts för att analysera den klassiska problematiken hur social ordning är möjlig (eller till och med hur samhället är möjligt). Konsensusteoretiker har förklarat den sociala ordningen genom att betona den värdegemenskap som följer av socialisering medan konfliktteoretiker har förstått social ordning och reglering som resultat av ett samhällsskikts dominans över och kontroll av andra skikt. Historiskt sett har både integration och kontroll tillgodosetts av familjen, gruppen, stammen, kyrkan och skolan, dvs. att genom uppfostran, styrning och sanktioner inpräglade kollektivets gemensamma tabun och normer, beteenderegler, föreställningar och värden i individerna. Genom historiens gång har dessa båda funktioner professionaliserats till speciella kompetensfält som idag innehåller professioner och välfärdsprofes-

⁹⁰ CUDOS (communism, universalism, disinterestedness, organized skepticism), Merton 1972.

sioner, kompletterade med forskningsöverbyggnader. Eftersom den sociala ordningen också säkerställs genom socialisering är utbildning ett tredje fält som har social ordning som en av sina övergripande målsättningar. Dessutom utövas eller tillämpas en del av den psykosociala integrationens kompetens i rådgivning och terapi även på hälsofältet och utbildningsfältet. Sjukhuskuratorer och sjukhuspsykologer respektive skolkuratorer och skolpsykologer är exempel på sådana yrken.

I professionernas värld förstås störningar av den sociala ordningen oftast på individnivå, som effekter av olika typer av avvikande beteende. Avvikande beteende betraktas som avsteg från normaliteten och antar två huvudsakliga former: kriminalitet, som exempelvis drogmissbruk och prostitution, samt mental störning. Det professionella arbetet är på motsvarande sätt delat i två fält som vi kallar social reglering respektive psykosocial integration. Begreppet normalisering är här mycket centralt, liksom det är på det medicinska fältet.

Begreppen social reglering och psykosocial integration beskriver i grunden två olika förhållningssätt och tillvägagångssätt för att återställa social ordning. Social reglering handlar primärt om kontroll och disciplinering via tvång, straff och särskiljande. Statens monopol på våld, manifesterat på fältet social reglering av polis, fängelser, domstolar, domare, advokater och även socionomer, kontrollerar avvikelse genom repression eller hot om repression. Den historiskt vanligaste formen av repression är fysiskt våld och särskiljande, där det senare kan innebära allt från en kort tids frihetsberövande till tortyr och till den yttersta formen av samhällsavskiljande: avrättning.

Fältet psykosocial integration innehåller yrkesgrupper som psykiatrer, psykoterapeuter, kuratorer, socionomer och behandlingsassistenter, en grupp yrken som ibland sammanfattas som *the psy complex*.⁹¹ Integration betyder i vårt sammanhang primärt att genom olika typer av terapier och psykosocial rådgivning återanpassa individers verklighetsuppfattning och beteende till det konforma och normala.

Empiriskt sett överlappar integration och reglering ofta varandra och de flesta institutioner innehåller element av båda, som till exempel rättspsykiatri. Ibland förstås reglering som en form av integration, ibland förstås

⁹¹ *Psy-complex* kan beteckna den mängd olika teorier som förekommer inom fältet, men här används det som beteckning för mängden yrken i fältet.

integration som reglering, till exempel i Foucaulttraditionen. Fältet utbildning har också sådana funktioner. Den yttersta målsättningen, reproduktion av social ordning genom att eftersträva konformism kring ”normalitet”, definierat av lagen eller psykiatri/psykologi etc., dvs. *the psy-complex*, knyter samman fälten. Den skiljelinje vi drar mellan de båda fälten är analytisk och bygger på deras skilda grundläggande strategier för (åter)anpassning och reglering. Psykosocial integration handlar primärt om att förändra individens medvetande medan social reglering handlar om att förändra individens sociala villkor via maktutövning.

Kapitlens innehåll

Kapitel 2 ger en ram till de kapitel som sedan följer och som lyfter fram utvecklingen inom de olika professionella fälten. I kapitlet läggs vikt vid de förändrade samhällsvillkoren och den omstrukturering av organisationerna som påverkat professionerna. Vi tar upp internationalisering, digitalisering och individualisering, och lägger särskild vikt vid olika styrningslogiker. Eftersom styrningen av professionerna haft avgörande betydelse för förändringen i det professionella landskapet, belyser vi olika styrningslogiker, ekonomi, politik och profession, och för en diskussion om motsättningar mellan och möjligheter med dessa logiker.

I den följande presentationen återges kapitlens innehåll utifrån ett avstamp i den historiska utveckling som föregått det som behandlas i kapitlen.

Kapitel 3 *Universitetslärarna och den högre utbildningen*. Universitets- och högskoleväsendet växte under lång tid fram till den nuvarande formellt, enhetliga och integrerade samhällsinstitution som yrkesutbildar professionella och bedriver forskning bland annat som bas för dessa professioners kunskapsutveckling.⁹² Specialiserad professions- och yrkesutbildning är nu en av universitetens viktigaste uppgifter. Den högre utbildningens skikt motsvarar skiktningen av det professionella landskapet i sin helhet. Den fortsatta nutida studien har sitt fokus på den högre utbildningen som professionellt fält mot bakgrund av det formella universitetssystemet. Kapitlet beskriver hur universitetslärarkårens expansion, sammansättning och inre skiktning

⁹² Agevall och Olofsson 2019.

formades på detta professionella fält som från 1977 utgjorde ett sammanhållet och hierarkiskt ordnat system. Under 1990-talet inträffade två s.k. resurschocker i universitetssystemet, vilket skilde det från andra offentliga verksamheters neddragningar. Dels ökade antalet studenter kraftigt, dels kom ett omfattande resursflöde till sektorn i form av nya forskningsmedel.

Kapitlet visar att den dominerande polen i detta skiktade högskolelandskap består av de etablerade äldre universiteten och fackhögskolorna, med hög akademisk täthet. Här utbildas de klassiska professionerna. Vid den motsatta, underordnade polen finns de regionala högskolorna och de nya universiteten som har en markant lägre akademisk täthet med utbildningar som snarare leder till yrken inom välfärds- och preprofessionerna. De tre generationerna av professioner – klassiska professioner, semiprofessioner/välfärdsprofessioner och preprofessioner – svarar grovt sett mot universitetens ålder. Den tredje och yngsta generationen – preprofessioner – är ett resultat av utvecklingen sedan det tidiga 1990-talet. Den består dels av yrken som söker legitimitet genom att ansluta till högre utbildning, dels av nya högskoleutbildningar som söker en arbetsmarknadsnisch för sina examinerade.

Universitetslärarkåren hålls samman och formas i institutionens grepp, skriver författarna. Fältets arbetsorganisationer får en definierande roll för professionen. När nya funktionslager har lagts till universitetssystemet – med nya uppgifter som utförs vid nya typer av enheter av specifika typer av lärare – har det lett till en större heterogenitet inom universitetslärarkåren.

Kapitel 4 *Utbildningsfältets omvandling och läraryrkenas professionalisering.* Detta professionella kompetensfält omfattar ungdomsskolan med förskolan, grundskolan och gymnasieskolan. Läraryrkena sammantagna utgör det näst största yrket efter ingenjörerna. Lärare är kanske samhällets mest typiska och synliga kunskapsbärare. Historiskt utgjorde ämneslärarnas utbildning den främsta uppgiften vid universiteten. Utbildningsfältet i Sverige består numera av förskollärare, grundlärare och gymnasielärare, som ingår i andra generationens professioner, vad vi kallar de nya eller välfärdsprofessionerna jämte rektorer som en preprofession.

Utbildningsfältet förändrades starkt av främst två nya villkor: decentralisering genom kommunalisering samt valfrihet. Huvudmannaskapet övergick 1991 helt till kommunen från att sedan år 1937 ha varit delat mellan stat och kommun. I den s.k. valfrihetsrevolutionen gavs frihet att etablera enskilda förskolor, grundskolor och gymnasieskolor. En grundläggande

ny ekonomisk ordning infördes med skolpengen som följer elever. Skolor konkurrerar om elever för att finansieras med skolpengarna. Detta har inneburit starka inslag av privatisering och marknader. Vidare har rektorer fått starkare mandat som chefer, inklusive myndighetsutövningen i form av betygssättning, och en ställning som arbetsgivarrepresentanter med nya former av politisk-administrativ och ekonomisk styrning. De utgör en preprofession skild från lärare i sin position och i sin utbildning och yrkesorganisering.

Läraryrkenas professionalisering beskrivs i fyra faser. De två första faserna ingår i den historiska delen. Den andra fasen kulminerade i högskolereformen 1977, då lärarutbildningarna inkluderades i den högre utbildningens fält. Den tredje fasen präglades av 1980- och 1990-talens nyliberala utbildningspolitik med decentralisering och avreglering samtidigt med lärares utökade professionalism och handlingsutrymme. Det senare kom med krav på legitimation och fler karriärsteg i yrket från lärarförbunden i allians med ledande skolpolitiker, vilket kan ses som inledningen på en fjärde fas i läraryrkenas professionalisering.

Fältet ter sig problematiskt och motsättningsfyllt med både starkare byråkratisk styrning i olika avseenden och konkurrens på marknader som delvis har privatiserats, jämte viss professionalisering i form av framför allt krav på legitimation för tillsvidareanställning, vilket ger ett visst arbetsmarknadsmonopol. Den klassiska professionstypen och professionalism som styrningslogik förblir ett ideal, som kanske också numera är otidsenligt, menar författaren avslutningsvis.

Kapitel 5 *Den sociala regleringens professioner.* Detta kapitel fokuserar det område där statens styrning, kontroll och uppfostran av befolkningen sker. Fältet hade genomgått en professionalisering under 1900-talet, i synnerhet dess senaste del. Juristerna, som fältets klassiska profession, har en dominerande roll och tolkningsföreträdare på området. Socionomerna är den välfärdsprofession som fram till 1980-talet fick en allt starkare position i fältet. Polisen är fältets preprofession som haft en svag professionell status, men som i slutet av 1900-talet börjar diskuteras i termer av professionalisering.

Kapitlet har kortare beskrivningar av utvecklingen för juristerna, speciellt åklagarna, och för socionomerna, varefter poliserna är i fokus. Alla fältets professioner är organisationsberoende, de arbetar utifrån lagstiftning och organisatoriska regleringar och har därmed en begränsad professionell

autonomi. Jurister och socionomer har ett diskretionärt utrymme i sitt arbete med att utreda och bedöma, medan polisers är snävare eftersom de i högre grad har verkställande uppgifter. Polisernas starka organisationsberoende och deras position som preprofession gör dem till särskilt tydliga representanter för fältets utveckling.

Fältets kärnvärden med frågor om trygghet och risk i samhället har under de senaste decennierna fått en annan tyngdpunkt, där fokus förskjutits till eliminering av specifika risker från generella ambitioner om trygghet. Fältets professioner har parallellt fått en ökande administrativ börda, där dokumentation och redovisning tagit alltmer av deras tid i anspråk. Sammantaget har detta minskat utrymmet för professionernas inflytande över fältets praktik.

Kapitel 6 *Psykosociala integrationens fält i nutid.* Detta kapitel handlar om psykosocial integration, och omfattar både den psykosociala rådgivningens och psykoterapins utveckling och professionalisering i nutid. På fältet finns såväl klassiska professioner som präster och psykiatrer, som nya välfärdsprofessioner som psykologer och kuratorer, familjerådgivare, behandlingsassistenter eller socialpedagoger jämte coacher, som utgör ett exempel på en ny preprofession. Yrkesbeskrivningarna i kapitlet avgränsas dock till psykiater, psykolog, kurator, coach och psykoterapeut.

Psykoterapi och psykosocial rådgivning, oftast i form av samtal, är den främsta kompetensen på detta professionella kompetensfält som överlappar och har flytande gränser till regleringsfältet och hälsofältet. En psykodynamisk epistemisk hegemoni har ersatts av en organisatorisk hegemoni där KBT dominerar som offentligt finansierad och sanktionerad terapi. Samtidigt har det dock skett ett ömsesidigt erkännande – delvis med hjälp av evidensbaserad mellan de båda huvudfärderna. Hela fältet utmärks numera av att vara starkare styrt uppifrån av statliga myndigheter som Högskoleverket, Socialstyrelsen och Inspektionen för vård och omsorg (IVO). Yrkesutövarna är starkt beroende av dessa organisationer liksom av sina arbetsorganisationer, vilket kännetecknar en organisationsprofessionalism.

Kapitel 7 *Det medicinska professionella fältet.* Det medicinska fältet eller hälsofältet har 21 yrken med legitimation, varav läkare och sjuksköterskor utgör de två viktigaste. Läkarna är en klassisk profession som dessutom

ofta fått stå modell för andra professioner. Sjuksköterskorna är en typisk välfärdsprofession, och biomedicinska analytiker utgör ett exempel på en preprofession. Kapitlet beskriver hur det medicinska fältets gyllene era tycks få ett slags avslutning från 1980-talet genom en rad utmaningar i form av kritik mot statliga monopol, byråkrati och brist på valfrihet hos brukare. Misstroendet mot professionella utgick i synnerhet från politiker, och låg till grund för reformer i en starkt nyliberal anda.

Kapitlet beskriver inledningsvis en rad reformer som genomfördes på fältet från 1980-talet och framåt. Det gällde först interna marknader med resultatenheter, system med beställare–utförare samt privatisering och senare kvalitetsmätningar och kvalitetssäkring. En annan reform som mer direkt berörde relationerna mellan läkare och sjuksköterskor gällde ledarskap i sjukvårdsorganisationerna. Med chefsöverläkarreformen lyftes i tidens anda det ekonomiska och administrativa ansvaret fram och förenades med det medicinska. Med verksamhetschefsreformen 1997 särskildes de istället, och cheferna behövde inte längre ha medicinsk kompetens. Ledarskapskompetens sattes i främsta rummet. De professionella förlorade därmed ledare med inomprofessionell kompetens.

Därefter behandlas två exempel på reformer för att öka transparens på fältet och i det medicinska arbetet, nationella kvalitetsregister och evidensbaserad medicin, vilka har medfört en manualisering av det medicinska arbetet. I kapitlet diskuteras slutligen individualisering eller subjektivering, dvs. patienters rätt att själva välja vårdgivare och deras möjligheter att påverka vårdprocessen.

I slutdiskussionen utpekas tre betydelsefulla förändringar. Den första gäller visst misstroende mot professionella från politiskt håll. Det andra att stärka länken mellan yrkesutövande och organisationens mål. Det tredje att ställa organisationens mål och metoder framför professionens. Sammantaget ses fältets förändring som en övergång från yrkesprofessionalism till organisationsprofessionalism.

Kapitel 8 *Det teknologiska fältet: Ingenjörers nutida professionsutveckling.* Det teknologiska fältet består av en mängd tekniska yrken och hantverksyrken. Avgränsat som professionellt kompetensfält omfattar det bland andra arkitekter och ingenjörer. Detta kapitel handlar om ingenjörer och deras utbildning (med fokus på civilingenjörer) och arbetsmarknad jämte deras relationer till några andra yrken, främst ekonomer och jurister. Detta profes-

sionella fält är det största av samtliga fält med sina cirka 320 000 verksamma ingenjörer, och klart större än utbildningsfältet. Fältet styrs framför allt av plan- och bygglagen och av olika internationella standarder för konstruktion och tillverkning samt internationella certifieringar. Fältets centrala värde är att med teknik omvandla resurser till nya värden och ekonomisk tillväxt. Fältet handlar till mycket stor del om att producera materiella varor för konsumtion. Men ingenjörernas arbete omfattar tjänster som har både enskilda individer och framför allt andra organisationer som klienter eller mottagare.

Kapitlet syftar mer precist till att beskriva och förklara i vilken utsträckning det teknologiska fältet och ingenjörers professionaliseringsprocesser har påverkats av sociala, politiska och ekonomiska förändringar, särskilt med nyliberala inslag från mitten av 1980-talet och framåt. Tiden 1970–1990 ses som ett slags avprofessionalisering när nyliberala inslag med nytt ledarskap (managerialism) och kvalitetsmätningar starkt utmanade ingenjörers kompetens och positioner. Tiden därefter tolkas däremot som en reprofessionalisering när studentantalet åter ökade, när ingenjörer åter ökade sin andel av företagsledande positioner och när fackföreningarna som organiserar ingenjörer fortsatte att konsolideras varvid Civilingenjörsförbundet slogs samman med Ingenjörsförbundet till Sveriges Ingenjörer år 2015. Dessa ingenjörer har en rad olika utbildningar på olika nivåer som skapar omfattande variation och specialisering. Kapitlet redogör för dessa utbildningar och hur de utvecklats i nutid. Identiteten i yrket är relativt svag och kontrasteras mot identiteten i företaget eller organisationen där ingenjörer har starka organisationsresurser. Dessa delar man dock numera i större utsträckning med andra yrken och professioner då arbetet till stor del sker som projekt i projektgrupper med många yrken. En övergripande slutsats är att fältet fortsätter att utmanas av förändringar som gör professionaliseringsutvecklingen oklar och svårtolkad.

Kapitel 9 *Kapitalmarknaden tränger sig på – om ekonomer, marknaden och finansanalytiker.* Detta kapitel presenterar ett nytt professionellt kompetensfält. Ekonomi och administration finns som bas och service i alla professionella fält och i andra verksamheter i samhället.⁹³ Kapitlet visar inledningsvis hur ekonomi som ämne och utbildning utvecklats och växt i

93 Forssell & Ivarsson Westerberg 2014.

omfattning under 1900-talet. Kapitlet ger sedan en tydlig överblick över hela finansmarknaden. Det beskriver den sektor i samhället som har förvaltning och fördelning av kapital som huvuduppgift, dvs. kapitalmarknaden, som utgör en del av finansmarknaden. Det framgår hur kapitalmarknaden ökat sin betydelse inom samhället och samhällsekonomin sedan 1970-talet. Det visar utvecklingen av börshandel och kreditgivning. Politiska reformer som avreglering, skattefonder, allemansfonder och pensionsfonder har gynnat denna marknad. Detta kallas med ett nytt begrepp finansialisering.

Kapitlet beskriver och analyserar sedan huvudsakligen ett avgränsat yrke på kapitalmarknaden, nämligen finansanalytiker. En vanlig indelning av kapitalmarknadens yrkesgrupper är yrken på köpsidan respektive yrken på säljsidan. På köpsidan finns placerare, analytiker och traders, på säljsidan analytiker, mäklare och traders. Analytikerna gör ofta underlag till övriga yrkesgrupper på kapitalmarknaden. De är ofta organiserade i team efter bransch eller företag med en senior analytiker som har mer klientkontakter respektive juniora analytiker som sköter kalkylerandet.

En slutsats är att finansanalytikerna knappast kan ses som profession, men att de tillsammans med kapitalmarknadens övriga yrken bildar ett kluster av yrken som bygger på en gemensam vetenskaplig bas som bildar ett professionellt kompetensfält. Kapitalmarknaden är ett professionellt kompetensfält som kommit att dominera det svenska samhället alltmer. Det har bland annat skett genom politiska reformer på bostadsmarknaden och pensionsområdet och i takt med en globalisering av kapitalet. Samtidigt blir fältet i ökande grad automatiserat och digitaliserat, och utvecklingen bygger på matematiska algoritmer istället för professionella bedömningar. Mer artificiell intelligens ligger här nära till hands.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *The systems of professions. An essay on the division of expert labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2019). ”Den högre utbildningens professionella fält”. I: Brante, Thomas; Svensson, Kerstin & Svensson, Lennart (red.) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Allelin, Majsa; Sjöberg, Stefan; Kallifatides, Markus & Skyrman, Viktor (red.) (2018). *Välfärdsmodellens omvandling. Det privata kapitalets utvidgning i den offentliga sektorn*. Rapport 56. Stockholm: Katalys.

- Askling, Berit; Christiansson, Ulf & Foss-Fridlitzius, Rita (2001). *Livslångt lärande som idé och praktik i högskolan*. Stockholm: Högskoleverket.
- Bourdieu, Pierre (1996). *Homo academicus*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag Symposion.
- Bourdieu, Pierre & Wacquant, Louis (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brante, Thomas (2003). "Konsolideringen av nya vetenskapliga fält. Exemplet forskning i socialt arbete". I: *Socialt arbete. En nationell genomlysning av ämnet*. Högskoleverkets rapportserie 2003:16R. FAS och Högskoleverket, s. 135–197.
- Brante, Thomas (2011). "Professions as science-based occupations". *Professions & Professionalism* 1 (1), s. 4–20.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken. Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Svensson, Kerstin & Svensson, Lennart (red.) (2019). *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Bringselius, Louise (2018). "Inledning". I: SOU 2018:38. *Styra och leda med tillit: forskning och praktik*, s. 13–38.
- Burrage, Micael; Jarausch, Konrad & Siegrist, Hannes (1990). "An actor-based framework for the study of professions". I: Burrage, Micael & Torstendahl, Rolf (red.) *Professions in theory and history: Rethinking the study of the professions*. London: Sage, s. 203–225.
- Castro, Freddy (1992). *Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna*. Stockholm: Symposion Graduale.
- Current Sociology* (2011). Special issue: Reconnecting professional occupations and professional organizations, 59 (4).
- Conze, Werner & Kocka, Jürgen (red.) (1985). *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleich*. Stuttgart: Klett-Kotta.
- Dahle, Rannveig (2008). "Profesjon og kjønn". I: Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 216–230.
- Dahlstedt, Magnus & Fejes, Andreas (red.) (2018). *Skolan, marknaden och framtiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Durkheim, Émile (1983). *Professional ethics and civic morals*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Ehrenreich, Barbara & Ehrenreich, John (1977). "The professional-managerial class". *Radical America* 11 (2).
- Etzioni, Amitai (red.) (1969). *The semi-professions and their organization, teachers, nurses, social workers*. New York: Free Press.
- Evetts, Julia (2011). "A new professionalism? Challenges and opportunities". *Current Sociology* 59 (4), s. 406–422.

- Fauske, Halvor (2008). "Profesjonsforskningens faser og stridsspørsmål". I: Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 29–53.
- Forssell, Anders & Ivarsson Westerberg, Anders (2014) *Administrationssamhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Fournier, Valerie (2000). "Boundary work and the (un)making of the professions". I: Malin, Nigel (red.) *Professionalism, boundaries and the workplace*. London: Routledge.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism. The third logic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Garsten, Christina & Jacobsson, Kerstin (red.) (2004). *Learning to be employable. New agendas on work, responsibility and learning in a globalizing world*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- George, Alexander & Bennett, Andrew (2005). *Case studies and theory development in the social sciences*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Gouldner, Alvin W. (1979). *The future of intellectuals and the rise of the new class: A frame of reference, theses, conjectures, arguments and an historical perspective on the role of intellectuals and intelligentsia in the international class contest of the modern era*. London: Macmillan.
- Grimen, Harald (2008). "Profesjon og kunnskap". I: Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hanlon, Gerard (1999). *Lawyers, the state and the market. Professionalism revisited*. Macmillan: Basingstoke/London.
- Hellberg, Inga (1995). "Det professionella tjänstesamhället". I: Svensson, Lennart G. & Orban, Pal (red.) *Människan i tjänstesamhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Isaksson, Anders (2006). *Den politiska adeln*. Bonnier Fakta.
- Jacobsson, Kerstin (2004). "A European politics for employability: The political discourse on employability of the EU and the OECD". I: Garsten, Christina & Jacobsson, Kerstin (red.) *Learning to be employable. New agendas on work, responsibility and learning in a globalizing world*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 42–63.
- Journal of Management Studies* (2013). "Professions and institutional change", 50 (5), 699–962.
- Mannheim, Karl (1952). *Essays in the sociology of knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Merton, Robert (1972). "The institutional imperatives of science". I: Barnes, Barry (red.) *Sociology of science*. Middlesex: Penguin.
- Molander, Anders (2016). *Discretion in the welfare state. Social rights and professional judgment*. London: Routledge.
- Molander, Anders & Grimen, Harald (2010). "Understanding professional discretion". I: Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.). *Sociology of professions. Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Molander, Anders & Terum, Lars-Inge (red.) (2008). *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Muzio, Daniel & Kirkpatrick, Ian (2011). "Introduction: Professions and organizations – a conceptual framework". *Current Sociology* 59 (4), s. 389–405.
- Muzio, Daniel; Hodgson, Damian; Faulconbridge, James; Beaverstock, Jonathan & Hall, Sarah (2011). "Towards corporate professionalization: The case of project management, management consultancy and executive search". *Current Sociology* 59 (4), s. 443–464.
- Muzio, Daniel; Brock, David, M. & Suddaby, Roy (2013). "Professions and Institutional Change: Towards an Institutional Sociology of the Professions". *Journal of Management Studies* March, s. 699–72.
- Nilsson, Staffan (2007). *From higher education to professional practice: A comparative study of physicians' and engineers' learning and competence use*. Linköping Studies in Behavioural Science, nr 120. Linköping: Linköpings universitet.
- Nilsson, Staffan (2016). "Om anställningsbarhet i professionella grupper". I: Sparrhoff, Gun & Fejes, Andreas (red.) *Anställningsbarhet: perspektiv från utbildning och arbetsliv*. 1:a uppl. Lund: Studentlitteratur, s. 123–138.
- Noordegraaf, Mirko (2011). "Risky business: How professionals and professional fields (must) deal with organizational issues". *Organization Studies* 32 (10), s. 1349–1371.
- Olofsson, Gunnar (2011). "Högskoleutbildning, yrke och profession". I: Olofsson, Gunnar & Petersson, Otto (red.) *Med sikte på profession: Akademiska yrkesutbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne förlag.
- Olofsson, Gunnar (2018). *Professionerna, mellanskikten och klassanalysen*. Rapport 52. Stockholm: Katalys.
- Parsons, Talcot (1964). *Essays in sociological theory*. New York: The Free Press.
- Perkin, Harold (1969). *Key profession. The history of the Association of University Teachers*. New York: Kelley Publishers.
- Proposition 2004/05:162. *Ny värld – ny högskola*.
- Sahlin, Kerstin & Eriksson-Zetterquist, Ulla (2016). *Kollegialitet. En modern styrform*. Lund: Studentlitteratur.
- Samuelsson, Katarina (2018). "Collegiality in context of institutional logics: A conceptual review". *Professions & Professionalism* 8 (3).
- Sciulli, David (2010). "Structural and institutional invariance in professions and professionalism". I: Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) *Sociology of professions. Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Schwieler, Elias (2007). "Anställningsbarhet: Begrepp, principer och premisser". UPC-rapport 2007: 2, Stockholms universitet.
- Scott, W. Richard (2008). "Lords of the dance: Professionals as institutional agents". *Organization Studies* 29 (2), s. 219–238.
- Siegrist, Hannes (1990) "Professionalization as a Process: Patterns, Progression and Discontinuity". I: Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) *Professions in Theory and History*. London: Sage.
- Siegrist, Hannes (2002). "Professionalization as a process in history". I: *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*. Amsterdam: Elsevier.

- SOU 1999:141. *Från kunskapslyft till en strategi för livslångt lärande.*
- SOU 2015:70. *Högre utbildning under 20 år.*
- SOU 2018:38. *Styra och leda med tillit: forskning och praktik.*
- SOU 2018: 47 *Med tillit växer handlingsutrymmet – tillitsbaserad styrning och ledning av välfärdssektorn.*
- Sparrhoff, Gun & Fejes, Andreas (red.) (2016). *Anställningsbarhet: Perspektiv från utbildning och arbetsliv.* Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Lennart G. (2002). *Professionella villkor och värderingar. En sociologisk studie av akademiker i 1990-talets Sverige.* Forskningsrapport nr 126. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Svensson, Lennart G. (2015). "Occupations and professionalism in art and culture". *Professions & Professionalism* 5 (2), s. 1–14.
- Therborn, Göran (2018). *Kapitalet, överheten och alla vi andra. Klassamhället i Sverige – det rådande och det kommande.* Lund: Arkiv.
- Tillitsdelegationen, Tillit i styrningen, dir. 2016:51; tilläggsdir. 2017: 119.
- Torstendahl, Rolf (1991). *Bureaucratisation in Northwestern Europe, 1880–1985: Domination and governance.* London: Routledge.
- Tuijnman, Albert (red.) (1996). *Lifelong learning for all: Meeting of the Education Committee at Ministerial Level, 16–17 January 1996.* Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- UHR (2015). *Universitets- och högskolerådet: Antagningsstatistik.* Stockholm: Universitets- och högskolerådet.
- UKÄ (2015). *Universitet och högskolor: Årsrapport.* Rapport 2015:8. Stockholm: Universitetskanslersämbetet.
- UKÄ (2018). *Universitet och högskolor: Årsrapport.* Rapport 2018:5. Stockholm: Universitetskanslersämbetet.
- Witz, Anne (1992). *Professions and patriarchy.* London: Routledge.
- Wright, Erik Olin (1997). *Class counts: Comparative studies in class analysis.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, Erik Olin (2015). *Understanding class.* London: Verso.

NYA SAMHÄLLSVILLKOR FÖR DET PROFESSIONELLA LANDSKAPET

LENNART G. SVENSSON OCH KERSTIN SVENSSON

I detta kapitel presenteras några för professionerna centrala teman i den samhälleliga utvecklingen. Syftet med kapitlet är att teckna generella och relevanta karaktäristika för den tid vi talar om, från 1980-tal och framåt, med teman som sedan återkommer i de följande kapitlen om de olika fälten. Kapitlet tar sin början med en beskrivning av professionerna i samhället, varefter vi går över till att lyfta fram teman ur samhällets omvandling. Vi talar då framför allt om den organisatoriska omstrukturering som skett och lyfter fram fyra specifika teman: internationalisering, datorisering, individualisering och styrningslogiker. Det sist nämnda temat har haft avgörande betydelse för förändringen i det professionella landskapet, varför det behandlas mer ingående. Vi belyser olika styrningslogiker: ekonomi, politik och profession, och för en diskussion om motsättningar mellan och möjligheter med dessa logiker.

Den period vi i denna bok kallar nutid gäller från cirka 1980. Den kännetecknas av omfattande förändringar som på många sätt berört professionella yrkens praktik och arbetsvillkor. Det gäller främst förändringar av organisation och styrning, därefter internationalisering, digitalisering och individualisering. En övergripande samhällsförändring som gett andra villkor och ramar för individer, medborgare och professioner är en starkt ökad ojämlikhet under denna period.

Under 1970-talet växte det fram en syn på den offentliga sektorn och dess tjänster från högerpolitiskt håll som alltför stor och kostsam med höga skatter, byråkratisk i negativ mening och ineffektiv med brist på konkurrens och valfrihet.¹ Det blev en grund på vilken en nyliberal agenda kunde byggas. Ratio, ett bokförlag nära knutet till Svenskt Näringsliv, gav 1980

¹ Ahlbäck Öberg et al. 2016, s. 94.

ut en översättning av den franske nyliberale ekonomen Henri Lepages bok *I morgon kapitalism*.² Denna bok hade stort inflytande på lanseringen av nyliberalismen i Sverige. De centrala budskapen i boken är att samhällets resurser är begränsade, varje individ har preferenser och alla ska ha rätt att välja sitt sätt att leva sitt liv. Dessa idéer yttrades allt tydligare i debatten, och kritiken av den svenska välfärdsstaten växte.³ Från vänsterpolitiskt håll handlade kritiken istället om en meritokratisk och elitistisk byråkrati bortom nationalstatliga medborgares och arbetarklassens intressen. Därmed föddes ett misstroende från både allmänhet och politiker mot centralstyrd offentlig verksamhet, inklusive professionella yrken. Troligen hade en del av kritiken mot professionella sitt ursprung i 1970-talets professionsstudier som hade betonat professioners egenintressen och strävan efter monopol och autonomi.

Detta resulterade i att avgifter kunde tänkas ersätta skatter som finansiering av offentliga tjänster.⁴ En ny kommunallag 1991 och kommunallagsreform 1993 gjorde det möjligt för kommunerna att bolagisera och anlita privata entreprenörer, även vid myndighetsutövning. Det var början till konkurrensutsättning och marknadisering: interna marknader med ny organisation som skilde på köpare–säljare och beställare–utförare jämte externa marknader där brukares och kunders behov respektive efterfrågan skulle jämföras med utförarnas och producenternas resultat. Upphandlingar blev obligatoriska i all offentlig verksamhet. Tillspetsat gav detta mer marknad och mindre politik, i kontrast till den tidigare periodens politiska företräde.⁵ Göran Therborn kallar träffande denna omvandling i Sverige en motreformation, där strukturella förändringar gällde: avindustrialisering som försvagade arbetarklassen och arbetarrörelsen, avregleringar som gynnade internationellt finanskapital samt ett ideologiskt skifte bort från den universella medborgerliga välfärdsmodellen mot den selektiva modellen med valfrihet på marknader för kunder och entreprenörer.⁶

Centralstatlig styrning och reglering ifrågasattes till förmån för avreglering, decentralisering, kommunalisering och brukarinflytande. Information

² Lepage 1980.

³ Boréus 1997.

⁴ SOU 1983:39, s. 92; SOU 1979:23; Anell 1990, 1994, 1996; Antman 1994; Blomqvist 1996; Erlingsdóttir 1999.

⁵ Esping-Andersen 1985; Svensson 2002.

⁶ Therborn 2018; Esping-Andersen 1990.

till brukare och kunder krävde nya former av utvärderingar, uppföljningar, mätningar och rangordningar. Vi ser många exempel på detta i kapitlen om utbildningsfältet och hälsofältet. Styrning med hjälp av dokument och manualer och liknande expanderade också kraftigt.⁷ Kapitlen om hälsofältet och regleringsfältet ger exempel på det. Inom vetenskap och forskning skapades nya kontrollmetoder för yrkespraktiker genom utveckling av mätmetoder och instrument för s.k. evidensbaserad av praktiken. Detta syns bland annat inom socialtjänsten och sjukvården.⁸ Samtidigt infördes emellertid, mer oplanerat och osynligt, på organisationsnivå nya former av ledarskap inspirerat av management i näringslivet som syftade till starkare kontroll över kostnader och kvalitet. Detta medförde en övergång från reglering till ledarskap eller management (eng. *government* – *governance*) och en ny typ av verksamhetschefer.⁹ Det personliga ledarskapet som avser karismatiska chefer med god social kompetens fokuserades samtidigt som nya metoder och verktyg för opersonlig kontroll på distans av effektivitet förstärktes.¹⁰

Alla dessa förändringar, som gick åt flera håll på olika samhällsnivåer, fick redan 1991 paraplybeteckningen New Public Management (NPM).¹¹ Där fanns både decentralisering och centralisering, avreglering och återreglering, intern kontroll och extern kontroll.¹² NPM är associerat till fyra stora administrativa utvecklingstrender, som också sammanfattar den utveckling som tog fart i Sverige i början av 1990-talet: ambitioner att minska offentliga utgifter, övergång till privatisering och kvasi-marknader, automatisering med informationsteknologi i offentlig verksamhet och utveckling av en internationell agenda.¹³ NPM hade ett avgörande inflytande på den offentliga sektorn och dess professionella, som inte bara blev objekt för nya former av styrning, utan som också själva i sin vardagliga praktik anammade argument och begrepp som kostnadseffektivitet, kvalitetssäkring och valfrihet. I början av 1990-talet sammanföll sådana förändringar med en djup

7 Agevall & Jonnergård 2007, 2017.

8 Blomqvist & Rothstein 2000; Sallnäs & Wiklund 2018; Bejerot, Forsberg Kankkunen & Hasselblad 2015.

9 Rhodes 1996.

10 De s.k. hybridprofessionella, Kirkpatrick 2016.

11 Hood 1991, 1995; Pollitt & Bouckaert 2011; Sahlin-Andersson 2002.

12 Bringselius 2018, s. 15.

13 Hood 1991.

internationell ekonomisk kris som medförde omfattande neddragningar av offentlig verksamhet i Sverige och mycket hög arbetslöshet.

Dessa organisations- och samhällsförändringar har alltså haft omfattande inflytande på professioner och deras arbetsorganisationer, där kollegialitet har varit den karaktäristiska styrformen.¹⁴ Förändringarna gäller konkurrensutsättning genom olika former av marknadsisering i kombination med valfrihet. Exempel på mekanismer som möjliggjort konkurrensutsättning är ersättning enligt examinationsfrekvens på akademifältet, skolpeng på utbildningsfältet och diagnosrelaterade ersättningar på hälsofältet, jämte individuell lönesättning på samtliga fält. Förändringarna gäller också kontroll och styrning genom linjestyrning, som en kombination av ledarskap och byråkrati, och genom granskningar, utvärderingar och uppföljningar som först etablerades på teknologifältet och senare överfördes till andra professionsfält. Exempel på mekanismer som möjliggör sådan styrning är tydligt avgränsade organisatoriska enheter med autonomi, som enskilda företag i näringslivet eller enheter med eget budgetansvar i offentlig förvaltning. Vi återkommer längre fram till olika styrformer.

Internationalisering

Högre utbildning och professionella yrkesgrupper har alltid haft viss internationell anknytning. Svenska studenter har bedrivit utlandsstudier alltsedan de första universiteten bildades på kontinenten. Kontakter mellan enskilda forskare eller grupper inom olika institutioner har knutits spontant på längre eller kortare tid och i mer eller mindre ömsesidiga utbyten. Internationella sammanslutningar har etablerats. Tillsammans har detta vävt till numera mycket omfattande och ständigt förändrande nätverk. Vissa professionella yrkesutövare håller kvar kontakter med det internationella vetenskapliga samhället. Andra får del av det i arbetslivet genom internationella konferenser och utbyten samt genom tidskrifter och den information som deras förbundsorganisationer förmedlar. Dessa nationella organisationer är ofta representerade i internationella sammanhang.¹⁵

¹⁴ En del av detta framgick redan i en enkätstudie riktad till professionella yrkesgrupper 1996, presenterad i Svensson 2002. Senare uppföljningar är t.ex. Hartman 2011; Bejerot Forsberg Kankkunen & Hasselblad 2015; SOU 2016:78, Molander 2017; Rothstein 2018; Trägårdh 2018; Allelin et al. 2018.

¹⁵ Svensson 1996.

Från 1970-talet kompletterades denna spontana internationalisering med en mera planerad och programmatisk policy jämte en utbyggd organisation. Internationella frågor väckte ett ökat intresse under 1960-talet, och det var en av grunderna till att man mera systematiskt började diskutera internationalisering och att medvetet driva all utbildning i en sådan riktning.¹⁶ Så tillsatte till exempel Universitetskanslersämbetet en arbetsgrupp 1972 för att utreda universitetens internationalisering.¹⁷ Utredningen föreslog en mängd olika åtgärder på olika nivåer. Innehållet i alla studiekurser borde internationaliseras. Alla utbildningslinjer borde inledas med en tvärvetenskaplig orienteringskurs om universitetens funktion i samhället och i en internationaliserad värld. Utredningen föreslog också att det borde inrättas en internationell ekonomutbildning och studiekurser i öststatskunskap, latinamerikanska samhällsförhållanden och internationella relationer.¹⁸ Man föreslog också åtgärder för att underlätta student- och lärarutbyten, bland annat genom att inrätta internationella sekretariat dels inom UKÄ, dels vid universiteten. Särskilda statliga medel anslogs till den grundläggande högskoleutbildningens internationalisering, och de första delarna i en administrativ organisation kring internationalisering var därmed etablerade. Reformerna fick en rad bestående resultat med ytterligare andra linjer och kurser med internationell inriktning. Efter hand har sedan också internationella inslag i kurser och särskilda kurser tillkommit i många ämnen. Men det var ändå en ganska begränsad verksamhet, om man jämför med det utbud som förekommer numera. I många ämnen motverkades emellertid internationaliseringen i ett avseende genom att kurslitteratur på främmande språk blev ovanligare än vad det var före den första internationaliseringsutredningen.

Den högre utbildningens och de professionella yrkenas internationalisering aktualiserades i Sverige på ett nytt sätt genom vad som kan kallas europeisering och Sveriges anslutning till det europeiska ekonomiska samarbetsavtalet (European Economic Area, EEA) vid årsskiftet 1993/1994 och medlemskap i Europeiska unionen (EU) ett år senare. Internationalisering riskerade därmed att bli liktydig med europeisering. I många programskrifter och diskussioner uppmärksammades detta, och man sökte

¹⁶ Stier 2018.

¹⁷ UKÄ 1974.

¹⁸ Exempel ges i Andersson & Jerneck 2015.

hålla isär det så att europeisering inte skulle ske på bekostnad av internationalisering.

Ser man på internationaliseringsdiskussionen på längre sikt går det att urskilja två huvudfåror. Den ena omfattade en retorik knuten till bildning, kulturell mångfald, freds- och konfliktfrågor, integration och ett globalt perspektiv. Den hörde närmast ihop med internationalisering. Den andra omfattade en retorik knuten till yrkesutbildning, nationell ekonomisk utveckling, konkurrens och produktion samt vad som kom att kallas anställningsbarhet. Denna fåra hörde istället mer ihop med europeisering och utvidgades senare till att omfatta globalisering. En väsentlig fråga är vilka aktörer som representerar respektive fåra. Därvid kan man antagligen finna intressanta skillnader mellan olika ämnen, institutioner och professionella yrkesgrupper.

Sveriges närmande till och senare medlemskap i Europeiska unionen (EU) medförde anpassningar, aktiviteter och åtgärder på flera nivåer. En första nivå är de enskilda studenternas och yrkesutövarnas anpassningsmönster och handlingar. En andra nivå är institutioner och högskolor som utbildningsanordnare och deras mål, planer och åtgärder. En tredje nivå är de centrala professionella förbundsorganisationerna och deras strategier.

EU:s pelare för fri rörlighet gäller kapital, varor, tjänster och arbetskraft. Utifrån detta har i flera omgångar regler skapats för att göra högre utbildningar och professionella yrken och professionella tjänster mer enhetliga och utbytbara. De två viktigaste är yrkesdirektiv respektive Bolognaprocessen. När det gäller yrkesdirektiv hade kommissionen i EU först ambitionen att kartlägga samtliga examina och kvalifikationer för ett antal professioner. Så skedde åren 1975–1985 för åtta professioner (läkare, sjuksköterskor, barnmorskor, veterinärer, tandläkare, farmaceuter, arkitekter och jurister), vilket resulterade i att det för dessa grupper skapades s.k. sektorsdirektiv för dessa yrken. Dessa direktiv innebar en ekvivalering av utbildningar, som möjliggjorde arbete i alla EU:s länder för dessa yrkesgrupper. Denna ambition att ta varje profession var för sig visade sig emellertid vara alltför stor och svår. Nationella olikheter var ofta för stora, och krav på förändringar kunde strida mot principen om nationellt oberoende inom EU.¹⁹ Detta resulterade istället 1989 i det allmänna direktivet (Direktiv 89/48/EC) som fastslog att alla med utbildning på minst tre år vid en erkänd högre utbildningsinstitu-

¹⁹ Le Bianic & Svensson 2010.

tion måste få sin kvalifikation erkänd inom Europa – dock villkorat med krav på språktest, lämplighetstest eller handledd praktikperiod. År 2005 beslutades emellertid i EU-parlamentet att överstatliga, internationella professionella förbund rekommenderades att formulera plattformar eller minimikrav till Europeiska kommissionen.²⁰ Det innebar en återgång till varje profession tagen var för sig. Men fortfarande kunde enskilda ansöka enligt det allmänna direktivet, och enskilda länder behövde inte anknyta sin utbildning i fråga till dessa plattformar.

Ekvivalering eller validering av högre utbildning och kvalifikationer för professionellt arbete för att flytta och arbeta utomlands eller flytta till Sverige och arbeta här har blivit mycket mera angelägen i samband med större migration. Bedömningar av utländsk utbildning liksom regler för att arbeta inom ett reglerat yrke, som det heter, informeras idag om av Universitets- och högskolerådet. Där framgår att om man vill arbeta i ett EU/EES-land där yrket är reglerat måste man få sina kvalifikationer (utbildning och arbetslivserfarenhet) officiellt erkända. I yrkeskvalifikationsdirektivet framgår dessa regler.²¹ Med reglerat yrke menas sådan yrkesverksamhet där det direkt eller indirekt ställs krav på att den som ska arbeta har vissa bestämda kvalifikationer. Yrkesförbunden tillhandahåller också information om detta och till vilken myndighet sökande ska vända sig.

När det gäller Bolognaprocessen handlar det om att skapa större likvärdighet av akademisk grundutbildning. Bologna-deklarationen undertecknades av 29 europeiska länder 1999 och syftade till att göra det lättare för studenter och arbetssökande akademiker att röra sig över nationsgränserna i Europa. Idag är över 45 länder anslutna till detta europeiska samarbete. Det övergripande målet med Bolognaprocessen var att Europa fram till år 2010 skulle bli ett sammanhållet europeiskt område för högre utbildning (European Higher Education Area, EHEA). Detta omfattade att främja mobilitet, anställningsbarhet jämte Europas konkurrens- och attraktionskraft som utbildningskontinent. Det skedde genom att införa tydligare och mer jämförbara examina; två utbildningsnivåer, grundnivå respektive avancerad nivå; och ett gemensamt poängsystem samt främja kvalitetssäkring.

²⁰ *Europeiska kommissionens direktiv 2005/36*, art. 15 och 16.

²¹ *Europaparlamentets och rådets direktiv 2005/36/EG av den 7 september 2005 om erkännande av yrkeskvalifikationer.*

Aktiviteter och strategier vad gäller internationalisering inom utbildningen kan sammanfattas på följande sätt:²²

- Från att ha växt fram ganska långsamt som en spontan och informell verksamhet fick internationaliseringen tydligare mål och program på högskolor och institutioner. En viss konflikt mellan internationalisering och europeisering kunde avläsas i en del sådant material. En formell organisation med internationaliseringsdelegationer, sekretariat och internationaliseringsansvariga byggdes upp och ingår nu som viktiga delar i den högre utbildningens organisation liksom i yrkesförbunden.
- En rad nya längre och kortare utbildningar med internationell inriktning, men framför allt med europeisk inriktning, växte fram på så gott som samtliga utbildningsorter och i en rad ämnen – mest på initiativ av institutioner och enskilda högskolor, frikopplat från centrala beslut och förbund och ofta i konkurrens med andra utbildningsanordnare.
- Student- och lärarutbyten förekom i begränsad utsträckning sedan länge på vissa institutioners egna initiativ. Men sedan slutet av 1980-talet expanderade den verksamheten mycket kraftigt och breddade ut sig till så gott som samtliga institutioner, särskilt i och med utbytesprogrammen för studenter i Norden, NORDPLUS, respektive Europa, ERASMUS-programmet och flera andra liknande.²³

En dokument- och intervjustudie av högskoleutbildningar och motsvarande yrkesförbund vid mitten av 1990-talet visade sammanfattningsvis följande aktiviteter i det internationella arbetet.²⁴ Varje förbund hade infört någon paragraf i sina stadgar eller i sina målprogram angående internationalisering. En del förbund hade särskilda sammanhållna programskrifter för detta ändamål. Förbundstidskrifterna användes bland annat för att flitigt informera om Europafrågor som EU-direktiv angående utbildningarna, utbytesprogram och EES-avtalet och dess påstådda positiva konsekvenser för medlemmarnas arbetsmarknad. Starkt positiva reportage om utlands-

²² Svensson 1996 (fallstudie av juridik, medicin, socialt arbete och arkitektur).

²³ Universitets- och högskolerådets hemsida illustrerar detta.

²⁴ Svensson 1996.

studenter förekom ofta. Däremot saknades nästan helt en diskussion om en eventuell större konkurrens på den gemensamma europeiska arbetsmarknaden. Också på förbunds nivå hade man byggt upp en mera formell organisation kring internationalisering, som särskilda avdelningar eller EU-ansvariga grupper. Den viktigaste aktiviteten var dock det expanderande samarbetet i internationella organ. På Läkarförbundet och Sveriges Arkitekters Riksförbund menade de internationaliseringsansvariga till och med att det arbetet och de kontakterna hade blivit betydelsefullare än kontakterna med svenska myndigheter och beslutsfattare. Detta speglar en del av professionella yrkesförbunds arbete med att bygga upp och formalisera internationaliseringen.

För vissa professionella yrken som ingenjörer, jurister och ekonomer är en globaliserad arbetsmarknad mer aktuell än för andra yrken.²⁵ Det hör ihop med att främst en del teknik- och konsultföretag har växt till överstatliga globala enheter, där de professionella har en ställning mer underordnad företagets organisationer bortom nationella regler, utbildningar och yrkesförbund, vilket skapar helt andra villkor och en annan typ av professioner. Vi kan se en del av detta i kapitel 5 om jurister, kapitel 8 om ingenjörer och kapitel 9 om ekonomer.

Datorisering, digitalisering och artificiell intelligens

Datorisering och digitalisering har haft genomgripande förändringar av så gott som all utbildnings- och yrkesverksamhet. Det innebar för professionella främst nya verktyg för ordbehandling och kalkylering. Inom utbildning och fortbildning handlade det till exempel om att genomföra utbildning på distans, att använda visualiseringar och simuleringar. Detta medförde att en del administrativ assistans upphörde och arbetsuppgifterna lades över på de professionella själva framför sina egna datorer. I många yrken och verksamheter har det man med en oklar och spretig term kallar administration vuxit till en större andel av arbetstiden, vilket ofta anses inkräkta på kärnverksamheten. Däri ligger vad som kallas administrationens amatörisering – alla administrerar och många utan särskild utbildning eller kompetens för det. Dessutom har det tillkommit en rad nya positioner

²⁵ Faulconbridge & Muzio 2011.

och titlar som rör administration.²⁶ Digitalisering innebär att information överförs från analog till digital form eller skapas i digital form. Men termen har också en vidare användning som ny informationsteknologi i vilken verksamhet och samhällssektor som helst. Därmed ges bland annat helt nya metoder för kommunikation och insamling, bearbetning och spridning av data och information. Framväxten av artificiell intelligens eller maskinintelligens ger, till skillnad från naturlig intelligens, möjligheter till förenklade arbetsprocesser som kan betecknas som robotisering.

Mycket professionellt arbete har redan förändrats genom digitalisering och robotisering. Många professionella bedömningar sker redan nu med digitala robotar eller algoritmer. I en internationell studie, med betoning på den anglosaxiska världen, av sjukvård, utbildning, teologi, juridik, journalistik, konsultverksamhet, revision och arkitektur ges en rad exempel på hur digitalisering har påverkat dessa professioner.²⁷ Det handlar dels om att samla in och kodifiera data, dels om att uppfinna nya system för behandling av ostrukturerade data i mycket stora mängder. Denna studie liksom många andra spekulerar om professionernas framtid utifrån denna nya teknik och vad den kan innebära för relationen mellan professioner och brukare.²⁸ Förmodligen kommer den att omvandla professionellt arbete och professionell organisering i mycket stor omfattning. Frågan är bland annat i vilken utsträckning professioner kommer att ha kontroll över kunskapsutveckling, utbildning, produktion, tillgänglighet och pris i sina verksamheter och sina tjänster. Hur allmänt tillgänglig kommer professionella tjänster som till exempel medicinsk diagnos och behandling eller juridisk rådgivning eller psykoterapier att vara i framtiden? Med större allmän digital tillgänglighet, desto större avstånd mellan professionell och klient, vilket ger andra relationer vad gäller ansvar. På hälsoområdet ansvarar den läkare som ställt diagnos och ordinerat ett läkemedel för dess effekter. I fall av kommodifierade tjänster söker producenten att friskriva sig och göra sig skadeslös genom omfattande instruktioner till konsumenten, vilket vanligen följer med tekniska produkter.

²⁶ Forssell & Ivarsson Westerberg 2014.

²⁷ Susskind & Susskind 2015.

²⁸ Dreyfus & Dreyfus 1986; Collins & Evans 2007; Abbott 1991; Nichols 2017.

Individualisering

Liberalismen som politisk ideologi fick starkt genomslag genom att betona individen som medborgare, vilket bildar grundvalen för politisk demokrati. I den svenska välfärdsmodellen utgör också individen den främsta enheten, och alltså inte familj eller hushåll. Välfärdsprofessionerna har huvudsakligen enskilda individer som sina klienter eller brukare. Denna s.k. statsindividualism kan sägas vara särskilt utmärkande för det svenska samhället.²⁹ Det svenska arbetslivet byggde till vissa delar istället på kollektiv, vilket kom till uttryck i kollektiva förhandlingar om löner och andra arbetsvillkor. Kollektivlöner finns till en del kvar i det privata näringslivet, medan tariffönerna i offentlig sektor helt har ersatts med individuella löner enligt modell från tjänstemän i den privata sektorn. Dessutom har vi individualism i den ekonomiska betydelsen av enskilda individer som kunder till producerande företag på marknader, vilket har utvecklats med större valfrihet av professionella tjänster, till exempel vad gäller sjukvård och skola. Individer ställs i centrum som handlande och väljande subjekt, varför man kanske hellre skulle kalla det subjektifiering. Genom marknadisering av offentliga tjänster har denna ekonomiska individualism eller subjektivism brett ut sig. Detta har delvis skett på bekostnad av det politiska och sociala medborgarskapet, när professionella tjänster omdefinieras från medborgarliga rättigheter, utifrån likvärdighet och rättvisa, till effektiva tjänster som kunder kan köpa.³⁰

En form av individualisering gäller professionella själva i deras utbildning och yrkesverksamhet. Vad gäller utbildningen kan detta illustreras med lärare, som framgår i Margareta Lindströms kapitel om utbildningsfältet. I den tidigare lärarhögskolestadgan angavs att *de studerande* skulle bringas insikt i *lärares* uppgift att främja *elevernas* personliga utveckling. Man kan se det som en syftesbeskrivning i kollektiva termer till skillnad från den nu gällande högskoleförordningen. Där syns ett mer individinriktat syfte att främja *läarstudentens* personliga utveckling, självkänedom och empatiska förmåga. Den tydliga betoningen på individ och individuella studieresultat visar en tyngdpunktsförskjutning från det kollektiva till det individuella.

Vad gäller yrkesverksamhet omfattar individualiseringen, förutom

29 Esping-Andersen 1990; Berggren & Trädgårdh 2015; Trädgårdh 2018.

30 Eriksen 1997, kap. 8.

individuella löner efter enskilda förhandlingar med arbetsgivare, de professionellas plats i sina arbetsorganisationer och i relation till sina yrken och yrkesorganisationer. Under den period som den här boken omfattar har förändringar ägt rum på samhälls- och organisationsnivå som har skapat en förnyad efterfrågan på professionalism i ett slags dialektik mellan kollektiv och individuell nivå. Denna förnyade efterfrågan går utöver den traditionella och fortsatt pågående efterfrågan som utgår från yrken och deras representerande organisationer med anspråk på professionalism. Den förnyade efterfrågan har att göra med decentralisering, avreglering, marknadsiering och nytt ledarskap. Detta leder till starkare kontextualisering av professionell kompetens på individuell nivå, vilket i sin tur kräver starkare organisatorisk kontroll över det relativt självständiga professionella frontlinjearbetet för att fastare binda dessa anställda och deras kompetens till den kollektiva organisatoriska nivån.

Samtidigt som professionella och deras arbetsorganisationer utmanats av marknadens och ledarskapets logik har det utvecklats en förnyad efterfrågan på professionalism av lite annat slag. Större andel tjänster och tjänsteföretag ger i sig en större efterfrågan på professionella med självständiga klientrelationer. Den offentliga tjänsteproduktionen har företagiserats och kunderna och deras efterfrågan har ställts i centrum, vilket ytterligare gett plats åt självständigt professionellt frontlinjearbete. Denna företagisering har även innehållit en utveckling mot mer kommersiella och fullvärdiga organisationer med starkare identitet, ledarskapshierarki och rationalitet. Ledarskapskontroll av självständigt professionellt arbete genom krav på formell och standardiserad utbildning vid rekrytering av anställda har också kompletterats med rekrytering enligt mer personliga kvaliteter, som attityder och s.k. social kompetens, och en socialisation in i och en anpassning till en viss företagskultur. Klientkontroll har delvis ersatts med kundernas suveräna val, deras utvärderingar och rätt att lämna en producent och välja en annan.

Professionell kompetens tenderar därmed att mindre definieras som formell, explicit och dekontextualiserad kunskap och istället mera som personlig, implicit, individuell och mera knuten till positioner, uppgifter och faktiskt utförande. Denna ökade självständighet för professionella i arbetsorganisationernas front eller bas ställer nya krav på självreglerad styrning genom professionalism (*governmentality*).³¹ Professionalismen är

31 Fournier 1999; Fournier & Grey 1999; Evetts 2003.

på det sättet självgenererande. Men den orsakar också utveckling av andra kontrollmetoder av ledningen, exempelvis för kvalitetssäkring och revision, för att vinna tillbaka något av den kontroll företagsledningen förlorar med utökad professionalism. Det föreligger därmed ett slags dialektik mellan individualism och kollektivism baserad på de två mekanismerna: å ena sidan självständig och självreglerad relation mellan professionell och klient eller kund utifrån individuell och ofta implicit kompetens, och å andra sidan bindning och kontroll av kompetensen till organisationens kollektiva nivå – antingen genom att binda kompetenta personer till organisationen eller att byta ut anställda professionella men samtidigt kodifiera och dekontextualisera kompetensen och göra den till en kollektiv resurs för företaget, vilket starkt gynnas av datorisering och digitalisering.³² De professionella förlorar därmed en del av sin tillhörighet till professionella utbildningar, yrken och förbund med etik och kollegialitet till förmån för starkare tillhörighet till de arbetsorganisationer där de är anställda, med krav på lojalitet. Professionernas kollektiva organisationer och förbund ersätts delvis av arbetsorganisationerna, och det är ett led i det nya ledarskapet (*managerialism*).

Professionella har en mycket hög anslutning till sina yrkesförbund, som ofta också fungerar som fackliga organisationer.³³ De yrkesverksammas relation till centrala yrkesförbund och lokala yrkesföreningar är dock i allmänhet mycket svag och distanserad. De har mycket starkare relationer till sina arbetsorganisationer – något som alltså har stärkts när dessa organisationer har blivit tydligare och självständigare enheter med starkare krav på lojalitet. Också i det avseendet är den kollektiva nivån svag och har försvagats sedan 1980-talet.

Men det rör sig alltså varken om renodlad individualism eller renodlad kollektivism utan något som kanske hellre kan kallas för individfokuserad kollektivism.³⁴ Den innehåller då långtgående individualisering av ansvar, arbetsvillkor och annat. Men den är samtidigt ett sätt att infoga och anpassa enskilda anställda till arbetsorganisationens kollektiv. Här ligger ett slags dialektik – ju större individualisering, desto större krav på kontroll. Både kunder och anställda professionella knyts närmare till organisationen och engageras som lojala medarbetare och deltagare i produktionen. Det är

32 Som Harry Braverman beskrev redan på 1970-talet. Braverman 1977.

33 Brante et al. 2015, s. 161.

34 Karlsson 2002, s. 103ff.

inte bara dessa individers beteende som ska styras, utan även deras personlighet, känslor och attityder ska kontrolleras och utnyttjas. Individerna ska göras tillgängliga för de kollektiv som består av värderingsstyrda och kvalitetsmedvetna organisationer. Frågan är då var de professionella kollektivens krav på kontroll över kunskaper, utbildning, utförande och etik därmed tar vägen.

Styrningslogiker

Styrning rör hur verksamheter eller organisationer styrs. De utgår från eller grundas på olika värdesystem och ideologier. Styrning eller styrformer beskriver eller föreskriver fördelning av resurser, beslutsformer och hur auktoritet och ansvar fördelas och avgränsas.³⁵ Styrformer anger också en viss form av legitimitet. I detta sammanhang kan vi lämpligen skilja på följande fyra former av legitimitet:

- *Politisk* legitimitet skapas genom en öppen och fri debatt, där medborgare kan delta och där politikerna kan tillsättas och ställas till ansvar i fria demokratiska val.
- *Byråkrati* får sin legitimitet genom att politiskt beslutade, enhetliga och precisa lagar och regler tillämpas generellt av sakliga, opartiska och neutrala tjänstemän som kan ställas till ansvar i en hierarki.
- *Professionell* legitimitet baseras på kunskap och kompetens som i sin tur baseras på kollegialt utvecklad och kontrollerad vetenskap och beprövad erfarenhet. Kompetensen kan vara erkänd av medborgare och staten, och i form av legitimation, auktorisation och skyddade yrkestitlar ger den monopol på en viss yrkesutövning.
- *Marknad* får sin legitimitet genom information om alternativa val, där individer fattar beslut under eget ansvar i en direkt bytesrelation mellan säljare och köpare, och där relationen mellan utbud och efterfrågan bestämmer pris på varan eller tjänsten.

Byråkrati och profession kan ses som två former som inskränker marknader. Relationerna mellan dessa fyra legitimitetsformer är ständigt omdiskuterade, och det har skett betydande förskjutningar under denna nutida period

³⁵ Sahlin & Eriksson-Zetterquist 2016, s. 18.

från politik till marknad, delvis på bekostnad av byråkrati och kollegial profession men samtidigt med större ansvar för enskilda professionella yrkesutövare. Detta kan sägas ha medfört en övergång från yrkesstyrd professionalism till organisatoriskt styrd professionalism. Professioner underordnas starkare de arbetsorganisationer de är anställda i.³⁶ I detta sammanhang kan det passa att skilja på fyra olika typer av organisationer som professionella arbetar inom.³⁷ Den kollegiala organisationen ägs och styrs av professionella själva, som till exempel en privat läkarmottagning, en arkitektbyrå eller en advokatbyrå. Flertalet professionella är sedan länge istället anställda i stora privata företag som ingenjörer och ekonomer, eller i offentliga organisationer som läkare på sjukhus och lärare i skolor. En nyare typ av organisation med svagare professionella anspråk är den korporativa, som ekonomer och jurister i internationella konsultföretag. Denna bok rör sig mest i de större privata företagens och de offentliga organisationernas sfär. Den fjärde korporativa typen berörs i kapitlen om ingenjörer respektive ekonomer och finansmarknad.

Enligt legitimitetsformerna ovan kan vi urskilja följande styrformer eller styrlogiker som den politiska nivån är hänvisad till och kan använda sig av. Byråkratisk styrning tar vid när lagarna är stiftade via *förvaltningsstyrning* med hjälp av lagar och förordningar i myndigheter eller andra organisationer som har samhällsuppdrag så att säga på delegation. Lagarna implementeras och administreras i dessa arbetsorganisationer genom *organisationsstyrning* av byråkrater och överordnade, där det tillkommer administrativa principer om vilka medel som bäst uppfyller målen jämte ekonomiska principer om måluppfyllelsens effektivitet samt regler, föreskrifter och rutiner som kan vara specifika för och knutna till branscher, enskilda arbetsorganisationer och arbetsplatser. Organisationsstyrning kallas numera ofta istället *management*. Ledarskapet betonas här och rekryteringen av ledare och chefer blir central. *Linjestyrning* är ett slags kombination av byråkratisk styrning och management. Lagar, myndighetsutövning och offentliga tjänster effektueras vidare ofta av professionella specialister som enligt lagar kan ha krav om vetenskap och beprövad erfarenhet, eller resa sina särskilda giltighetsanspråk om vad som är sant och falskt, och vilka åtgärder som har visat sig

36 Begreppet organisationsprofessionalism eller organiserad professionalism används ofta för detta, Evetts 2010; Noordegraaf 2011.

37 Ackroyd 2016; Hinings 2016.

effektiva – ofta i kombination med etiska regler om vad som är riktigt. Det typiska för *professionsstyrning* eller *kollegial styrning* är också den kollegiala beslutsformen, där konsensus uppnås i dialog och besluten ger kollektivt ansvar. Därutöver finns *marknadsstyrning* genom efterfrågan på tjänster från en informerad allmänhet, medborgare eller klienter som fritt kan välja varor och tjänster som kunder till producenter.

Den nya ekonomiska logiken

Välfärdsstatens politiska ekonomi ansågs vid tiden kring 1980 bland annat ha skapat bidragsberoende och passiviserade individer, ett byråkratiskt förmynderi och en alltmer svällande och kostsam administration samtidigt som den inte kunde bemästra växande inflation. Ur det växte nyliberalismen fram, vilken enligt David Harvey har handlat om att gemensamma offentliga resurser urholkas och ackumuleras av privata intressenter.³⁸ Det har skett genom ökad privatisering och kommodifiering jämte ökad finansialisering. Vidare har ekonomiska kriser och lågkonjunkturer utnyttjats för ökad marknadsanpassning. Dessutom har politiska och statliga aktörer medverkat med avregleringar och annat som gynnat privata intressen.³⁹ Nyliberalismen kan anges med en ontologisk modell om man så vill, i tre korta punkter som har central betydelse för styrningen:

- *Marknaden* är den mest effektiva arenan för produktion och distribution av varor och tjänster. Detta gäller inte bara ekonomi utan även andra samhälleliga sektorer, institutioner och organisationer.
- *Konkurrens* är den centrala och viktigaste mekanismen för att marknader skall fungera effektivt. Konkurrensutsättning skall gälla individer men också organisationer, regioner och nationer.
- *Individen* är den grundläggande enheten i alla samhällen. Individer gör rationella val på olika marknader utifrån strävan att optimera sina belöningar (ekonomiska resurser, status, prestige).

Marknadens logik skulle ersätta välfärdsstatens, eller byråkratins, logik. I slutet av 1980-talet genomfördes även i Sverige en serie finansiella avreg-

³⁸ Harvey 2005, s. 159ff.

³⁹ Therborn 2018 ger en rad svenska exempel på detta.

leringar som kan ses som implementeringar av nyliberalismens samhällsuppfattning. Den infördes gradvis i 1990-talets Sverige och införandet accelererade efter regeringsskiftet 2006. Den manifesterades i följande allmänna praktiska konsekvenser:

- Delar av den offentliga sektorns verksamheter och bolag avyttrades till den privata marknaden.
- Marknadens principer infördes som styrinstrument i den offentliga sektorn. Offentliga verksamheter bolagiserades och skulle vara vinstgenererande.
- Fria individers fria val skulle styra marknaden genom efterfrågan ("kundorientering"), vilket innebar att medborgarna ställdes inför en ökad mängd valsituationer och avkrävdes ekonomisk rationalitet.

Genom att individerna kan välja fritt på marknaden kommer deras val att reglera densamma. Marknaden anses därför vara den överlägsna informationskällan, långt bättre och flexiblare än om valen ombesörjs av stelbent byråkrati och politik. Dessa principer bygger på vad som ur samhällsvetenskapens perspektiv är ett antal grundläggande antaganden som måste vara korrekta för att systemet skall kunna fungera. Ett antagande gäller individen, som måste fungera på det sätt som den rationella valteorin anger, dvs. människan måste vara en fri varelse som maximerar sin egen nytta genom att kontinuerligt använda sin rationella förmåga och förmågan att kalkylera och välja de bästa medlen för att nå sina mål. Ett annat antagande är att individen har tillgång till bred och korrekt information om möjliga alternativ. Skulle dessa antaganden inte gälla, dvs. om individen styrs av sådant som traditioner, vanor och omständigheter, känslor, impulser och andra "irrationaliteter" – kort sagt om individen är kontextberoende och rationaliteten begränsad, då kommer inte heller systemet att fungera optimalt. Ett tredje antagande gäller möjligheten att skapa en marknad med fri konkurrens, dvs. konkurrens som inte begränsas av exempelvis oligopol och kartellbildningar, och att det i grunden inte föreligger någon skillnad mellan de verksamheter som traditionellt utförs på marknaden, till exempel varuproduktion, och de som utförs i den offentliga sektorn, till exempel vård, utan att all verksamhet har gemensamma nämnare som innebär att de utförs mest rationellt om de underställs marknadens utbud och efterfrågan och de ekonomiska kalkyleringarnas principer och mål.

Den nya politisk-administrativa styrningslogiken

Parallellt med 1980-talets nya ekonomiska ordning infördes nya principer för kontroll och reglering i den offentliga sektorn, New Public Management (NPM), som fick en banbrytande kritisk analys av Michael Power i *The audit society*, en titel som kan översättas till *Granskningsamhället*.⁴⁰ Under 2000-talet har principerna diskuterats ymnigt i svenska medier och i akademiska verk. I de vanliga sammanfattningarna av dessa anges oftast några av nyliberalismens principer, och det är riktigt att några av de grundläggande antagandena om individ och likställandet av samhällelig rationalitet med ekonomisk effektivitet är desamma. Man bör ändå hålla dem åtskilda, bland annat därför att dessa båda ekonomiska och politiska ”logiker” inte är reducerbara till varandra. Exempelvis kan NPM användas även för andra ekonomiska ordningar, till exempel i en planekonomi. Tilläggas kan att i just Sverige har uppifrån initierad central styrning och granskning förekommit och varit vanlig i århundraden. Sverige fick sin organisatoriska form under 1600-talet, och statens pragmatiska och instrumentella hållning till såväl privata som offentliga verksamheter har vidmakthållit övervakande hierarkiska system i de olika samhällssektorerna.

NPM är fullt kompatibel med flera av nyliberalismens principer och kan förstås som en komplettering av dessa. De nya politisk-administrativa styrformerna syftar till att rationalisera och effektivisera den offentliga sektorns verksamheter, bland annat genom att införa några av näringslivets granskningsmetoder, och kan sammanfattas i några punkter:

- All offentlig verksamhet skall vara målrational och därför värderas utifrån *resultaten* av verksamheten.
- Verksamhetens resultat (kvalitet och effektivitet) värderas genom att översättas till kvantifierbara indikatorer. Såväl organisationer som individer skall bedömas utifrån *mätbara prestationer*, vilket betyder att granskande myndigheter utvecklar kriterier och modeller för prestationsmätning och rangordning.
- Mätning, bedömning och utvärdering – inre och yttre granskning – förutsätter att organisationer och individer är eller förmås att bli *transparenta* genom *självdokumentering* och *återkoppling*.

⁴⁰ Hood 1991; Power 1997; Ivarsson Westerberg & Jacobsson 2013.

Implementeringen av NPM har krävt en rad åtgärder avseende yttre och inre styrning av både organisationer och individer. Antalet externa granskande myndigheter har ökat kraftigt samtidigt som organisationer decentraliserats och ”vertikaliserats” genom en klarare och mer autonom ledningsstruktur, kallad ”uppifrånstyrning”, och genom införandet av principer om ledarskap eller management jämte nya ledarskapsyrken i ledningen och på mellan-nivåer i organisationerna. Detta har starkt förändrat villkoren för professioner och professionellt arbete.⁴¹

Den professionella logiken

Den klassiska bilden av den professionella logiken kan sammanfattas på följande sätt.

Professioner och professionella

- representerar den högsta kunskapen inom ett visst område (idag vetenskap), vilket medför att de är i besittning av specifika kunskaps- och praktikersystem
- är organiserade i förbund som övervakar medlemmarna och arbetar för att främja deras intressen, exempelvis genom att eftersträva yrkesmonopol
- hävdar att arbetet är av sådan art att det kräver att professionen åtnjuter förtroende byggd på autonomi och diskretion kompletterat med kollegiala överläggningar och beslutsfattande
- arbetar under en yrkesetik som innebär att arbetet är orienterat mot att främja det allmänna bästa och klientens bästa.

De flesta beskrivningar och definitioner av professioner tar upp sådant som en kunskapsbas som kallas systematisk och abstrakt (men man passar sig oftast för att, som vi, kallar den ”vetenskaplig”); integrering av kunskapsbasen med den praktiska verksamheten; en klar autonomi vad avser organiseringen av professionens arbete; autonomi även avseende den enskilde professionelles val av åtgärd och behandlingsform m.m. Eliot Freidson och många andra betonar starkt att professioner idealtypiskt sett arbetar för det allmänna bästa, ofta på ett självuppooffrande och hängivet sätt, dvs. man

⁴¹ Exworthy & Halford 1996; Thulin 2008.

arbetar utan att ha den egna vinningen som mål.⁴² Den professionelle drivs av hängivenhet för själva ”saken”, vare sig det gäller enskilda patienter eller klienter eller samhället i stort. Arbetet uppfattas ofta som ett kall, inte som ett medel att överleva. Reflektionen över problem, vare sig de gäller den bästa behandlingsmetoden eller en intellektuell fråga inom universitetsforskningen, tar över, fångar och uppfyller den professionelles liv, vilket förutsätter och legitimerar autonomi och tidsutrymme. Egenskaper av detta slag är naturligtvis inte medfödda utan inympas genom en lång socialiseringsprocess som skapar ett speciellt professionellt habitus.

För att denna logik skall fungera krävs att ett antal förutsättningar är uppfyllda. En är att den professionelle åtnjuter *förtroende*, att det omgivande samhället litar på att den professionelle verkligen utför eller strävar efter att uppfylla sina uppgifter i enlighet med den beskrivna idealtypen och därför medges utrymme att utföra sitt arbete *diskretionärt*. En annan är att de *incitament och motiv* som finns inbyggda i organiseringen av arbetet inte motverkas eller blockeras av andra incitamentsstrukturer, som exempelvis ekonomisk vinning. En tredje förutsättning är att professionella har möjlighet att arbeta och även organisera sitt arbete *kollegialt*; i samverkan med andra yrkesprofessionella hålls intern kontroll. Boken ger en rad exempel på hur den professionella logiken på olika fält utmanats av och delvis trängts undan av politik, byråkrati och marknad.

Slutdiskussion

De nya ekonomiska och politisk-administrativa logikerna och anspråken har inneburit att den klassiska professionella logiken blivit svår att vidmakthålla. Om människan till sin natur och till sitt väsen förstås som en rationell egoist framstår alla påståenden om självuppoftande arbete som ideologiska rökridåer, som utslag av just rationell egoism, och ses med misstänksamhet. Den professionelle anses därför arbeta effektivare om individuella ekonomiska mål införs i de organisationer där professionella verkar och konkurrens anses bli en dynamisk drivkraft mellan individer, företag, och offentliga organisationer som universitet och sjukhus. Den nya politisk-administrativa logiken utgår från principen att demokratin inte får innehålla några svarta hål som inte kan övervakas; samhället kan inte

⁴² Freidson 2001.

ha odelat förtroende för någon verksamhet utan all verksamhet blir bättre av att kontrolleras, granskas och styras. Införandet av nya ekonomiska och politisk-administrativa principer har haft betydande, men olika, konsekvenser för de moderna svenska professionerna. Här följer ett försök att sammanfatta trenderna.⁴³

- Nya politisk-administrativa granskningsformer och detaljregleringar som (NPM) har ökat mängden kontrollinstanser för många professionella yrken, exempelvis inom medicin och sjukvård ("managed care"), skolvärlden (skolinspektioner) och universitetsvärlden ("auditing", rankning). Kraven på ökad dokumentering tillsammans med krav på ökad genomskinlighet eller "transparens", åtföljt av utvärderingar, betygssättande, rangordningar och marknadsföring, skapar nya arbetsmiljöer för professionell verksamhet, inte minst genom att förändra relationerna mellan yrkesutövarna.
- Delar av den offentliga sektorn har privatiserats, vilket medfört att allt fler professionella yrkesutövare underställs det privata ägandets vinstintressen. I synnerhet vård, omsorg och skola har varit i fokus inom politiken och i samhällsdebatten när det gäller vinster i välfärden.
- De nya politiska och ekonomiska principerna skapar motsättningar inom välfärdens professioner, vilket till viss del är en generationsfråga. De som socialiserats in i de klassiska professionella idealen att arbeta för det allmänna bästa, för patientens bästa och inte utifrån privatekonomiska överväganden, reagerar mot de nya systemen.
- Den nya politiska och ekonomiska ordningen kommer via mekanismerna anpassning till nya incitamentsstrukturer, underordning och självdisciplinering att förändra den professionelle som individ: individer och organisationer inte bara granskas utan gör sig också granskningsbara. Nya ideal och identiteter kommer att prägla den framtida professionelle, vars "habitus" kommer att få nya attribut.

43 Effekter av NPM inom offentlig sektor har bland annat studerats i Agevall 2005; Almqvist 2006; Hartman 2011 (förskola, friskola, individ- och familjeomsorg, sjukvård, äldreomsorg, arbetsmarknadspolitik); Holmberg 2017 (skola, sjukvård, socialförsäkring) och Hort 2014 (allmänt om välfärdssamhället respektive civilsamhället).

Samtidigt som de traditionella professionerna underordnas den nya ekonomin och politiken har den nya ordningen också skapat nya behov och arbetsmarknader för annan expertis av olika slag. Ny teknologi, politik, ekonomi och ideologi öppnar möjligheter för nya yrken med professionella ambitioner, vad som kan kallas preprofessioner. Det rör sig om yrken som oftast är betydligt bättre anpassade till det nyliberala samhället än de traditionella professionerna. Inledningsvis är de ofta organiserade i mindre partnerskap och utmärks av stark marknadsorienterad entreprenörsanda, varför de ibland också kallas ”de entreprenöriella professionerna”.⁴⁴ Det rör sig om en mycket heterogen grupp, men tre trender som är förbundna med ny politisk-administrativ logik respektive marknadslogik är:

- *Marknader har avreglerats och offentliga verksamheter privatiserats eller decentraliserats.* Dessa förändringars icke-avsedda konsekvenser möts av nya regelsystem och fler granskande myndigheter. Exempel i Sverige är snabbt växande nya myndigheter för tillsyn, utvärdering, revision, ackreditering och certifiering, samt rankingsmodeller för att jämföra verksamheter.⁴⁵ Denna utveckling skapar arbetsmarknader för utvärderande professionella, och även efterfrågan på nya modeller för granskning samt upprättande av ”standarder”, dvs. norm- och regelsystem för olika verksamheter. De nya granskningsbehoven skapar nya arbetsmarknader för professionella i form av ökad efterfrågan på ”motexpertis”.
- *De nya styrningsformerna, speciellt övergången från kollegial till hierarkisk linjestyrning, har ökat behovet av styrningskompetens i många sektorer och på olika organisationsnivåer.* Behovet har tillfredsställts genom att personer ur organisationen rekryteras till att genomgå speciella ledarskapsutbildningar. Mellanchefer rekryteras utanför den egna organisationen, ofta med nya utbildningar i exempelvis ekonomi och management. Kompetensen behöver således inte vara förankrad i organisationens kärnverksamhet utan kan bestå av en speciell, ekonomiskt och organisatoriskt baserad ledarskapskompetens som är frikopplad från själva kärnverksamheten. Denna utveckling har medfört att det idag är möjligt att göra en distinktion

⁴⁴ Poutanen & Kovalainen 2016.

⁴⁵ Levay & Waks 2006; Johansson & Lindgren 2013; Lindgren 2014.

inom många professioner mellan ”verksamhetsprofessionella” och ”organisationsprofessionella”, där de senare genom nya befogenheter och ledarskapsutbildningar tenderar att bli en ”ledarprofession” inom den egna professionen: professionella styr professionella.⁴⁶

Detta motsvaras av två typer av kompetens, som kallas ”contributory expertise” kontra ”interactional expertise”.⁴⁷ Ledarskapsprofessionen (till exempel rektorer och klinikchefer) blir förmedlande länkar mellan politiker och verksamhetsprofessionella, eller, som cyniker uttrycker det, ledarprofessionella koopteras av politiken i stora delar av den offentliga sektorn.

- *Den nya ekonomin skapar också stor efterfrågan på ny marknads-expertis av olika slag.* Finanssektorns och börsens alltmer centrala betydelse för individ, företag, kommun och stat öppnar för finansrådgivare, aktieanalytiker, fondmäklare, konsultföretag för internationella transaktioner m.m., men också marknadsförare, affärsjurister, kommunikatörer, mediekonsulter och andra mot marknaden orienterade yrken.

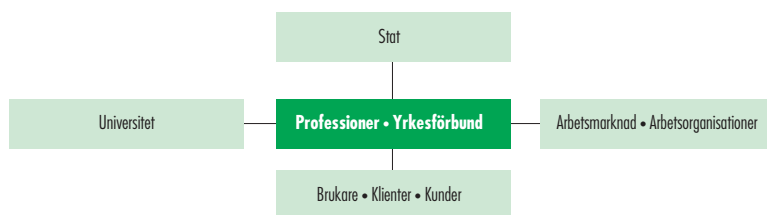
Sammanfattningsvis: De traditionella professionskårerna har underordnats två nya typer av logik. Å ena sidan en ny styrningslogik, vars utveckling för professionernas del inneburit en minskad egenkontroll, kollegialitet och diskretion i yrkesutövandet: *från autonomi till detaljstyrning*. Å andra sidan en ny ekonomisk logik som prioriterar ekonomisk effektivitet och vinst på bekostnad av professionernas egna prioriteringar: *från serviceprofession till kommersialiserad profession*.⁴⁸ Samtidigt har denna förändring ökat efterfrågan på nya arbetsuppgifter och på nya, ibland nygamla, professionella yrken. De nya styrningsformerna öppnar nischer för ledarskapsprofessioner och granskande professioner, medan marknadsisering och kommodifiering öppnar för nya yrken inom finans och marknadsföring.

Utmärkande för flera av de nya preprofessionerna eller expertgrupperna är att det inte alltid är kunskapsbasen som är det primära för praktiken utan att det ofta kan vara det personliga framträdandet, framåtandan, attityden, energin, kreativiteten, karisman, entreprenörskapet och den

⁴⁶ Evetts & Svensson 2008.

⁴⁷ Collins & Evans 2007.

⁴⁸ Hanlon 1998, 1999.

FIGUR 2.1 Centrala aktörer som omger det professionella landskapet.

sociala kompetensen som är avgörande attribut för den framgångsrike.⁴⁹ Kunskapsbasen kan förvisso vara gedigen för vissa preprofessioner med högskoleutbildning, medan andra preprofessioners kunskapsbakgrunder är mer skiftande och den egna personliga erfarenheten kan vara avgörande för karriären. Individualismen slår igenom även i det professionella landskapet och ersätter den tidigare föreställningen om utbytbart mellan kollegor byggd på en gemensam, pålitlig kunskapsbas.⁵⁰

De fältspecifika professionella kompetensfälten som beskrivs och analyseras i kapitel 4–9 kan gärna läsas mot bakgrund av de nya villkor för det svenska professionella landskapet som har tecknats i detta andra kapitel. En utgångspunkt tar vi i en abstrakt bild av de främsta samhällsinstitutionerna i detta sammanhang och deras relationer.

Perioden omfattar en mycket stark expansion av universitet och högskolor med gamla och nya professionella utbildningar. Universitet och högskolor har fått avsevärt större autonomi att planera utbildningarnas volym och att genomföra utbildningarna, vilket har minskat professionernas nationella inflytande på utbildningarna. Samtidigt har det i staten etablerats fler tillsynsmyndigheter med starkare mandat att å ena sidan utvärdera utbildningarna och fördela examensrättigheter och å andra sidan utvärdera och följa resultatet av annat professionellt arbete i övriga arbetsorganisationer ute på arbetsmarknaden och i arbetslivet. Detta kan illustreras med Rådet för styrning med kunskap, som bildades 2015 och avser statlig styrning med kunskap inom hälsoområdet. Där skall man verka för att stödja huvudmännen och professionerna, att ta med brukarnas synpunkter och att samordna kommunikationen till användarna, samt samverka med

⁴⁹ Florida, 2006.

⁵⁰ Alexius, Furusten & Werr 2012.

andra aktörer. Makten över det professionella arbetets innehåll och resultat har delvis flyttats ut ur professionerna.

Arbetsorganisationernas förvaltning och också myndighetsutövning har delvis tagits över av privata företag som agerar under konkurrens på marknader, där brukarna och klienterna omdefinieras till kunder som ska ha tillgång till information om tjänsternas pris och kvalitet bland annat genom utvärderingar och register. Professionella underordnas därmed i högre grad sina arbetsorganisationer. Här förekommer också inflöde av internationellt riskkapital med höga krav på avkastning i skattefinansierad verksamhet.

Den kollegiala beslutsordningen har minskat drastiskt – inte minst inom universitet och högskolor – till fördel för organisationernas chefer och ledningar med mål- och ekonomistyrning, linjestyrning, management och nya kontrollverktyg för mätningar av resultat och kvalitet. Även det är en anledning till att de professionella alltmer underordnas sina arbetsorganisationer.

Kapitlen i denna volym beskriver när, hur och med vilka konsekvenser förändringar av styrning har påverkat villkoren för professionell organisering och professionellt arbete på de sju olika fälten. Något berörs också internationalisering, digitalisering och individualisering. Samtidigt skildras mer fältspecifika inre processer av professionellt arbete som till exempel utbildning och specialisering, över- och underordning jämte samarbete och konkurrens mellan yrken, manualisering och evidensbaserad av professionellt arbete.

En övergripande slutsats är att professioner och professionella genom många förändringar har knutits mer till sina arbetsorganisationer än till sina yrken och yrkesorganisationer, vilket är ett av de viktigaste gemensamma resultaten av denna studie. Ett annat gemensamt resultat är att de professionella utbildningarna har blivit längre och mer forsknings- och vetenskapligt baserade genom att vara inordnade i universitets- och högskoleväsendet. Ett tredje resultat är att professionella har förlorat en del av sin kontroll över utbildningarnas innehåll till fördel för statliga myndigheter. De har också förlorat en del av sin kontroll över arbetet när kollegialitet delvis har ersatts med management respektive marknad.

Bokens nutida period, från cirka 1980, inleddes med starka visioner om decentralisering och avreglering som kritik mot vad som ansågs vara rigid byråkrati och odemokratisk elitism. Detta ledde till ökat inflytande för brukare både i form av laglig rätt att delta i beslut om egen välfärd och viss frihet på marknader att välja tjänsteproducent. Men dessa marknader

bestod till ökande andel av riskkapital som ställde effektivitet och avkastning mot professionell etik och kollegialitet. Under tiden expanderade också dokumentation, uppföljningar och kontroller på olika nivåer. I periodens slut syns och hörs många krav på att återgå till starkare central styrning jämte starkare reglering av marknader. Inte minst handlar det om att åter skapa tillit till myndigheter och professioner med deras expertis, etik och allmänintresse. Professioner på sina respektive fält står där som synnerligen centrala aktörer.

Referenser

- Abbott, Andrew (1991). "The future of professions: Occupation and expertise in the age of organization". *Sociology of Organizations* (8), s. 17–42.
- Ackroyd, Stephen (2016). "Sociological and organisational theories of professions and professionalism". I: Dent, Mike; Bourgeault, Ivy Lynn; Denis, Jean-Louis & Kuhlmann, Ellen (red.) *The Routledge companion to the professions and professionalism*. London: Routledge, s. 15–30.
- Agevall, Lena (2005). *Välfärdens organisering och demokrati – en analys av New Public Management*. Växjö: Växjö University Press.
- Agevall, Lena & Jonnergård, Karin (2007). "Management by documents – a risk of de-professionalizing?" I: Aili, Carola; Nilsson, Lars-Erik; Svensson, Lennart G. & Denicolo, Pamela (red.) *In tension between organization and profession*. Lund: Nordic Academic Press.
- Agevall, Lena & Jonnergård, Karin (2017). *Frihet under ansvar eller ansvar under tillsyn? Om dokumentstyrning av professioner*. Växjö: Linnaeus University Press.
- Ahlbäck Öberg, Shirin; Bull, Thomas; Hasselberg, Ylva & Stenlås, Niklas (2016). "Professions under siege". *Statsvetenskaplig tidskrift* 118 (1), s. 93–126.
- Alexius, Susanna; Furusten, Staffan & Werr, Andreas (2012). *Expertsamhällets organisering: Okunskapens triumf?* Lund: Studentlitteratur.
- Allelin, Majsa; Sjöberg, Stefan; Kallifatides, Markus & Skyrman, Viktor (red.) (2018). *Välfärdsmodellens omvandling. Det privata kapitalets utvidgning i den offentliga sektorn*. Rapport 56. Stockholm: Katalys.
- Almqvist, Roland (2006). *New Public Management – om konkurrensutsättning, kontrakt och kontroll*. Malmö: Liber.
- Andersson, Gunnar & Jerneck, Magnus (red.) (2015). *Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund – en vital 50-åring. En jubileumsskrift*. Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten.
- Anell, Anders (1990). *Från central planering till lokalt ansvar*. Lund: Lund University Press.
- Anell, Anders (1994). *Sjukhusens kontrakt – från anslag till intäkter*. Stockholm: SNS Förlag.

- Anell, Anders (1996). "Makten över vården". I: Anell, Anders & Rosén, Per (red.) *Valfrihet och jämlikhet i vården*. Stockholm: SNS Förlag.
- Antman, Peter (1994). "Vägen till systemskiftet – den offentliga sektorn i politiken 1970–1992". I: Gustafsson, Rolf (red.) *Köp och sälj, var god svälj?* Stockholm: Arbetsmiljöfonden.
- Bejerot, Eva; Forsberg Kankkunen, Tina & Hasselblad, Hans (2015). "Två decennier av new public management: Arbetsmiljön i skola och sjukvård". *Arbetsmarknad och arbetsliv* (3).
- Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars (2015). *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. 2:a uppl. Stockholm: Norstedts.
- Blomqvist, Christine (1996). *I marknadens namn – mångtydiga reformer i svenska kommuner*. Stockholm: Nerenius och Santérus Förlag.
- Blomqvist, Paula & Rothstein, Bo (2000). *Välfärdsstatens nya ansikte. Demokrati och marknadsreformer inom den offentliga sektorn*. Stockholm: Agora.
- Boréus, Kristina (1997). "The shift to the right: Neo-liberalism in argumentation and language in the Swedish public debate since 1969". *European Journal of Political Research* 31 (3), s. 257–286.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Braverman, Harry (1977). *Arbete och monopolkapital: Arbetets degradering i det tjugonde århundradet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Collins, Harry M. & Evans, Robert (2007). *Rethinking expertise*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dent, Mike; Bourgeault, Ivy Lynn; Denis, Jean-Louis & Kuhlmann, Ellen (red.) (2016). *The Routledge companion to the professions and professionalism*. London: Routledge Companions.
- Dreyfus, Hubert L. & Dreyfus, Stuart E. (1986). *Mind over machine: The power of human intuition and expertise in the era of the computer*. New York: The Free Press.
- Eriksen, Erik Oddvar (1997). *Kommunikativt ledarskap. Om styrning av offentliga institutioner*. Göteborg: Daidalos.
- Erlingsdóttir, Guðbjörg (1999). *Förförande idéer – kvalitetssäkring i hälso- och sjukvården*. Lund: Lunds universitet, Ekonomihögskolan.
- Esping-Andersen, Gösta (1985). *Politics against markets. The social democratic road to power*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, Gösta (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Europaparlamentets och rådets direktiv 2005/36/EG av den 7 september 2005 om erkännande av yrkeskvalifikationer.*
- Evetts, Julia (2003). "The sociological analysis of professionalism: Occupational change in the modern world". *International Sociology* 18 (2), s. 395–415.

- Evetts, Julia (2010). "Reconnecting professional occupations with professional organizations: Risks and opportunities". I: Svensson, Lennart & Evetts, Julia (red.) *Sociology of professions*. Göteborg: Daidalos, s. 123–144.
- Evetts, Julia & Svensson, Lennart G. (2008). "Introduction: Professional work in Europe: Concepts, theories, and methodologies". *European Societies* 10 (4), s. 525–544.
- Exworthy, Mark & Halford, Susan (1999). *Professionals and the New Managerialism in the public sector*. Buckingham: Open University Press.
- Faulconbridge, James, R. & Muzio, Daniele (2011). "Professions in a globalizing world: Towards a transnational sociology of the professions". *International Sociology* 27 (1), s. 136–152.
- Florida, Richard (2006). *Den kreativa klassens framväxt*. Göteborg: Daidalos.
- Forssell, Anders & Ivarsson Westerberg, Anders (2014). *Administrationssamhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Fournier, Valerie (1999). "The appeal to 'professionalism' as a disciplinary mechanism". *The Sociological Review*, August, s. 280–307.
- Fournier, Valerie & Grey, Christopher (1999). "Too much, too little and too often: A critique of du Gay's analysis of enterprise". *Organization* 6 (1), s. 107–128.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism. The third logic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hanlon, Gerard (1998). "Professionalism as enterprise: Service class politics and the redefinition of professionalism". *Sociology* 32 (1), s. 43–63.
- Hanlon, Gerard (1999). *Lawyers, the state and the market. Professionalism revisited*. Macmillan: Basingstoke/London.
- Hartman, Laura (red.) (2011). *Konkurrensens konsekvenser. Vad händer med svensk välfärd?* Stockholm: SNS Förlag.
- Harvey, David (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hinings, C. Robert (2016). "Restructuring professional organizations" I: Dent, Mike; Bourgeault, Ivy, Lynn; Denis, Jean-Louis & Kuhlmann, Ellen (red.) (2016). *The Routledge companion to the professions and professionalism*. London: Routledge Companions, s. 163–174.
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart (2011). "Förtroendekurvorna pekar uppåt". I: Holmberg, Sören; Weibull, Lennart & Oscarsson, Henrik (red.) *Lycksalighetens ö*. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Holmberg, Per (2017) Dags för omprövning – en ESO-rapport om styrning av offentlig verksamhet. *Rapport till studier av offentlig ekonomi (ESO)*.
- Hood, Christopher (1991). "A New Public Management of all seasons?" *Public Administration* 69, Spring, s. 3–19.
- Hood, Christopher (1995). "The New Public Management in the 1980s: Variations on a Theme". *Accounting, Organizations and Society* 20 (2/3), s. 93–109.
- Hort, Sven (2014). *Social policy, welfare state, and civil society in Sweden. Volume II. The lost world of social democracy 1988–2015*. Lund: Arkiv förlag.

- Ivarsson Westerberg, Anders & Jacobsson, Bengt (red.) (2013). *Staten och granskningssamhället*. Huddinge: Södertörns högskola.
- Johansson, Vicki & Lindgren, Lena (red.) (2013). *Uppdrag offentlig granskning*. Lund: Studentlitteratur.
- Karlsson, Anette (2002). "TQM, individen och kollektivet". I: Bejerot, Eva & Hasselblad, Hans (red.) *Kvalitet utan gränser. En kritisk belysning av kvalitetsstyrning*. Lund: Academia Adacta, s. 98–135.
- Kirkpatrick, Ian (2016). "Hybrid managers and professional leadership". I: Dent, Mike; Bourgeault, Ivy Lynn; Denis, Jean-Louis & Kuhlmann, Ellen (red.) *The Routledge companion to the professions and professionalism*. London: Routledge Companions, s. 175–187.
- Le Bianic, Thomas & Svensson, Lennart G. (2010). "Professions and European integration: A case study of architects and psychologists". *International Journal of Public Policy* 6 (1/2), s. 1–15.
- Lepage, Henri (1980). *I morgon kapitalism*. Stockholm: Ratio.
- Levay, Charlotta & Waks, Caroline (2006). *Strävan efter transparens. Granskning, styrning och organisering i sjukvårdens nätverk*. Stockholm: SNS Förlag.
- Lindgren, Lena (2006). *Utvärderingsmonstret. Kvalitets- och resultatmätning i den offentliga sektorn*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindgren, Lena (2014). *Nya utvärderingsmonstret*. Lund: Studentlitteratur.
- Molander, Per (2017). *Dags för omprövning: En ESO-rapport om styrning av offentlig verksamhet*. Stockholm: Regeringskansliet, Finansdepartementet.
- Nichols, Tom (2017). *The death of expertise. The campaign against established knowledge and why it matters*. Oxford: Oxford University Press.
- Noordegraaf, Mirko (2011). "Risky business: How professional and professional fields (must) deal with organizational issues". *Organization Studies* 32 (10), s. 1349–1371.
- Pollitt, Christopher & Bouckaert, Geert (2011). *Public Management reform: A comparative analysis: New Public Management, governance, and the neo-Weberian state*. 3:e uppl. Oxford: Oxford University Press.
- Poutanen, Seppo & Kovalainen, Anne (2016). "Professionalism and entrepreneurialism". I: Dent, Mike; Bourgeault, Ivy Lynn; Denis, Jean-Louis & Kuhlmann, Ellen (red.) *The Routledge companion to the professions and professionalism*. London: Routledge Companions, s. 116–128.
- Power, Michael (1997). *The audit society: Rituals of verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Rhodes, R.A.W. (1996). "The new governance: Governing without government". *Political Studies* XLIV, s. 652–667.
- Rothstein, Bo (2018). "Tillit som grund för framgångsrika organisationer – skolan som exempel". I: SOU 2018:38. *Styra och leda med tillit: Forskning och praktik*, s. 39–60.
- Sahlin-Andersson, Kerstin (2002). "National, international and transnational constructions of New Public Management". I: Christensen, Tom & Laegreid,

- Per (red.) *New Public Management: The transformation of ideas and practice*. Hampshire: Ashgate.
- Sahlin, Kerstin & Eriksson-Zetterquist, Ulla (2016). *Kollegialitet. En modern styrform*. Lund: Studentlitteratur.
- Sallnäs, Marie & Wiklund, Stefan (red.) (2018). *Socialtjänstmarknaden. Om marknadsorientering och konkurrensutsättning av individ- och familjeomsorgen*. Stockholm: Liber.
- SOU 1979:23. *Avgifter i staten – nuläge och utvecklingsmöjligheter*.
- SOU 1983:39. *Politisk styrning – administrativ självständighet*.
- SOU 2016:78. *Ordning och reda i välfärden*.
- Stier, Jonas (2018). *Internationalisering av högre utbildning*. Lund: Studentlitteratur.
- Susskind, Richard & Susskind, Daniel (2015). *Professionernas framtid. Hur teknologin kommer att förändra experters arbete*. Göteborg: Daidalos.
- Svensson, Lennart G. (1996). "Professional strategies for internationalisation". I: Neale, Pauline (red.) *Facing the European challenge. The role of the professions in a wider Europe*, vol II: Issues for Professional Practice. Continuing Professional Education. Leeds: University of Leeds.
- Svensson, Lennart G. (1999). "Professional occupations and international affiliations: Reasons and actions". Paper till ESA research network-konferensen "Working in Europe", Amsterdam.
- Svensson, Lennart G. (2002). *Professionella villkor och värderingar. En sociologisk studie av akademiker i 1990-talets Sverige*. Forskningsrapport nr 126. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Svensson, Lennart G. (2017). "Arbete och utbildning". I: Bengtsson, Mattias & Berglund, Tomas (red.) *Arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur, s. 85–124.
- Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) (2010). *Sociology of professions. Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Svensson, Torsten (2001). *Marknadsanpassningens politik. Den svenska modellens förändring 1980–2000*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Therborn, Göran (2018). *Kapitalet, överheten och alla vi andra. Klassamhället i Sverige – det rådande och det kommande*. Lund: Arkiv.
- Thulin, Ingrid (2008). *Manageriella chefer i en professionell organisation – läkare som ledare i sjukvården*. Kandidatuppsats i företagsekonomi. Göteborg: Handelshögskolan, Göteborgs universitet.
- Trägårdh, Lars (2018). "Granskningssamhället i högtillitslandet Sverige". I: SOU 2018:38. *Styra och leda med tillit: Forskning och praktik*, s. 405–426.
- UKÄ (1974). *Utbildningens internationalisering*. Betänkande från UKÄ:s internationaliseringsutredning. Stockholm: Utbildningsförlaget.

UNIVERSITETSLÄRARNA OCH DEN HÖGRE UTBILDNINGEN

OLA AGEVALL OCH GUNNAR OLOFSSON

Från och med högskolereformen 1977 infogades ett antal akademiska yrkesutbildningar i ett samlat universitets- och högskolesystem. Det gällde grund- och förskollärare, sjuksköterskor, kortare tekniska utbildningar m.fl. som tidigare funnits vid särskilda enheter. Därmed fixerades grunddragen i dagens universitets- och högskolesystem. Detta kapitel skildrar hur universitetslärarkårens expansion, sammansättning och inre skiktning formades på det professionella fält som etablerades inom detta sammanhållna och hierarkiskt ordnade universitetssystem.

I *Den professionella logiken* (2014) pekade Thomas Brante på den stora betydelse som de professionella grupperna har i dagens Sverige. Det professionella skiktet står idag för en betydande andel av den totala arbetskraften, cirka 15 till 20 procent. Men därtill kommer att vi lever i ett samhälle som kan beskrivas som ett expertsamhälle eller ett kunskapssamhälle, och att professionerna har fått rollen som ”kunskapssamhällets bärare och innovatörer”.¹

Alla professionella grupper utbildas nu för tiden vid universitet och högskolor av universitetslärare – den akademiska professionen. Den forskning som dessa gruppers kunskap baseras på har även den sin plats vid universitet och högskolor och den bedrivs i huvudsak av samma akademiska profession. Denna profession intar av dessa skäl en nyckelställning i hela det professionella landskapet. Universitetslärarna – professorer, universitetslektorer, adjunkter och övriga undervisande och forskande personal – är i sig en egen och självständig profession och kan studeras som en sådan.

¹ Brante 2014, s. 9.

Konstitueringen av dagens akademiska fält

Det övergripande syftet i detta kapitel är att skildra det akademiska professionella fältet i Sverige, i dess moderna, nu aktuella konfiguration. Vi vill förstå dynamiken i ett fält som intar en särställning i det professionella landskapet genom dess centrala roll i utbildningen av andra professionella grupper. För att bestämma undersökningens utgångspunkter skiljer vi mellan det akademiska professionella *fältet* och det formella universitetssystemet.² Med det professionella fältet avses här ett system av konkurrens- och samarbetsrelationer mellan olika positioner i den högre utbildningen. Det formella universitets- och högskolesystemet är en entitet av annat slag. Det är en politisk-administrativ ram som reglerar vilka enheter som hör till systemet, liksom hur de försörjs, styrs, tilldelas uppgifter och kontrolleras. Inom denna ram och dess organisationer förvaltas och genomförs det delegerade samhällsuppdraget av professionen.

Vår undersökning avser inte det administrativa universitetssystemet i sin helhet, dess utvecklingslinjer och politiska hantering.³ Däremot är reformer och andra systemförändringar relevanta för studien i den utsträckning som de påverkar det professionella fältet. Av särskild betydelse är bestämningen av vilka slags enheter, tjänstekategorier och uppgifter som hör till universitetssystemet. Detta ger hållpunkter för en avgränsning av undersökningsperioden. Vi betraktar den moderna, nu aktuella konfigurationen som konstituerad först när de enhetstyper, uppgiftstyper och tjänstekategorier är på plats, som ger den högre utbildningen dess struktur. Vad detta innebär för det svenska fallet ska vi strax återkomma till.

Undersökningens fokus är betingat av att vi intresserar oss för den högre utbildningen som *professionellt* fält. Det handlar om den akademiska lärarkåren: de undergrupper den består av, vad de arbetar med, vilket slags enheter de verkar inom. Var och en av dessa dimensioner har fått sin nuvarande gestalt genom en historisk process som involverar såväl fältet som universitetssystemet och relationerna dem emellan. Den moderna högre utbildningen består, för att låna Émile Durkheims formulering, ”av otaliga

² För en diskussion av förhållandet mellan det akademiska fältets logik och elitutbildningarnas, se Bourdieu 1984 och 1989.

³ Se Andrén 2013, SOU 2015:92 och SOU 2016:29 för studier av reformer och andra förändringar i styrningen av universitets- och högskolesektorn. Se också Benner 2001 för studier av utbildnings- och vetenskapspolitiken.

element, som är så tätt inflett i varandra att det är svårt att avgöra var det ena börjar och det andra slutar, vilka element som finns och vilka relationer de har till varandra”.⁴ ”Det enda sättet att urskilja elementen, att skilja dem åt”, fortsätter Durkheim, ”är att historiskt utforska hur det ena elementet överlagras av andra, hur de kombineras och organiseras.”⁵

Durkheims element svarar i vår studie mot de olika funktioner och uppgifter som påförts universitetssystemet, de utbildningar och utbildningsenheter som då har uppstått och de tjänstekategorier som befolkar dem. Den historiska betraktelsens uppgift är att göra reda för uppkomsten av de positioner, vilkas inbördes konkurrens- och samarbetsrelationer definierar den högre utbildningens professionella fält. Till den ändan ska vi här gripa tillbaka på resonemang från en längre framställning av det akademiska fältets historiska framväxt.⁶

Det moderna akademiska professionella fältet

Den period som vi kommer att behandla inleds omkring 1980. År 1977 togs det avgörande steget till ett i institutionellt avseende enhetligt och sammanhållet universitetssystem.⁷ Då samlades i princip alla de universitet och högskolor som gav utbildning på en postgymnasial nivå; dvs. de utbildningar som hade en viss akademisk och teoretisk prägel.⁸ Dessa konsekvenser av högskolereformen 1977 är betydelsefulla av tre skäl för denna studies syften.

För det första innebar reformen etableringen av det nuvarande professionella fältet för högre utbildning. Utbildningar som idag bidrar till att definiera högskolefältets hierarkiska struktur låg tidigare utanför det formella universitetssystemet. Dessa utbildningar hörde – i varierande grad – redan till fältets periferi. Men genom att överföras till universitetssystemet trädde de i en ny relation till den högre utbildningen, som i sin tur utrustades med nya positioner och fick nya tyngdpunkter.⁹ Med detta tillskott av enhetstyper, uppgiftstyper och tjänstekategorier fick den högre utbildningen sin nuvarande struktur.

⁴ Émile Durkheim 1990, s. 22.

⁵ Ibid.

⁶ Se Agevall & Olofsson 2013, 2014, 2019.

⁷ Jämför Trow 2010.

⁸ Jämför här med Parsons & Platt 1973; Parsons 1978 och inte minst Smelters (1974, 2010, 2013) arbeten kring ändringen av det högre utbildningssystemet i Kalifornien.

⁹ Agevall & Olofsson 2019.

För det andra hänger 1977 års högskolereform omedelbart samman med det professionella landskapets omvandlingar. Historiskt har en betydande del av det högre utbildningssystemets expansion kommit till stånd, inte för att fler människor sökte sig till universiteten, utan för att de redan läste flyttades dit. Den första expansionsvägen bestod i att 1800-talets institut gradvis närmade sig universiteten: de blev högskolor, de fick universitetens inträdeskrav, tjänstetyper och examensrättigheter och slutligen uppgick de formellt i universitetssystemet.¹⁰ Utmärkande för de inkluderade instituten var att deras utbildningar förberedde för specifika professioner. Där utbildades farmaceuter, veterinärer, agronomer, ingenjörer, tandläkare, sjukgymnaster, kirurger m.fl. yrkesgrupper. I så måtto kan man säga att förberedelsen för specialiserad yrkesutövning – som i praktiken saknats vid universiteten – blev en del av universitetssystemet i samma utsträckning som instituten kom att räknas till det. 1964 infogades de formellt under ett förändrat och väsentligt utbyggt universitetskanslersämbete. Universitetssystemet bestod då entydigt av två typer av enheter: universitet och fackhögskolor.

1977 års reform är ett exempel på samma företeelse. En rad utbildningar som tidigare legat utanför universitetssystemet blev då formellt en del av samma system som också inkluderade universiteten och fackhögskolorna. Utbildningen av grundläggare, förskollärare, fritidspedagoger, sjuksköterskor, biomedicinska analytiker och arbetsterapeuter liksom kortare tekniska utbildningar är idag en självklar del av universitets- och högskolesystemet. Å ena sidan hade universitetssystemet därmed utrustats med en ny funktion – den att utbilda välfärdsstatens funktionärer – och inkorporerat de enheter som ombesörjde detta. Å andra sidan hade det professionella landskapets andra generation av professioner, de som under 1960-talet identifierades som professionslika i några men inte alla avseenden, fått sin utbildning förlagd till universitetssystemet.¹¹ Sven-Eric Liedman har pekat på att 1977 års reform avsåg att stärka dessa yrken som professioner: i bakgrunden fanns Talcott Parsons professionsteori, och föreställningen att inkluderingen i universitetssystemet skulle bidra till dessa yrkens professionalisering.¹²

För det tredje skapade reformen behov av en infrastruktur för styrningen av en väsentligt utvidgad och diversifierad högskolesektor. Precis som intro-

¹⁰ Agevall & Olofsson 2013.

¹¹ Se Etzioni 1969 och Abbott 1988.

¹² Liedman 2011, s. 46f.

duktionen av förslagsanslag och lektorer lade grunden för 1960-talets expansion, gav 1977 års reform förutsättningarna för 1990-talets expansion. Det särskilda politik- och administrationsområde som blev resultatet har sedan kunnat användas för att pröva både nya styrformer och mekanismer som skulle hantera och kanalisera en ny expansion av den högre utbildningen. Det blir därmed av särskilt intresse att förstå hur det administrativa systemet har samspelat med det professionella fältet sedan detta konstituerats i sin aktuella form.

Positioner på det högre utbildningsfältet

Vilka positioner var det som utkristalliserades och fixerades i och med 1977 års högskolereform? Vilka uppgifter, utbildningar, enheter och tjänstetyper återfinns därefter i den högre utbildningen? Ovan har vi redan berört att universitetssystemet tillfördes uppgiften att utbilda välfärdsstatens funktionärer; semiprofessionerna fanns nu på systemets insida, där de samexisterade med redan etablerade professionsutbildningar, utbildningslinjer och fria kurser. Alla dessa utbildningar konkurrerade inbördes om studenter och i synnerhet om dem med höga meritvärden.

Förutom att inkludera nya utbildningar gav 1977 års universitetsreform också upphov till en stor mängd nya högre *utbildningsenheter*, främst i form av de regionala högskolorna.¹³ I typfallet bildades dessa genom en sammanslagning av flera lokala utbildningar som dittills alla legat utanför universitetssystemet: lärarhögskola, förskolläraryrkesseminarium och yrkesteknisk högskoleutbildning. Därtill kom vårdhögskolorna, som var separerade från övriga enheter och drevs i landstingskommunal regi, men som idag är del av universitet och högskolor. Dessa utbildningstyper är idag så betydande inslag i universitetssystemet att de bidrar till att definiera dess aktuella struktur.¹⁴ De enheter som därefter konkurrerade med varandra om studenter och lärarkrafter fördelade sig huvudsakligen på universitet, fackhögskolor och regionala högskolor.

Till detta kommer slutligen frågan om *tjänstekategorierna* och *universitetslärarkårens sammansättning*. Inkluderingen av nya enheter och

13 Några av dessa utgick från de universitetsfilialer som skapades vid mitten av 1960-talet.

14 I studentstatistiken märks detta som en femtioprocentig ökning av antalet studenter mellan 1977 och 1978. Se Högskoleverket Rapport 2006 R. De inkluderade utbildningarna var därtill tydligt genusmärkta, och resulterade i att kvinnorna för första gången blev fler än männen i den högre utbildningen.

utbildningar följdes av en lärartjänsteutredning med uppgift att systematisera tjänstenomenklaturen och arbetsorganisationen inom högre utbildning. Med de ”nya” högskoleutbildningarna och deras studenter följde också nya högskolelärare, som fram till dess verkat i olika historiskt framvuxna utbildningsorganisationer med egen tjänsteorganisation.¹⁵ ”Tjänsteorganisationen”, konstaterade utredningen, ”har närmast vuxit fram som en successiv påbyggnad på existerande organisationer i anslutning till de akuta behov som verksamhetens starka expansion gett upphov till”.¹⁶ Å ena sidan ökade alltså systemets komplexitet genom att reformen sammanförde sinsemellan olika, organiskt tillväxta tjänstetyper; å andra sidan skapade samma reform ett politik- och administrationsområde med kraft att ordna och revidera dem.¹⁷

Lärartjänsteutredningen resulterade i LÄTU-reformen 1986.¹⁸ Den fixerade en förenklad tjänstestruktur med tonvikt på de breda kategorierna professor, lektor och adjunkt. Dessa kategorier var inte nya. Professorerna hade varit den i princip enda tjänstetypen vid universiteten fram till 1950-talets slut; lektorerna hade introducerats 1958 och adjunkterna 1965 för att hantera en tidigare expansionsvåg vid universiteten.¹⁹ Men även om kategorierna som sådana inte var nya, så uppstod det likafullt en för universitetssystemet ny situation. När de nytillkomna utbildningarnas lärare skulle anpassas till en universitetsgemensam form var det framför allt adjunktskategorin som stod till buds. Inkluderingen av välfärdspersonerna medförde därför i förlängningen att antalet adjunkter steg kraftigt, medan den stora restkategorin i universitetsstatistiken, ”annan forskande och undervisande personal”, minskade.²⁰ Kombinationen av tjänstenormering och stora nytillkomna lärargrupper bidrog således till att ändra universitetslärarkårens sammansättning. Adjunkterna skulle under de kommande femton åren växa till den största enskilda tjänstekategorin i högskolesystemet.²¹

15 Detta är för övrigt samma process som när 1800-talets institut omvandlades till fackhögskolor. Se Agevall & Olofsson 2019.

16 SOU 1980:3, s. 35.

17 Ibid.

18 Prop 1984/85:57. Riksdagen biföll regeringens proposition den 18 oktober 1984; ändringarna trädde i kraft den 1 juni 1986.

19 Adjunkterna blev särskilt viktiga vid de nya universitetsfilialerna.

20 Högskoleverket Rapport 2006:3R, s. 58, figur 11.

21 Detta ska jämföras med tiden omedelbart före 1977 års högskolereform. År 1975 var universitetslektorerna 6,5 gånger fler än universitetsadjunkterna, och professorerna var mer än 7 gånger fler. SCB 1979, s. 144, tabell 15.

I grova drag ger detta en bild av positionerna i den högre utbildningens professionella fält, och hur de formades av att utbildningen av välfärdsstatens funktionärer inkluderades i universitetssystemet. Detta exemplifierar ett mer allmänt mönster.²² När nya funktioner har tillförts universiteten så har nya uppgifter lagts till den samlade uppgiftsstrukturen. Med en geologisk metafor kan man säga att universitetssystemet i dess nutida konfiguration består av sedimentlager av olika ålder. En ny funktion avsätter sig i för universitetssystemet nya typer av uppgifter, enheter, utbildningar eller tjänstekategorier, och varje sådant tillägg fogas till och förändrar därigenom den redan existerande kombinationen av dessa element.

Genom att historiskt följa dessa successiva funktionsöverlagringar kan man således urskilja elementen i den svenska högre utbildningen. Förutom dem vi redan har diskuterat finns det skäl att nämna ytterligare ett. Från 1800-talets mitt till 1900-talets början förvandlades forskning från bisyssla till central arbetsuppgift för universitetens professorer. Universiteten överlagrades med en ny *verksamhetstyp*: kåren och dess enskilda medlemmar förväntades hädanefter inte bara undervisa utan också forska.²³ Undervisning och forskning beskrivs alltjämt som universitetens ”kärnverksamhet”.

Uppdelningen i dessa olika typer av arbetsuppgifter har också inneburit en differentiering av den högre utbildningen. Forsknings- respektive undervisningsuppgifter fördelar sig olika över olika tjänstekategorier och utbildningsenheter. Förutom att undersöka den historiska framväxten av den högre utbildningens olika element så måste vi följaktligen även ge akt på hur de kombineras och organiseras.

I professorernas uppdrag ingick både att forska och att undervisa. Med universitetslektorns födelse fick universitetssystemet en tjänstekategori befolkad av disputerade lärare som enbart skulle ägna sig åt undervisning, inte forskning. Därmed behövde forskning och undervisning inte längre samsas i en och samma person. Universitetsadjunkten i sin tur saknade lektorns doktorsgrad²⁴, och var därmed hänvisad till att endast undervisa.

22 Argumentet återfinns i mer utvecklad form i Agevall & Olofsson (2013, 2019).

23 Forskningens väg till en ny rangställning hängde samman med dynamiken i det högre utbildningsfält som bildades när det under 1800-talet uppstod institut (som senare blev fackhögskolor) vid sidan av universiteten. Av utrymmesskäl hänvisas läsaren till Agevall & Olofsson (2019) på denna punkt.

24 Efter 1969 års forskarutbildningsreform blev den nya doktorsexamen (och den med denna likställda äldre fil.lic.-examen) tillräcklig för en lektorstjänst.

Men undervisning och forskning fördelade sig också olika över olika typer av utbildningar och utbildningsenheter. Med inkluderingen av nya utbildningar 1977 fick vi en kvantitativt betydelsefull pol i fältet som bestod av semiprofessionsutbildningar förlagda till regionala högskolor, befolkade av adjunkter och lektorer som uteslutande ägnade sig åt undervisning. I en annan del av det fältet finner man en lika renodlad, dominerande pol – forskningsintensiva och professorstata medicin- och teknikdiscipliner, förlagda till universitet eller fackhögskolor. En skiss av hur denna konfiguration ser ut idag ges i tabell 3.1.

TABELL 3.1 Karaktäristika för tre huvudtyper av universitet och högskolor år 2010.²⁵

Forsknings- och lärarkompetens	Traditionella universitet	Nya universitet	Regionala högskolor
Proportion forskning/undervisning	Hög	Ganska låg	Mycket låg
Andel lärare med fil.dr-examen	Hög	Medel	Låg
Andel lärare som forskar	Många	En del	Få

På denna översiktliga nivå kan man se en betydande kontinuitet i fråga om hur den högre utbildningens element kombineras. Systemets tydliga och stabila konfigurationer – dvs. sammanflätningen av typ av enhet, typ av utbildning, typ av studenter och typ av lärare – är betydelsefulla för förståelsen av hur det moderna akademiska professionella fältet är strukturerat. Relativförhållandet mellan de traditionella universiteten och de regionala högskolorna har förblivit intakt.

Tabell 3.1 kan också läsas på annat sätt. Redan det faktum att det finns en mellankategori av nya universitet pekar på förändringar och förskjutningar inom systemets ram. Högskolor har framgångsrikt uppträtt med anspråk på att flyttas upp till en annan av systemets fixerade kategorier.²⁶ Vidare har de regionala högskolorna förändrats. När högskolorna inrättades stadgades att inga fasta forskningsresurser skulle gå till dem; idag har de professorer

²⁵ Olofsson 2013, s. 282.

²⁶ 1997 blev Högskolan i Luleå Sveriges första tekniska universitet. Vid millennieskiftet omvandlades högskolorna i Karlstad, Växjö och Örebro till universitet, och 2005 blev Mithögskolan Mittuniversitetet. År 2018 omvandlades Malmö högskola till universitet.

och annan forskande personal. Förhållandet mellan systemets kategorier har således omförhandlats, så att gränsen mellan olika enhetstyper blivit en grad- snarare än artfråga. Även när relativförhållandet mellan positionerna kvarstår är detta betydelsefulla förändringar. Det formellt enhetliga universitetssystemet är skiktat, men de olika skiktningssdimensionerna följs inte alltid åt, och värderingen av dem, liksom deras inbördes förhållanden, är föremål för kamp och ändras över tid.

Det är denna dynamik i den högre utbildningens professionella fält som vi vill försöka teckna i det följande. Vilken bild framträder om man betraktar fältets konfigurationer i något högre upplösning? Hur har samspillet mellan universitetssystemet och det akademiska professionella fältet utvecklats sedan 1980-talet? Genom att besvara dessa frågor vill vi bidra till förståelsen av ett fält som fick sin grundstruktur i och med 1977 års reform, men som sedan har formats under villkor som har präglats av mycket stora förändringar.

Den ekonomiska krisen, kunskapssamhället och universitetssystemet

Från början av 1990-talet genomgick det svenska universitetssystemet en serie inbördes förbundna förändringar. Studentantalet ökade kraftigt. Resursallokeringen till sektorn reformerades, liksom de kontroll-, reglerings- och styrorgan som den var underställd. Forskningsfinansieringen fick ett annat omfång, en ny ställning och en ny karaktär. Nya högskolor och universitet tillkom, lärarrekrytering och befordringsprocedurer ändrades.

I detta var Sverige inte unikt. En internationell utblick ger vid handen att en ny fas i den globala expansionen av den högre utbildningen inleddes åren omkring 1990, med en markant ökning av den andel av en årskull som gick vidare till högre utbildning. Förändringshastigheten var rent av högre än motsvarande expansionsförlopp under 1960-talet.²⁷ Från den synpunkten framträder det svenska universitets- och högskoleväsendet som en exemplifiering av globala utvecklingsmönster.

Växlar man istället fokus till de universitetssystem som absorberade

²⁷ Schofer & Meyer 2005.

denna världsvida expansion så har olika länder haft olika utgångspunkter och förutsättningar. Det handlar om vilka slags utbildningar och enheter som studenterna har strömmat till, liksom vilka lärare som då har behövts för att möta dem och deras behov. Eller annorlunda uttryckt: det handlar om vilka element och positioner som funnits i det professionella fältet, och om hur relationerna mellan dem fördjupats eller förändrats av expansionen. Det ökande studentantalet är emellertid bara en aspekt av saken. För att förstå hur de olika förändringarna av den högre utbildningen hänger samman så måste man sätta in dem i sin kontext.

I Sverige förde det tidiga 1990-talet med sig en omstöpning av de flesta professionella fält. Den världsomspännande ekonomiska kris som bröt ut fick dramatiska avtryck här: en socialdemokratisk regering som föreslog strejkförbud och frysning av löner och priser, regeringskris, spekulation mot den svenska kronan, räntan som steg till 500 procent, historiskt höga arbetslöshetssiffror om över 8 procent.²⁸ Under trycket från en akut kris omstrukturerades formerna för medelstillsdelningen inom offentlig sektor. En sådan förändring gällde förslagsanslaget, som avskaffades 1993.²⁹ Detta var en konstruktion som tillät ersättning för kostnader utöver budget och äskade medel, och hade i tidigare skeden ofta spelat en stor roll för att hantera uppbyggnaden av expanderande verksamheter, vare sig det handlade om studiecirklar, socialbidrag, skolor, sjukvård, idrottsrörelse, tandvård, politiska ungdomsförbund – eller högre utbildning. Kostnadsökningar som berodde på ökad volym ersattes av staten. När det under krisåren framstod som alltmer angeläget att kontrollera de offentliga utgifterna uppfattades detta som en problematisk konstruktion. Den skulle ersättas med nya sätt att kanalisera medel, och en ny mentalitet inympades i de offentligt finansierade organisationerna.

Hur skulle nya former för resursallokering, ekonomisk styrning och organisering se ut i offentlig sektor? Vilka modeller fanns tillgängliga? Under 1980-talet hade nya ledningsidéer kommit i svang, främst i Margaret Thatchers Storbritannien, sammanfattade under rubriken New Public Management (NPM). De modeller som går under namnen ramlagstiftning respektive programbudgetering var redan introducerade i svensk förvaltning och de kunde lätt kombineras med inslag från NPM. ”En ny styrfilosofi

²⁸ Se Ivarsson Westerberg, Waldemarsson & Östberg 2014.

²⁹ Mattson 2000.

eller nätverksorienterad styrning kan”, skriver Ivarsson Westerberg, ”inte plötsligt ersätta en gammal styrmodell. Inte heller går det, på ett enkelt sätt, att förkasta existerande regler och hierarkier. Nya styridéer och styrformer blandas därför med gamla”.³⁰ Med 1990-talets kris, och den utbredda övertygelsen om att de förhandenvarande styrsystemen måste förändras för att möta den, gavs en systemisk impuls att aktivt söka efter nya styrtekniker bland de idéer som var i cirkulation. Velfärdsstaten omdanades, krismedvetande och budgetdisciplin avkrävdes dess utförare, och nya styrideologier och styrtekniker fick genomslag. Den högre utbildningen hör till de områden som starkt berördes av dessa förändringar.

De flesta offentligfinansierade professionella områden reformerades under villkor som präglades av knapphet och neddragningar. Men för universitetssystemet var situationen annorlunda. Forskning och kunskapsintensiv verksamhet utmålades, särskilt under det tidiga 1990-talets borgerliga styre, som nyckeln till Sveriges framtid – som den nödvändiga förutsättningen för en kursändring till en ny samhällsekonomi i Sverige.

Universitetssystemets styrning reformerades i grunden, på samma sätt som annan offentlig verksamhet, men samtidigt som detta skedde flöddes systemet med resurser. Det handlade om två parallella resurschocker, med olika effekter i olika delar av det professionella fältet.

Resurschocker och den högre utbildningens organisering

Att den högre utbildningen tillfördes betydande resurser under 1990-talet märks tydligt i universitetens och högskolornas personalstatistik. Redan detta gör 1990-talets reformering av det administrativa systemet till en viktig händelse för utvecklingen av den akademiska professionen och för den högre utbildningens professionella fält. Resursflödena till sektorn påverkade kårens volym, men också dess sammansättning och organisatoriska omgivning.

Medan antalet anställda lärare vid respektive lärosäte hade förändrats mycket lite under 1980-talet så inleddes under 1990-talet en brant ökning av antalet lärar- och forskarkrafter, som fortsatte under 2000-talet.³¹

³⁰ Ivarsson Westerberg 2014, s. 87.

³¹ Se tabell 3.2.

Ökningen fördelade sig över samma enhets- och tjänstetyper som fixerades efter 1977 års högskolereform. Men utbyggnaden av kåren finansierades av två olika resursflöden – intäkter för undervisning av studenter respektive forskning – som i olika mån berörde det professionella fältets olika delar. Det sammanhängde dels med den politiskt burna föreställningen om det stundande kunskapssamhället och om universitets- och högskolesektorns roll i detta nya samhälle, dels med den växande ungdomsarbetslösheten, som gjorde högre utbildning till en högst påtaglig resurs i arbetsmarknadspolitiken. Vi återkommer strax till vad detta innebar för kårens morfologi och inre styrkeförhållanden. Dessförinnan är det dock nödvändigt att gå in på hur resurs- och styrsystemet reformerades, och hur detta har format universitetslärarkårens organisatoriska omgivning.

Det resursallokeringsystem som infördes för högskolan i och med 1993 års universitetsreform byggde på per capita-ersättning. Ersättningen skulle hädanefter utgå dels för varje registrerad helårsstudent (HÅS), dels för studenternas helårsprestationer (HÅP) upp till ett bestämt takbelopp. Ett system med dessa egenskaper gav stort utrymme för styrning. Takbeloppen garanterade att staten inte skulle få oförutsedda utgiftsstegringar; kostnader för ”produktion” över takbelopp måste den överproducerande enheten bära. Samtidigt gällde det för högskolorna att undvika det resursbortfall som underproduktion för med sig.

HÅP var den lösning som i det nya systemet skulle realisera ett gammalt önskemål från statsmakterna – tydligt uttryckt under hela 1900-talet – om att förmå studenterna att fullgöra en examen och göra det inom rimlig tid. Här gavs universiteten och deras olika institutioner och fakulteter tydliga incitament att få igenom de studenter man tagit in, och här gavs statsmakterna redskap att skruva upp kraven (till exempel genom att ge ökad tyngd åt helårsstudenterna på helårsprestationernas bekostnad). De högskolor, institutioner och lärare som underställdes detta system blev samtidigt principiellt öppna för misstankar om sänkta examinationskrav.³² Resursallokeringsystemet institutionaliserade så att säga misstänksamhet, och gav upphov till ett sökande efter former för ex-post-kontroll av verksamheten i

32 Detta har varit en återkommande kritik, som också tagits upp av utredningsväsendet. Se t.ex. 2007 års resursutredning, som med hänvisning till detta argumenterade för att prestationsdelen skulle slopas (SOU 2007:81, s. 18of.). Systemet, och kritiken av det, har dock kvarstått. Jämför exempelvis debattartikeln ”Svensk högskola lider av systemfel” (SvD 2017-05-17).

sektorn. Därmed tilldelades myndighetsnivån en kvalitativt ny ställning.³³ Externa utvärderingar fick en ny innebörd och angelägenhetsgrad.

För universitetslärarkåren innebar införandet av detta kombinerade resurs- och kontrollsystem att den kom att verka i en ny organisatorisk omgivning. I och med att lärosäten (och inom dem fakulteter, institutioner, program och ämnen) hädanefter konkurrerade om resursutlösande studenter, så hade dessa rustat sig för att marknadsföra den egna verksamheten. Den komplicerade uppgiften att kalibrera ”produktionen” av studenter mellan olika enheter, och i förhållande till takbelopp, bidrog vidare till uppbyggnaden av budgeterings- och uppföljningssystem, samt sådana personalgrupper som krävdes för att hantera dessa. Hanteringen av nationella system för antagning, inrapportering av betyg och rapportering av forskningsprestationer, som utgör infrastrukturen för styrningen och kontrollen av den högre utbildningen, ställde på motsvarande sätt krav på universitetsadministrationen. Det universitetssystem som universitetslärarkåren verkade inom fick kort sagt en ny komplexitet, och har sedan gradvis ställts om så att det befolkas av sådan administrativ personal som svarar mot de nya uppgifterna.³⁴

Universitetslärarkåren påverkades också mer direkt av det tidiga 1990-talets förändringar. Införandet av per capita-finansiering sammanföll med

33 Detta avspeglas bland annat i den intensiva reformeringen av de statliga styr-, kontroll- och stödorganen. Universitets- och högskoleämbetet (UHÄ), som inrättats som en formellt ny myndighet i samband med universitetsreformen 1977, upphörde 1992, för att ersättas av ett flertal myndigheter. Verket för högskoleservice (VHS, 1992–2012) uppstod som en specialiserad central administrativ funktion, med uppgift att hantera antagning och att äga och administrera system som NyA och LADOK. I VHS fick universitetssystemet en infrastruktur för att hantera högskoleprov, nationell antagning till lokala program, behörighetsfrågor och stora datavolymer. Jämte VHS inrättades samtidigt Sekretariatet för utvärdering av universitet och högskolor (1992–1993), följt av Kanslersämbetet (1993–1995). 1995 skedde en ny ombildning till Högskoleverket (1995–2012). Se instruktionerna för respektive verk SFS 1992:814; SFS 1992:397; SFS 1995:945, SFS 1993:886.

34 I vår rapport ”Den administrativa personalen vid svenska universitet och högskolor. En studie av dess förändring mellan år 2001 och 2016” har vi analyserat hur olika yrkesgrupper inom den administrativa personalen har ökat respektive minskat mellan år 2001 och 2016, och där ökningarna kan knytas till de ovan nämnda nya omgivningsbetingelserna. Antalet sysselsatta med yrkestitlar innehållande *information* och *kommunikation* ökade mellan 2001 och 2016 från 136 till 710, medan antalet *ekonom* och *controllers* samtidigt ökade från 58 till 710. Antalet forskarutbildade administratörer tredubblades under perioden och var år 2016 1 259 personer, medan antalet med minst tre års högskoleutbildning fördubblades, och utgör idag 7 418 av totalt 13 265 individer (motsvarande 11 689 helårspersoner) i gruppen administrativ personal.

en stark expansion av antalet studenter i grundutbildningen. Resultatet blev en resurschock, som avsatte sig i en ökad personalvolym inom universitetssystemet. Mest påtagligt var detta resurstillskott för relativt små enheter där grundutbildning var den dominerande intäktskällan. Läger man samman de tre stora lärarkategorierna adjunkt, lektor och professor så visar det sig till exempel att lärarkåren vid Högskolan i Kristianstad respektive Lunds universitet tillväxte med samma antal helårspersoner under perioden 1992–2002. För Lunds universitet svarade det mot en ökning om 13 procent; för Högskolan i Kristianstad var det däremot mer än en tredubbling av de akademiska lärarkrafterna. Överlag var det de regionala högskolornas lärargrupp som växte genom studentexpansionen. Håller man sig till samma tjänstekategorier och samma period, tillfördes högskolorna i Karlstad, Borås och Dalarna under samma period fler helårspersoner än universiteten i Lund, Uppsala och Stockholm.³⁵

Den resurschock som utlöstes av studentexpansionen under 1990-talet förde med sig en tyngdpunktsförskjutning inom den svenska universitetslärarkåren. För varje lärare vid de regionala högskolorna gick det år 1992 3,5 lärare vid de sex etablerade universiteten.³⁶ Tio år senare var förhållandet 1:1,5 mellan samma lärosäten.³⁷ Tagna var för sig var de regionala högskolorna alltför små i förhållande till universiteten, men deras samlade lärarkrafter var inte längre marginella.³⁸ Även i de regionala högskolornas inre var expansionen en påtaglig förändring. När ett lärosäte mer än fördubblar antalet undervisande lärare under loppet av tio år, så innebär det i sig en märkbar omgestaltning av verksamheten.

Utvecklingen vid universiteten var, som vi konstaterat, mindre dramatisk i detta avseende. Hos dem märktes istället en förändring av annat slag under samma tidsperiod. Vid de gamla universiteten i Uppsala och Lund utgjorde professorerna 1992 en knapp fjärdedel av de tre lärarkategorierna;

³⁵ Data från SCB (rådata om anställda 1984–2011).

³⁶ Det vill säga: Uppsala universitet, Lunds universitet, Göteborgs universitet, Stockholms universitet, Umeå universitet och Linköpings universitet.

³⁷ Siffrorna inkluderar de tre regionala högskolor som tillkom 1997–1998 (Södertörns högskola, Malmö högskola, Högskolan på Gotland), och de nyblivna universiteten i Växjö, Karlstad och Örebro räknas här till de gamla regionala högskolorna även 2002.

³⁸ Även i andra avseenden märktes en högre grad av integration i universitetssystemet. Fram till 1990-talet hade universiteten en rektorskonferens och de regionala högskolorna en annan – där den ena rektorskonferensen hade en observatör i den andra, och vice versa. År 1995 gick de emellertid samman till en gemensam organisation, SUHF.

vid Stockholms universitet var de en knapp femtedel. Tio år senare var motsvarande andel drygt en tredjedel vid alla dessa lärosäten. Om alltså universiteten uppvisade en måttlig tillväxt av den akademiska lärarkåren, så ökade i gengäld deras forskningstäthet. Detta hänger samman med hur forskningens finansiering och organisering ändrades, och i synnerhet med 1999 års befordringsreform, som gjorde det möjligt för lektorer att befordras till professorer.³⁹

Den andra resurschock som under 1990-talet tillfördes universitetssystemet kom i form av *forskningsmedel*. Här får man återigen erinra sig den stora roll som föreställningen om ett stundande kunskapssamhälle spelade för det tidiga 1990-talets borgerliga regering. Den ideologiska positionen skulle, när den sammanföll med ambitionen att slutgiltigt göra sig av med löntagarfonderna, resultera i tillkomsten av flera stora stiftelser, alla bildade 1994: Stiftelsen för strategisk forskning, KK-stiftelsen, MISTRA och Stint.

Dessa stiftelser uppstod vid styckningen av löntagarfonderna, och de stora forskningsresurser som kanaliserades genom dem ersatte inte utan lades ovanpå existerande forskningsfinansiering (fakultetsanslag, forskningsråd samt till en början även sektorsforskning). För den högre utbildningens professionella fält innebar det en resurschock som möjliggjorde en expansion av den akademiska kåren och gynnsamma arbetsvillkor och karriärförutsättningar. Det gällde särskilt för de kärsegment som blev de huvudsakliga "förmånstagarna", men också med spridnings- och följd-effekter långt ut i systemets kapillärer. Framför allt var detta "extra" medel: ingen behövde få mindre för att någon annan fick mer.

Det fanns få kritiker av den förda politiken och motsättningarna mellan aktörer och organisationer med anknytning till forskningspolitiken var begränsade. Stabiliteten byggde dock på det faktum att existerande organisationer, t.ex. forskningsråd och sektorsorgan och deras intressenter, inte drabbades av de nya satsningarna.⁴⁰

Den absoluta merparten av dessa medel gick till etablerade enheter. Men för första gången i det högre utbildningssystemets historia medgavs samtidigt ett institutionaliserat flöde av forskningsmedel till de regionala

39 Proposition 1996/97:141. Reformen började gälla 1 januari 1999. Se även Högskoleverkets rapportserie 2001:7 R.

40 Benner 2001, s. 84.

högskolorna (i form av KK-stiftelsen). De regionala högskolorna inrättades med den uttryckliga instruktionen att inga fasta forskningsresurser skulle gå till dem. Eftersom detta var extra medel, dessutom en liten andel av den totala strömmen av dessa, uteblev protesterna från etablerade universitet och fackhögskolor. Att det nu gavs en forskningsstiftelse som särskilt skulle uppmärksamma och finansiera deras forskning, låt vara att denna skulle vara särskilt nytto- och näringslivsinriktad, hade ett betydande signalvärde.

Alltsedan 1977 års högskolereform fanns en inneboende spänning vad gällde frågan om forskning vid de regionala högskolorna. Å ena sidan ställdes högskolorna och deras utbildningar under ett enhetligt rättsligt ramverk, enligt vilket ”utbildningen inom högskolan skall bygga på vetenskaplig grund”.⁴¹ Å andra sidan hade de vid bildandet en lärarkår som till övervägande del saknade doktorsutbildning, och de skulle heller inte tillföras medel för att bedriva forskning.

En respons på detta spänningsförhållande var begreppspolitisk. Termen ”forskningsanknytning” användes för att förklara hur undervisningen vid enheter utan forskning kunde bygga på vetenskaplig grund; termen gavs flera olika innebörder och var föremål för omförhandling. En annan respons var att politiskt verka för att även de regionala högskolorna skulle få del i de fasta forskningsresurserna. Från mitten av 1980-talet förekom regelbundet motioner i riksdagen, som pläderade för att högskolorna generellt, eller någon enskild högskola, skulle tillföras forskningsmedel.⁴² I dessa diskussioner artikulerades samtidigt vad som skulle krävas för att en enhet skulle få förvalta forskningsresurser. Vad högskolorna befanns sakna var fakultetsorganisation och den ”kritiska massa” som ansågs nödvändig.

När sådana kriterier väl formulerats började diskussionen handla om relativ måluppfyllelse. Om antalet akademiska lärare kraftigt tillväxte, som en följd av en ökad studenttillströmning, skulle inte det kunna innebära att högskolor fick den kritiska massa som krävdes? Om forskning vid de regionala högskolorna i större utsträckning fick anslag från stiftelser, skulle de då inte även kunna hantera fasta forskningsresurser? 1997 fick alla högskolor till

⁴¹ SFS 1977:218, 2 §.

⁴² Se t.ex. Motion 1987/88:Ub617 av Bo Hammar och Björn Samuelson (vpk), Motion 1988/89:Ub696 av Charlotte Branting (fp); Motion 1988/89:Ub741 av Rune Backlund och Kersti Johansson (båda c); Motion 1989/90:Ub523 av Stina Gustavsson m.fl. (c); Motion 1993/94:Ub687 av Stina Eliasson och Tage Pålsson (c); Motion 1993/94:Ub703 av Rose-Marie Frebran och Ingvar Svensson (kds); Motion 1996/97:Ub480 av Marianne Andersson och Elving Andersson (c).

slut fasta forskningsresurser.⁴³ Mot slutet av 1990-talet fick de regionala högskolorna därigenom enstaka professorer, och redan 1999 blev tre av dem nya universitet. Från den tidpunkten finns tjänstekategoriernas dominerande pol, professorerna, närvarande i universitetssystemets dominerade pol.

Det professionella fältet för högre utbildning förändrades i så måtto genom introduktionen av nya kombinationer mellan lärosätetyp och tjänstekategori. Samtidigt var det vid universitet och fackhögskolor som professorskåren växte mest. Mellan 1992 och 1998 var det bara en femtedel av alla nytillkomna helårspersoner i professorskategorin som gick till de regionala högskolorna. Mest påtaglig var ökningen vid fackhögskolorna och vid universiteten i Stockholm och Göteborg, som tillsammans stod för mer än hälften av alla nya professorsutrymmen. Detta hängde i sin tur samman med att det mesta av den resurschock som härrörde från forskningsmedel kanaliserades till den redan resurstunga delen av universitetssystemet, dvs. till naturvetenskap, medicin och teknik.⁴⁴

Under de närmast följande åren blev anrikningen av professorer vid fackhögskolor och universitet än mer påtaglig: 1999 genomfördes den befördringsreform som gjorde det möjligt för lektorer att ansöka om befördran till professor, och adjunkter om befördran till lektor.⁴⁵ Eftersom lejonparten av dem som disputerat var verksamma vid universiteten och fackhögskolorna, var det där som det överväldigande antalet professorsbefördringar ägde rum. Så kan vi förstå dubbelheten i de ökade forskningsresursernas effekter på fältet. Å ena sidan etableringen av fasta forskningsresurser och externa medel till enheter som tidigare saknat dem, å andra sidan en ökad nettoskillnad i antalet professorer mellan dessa enheter och de etablerade fackhögskolorna och universiteten.

Professorerna var centrala mottagare, förvaltare och fördelare av nya externa forskningsmedel. För lektorer och adjunkter tecknade dessa medel i sin tur en ny förhoppnings- och förväntansstruktur, som förstärktes av

43 Proposition 1996/97:1, utgiftsområde 16. För en kommentar, se också SOU 2007:81, s. 210.

44 Det sörjdes dock även för de fattigare områdena humaniora och samhällsvetenskap, även om beloppen var av en annan ordning. Bland annat användes löntagarfondspengar också till att förstärka Riksbankens Jubileumsfond med en särskild pott avsedd för "kulturforskning". För flera av de semiprofessionsutbildningar som inkorporerades i universitetssystemet med 1977 års universitetsreform inledde 1990-talet en period av stark akademisk förtätning, som också bidrog till formningen av nya discipliner.

45 Proposition 1996/97:141. Reformen började gälla 1 januari 1999. Se även Högskoleverkets rapportserie 2001:7 R.

utsikten att bli befordrad. När befordringsreformen genomfördes var det regeringens förhoppning att den ”inom några år” skulle leda till ”en fördubbling av antalet professorer”.⁴⁶ Som en utredning konstaterade innebar det ”att så gott som alla av de docentkompetenta lektorerna skulle behöva befordras”.⁴⁷ Även den som inte höll detta scenario för realistiskt kunde se att det öppnats en ny och ljusare karriärväg.

Samtidigt ändrade befordringsreformen också relationen mellan tjänstekategorierna. Reformen skulle leda till ”en jämnare fördelning av arbetsuppgifter mellan olika lärarkategorier”.⁴⁸ Universitetslektoraten hade ursprungligen inrättats med argumentet att dessa skulle frigöra forskningstid för *andra* tjänstekategorier.⁴⁹ Redan med 1980-talets lärartjänstutredning⁵⁰ hade lektoraten förändrats dithän att utrymmet för forskning i tjänsten ökade, och från 1997 avreglerades så tjänsteinnehållet. När detta kombinerades med en ökad tonvikt på externa forskningsmedel, konstaterar Mats Benner, innebar detta en individualisering av anställnings- och befordringssystemet.⁵¹ Precis som nya kombinationer mellan lärosätetyp och tjänstekategori perforerade kategorigränsen mellan universitet och högskola så luckrades gränsen mellan professor och lektor upp genom att förekomsten av forskning i tjänst blev en grad- istället för en artfråga. Det fanns ingen anledning att professorer skulle åtnjuta det särskilda anställningsskydd som dittills garanterats i högskolelagen. Det innebar på sikt också en förändring av professorsgruppen, från att vara en tjänstekategori med en bestämd uppsättning av rättigheter och skyldigheter till att bli en tjänstetyp som i hög grad var ett flexibelt objekt för den tjänste- och uppgiftsplanering som i ökande utsträckning styrdes av universitets-, fakultets- och institutionsledningar.

Dessa förändringar i det administrativt bestämda universitetssystemet är betydelsefulla för förståelsen av den högre utbildningen som professionellt fält. Det handlar om vilka uppgifter som utförs av vilka tjänstekategorier vid vilka enheter, och om hur dessa är stratifierade. I det följande avsnittet ska vi därför teckna en bild av vad allt detta har inneburit för det professionella fältets fortsatta utveckling. Fokus är på den institutionella prägningen av den

⁴⁶ Proposition 1996/97:141.

⁴⁷ Högskoleverkets rapportserie 2001:7 R, s. 27.

⁴⁸ Proposition 1996/97:141.

⁴⁹ Benner (2016), s. 156.

⁵⁰ Proposition 1984/85:57.

⁵¹ Benner 2016, s. 162.

akademiska kåren. Hur är kåren internt skiktad – och längs vilka dimensioner? Hur ser kårens sammansättning ut i universitetssystemets olika delar, i dess centrum och dess periferi?

Den akademiska professionen idag – storlek, struktur och skiktning

Ovan har vi analyserat hur det formella universitets- och högskolesystemet förändrats sedan det genomgick sin senaste stora transformation i och med 1977 års högskolereform. Då inkluderades en rad nya utbildningar och lärosäten, nya grupper av studenter och lärare, i ett formellt enhetligt system. Härigenom påverkades universitetslärarkåren på ett djupgående sätt. Kåren expanderade kvantitativt på samma gång som både systemet och kåren kom att differentieras och skiktas på ett nytt sätt.

En ny typ av enheter fogades in i högskolesystemet: de regionala högskolorna. Dessa kom att härbärgera en betydande del av 1990-talets expansion av antalet studenter. De bidrog också till att omstrukturera kåren av universitetslärare, genom en stark ökning av antalet adjunkter. Ur gruppen av regionala högskolor växte nya universitet fram. Härigenom lades en ny grupp av enheter till i det formella högskolesystemet.

Vi har ovan beskrivit hur den högre utbildningen både som ett administrativt system och som ett professionellt fält därmed fått en tydlig hierarkisk struktur, där ekonomiska resurser, prestige och makt flätas samman i skilda konfigurationer vid detta fälts olika poler. Förändringar av det formella systemet och inom fältet sätter villkoren för universitetslärarkåren som en professionell grupp. Uppgiften i det följande består i att närmare beskriva universitetslärarkårens sammansättning och dess inre skiktning längs ett par olika dimensioner. Vi beskriver kåren utifrån de tjänstetyper den är indelad i, dvs. de olika kategorier av lärare och forskare som den består av. Vi arbetar med fyra slags enheter där undervisning och forskning bedrivs: de äldre universiteten, fackhögskolorna, de nya universiteten och de regionala högskolorna.⁵²

Inom den högre utbildningen, sedd som ett professionellt fält, har forskningen en dominerande ställning i förhållande till undervisningen. Det

⁵² Vi har i detta sammanhang uteslutit de konstnärliga högskolorna och en del andra mindre enheter.

leder oss till att använda forskningsintensitet – i termer av resurser och som andel av kåren inom olika vetenskapsområden och enheter i systemet – som ett centralt mått för att belysa fältets inre hierarki. Vi inleder vår analys av universitetslärarprofessionens omfång och skiktning med att redovisa förändringen i kårens morfologi från 1984 till 2016.⁵³

TABELL 3.2 Antal anställda 1984, 1994, 2004 och 2016 vid universitet och högskolor. Helärspersoner.⁵⁴

Kategori	1984	1994	2004	2016
Professorer	1 464	1 997	3 841	5 123
Forskarassistenter (postdok 2016)	495	1 100	1 011	3 143
Lektorer	3 316	4 873	6 325	8 816
Adjunkter ⁵⁵	2 998	4 335	6 661	4 900
Universitetslärarkåren	8 273	12 305	17 838	21 982
Annan forskande och undervisande personal (AFU)	4 021	2 504	3 717	7 439
Forskarstuderande	1 102	5 686	9 098	10 084

Tabell 3.2 belyser i kondenserad form de processer vi har analyserat. Vi ser att antalet anställda ökade inom samtliga kategorier. Särskilt markant var ökningen för antalet doktorander och meriteringstjänsterna (forskarassistent, postdok). Befodringsreformen 1999 ledde till en både momentan och långsiktig ökning av antalen professorer. Antalet adjunkter fördubblades mellan 1984 och 2004, vilket förklaras av att studentexpansionen under 1990-talet var extra tydlig vid de regionala högskolorna med deras stora andel adjunkter i lärarkåren. Därefter minskade antalet adjunkter. Andelen inom kåren med forskning som central del av tjänsten (professorer och meriteringstjänster) ökade från 25 procent till 38 procent under perioden. Kårens dramatiskt ökade *storlek* sedan 1984 speglar ökningen av antalet studenter (och lärosäten) under 1990-talet. Under 2000-talet bevitnar vi en

53 För den period vi här skildrar, tiden efter 1977 års högskolereform, finns det systematiska och detaljerade data om de anställda vid universitet och högskolor hos SCB sedan 1984.

54 Källa: Data från SCB (rådata om anställda 1984–2011), samt SCB 2017a och SCB 2017b.

55 För åren 1984, 1994 och 2004 redovisas en lärarkategori som väl närmast kan jämföras med adjunkterna, ”Gäst- och timlärare” som uppgick till 220, 198 och 489 helärspersoner för respektive år.

kognitiv förtätning av kåren, i form av en ökande andel forskande lärare⁵⁶, av rena forskare (inom gruppen ”Annan forskande personal”) och av antalet anställda doktorander.

Dessa förändringar har dock inte skett på samma sätt och i samma mån inom systemets olika delar. Det blir därmed viktigt att belysa hur denna markanta expansion kommer till uttryck i universitetslärarkårens differentiering. Hur fördelades resurser och personal i systemets fyra huvudsakliga typer av enheter – de äldre universiteten, fackhögskolorna, de nya universiteten och de regionala högskolorna? Genom att skildra detta kan vi få en bild av hur universitetslärarprofessionens komplicerade inre differentiering formats av såväl universitetssystemets formella struktur som av den högre utbildningen sedd som ett professionellt fält.

Professionens omfång och sammansättning 2016

SCB och UKÄ ger årligen ut en rapport: *Universitet och högskolor. Personal vid universitet och högskolor*.⁵⁷ I den redovisningen ryms i det närmaste alla dem som kan definieras som hörande till den akademiska professionen.⁵⁸ Därtill redovisar denna rapport flera grupper av anställda inom högskolan som inte ingår i den akademiska professionen men som utgör viktiga inslag i universitetens och högskolornas arbetsorganisation. Den administrativa och tekniska personalen samt de anställda vid de olika enheternas bibliotek uppgick år 2016 till nästan 20 000.⁵⁹ Tabell 3.3 redovisar anställda lärare och forskare inom den högre utbildningen för år 2016.

56 Här bör man också notera att lektorerna vid många lärosäten och på många vetenskapsområden fått en större andel av forskning i sin tjänst, särskilt vid de enheter och i de områden som har god tillgång till forskningsmedel.

57 Serie UF23 – *Universitet och högskolor* med ISSN 1654–3475 (online).

58 Forskare vid särskilda forskningsinstitut, myndigheter och företag, som inte är formellt knutna till någon högskola, kan falla utanför denna antalsräkning, även om de med fog skulle kunna bedömas tillhöra den akademiska professionen i vid mening.

59 Det rör sig om 11 689 administratörer, 1 182 biblioteks- och 6 825 teknisk personal. I ett konferenspapper, som bearbetat kommer att utges som rapport, analyserar vi den administrativa personalens förändrade roll och sammansättning under 2000-talet (Agevall & Olofsson 2018).

TABELL 3.3 Antal anställda (helårspersoner⁶⁰) vid universitet och högskolor fördelade på olika personalgrupper år 2016.⁶¹

Universitetslärarkåren	Helårspersoner
Professorer	5 123
Lektorer	8 816
Meriteringsanställning	3 143
Adjunkter	4 900
Summa	21 982
<i>Kåren närliggande grupper</i>	
Annan forskande och undervisande personal	7 439
Varav disputerade	3 307
Varav ej disputerade	4 132
Doktorander	10 084 ⁶²

Tabell 3.3 ger en övergripande bild av kåren i termer av volym och sammansättning. Men hur fördelar sig universitetslärarkåren i fältet för högre utbildning och inom det formella universitetssystemet? Det handlar för det första om de olika *tjänstekategorierna* med deras skilda villkor, om de olika *utbildningsenheternas* position inom fältet och om differentieringen efter *vetenskapsområden* och disciplintyper.

Den mest uppenbara skiktningen av universitetslärargruppen är dess fördelning enligt tjänstekategori. Kåren är sammansatt av huvudsakligen tre olika tjänstekategorier – professorer, lektorer och adjunkter. Dessa tre kategorier är tillsvidareanställda, till skillnad från en fjärde grupp som har en tjänst inom kategorin meriteringsanställning.⁶³ Vi räknar här inte in gruppen av doktorander i kårens kärna, trots att den nu har en formell,

60 Antal helårspersoner och det totala antalet anställda skiljer sig åt mellan grupperna. Det kan exempelvis bero på att man i olika utsträckning arbetar deltid. För gruppen professorer gäller att här ingår både adjungerade professorer och seniorprofessorer. Mer än 1 300 professorer var till exempel över 65 år, vilket innebär ett betydande antal seniorprofessorer som är 67 år eller äldre.

61 Källor: SCB 2017a, tabell 1A, samt SCB 2017b.

62 Det totala antalet doktorander 2016 var 18 010. En del av dem finns redovisade i andra tjänstekategorier, en del av dem har stipendier och inte doktorandtjänster, många var s.k. industridoktorander, bedrev sina forskarstudier inom ramen för en läkartjänst m.m.

63 Hit hör tjänster som postdok, biträdande lektor, forskarassistent m.fl.

men dock tidsbegränsad, anställning och trots att den kan tillhöra samma fackliga organisation (SULF).⁶⁴

Arbetsuppgifternas art och lönenivån är i hög grad kopplad till tjänstekategorin, oaktat de stora variationer som vi kan iakttä inom respektive grupp. Denna formella hierarki – professor, lektor, adjunkt – speglar också den formella kognitiva hierarkin som härleds utifrån den grad av samhällsligt legitimerad kunskapsnivå som personerna inom respektive kategori definieras av. En första skiljelinje går efter om man är disputerad eller ej, och den andra om man har professors- respektive lektorskompetens. Lektorerna är den största gruppen. Idag är professorerna fler än adjunkterna. Kårens karaktär förändrades därmed drastiskt från 1984.

Fördelning av antalet studenter och resurser för forskning och undervisning vid fyra slags lärosäten

En stor andel av studenterna, 42 procent, återfinns år 2016 vid de nya enheterna i högskolesystemet, alltså vid de regionala högskolorna och de nya universiteten. De får också en nästan lika stor andel av medlen för undervisningen, 38 procent. Skillnaden mellan de gamla och de nya enheterna är däremot enorm när det gäller tillgång till forskningsmedel, där de nya enheterna endast har cirka 10 procent av de totala medlen. När vi översätter denna resursfördelning till antal tusen kronor per student (tabell 3.4) blir skillnaderna mellan de olika enheterna än tydligare. De forskningstunga fackhögskolorna står här i särklass.

TABELL 3.4 Fördelning av antalet studenter, av medel för undervisning och för forskning i procent år 2016.⁶⁵

	Studenter	Undervisning	Forskning
Äldre universitet	45 %	44 %	54 %
Fackhögskolor	12 %	18 %	36 %
Nya universitet	14 %	13 %	4 %
Regionala högskolor	28 %	25 %	6 %

⁶⁴ Däremot kan man använda data om antalet doktorander vid olika enheter inom universitetssystemet för att tydliggöra olika grader av forskningstäthet vid olika enheter eller inom olika vetenskapsområden.

⁶⁵ Källa: SCB 2017a.

TABELL 3.5 Intäkter (tkr) per student för undervisning respektive forskning vid fyra olika typer av lärosäten år 2016.⁶⁶

Lärosätetyp	Undervisning	Forskning
Äldre universitet	58	106
Fackhögskolor	90	267
Nya universitet	52	26
Regionala högskolor	53	18

När de olika resursflödena (undervisning och forskning) kombineras med de historiskt framvuxna särdragen för de olika typer av lärosäten som vi analyserat i avsnitten ovan – att forskningen först sent blev möjlig men sedan påbjuden som en tjänsteuppgift för de nya enheternas lärarkår – får vi den fördelning av kårens olika kategorier på lärosätetyp som framgår av tabell 3.6.

TABELL 3.6 Universitetslärarkårens sammansättning vid fyra kategorier universitet/högskolor.⁶⁷

	Professor	Lektor	Meriterings- anställning	Adjunkt
Äldre universitet	28	43	15	14
Fackhögskolor	29	27	30	14
Nya universitet	15	46	6	33
Regionala högskolor	11	45	3	41

Lektorerna är stommen i alla enhetstyper, utom fackhögskolorna. De nya universiteten och de regionala högskolorna utmärks av sin höga andel adjunkter och sina lägre andelar av meritanställda och professorer. Motsatsen gäller för de äldre universiteten och fackhögskolorna.

⁶⁶ Källa: SCB 2017a.

⁶⁷ Källa: SCB 2017a.

Universitetslärarprofessionen och de olika vetenskapsområdena

Hur skall vi förklara skillnaden i andelen forskande personalkategorier mellan å ena sidan de äldre universiteten och fackhögskolorna, och å andra sidan de nya universiteten och de regionala högskolorna? En första förklaring ligger i att de forskningstunga vetenskapsområdena – medicin, natur- och lantbruksvetenskap samt teknik – i hög grad är koncentrerade till fackhögskolorna och de äldre universiteten. Statsmakterna har sedan slutet av 1940-talet, genom alla reformer och all expansion, vakat över att forskningsmedel i första hand går till medicin, naturvetenskap, jordbruksvetenskap och teknik.⁶⁸

Precis som det finns stora skillnader i resurser mellan olika lärosätetstyper, särskilt avseende tillgången på forskningsmedel, finns det stora resursskillnader mellan vetenskapsområden. De forskningstunga vetenskapsområdena har en större andel av forskande personal i sina lärarkårer, vilket tydligt framgår i tabell 3.7.

TABELL 3.7 Andel av de anställda i procent inom olika vetenskapsområden med forskning i tjänst, helårspersoner år 2016.⁶⁹

Samhällsvetenskap	25 %
Humaniora och konst	30 %
Teknik	49 %
Naturvetenskap	58 %
Medicin och hälsovetenskap ⁷⁰	60 %
Lantbruksvetenskap och veterinärmedicin	73 %
Samtliga ämnesområden	46 %

De olika vetenskapsområdena uppvisar således mycket olika grad av akademisk täthet, mått som den andel av lärarkåren som har forskning som tjänsteåliggande (professorer och meritanställningar).

⁶⁸ Se Agevall & Olofsson 2019 och främst Benner 2001.

⁶⁹ Källa: SCB 2017a, tabell 5. Till tjänst med forskning räknas professor, meritanställning, disputerad forskare (AFU). Doktorander och icke disputerad forskningspersonal (AFU) är ej medräknade.

⁷⁰ Medicin har högre andel forskande personal än hälsovetenskap.

Forskningstättheten i högskolefältets olika delar

Vi får en ännu skarpare bild av de olika vetenskapsområdenas forskningstätthet om vi drar in ytterligare personalkategorier i analysen. I tabell 3.2 ovan framgick att det finns ett betydande antal anställda vid svenska universitet och högskolor som inte kan hänföras till universitetslärargruppens huvudkategorier. De samlas under rubriken ”Annan forskande och undervisande personal” (AFU). I praktiken är de allra flesta inom denna grupp knutna till forskningsverksamheten. I gruppen finns mer än 3 300 personer med doktorsexamen.⁷¹

När vi tar in dessa grupper i analysen blir resultatet att skillnaderna mellan de forskningstätta och de forskningsglesa enheterna i sektorn ökar dramatiskt. Tre fjärdedelar (74 procent) av all disputerad personal som finns i AFU-kategorin hör hemma inom vetenskapsområdena naturvetenskap, teknik, medicin och lantbruksvetenskap vid de sex ledande universiteten (UU, LU, SU, GU, UmU, LiU) och de fyra dominerande fackhögskolorna (KTH, Chalmers, Karolinska institutet och SLU). Dessa universitet och fackhögskolor har därtill också merparten av de disputerade forskare inom humaniora och samhällsvetenskap som inte har lärartjänst, dvs. som redovisas i kategorin AFU.

Vi kan tydliggöra skillnaderna mellan fältets centrala och perifera delar genom att redovisa personalens sammansättning vid fyra olika typer av akademiska miljöer: *Karolinska institutet (KI)*, som är en renodlad fackhögskola med hög vetenskaplig prestige. *Lunds universitet (LU)* är ett väl etablerat, gammalt och klassiskt universitet med många olika fakulteter, med allt från teologi till teknologi. *Linnéuniversitetet (LNU)* är ett nytt universitet med en nyligen (2010) inkorporerad högskola (Kalmar). *Halmstads högskola (HH)* är en liten, regional högskola med två näraliggande stora universitet (LU och GU) i söder respektive norr. I tabell 3.8 redovisas andelarna av den anställda personalen efter typ av anställning vid dessa fyra olika lärosäten.

⁷¹ Ungefär två tredjedelar av denna grupp är tillsvidareanställda. Cirka 40 procent har utländsk bakgrund, jämfört med cirka 20 procent för gruppen av anställda i sin helhet.

TABELL 3.8 Tjänstetyper vid fyra universitet/högskolor år 2014.⁷²

Tjänstekategori	Karolinska institutet Andel i %	Lunds universitet Andel i %	Linné- universitetet Andel i %	Halmstad högskola Andel i %
Professor	24	29	14	15
Lektor	10	32	43	39
Forskare med dr-ex	18	17	2	3
Meritanställning	34	11	3	3
Adjunkt	14	11	38	40
Undervisande	25	43	81	79
Forskande	75	57	19	21

Genom att inkludera annan forskande personal får vi en mer utförlig bild av vilket slags miljöer olika lärosätstyper erbjuder. Lärosäten får sin karaktär, och sin förmåga att absorbera nya medel, inte bara genom de fasta tjänsterna utan också genom den samlade mängden forskare med mer kortvarig eller lös anknytning. De fyra typer av lärosäten vi har utgått från fördelar sig då tämligen entydigt i en central och en perifer del av systemet.

Mot denna bakgrund blir det relevant att även föra in doktoranderna i analysen. Antalet doktorander i Sverige är ungefär lika många som antalet professorer, lektorer och adjunkter sammantaget. Enligt SCB fanns det 2018 närmare 18 000 doktorander inom universitetssystemet. Doktorandernas närvaro och aktivitet vid olika lärosäten och inom olika vetenskapsområden förstärker naturligtvis forskningens (via forskarutbildningen) relativa vikt och betydelse vid olika poler i högskolefältet.

För det första är det relativa antalet doktorander större inom medicin, teknik, natur- och lantbruksvetenskap jämfört med humaniora och samhällsvetenskap. För det andra, och delvis som en följd av det första, utgör doktorander en större andel av de anställda i fältets centrum än i dess periferi. Om vi relaterar antalet doktorander till antalet lärare vid de fyra lärosäten vi diskuterat ovan så får vi följande resultat (tabell 3.9):

⁷² Källa: SCB 2015.

TABELL 3.9 Doktorander i procent relativt antalet anställda vid fyra lärosäten.⁷³

Karolinska institutet	104 %
Lunds universitet	92 %
Linnéuniversitetet	25 %
Halmstad högskola	15 %

Ett dubbelt kuperat landskap⁷⁴

I detta avsnitt har vi visat att universitets- och högskolesystemet är tydligt differentierat längs två olika dimensioner. För det första har de olika vetenskapsområdena påtagligt olika kompetensprofiler när vi jämför dem enligt tjänstekategorierna bland de anställda. För det andra har de nya enheterna inom systemet – nya universitet och regionala högskolor – en lägre andel anställda med forskning som en central del i tjänsten. Det är en konsekvens av de villkor varunder de uppstått och utvecklats. Det är vidare något som också understryks och förstärks av de principer som styr fördelningen av forskningsresurser, såväl de som fördelas av de statliga forskningsråden och de som delas ut av privata fonder och stiftelser. Även om det svenska universitets- och högskolesystemet formellt är sammanhållet som *ett* system – med samma huvudman, minister, departement och myndighet (UKÄ) – så är det i realiteten mycket tydligt differentierade miljöer som kåren av universitetslärare har att verka inom.

I tabell 3.10 ställer vi dessa båda dimensioner mot varandra, för att få ett grepp om vad de har för betydelse och hur de samverkar. Detta gör vi genom att kombinera tjänstestrukturens forskningstäthet inom två vetenskapsområden med två typer av universitet, de fyra äldsta och de fyra nya universiteten.⁷⁵ Vi har valt två vetenskapsområden som är väl representerade vid såväl de äldre som de nyare universiteten, nämligen natur- respektive samhällsvetenskap.⁷⁶

⁷³ Källa: SCB 2015.

⁷⁴ Se också Olofsson 2017.

⁷⁵ Vi har inte lagt ihop uppgifterna för de nya universiteten och de regionala högskolorna. Då skulle skillnaderna mellan de två typerna ha blivit ännu större.

⁷⁶ Vi har därför inte valt de områden som är mest forskningsintensiva, dvs. medicin, teknik och lantbruksvetenskaperna, vilka är koncentrerade till fackhögskolor och de äldre universiteten.

TABELL 3.10 Andel i procent med forskning i tjänst bland anställda lärare och forskare inom två vetenskapsområden vid Sveriges gamla och nya universitet. År 2016.⁷⁷

Vetenskapsområde	Äldre universitet	Nya universitet
Naturvetenskap	73 %	38 %
Samhällsvetenskap	37 %	18 %

Såväl den kognitiva hierarkin mellan olika vetenskapsområden (natur- respektive samhällsvetenskap) som positionen inom den institutionella hierarkin (mellan systemets centrala och perifera delar) har sin del i förklaringen av hur universitetslärarprofessionen skiftas i fråga om sin närhet till forskning respektive undervisning.

Slutdiskussion

Den högre utbildningens skilda historiska skikt är fortfarande närvarande i den högre utbildningen. Universitetshistorien har format sedimentlager som typer av utbildningar, tjänster och utbildningsenheter. I och med 1977 års högskolereform fick universitetssystemet sin moderna, nu aktuella konfiguration. Då kom de element på plats som ger den högre utbildningens professionella fält dess hierarkiska struktur. Vår undersökning har visat hur dessa element har fixerats, samt kombinerats och organiserats på nytt, i och med 1990-talets stora förändringar av universitetssystemet.

Avslutningsvis finns det skäl att återvända till vad vi konstaterade inledningsvis om den akademiska professionens centrala roll i utbildningen av andra professionella grupper. Idag är specialiserad professions- och yrkesutbildning en av universitetens viktigaste uppgifter. Den högre utbildningens skikt har därigenom sin motsvarighet i skiktningen av det professionella landskapet i dess komplexa helhet.

Den dominerande polen i det skiktade högskolelandskapet består av de etablerade äldre universiteten och fackhögskolorna, med en hög akademisk täthet. Här utbildas de klassiska professionerna, här är ämnesforskningen

⁷⁷ Källa: Bearbetning av tabell 4B i SCB 2017a. Till tjänst med forskning som uppgift räknas: professor, meritanställning och annan disputerad forskare (AFU). Doktorander och icke-disputerade i AFU ej medtagna i beräkningen. De äldre universiteten är: UU, LU, GU och SU. De nya universiteten är KAU, LNU, MIUN, ORU.

stark. Vid den motsatta, underordnade polen finns de regionala högskolorna och de nya universiteten som har en markant lägre akademisk täthet, och vars utbildningar i större utsträckning leder till yrken inom välfärds- och preprofessionerna.

Universitetssystemet och professionssystemet förenas på så sätt av många band. Ett ytterligare sätt att tydliggöra hur den kognitiva och institutionella differentieringen samspelar är fördelningen av de stora teknikutbildningarna. De längre civilingenjörsutbildningarna finns alla vid den ena polen, medan de kortare utbildningarna till högskoleingenjör i huvudsak finns vid de regionala högskolorna och de nya universiteten. Inom området medicin, hälsa och omvårdnad är uppdelningen likartad – läkarutbildning vid de äldre enheterna i centrum och de flesta sjuksköterske- och andra vårdutbildningar vid de nya enheterna.

Studiet av den högre utbildningens professionella fält pekar därmed bortom sig självt, och mot det vidare professionella landskapet. I det schema över det professionella landskapet som ligger till grund för kapitlet i denna bok räknar vi med att professionella fält befolkas av upp till tre generationer professioner. Distinktionen mellan dessa tre generationer av professioner – klassiska professioner, semiprofessioner/välfärdsprofessioner och preprofessioner – som strukturerar respektive professionellt fält, svarar grovt sett mot universitetsålder.

Den tredje och yngsta generationen – preprofessioner – är för övrigt en produkt av just den utveckling som ägt rum inom universitetssystemet sedan det tidiga 1990-talet. Den består dels av yrken som söker legitimitet genom att ansluta till högre utbildning, dels av nya högskoleutbildningar som söker en arbetsmarknadsnisch för sina alumner. Det är inte minst expansionen av de yrkesgrupper som kan räknas tillhöra preprofessionerna som driver expansionen av den högre utbildningen, och inte minst den expansion som sker inom de regionala högskolorna och de nya universiteten. Vi tänker här på fält och yrkesgrupper som kommunikation/kommunikatörer, genus och mångfald (migration, etnicitet, genusvetenskap m.m.), IT- och systemvetenskap och kanske poliser. Kring denna tredje professionstyp utvecklas nya kunskapsfält och nya vetenskapliga discipliner utvecklas, förändringar som påverkar universitetsläraryrkens sammansättning och hur den fördelas mellan systemets traditionella och nya enheter.

Hur ska man, slutligen, betrakta den akademiska professionen? Vår undersökning i detta kapitel har visat hur förändringar i det formella uni-

versitetssystemet har präglat den högre utbildningens professionella fält. Universitetslärarkårens sammanhållning är en institutionseffekt; kåren hålls samman och formas i institutionens grepp. Fältets arbetsorganisationer får därmed en definierande roll för professionen: kåren bestäms genom klassen av enheter som räknas till universitetssystemet, och av de lärarkategorier som vid varje givet tillfälle verkar vid dessa enheter. När nya funktionslager har lagts till universitetssystemet – med nya uppgifter som utförs vid nya typer av enheter av specifika typer av lärare – har det lett till en successivt allt större heterogenitet inom universitetslärarkåren.

Vidare avspeglas den struktur som vi skisserat ovan i universitetslärarkårens yrkesorganisationer. Det svenska akademikerförbundet SACO är organiserat som en ”utbildnings- och examensgemenskap”.⁷⁸ Utbildningsvägen via universitetssystemet är centralt för medlemskapet i den fackliga paraplyorganisationen, och placerar universitetet och dess lärare i det professionella landskapets centrum. Men universitetslärarförbundet SULF – liksom dess föregångare ULF och SUHAF – bygger på en industriförbundsprincip, och organiserar flera olika yrkesgrupper, såsom lärare, forskare och administratörer, vilka endast har det gemensamt att de är anställda vid universitet och högskolor.⁷⁹

I närvaro av denna heterogenitet, som härbärgeras inom universitetslärarnas arbets- och yrkesorganisationer, kan nya bud formuleras om vad det är som håller samman den akademiska professionen. Men sådana initiativ, och reaktionerna på dem, torde vara differentierade längs samma dimensioner som strukturerar det professionella fältet i övrigt. Vid fältets dominerade pol ligger det nära till hands att lägga betoningen på undervisning som den gemensamma faktorn. Införandet av obligatoriska universitetspedagogiska kurser kan förstås som ett försök att etablera en för kåren gemensam grund

⁷⁸ Björnsson 2007.

⁷⁹ SULF bildades 1984 genom sammanslagning av Universitetslärarförbundet och Sveriges universitets- och högskoleamanuensers förening. Dessa, skriver Bert Fredriksson, hade ”två delvis motsatta organisationsprinciper” (Fredriksson 1994, s. 14). Där SUHAF utgick från lokala amanuens- och assistentföreningar, byggde ULF:s organisation på nationella delföreningar. ULF:s delföreningar antog formen av sederterade tjänste- och andra lärarkategorier, som historiskt uppkommit under specifika funktionsöverlagringar: ”Sveriges Professorers Förening, Sveriges Forskarprofessorsförbund, Sveriges Docentförbund, Sveriges Universitetslektors Förening, Högskolornas Lärarutbildarförening, Lärarlinjernas Lärarförening samt Föreningen Utländska Lektorer i Sverige” (ibid.).

på undervisningens område. Det betyder emellertid inte att sådana anspråk erkänns i fältets övriga delar.

Vid fältets dominerande pol är det sannolikt att man istället lägger vikt vid forskning som den för professionen konstituerande verksamheten. De kvalifikationer som betonas är då snarare forskarutbildning och doktors-examen. Samtidigt är inte detta något som förenar alla universitetslärare, varför inte heller denna ståndpunkt erkänns på tvärs över den högre utbildningens professionella fält. Det är en empirisk fråga, och en forskningsupp-gift i sin egen rätt, hur universitetslärarkårens uppfattningar om sig själv fördelar sig över fältet. Men vad som förenar universitetslärarna torde vara en fråga som delar dem.

Universitetslärarkåren är idag skiktad så att dess forskningsintensiva delar är knutna till fackhögskolorna och de äldre universiteten, medan de regionala högskolorna och de nya universiteten fortsatt domineras av undervisning. Samtidigt har flexibiliseringen av gränserna mellan enheter och tjänstetyper skärpt konkurrensen om resurser, studenter och forskningsmedel, både mellan de olika enheterna och inom dem. Vid den högre utbildningen har betoningarna på styrning och kontroll ökat på såväl systemnivå som inom de olika universiteten och högskolorna. Det är en följd av formell avreglering, decentralisering av budgetarbetet och framförhandlad individualisering av universitetslärarkårens tjänstgöring med olika grader av undervisning, forskning och administration.

Slutligen finns det skäl att reflektera över ett särdrag hos den akademiska professionen, som framträder när man jämför med andra professioner. Den kognitiva grunden för alla professioner – som förberedelse för det kommande yrkeslivet – förmedlas idag via studier vid universitet och högskolor. Det sker genom att de blivande professionella yrkesutövarna under sina studier tillägnar sig de kunskaper och i förekommande fall den vetenskapliga skolning som utgör den kognitiva kärnan i de olika professionernas kunskapsbas. Det som förenar yrkesutövarna inom respektive profession är att de inte bara har tillägnat sig en generell vetenskaplig skolning utan att de också i stor utsträckning får en i innehållsligt avseende gemensam kärna i sin kunskapsbas, läkare i medicinsk vetenskap, apotekare i farmakologi, sjuksköterskor i omvårdnad, ingenjörer i ingenjörsvetenskap.

Universitetslärarna skiljer sig i detta avseende från de övriga professionerna i det att de saknar en innehållsligt gemensam kognitiv kärna. I starkt *abstraherad* form kunde man eventuellt framhålla vetenskapligt

förhållningssätt och metod, eller forskningsvärdena enligt Robert Merton,⁸⁰ som gemensam kognitiv bas. Och i än mer en formell och abstrakt mening kan de sägas ha det gemensamt att de bär upp och förmedlar den högsta kunskapsnivån inom sina respektive kunskapsfält och discipliner. Men vad professionen saknar är en gemensam, *inhållsligt* definierad och exklusiv kognitiv bas. De delar kognitiv kärna med ett smalt utsnitt av lärare och forskare, nämligen de som finns inom samma disciplin eller kunskapsfält.

I de fall deras kunskapsfält överlappar med en annan profession så är det med denna de i första hand delar kognitiv kärna. Det gäller exempelvis för professorerna i socialt arbete i förhållande till socialkontorens socionomer. Inom ramen för universiteten är lärarnas och forskarnas relation till kollegor inom andra fakulteter och discipliner distant och i princip jämbördig, *equal but different*. I relationen till den profession vars kognitiva höjder de behärskar och besitter är de istället nära, lika men samtidigt ojämlika, *similar but unequal*, då de i relation till professionens praktiker intar en i kognitivt avseende dominerande position.

Detta leder till att universitetslärarkåren i sin disciplinära mångfald spänner mellan att i den ena extreman i princip bara dela sin kognitiva kärna med kollegor inom en starkt specialiserad disciplin och i den andra extreman att vara ledande bärare och uttolkare av den kognitiva kärnan för en specifik och kanske också stor och mäktig profession. I praktiken sprider många universitetslärare som är knutna till professionsutbildningar sina kognitiva gracer mellan disciplinen och den/de profession(er) i vars utbildning eller forskningsfält de verkar.⁸¹

80 CUDOS (communism, universalism, disinterestedness, organized skepticism), se Merton 1972.

81 En indikation på den egna professionsorganisationens primat är följande. En tredjedel av medlemmarna i universitetslärarförbundet (SULF) är dubbelanslutna. De är i första hand anslutna till sin egen professionsorganisation inom SACO:s ram, vilket visar sig genom att deras medlemsavgift i all huvudsak går dit och bara en mycket liten del tillfaller SULF. Detta gäller för grupper som ingenjörer, läkare, naturvetare, socionomer, jurister. Uppgifter ur SULF:s medlemsstatistik i mejl från Lisbeth Klang på SULF till Gunnar Olofsson den 17 juni 2015.

Referenser

- Abbott, Andrew (1988). *The system of professions: Essay on the division of expert labor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2013). "The emergence of the professional field of higher education". *Professions and Professionalism* 3 (2), s. 1–22.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2014). "Tensions between academic and vocational demands". I: Smeby, Jens-Christian & Sutphen, Molly (red.) *From vocational to professional education: Educating for social welfare*. London: Routledge, s. 26–49.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2018). "Den administrativa personalen vid svenska universitet och högskolor. En studie av dess förändring mellan år 2001 och 2016". Paper presenterat vid Sociologdagarna i Lund den 7–9 mars 2018.
- Agevall, Ola & Olofsson, Gunnar (2019). "Den högre utbildningens professionella fält". I: Brante, Thomas; Svensson, Kerstin & Svensson Lennart G. (red.) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Andrén, Carl-Gustaf (2013). *Visioner, vägval och verkligheter: Svenska universitet och högskolor i utveckling efter 1940*. Lund: Nordic Academic Press.
- Benner, Mats (2001). *Kontrovers och konsensus: Vetenskap och politik i svenskt 1990-tal*. Nora: Bokförlaget Nya Doga.
- Benner, Mats (2016). "Karriärstrukturen vid svenska universitet och högskolor – en historik". I: SOU 2016:29. *Trygghet och attraktivitet: en forskarkarriär för framtiden: betänkande*, s. 155–167.
- Björnsson, Anders (2007). *I kunskapens intresse: SACO:s första sex decennier*. Stockholm: Carlsson.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Homo academicus*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1989). *La noblesse d'État: grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Minuit.
- Brante, Thomas (2013). "The professional landscape: the historical development of professions in Sweden". *Professions and Professionalism* 3 (2), s. 1–18.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken: Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället: En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Clark, Burton R. (1986). *The higher education system: Academic organization in cross-national perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Clark, Burton R. (red.) (1987). *The academic profession: National, disciplinary and institutional settings*. Berkeley: University of California Press.
- Clark, Burton R. (2008). *On higher education: Selected writings, 1956–2006*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Durkheim, Émile (1990). *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Etzioni, Amitai (red.) (1969). *The semi-professions and their organization: Teachers, nurses, social workers*. New York: Free Press.

- Fredriksson, Bert (1994). *SULF 1984–1994: En ung historia*. Stockholm: Sveriges universitetslärarförbund.
- Ivarsson Westerberg, Anders (2014). "New Public Management och den offentliga sektorn", I: Ivarsson Westerberg, Anders; Waldemarsson, Ylva & Östberg, Kjell (red.) *Det långa 1990-talet: När Sverige förändrades*. Umeå: Boréa.
- Ivarsson Westerberg, Anders; Waldemarsson, Ylva & Östberg, Kjell (2014). "Det långa 1990-talet", I: Ivarsson Westerberg, Anders; Waldemarsson, Ylva & Östberg, Kjell (red.) *Det långa 1990-talet: När Sverige förändrades*. Umeå: Boréa.
- Liedman, Sven-Eric (2011). *Hets! En bok om skolan*. Stockholm: Bonnier.
- Mattson, Ingvar (2000). *Den statliga budgetprocessen – rationell resursfördelning eller meningslös ritual?* Stockholm: SNS förlag.
- Merton, Robert (1972). "The institutional imperatives of science". I: Barnes, Barry (red.) *Sociology of science*. Middlesex: Penguin, s. 65–79.
- Olofsson, Gunnar (2011). "Högskoleutbildning, yrke och profession". I: Olofsson, Gunnar & Petersson, Otto (red.) *Med sikte på profession: Akademiska yrkesutbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Ariadne förlag, s. 19–38.
- Olofsson, Gunnar (2013). "Vilket slags universitet finns i Växjö idag?" I: *Studenterna och deras utbildningar vid ett nytt universitet*. Lund: Arkiv förlag, s. 273–292.
- Olofsson, Gunnar (2017). "I universitetens och samhällsvetenskapens kuperade landskap". I: Bergman, Paavo & Gunnar Olofsson (red.) *På väg: En vänbok till Sven E. Olsson Hort*. Lund: Arkiv förlag, s. 85–98.
- Parsons, Talcott (1978). "The university 'bundle': A study of the balance between differentiation and integration". I: *Action theory and the human condition*. London: The Free Press, s. 133–153.
- Parsons, Talcott & Platt, Gerald (1973). *The American university*. Cambridge: Harvard University Press.
- Reviews of national policies for education: Higher education in California*. (1990). Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Rider, Sharon; Sundberg, Elin & Ahlbäck Öberg, Shirin (2014). *Kollegialitet i konzentrat: Rapport från Arbetsgruppen för utveckling av kollegiala styrformer*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Schofer, Evan & Meyer, John W. (2005). "The worldwide expansion of higher education in the twentieth century". *American Sociological Review* 70 (6), s. 898–920.
- Smelser, Neil J. (2010). *Reflections on the University of California: From the Free speech movement to the global university*. Berkeley: University of California Press.
- Smelser, Neil J. (2013). *Dynamics of the contemporary university: Growth, accretion, and conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Smelser, Neil J. & Almond, Gabriel (1974). *Public higher education in California*. Berkeley: University of California Press. Svenska Dagbladet 2017-05-17, "Svensk högskola lider av systemfel".
- Trow, Martin A. (2010). *Twentieth-century higher education: Elite to mass to universal*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Offentligt tryck

- Högskoleverkets rapportserie 2001:7 R ”Karriär genom befordran och rekrytering: delrapport”. Högskoleverket.
- HSV Rapport (2006:3 R) ”Högre utbildning och forskning 1945–2005 – en översikt”. Högskoleverket.
- Proposition 1984/85:57. *Om ny arbets- och tjänsteorganisation för lärare i den statliga högskolan.*
- Proposition 1996/97:1. *Förslag till statsbudget för budgetåret 1997, m.m.*
- Proposition 1996/97:141. *Högskolans ledning, lärare och organisation.*
- SCB (1979). *Statsanställda 1975/1977. Del 2 Sammanfattning, utbildning, tjänstebemärkning m.m.* Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (2015). *Universitet och högskolor. Personal vid universitet och högskolor 2014.* Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (2017a). *Universitet och högskolor. Personal vid universitet och högskolor 2016* [Elektronisk resurs]. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (2017b). *Universitet och högskolor. Doktorander och examina på forskarnivå 2016* [Elektronisk resurs]. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SFS 1977:218. *Högskolelag.*
- SFS 1992:397. *Förordning med instruktion för Verket för högskoleservice.*
- SFS 1992:814. *Förordning med instruktion för Sekretariatet för utvärdering av universitet och högskolor.*
- SFS 1993:886. *Förordning med instruktion för Kanslersämbetet.*
- SFS 1995:945. *Förordning med instruktion för Högskoleverket.*
- SOU 1980:3. *Lärare i högskolan: förslag till ny arbets- och tjänsteorganisation: betänkande.*
- SOU 2007: 81. *Resurser för kvalitet: slutbetänkande.*
- SOU 2015:92. *Utvecklad ledning av universitet och högskolor: betänkande.*
- SOU 2016:29. *Trygghet och attraktivitet: en forskarkarriär för framtiden: betänkande.*

SCB. Datamaterial

- Databas över anställda vid universitet och högskolor (1984–2011).
- Administrativt anställda vid universitet och högskolor: Tabeller för åren 2001, 2004, 2014, 2016.

UTBILDNINGSFÄLTETS OMVANDLING OCH LÄRARYRKENAS PROFESSIONALISERING

MARGARETA NILSSON LINDSTRÖM

Detta kapitel behandlar läraryrkenas positioner och professionsstatus på utbildningens fält. Efter ett kort inledande avsnitt om fältet följer en översikt över svensk skolpolitik de senaste decennierna. Översikten fokuserar skolan och läraryrkenas samhälleliga inbäddning och förutsättningar efter skolverksamhetens kommunalisering och avreglering. Skolan som arbetsorganisation, rektorers framskjutna position som arbetsgivarrepresentanter och den ur professionaliseringssynpunkt strategiska betydelsen av lärarlegitimation och karriärtjänster diskuteras med utgångspunkt från Eliot Freidsons tre konkurrerande styrningslogiker – professionalismens, byråkratins och marknadens. Slutsatsen är att mixen av olika styrningslogiker förändrats på professionens bekostnad till förmån för byråkratins och marknadens. Kan lärarlegitimation och karriärtjänster fungera som lärarförbundens språngbräda i en för läraryrkenas professionalisering problematisk utbildningspolitisk kontext?

I spåren av 1980- och 1990-talens decentraliserings- och avregleringsreformer har lärares yrkesverksamhet diskuterats och ifrågasatts av dominerande utbildningspolitiska aktörer. Inflytelserika internationella organisationer som OECD och EU förmedlar ett utbildningspolitiskt budskap om industrisamhällets transformering till kunskapssamhälle, konkurrerande kunskapsbaserade ekonomier och ett ökande behov av professionella lärare.¹ I OECD:s ekonomibaserade projekt för utbildningssektorn riktas höga förväntningar

1 Jämför t.ex. OECD 2005; EU Parliament 2010; EC 2012.

och samtidigt stark kritik mot sektorns huvudaktörer. Lärares yrkesutövning anses ha stagnerat, olikt andra professioner vars yrkesverksamhet förändrats i takt med kunskapsutveckling och nya forskningsrön.² EU-kommissionen konstaterar att dagens globaliserade ekonomier och snabba förändringstakt kräver att lärares kunskaper och kompetens kontinuerligt uppgraderas. Läraryrkets kunskaps- och kompetensutveckling anses komma till korta i jämförelse med de yrken som i professionsteoretiska sammanhang brukar betraktas som den första generationen professioner, de klassiska professionerna.³

Precis som läkare och jurister som tog examen för trettio år sedan vore oförmögna att utöva sitt yrke idag utan betydande uppgradering av kunskaper och färdigheter, kräver de snabba samhällsförändringarna att traditionella kriterier för tillträde till läraryrket omprövas och förfinas.⁴

Den internationella och i förhållande till lärarförbunden externt påbudna professionaliseringen har satt sin tydliga prägel på såväl statlig utbildningspolitik som lärarförbundens agerande. Lärarförbunden, LR (Lärarnas Riksförbund, SACO) och Lf (Lärarförbundet, TCO), skiljer sig i väsentliga avseenden vad gäller skolhistorisk kontext, medlemsrekrytering och synen på skolans huvudmannaskap, för att bara nämna några. Oavsett fackliga och skolpolitiska positioner har båda förbunden dock sedan ett par decennier tillbaka läraryrkenas professionalisering på programmet.⁵

Sedan slutet av 1980-talet har offentlig verksamhet i Sverige liksom i flera andra västländer decentraliserats och styrts med det senaste ledningskonceptet för offentlig verksamhet, New Public Management (NPM), som förebild. Enligt Christopher Pollitt och Geert Bouckaert utmärks den svenska varianten av NPM i högre grad än andra länders av målstyrning (*Management by Objectives*), utvärdering och kontroll samt i relativt begränsad utsträckning även av avregleringar och marknadsiering.⁶ Utgångspunkten för diskussionen om professionalisering och läraryrkenas status som professioner tas därför i Eliot Freidsons analyser av byråkrati, marknad och professionalism

² OECD 2005.

³ För olika professionstyper, se inledningskapitlet.

⁴ EC Communication 2012, s. 29, författarens översättning.

⁵ Jämför t.ex. ledarna i lärarförbundens tidskrifter *Skolvärlden* (2014:7) och *Lärarnas tidning*.

⁶ Pollitt & Bouckaert 2011.

som tre konkurrerande styrningslogiker. Professionalism som idealtyp och styrningslogik bygger på: a) för professionen erkänd abstrakt och esoterisk kunskapsbas förvärvad genom flerårig formell utbildning, b) att yrkesutbildning och primär yrkessocialisation kontrolleras av professionen, likaså c) den interna arbetsdelningen och d) arbetsmarknaden samt e) att professionen i sin yrkesetik betonar arbetets kvalitet framför ekonomisk vinning.⁷ Mot denna idealtyp speglas statens och lärarförbundens agendor för läraryrkets professionalisering, dvs. samlade insatser som syftar till att höja läraryrkets status som profession.

Utbildningsfältet och dess avgränsningar

I denna studie av professionerna som kunskapssamhällets bärare avgränsas utbildningsfältet till institutioner, organisationer (statliga, kommunala, privata) och enskilda aktörer som utifrån skilda positioner och intressen är involverade i utbildning på grundskole- och gymnasieskolenivå. Fältet avgränsas från den högre utbildningens fält, vilket har en övergripande funktion i förhållande till samtliga fält genom att svara för professioners yrkesutbildning och grundläggande yrkessocialisation.⁸ Avgränsningen till trots överlappar fälten varandra i flera avseenden. Utbildningsfältet omfattar flera yrkeskategorier som sedan 1977 års högskolereform har sin yrkesutbildning förlagd till den högre utbildningens fält (gymnasielärare i allmänna ämnen, yrkeslärare, lärare i praktisk/estiska ämnen, grundlärare, förskollärare, specialpedagoger, fritidspedagoger etc.).⁹ I den högre utbildningen formas och förmedlas kunskapsbasen för den i skollagen föreskrivna vetenskapsbaserade skolundervisningen. Vidare har pedagogiska forskare sedan 1940-talet medverkat i de utrednings- och expertgrupper vars förslag legat till grund för reformeringen av lärarutbildningen.¹⁰ Examen från lärar- och förskolläraryrkesprogrammen utgör sedan 2014 underlaget för Skolverkets utfärdande av lärarlegitimation, vilket ytterligare illustrerar överlappningen mellan de båda fälten. Avgränsningen i förhållande till högre utbildning innebär att gymnasieskolan är utbildningsfältets högsta

⁷ Freidson 2001.

⁸ Jämför Agevall & Olofsson, kap. 3 i denna bok.

⁹ Grundlärare är den gällande beteckningen på grundskolans lärare, SFS 1993:100, Bilaga 2, "Examensordningen".

¹⁰ Nilsson Lindström & Beach 2019.

skolform. Idag motsvarar gymnasieexamen den utbildningsnivå gemene man förväntas uppnå, men som utbildningskapital betraktat har gymnasie-examina olika växlingsvärde på den högre utbildnings fält.¹¹ Examen från IB-programmet (International Baccalaureate) ger behörighet till anrika lärosäten som Oxford, Harvard, Heidelberg och Sorbonne.¹² Studierna på vård- och omsorgsprogrammet ger grundläggande högskolebehörighet endast om eleven själv väljer att läsa behörighetsgivande kurser i svenska och engelska. Med avseende på utbildningskapitalets värdering är den högre utbildningens fält ett maktfält. På detta fält finner vi lärarprofessioner med starkare kunskapsbaser (universitetsadjunkter, lektorer, professorer), eller med Donald Broadys ord: ”En skollärare som undervisar i historia och matematik vet att någon annanstans, nämligen på universiteten och inom det vetenskapliga maktfältet, finns andra som mycket bättre än han själv behärskar det han är satt att tala om.”¹³

Fältets kvantitativt sett dominerande yrkeskategorier utgörs av grundlärare, gymnasielärare och sedan år 1998 även förskollärare, då förskoleverksamheten från att definieras som socialpolitisk angelägenhet blev en verksamhet under Utbildningsdepartementet.¹⁴ Utöver lärare finns yrkeskategorier med förankring på det medicinska fältet (skolsköterskor, skolläkare), fältet social integration (skolkuratorer, skolpsykologer) och även det ekonomiska fältet. Med intensifierad budget- och resultatstyrning har personal med administrations- och ekonomirelaterade arbetsuppgifter stått för en stor del av personalökningen inom kommunal sektor.¹⁵ Ett annat avgränsningsproblem har sin grund i utbildningspolitikens globalisering. Denna har inneburit att internationella aktörer likt EU och OECD gör tydliga avtryck i svensk utbildningspolitik. Internationella trender som decentralisering och avreglering banade vägen för en allt högre andel

11 Utbildningskapital syftar på de tillgångar som skapas och erkänns inom utbildningssystemet som betyg och examina, jfr Bourdieu 1990.

12 Gymnasieguiden 2017.

13 Broady 1985, s. 51.

14 Läsåret 2013/2014 var grundskollärarna den största lärarkategorin med 95 800 anställda, därefter kom förskollärarna med 70 690 anställda. Gymnasielärarkåren bestod av 28 531 lärare. SCB, 2015b.

15 SCB Lönestrukturstatistik, primärkommunal sektor 2001 samt 2010. Under denna period var den totala personalökningen 9 procent, andelen personal med ekonomirelaterade arbetsuppgifter (exklusive chefsnivå) ökade med 34 procent.

affärsdrivande aktörer (multinationella och nationella skolföretag, meriteringsföretag, läxhjälpföretag, studiecoacher, bemanningsföretag etc.).

Kommunalisering och avreglering förändrade utbildningsfältets struktur och avgränsning i förhållande till staten och den statliga förvaltningens fält. Kommunaliseringen innebar att huvudmannaskapet övergick till kommunen från att sedan år 1937 varit delat mellan stat och kommun. Utifrån av riksdagen fastställda mål och riktlinjer ansvarar staten för den övergripande styrningen och kontrollen, vilken utövas av fältspecifika myndigheter som Skolverket, Skolinspektionen och Skolväsendets överklagandenämnd. Kommunens ansvar som skolans huvudman regleras i skollag och kommunallag och omfattar i huvudsak tillämpning av administrativa regelverk, skolverksamhetens finansiering och lärares anställningsvillkor. Avregleringen innebar att huvudmannaskapet även axlas av styrelser för fristående förskolor och skolor, s.k. enskild huvudman.¹⁶

Kommunalisering, avreglering och ökad extern styrning

Decentralisering och ökat lekmannainflytande fanns på den utbildningspolitiska agendan redan i slutet av 1940-talet.¹⁷ Mot bakgrund av globala olje- och finanskriser, låginkomstutredningens kritik av statlig byråkrati och brister i välfärdssystemen samt en växande borgerlig kritik av vad som ansågs vara en alltför stor och kostnadskrävande offentlig sektor, väcktes decentraliseringsfrågan på nytt trettio år senare. Decentraliseringen var ett tvehövdat projekt genom att svara mot dels kraven på ökad individanpassning av välfärdssystemen, dels kraven på lägre statliga utgifter genom ökat kommunalt ansvarstagande.

Reformarbetet på skolans område från 1950-talet och framåt beskrevs i 1980-talets socialdemokratiska proposition om skolans utveckling och styrning som framgångsrikt organisatoriskt sett, men mindre framgångsrikt när det gällde styrningen av klassrumsundervisningen.¹⁸ Den socialdemokratiska lösningen innebar att statlig detaljreglering övergavs till förmån för ökat kommunalt och lokalt inflytande i kombination med ett styrsystem

¹⁶ Enskilda huvudmäns ansvar regleras i SFS 2010:800, 2 kap., 5 och 8 §.

¹⁷ SOU 1948:27.

¹⁸ Proposition 1988/89:4.

som innebar målstyrning och resultatgranskning på tre nivåer – nationell, kommunal och skolnivå. På skolnivå blev rektorerna det nya styrsystemets huvudaktörer som skolpolitiskt styrinstrument och länk till de yrkesverksamma i skolan. Förutom en förstärkning av skolledares position som företrädare för arbetsgivaren var ett andra uttalat syfte att begränsa lärarnas autonomi. Av propositionen framgick att anställda i skolan, liksom på andra arbetsplatser, inte kan ha obegränsad frihet att själva välja inriktning och metoder. Mål- och resultatstyrningen föranledde regeringen att, som det hette, ”klarare markera att målen för skolan sätter gränser för hur stor denna (lärarnas) frihet kan vara”.¹⁹

Den socialdemokratiska kommunaliseringsskiftet fullbordades med lärartjänsternas kommunalisering 1989.²⁰ Decentralisering genom kommunalisering motiverades i utredningar och propositioner med behovet av *demokratisering* och *ökat medborgarinflytande* i offentlig verksamhet. I den politiska retoriken och i dominerande skolforskning betonades kommunaliseringens fördelar och möjligheterna för lärare och rektorer att säkra ett eget lokalt och historiskt unikt handlingsutrymme. En förutsättning för att det nya handlingsutrymmet skulle tas tillvara var, enligt tongivande nationell och internationell forskning, att skolledarskapet övergick från ett administrativt begränsat till ett utvidgat professionellt.²¹ Även lärares yrkesutövning ansågs kräva en transformering från begränsad till utvidgad professionalism. I denna *utvidgade professionalism*, som termen löd, låg en förväntan på skolans yrkesverksamma att utifrån nationella styrdokument formulera lokalt anpassade verksamhetsmål, utforma undervisningen utifrån dessa samt medverka i regelbundna interna och externa resultatutvärderingar. Följer vi Dennis Beach var utvidgad professionalism ett internationellt begrepp, eller för att tala med Kjell Arne Røvik, en globalt institutionaliserad superstandard för verksamheters effektivisering och granskningsbarhet.²² Å ena sidan signalerade budskapet om ett ökat lokalt handlingsutrymme ökad styrning på professionens villkor. Decentraliseringen medförde å andra sidan att professionsintern målformulering och resultatutvärdering utmanades av en tilltagande extern granskning på olika

¹⁹ Proposition 1988/89:4, s. 15.

²⁰ Proposition 1989/90:41.

²¹ Jämför t.ex. Berg 1999, Hoyle 1980, Hoyle et al. 1995.

²² Jämför Beach 2008; Røvik 1999.

nivåer – internationellt (OECD, EU),²³ nationellt (Skolverket, Skolinspektionen) och kommunalt.

Begreppen professionalisering och professionalism har problematiserats i en lång rad studier som funnit att decentraliseringens och avregleringens effekter i form av förändrade styrformer och arbetsvillkor har gett begreppen nytt innehåll och ny innebörd. Sett ur ett professionsperspektiv verkar de nya avgränsningarna och tillämpningarna snarare begränsande än utvidgande, med begrepp som professionalisering ovanifrån (*professionalization from above*),²⁴ organisationsprofessionalism (*organizational professionalism*),²⁵ kommersialiserad professionalism (*commercialized professionalism*)²⁶ och koloniserad professionalism (*colonized professionalism*).²⁷ Samtliga dessa benämningar syftar på nya och problematiska kopplingar mellan professioner och decentraliserade och avreglerade verksamheter i kombination med tilltagande centralisering, extern granskning och kontroll. Enligt Terri Bourke och andra är den nutida professionaliseringsdiskursen ett uttryck för politisk-ekonomiska agendors kolonisering av lärares yrkeskunnande och yrkesutövning.²⁸ Huruvida Bourkes tolkning kan appliceras även på svenska förhållanden är en senare fråga.

Nyliberala influenser och nya aktörer

Under 1990-talets ekonomiska kris med negativ tillväxt flera år i rad, hög arbetslöshet och ökande budgetunderskott ifrågasattes den svenska välfärdsmodellen alltmer intensivt. Nyliberala politiska ideologier, inspirerade av Margaret Thatcher och brittisk inrikespolitik med skattesänkningar, avregleringar och minskade offentliga utgifter som huvudsyfte, fick fotfäste i svensk inrikespolitik.²⁹ Den socialdemokratiska regeringen ersattes år 1991 av en borgerlig vars skolpolitiska reformer bidrog till att skapa ett större utrymme för marknadskrafterna. Ett stort steg i nyliberal riktning togs med den s.k. valfrihetspropositionen, vars innehåll var ett tydligt uttryck för ett

²³ Jämför t.ex. OECD och Pisaundersökningarna, OECD 2009; Eurydice 2012.

²⁴ McClelland 1990; Buyruk 2013.

²⁵ Evetts 2009.

²⁶ Hanlon 1998; Evetts 2009.

²⁷ Bourke et al. 2013.

²⁸ Bourke et al. 2013.

²⁹ Pollitt & Bouckaert 2011.

nytt och förändrat skolideologiskt perspektiv.³⁰ Tidigare hade enskilda, eller som de ofta benämndes, fristående skolor varit berättigade till statsbidrag om den pedagogiska verksamheten ansågs vara värdefull och stimulerande för det offentliga skolsystemet. Pedagogisk utveckling skulle dock främst baseras på nya forskningsrön. 1990-talets skolreformatörer menade däremot att pedagogisk utveckling skulle tvingas fram med hjälp av marknadskrafterna. En ny ersättningsmodell infördes som innebar att fristående skolor kan verka på samma ekonomiska villkor som kommunala och tilldelas offentliga medel motsvarande den kommunala genomsnittskostnaden per elev.³¹

Skolpolitiken syftade till att, som det hette, bryta upp det offentliga skolmonopolet och ge elever och föräldrar ökade möjligheter att välja grundskola.³² Elevers skolval utgjorde sedan grunden för fördelningen av offentliga medel i form av en individuell skolpeng. Även fristående skolor på gymnasienivå fick tillgång till skattemedel om undervisningen bedrevs i enlighet med läroplanens mål och av, som det hette, kompetenta lärare.³³ Kompetent betydde inte nödvändigtvis examinerad från lärarutbildningen, vilket gav ökad legitimitet för rekrytering av obehöriga. Skolpeng och tillkomsten av fristående skolor bidrog till framväxten av en kvasi-marknad, en konkurrensutsatt, vinstmaximerande och samtidigt offentligt finansierad skolverksamhet. Enligt Skolverkets beräkningar år 2012 drevs tre av fyra enskilda gymnasieskolor som aktiebolag. En fjärdedel av samtliga fristående skolor, på både grund- och gymnasienivå, var koncernägda.³⁴ De kommunala skolorna dominerade skolfältet med cirka 80 procent av alla grundskole- och gymnasieelever. Andelen kommunanställda grundlärare utgjorde 86 procent, andelen kommun- och landstingsanställda gymnasie-lärare något lägre, 77 procent. De fristående skolorna hade en begränsad andel av skolmarknaden, men var i nyliberal retorik en tydlig markör för ett skolpolitiskt skifte. 1990-talets skolreformer innehöll flera av det nyliberala credots markörer: skolpeng, elevens fria skolval och marknadsmässig konkurrens mellan olika skolor, huvudmän och ägandeformer.

30 Proposition 1991/92:95.

31 Från genomsnittskostnaden kan kommunen göra ett avdrag med högst 15 procent. Avdraget motiverades med att kommunens övergripande ansvar, till skillnad från friskolors, omfattar samtliga barns skolgång.

32 Proposition 1992/93:230.

33 Proposition 1991/92:95.

34 Skolverket 2012.

”Rörelserna på skolvärdenas börs är inte lätta att förutse”, skriver Bourdieu.³⁵ Det fria skolvalet och friskolereformen gynnade främst elever vars föräldrar har goda kunskaper om utbildningssystemet och dess förändrade logik. Enligt Skolverkets analyser har valfrihetsreformerna resulterat i en starkt diversifierad skolmarknad, tilltagande social segregation och en mindre likvärdig skola.³⁶ Med utgångspunkt från Skolverkets analyser har 1990-talets utbildningsideologiska skifte inneburit ett tydligt avsteg från den socialdemokratiska välfärdsstatens vision om en för alla medborgare likvärdig grundutbildning.

Den starka betoningen på individuell valfrihet och individuella prestationer skapade utrymme för privata läxhjälpföretag. Marknaden expanderade snabbt med riksdagsbeslutet om skattereduktion för läxhjälp i hemmet för grundskole- och gymnasieelever.³⁷ Skattereduktionen genomfördes trots avrådan från tunga remissinstanser som Skatteverket, Ekonomistyrningsverket och Skolverket. Lärarförbunden ingick inte bland remissinstanserna, däremot ett av de etablerade läxhjälpföretagen. Med läxhjälpföretagen inträdde en ny kategori undervisare på utbildningsfältet, studiecoachen, som lanserades som en ämneskunnig högskolestudent som kunde hjälpa eleven att nå sin fulla potential. Under åren 2012–2015 ingick privat läxhjälpverksamhet i hushållsnära tjänster för vilka det var möjligt att göra skatteavdrag.³⁸ Skolverksamhetens marknadiseringen kom även till uttryck i lärarfortbildning som nytt företagskoncept. I samband med införandet av karriärtjänster för lärare år 2013 trädde privata meriteringsföretag in som aktörer på utbildningsfältet. Ett av dessa företag erbjöd kommunala och enskilda huvudmän en vidareutbildning för lärare, vilken syftade till att lärare dokumenterar sin yrkesskicklighet enligt portfoliomethoden och på så sätt skaffar sig ytterligare certifiering utöver lärarlegitimation. Tillkomsten av ”top-up”-tjänster visade sig främst gynna elever ur resursstarka samhällsskikt och förstärkte förväntningarna på lärare som inbördes konkurrerande aktörer.³⁹

På flera för läraryrket centrala politikområden är ledningskonceptet

³⁵ Bourdieu 1995, s. 38.

³⁶ Skolverket 2012.

³⁷ Proposition 2012/13:14.

³⁸ Den socialdemokratiska regeringen stoppade RUT-avdraget för läxhjälp från 150801, jämför Skatteutskottets Betänkande 2013/14:SkU16.

³⁹ Jämför Beach 2010 och diskussionen om ”top up”-tjänster.

för offentlig sektor och den politisk-administrativa styrformen i tiden New Public Management (i betydelsen mål- och resultatstyrning, fokus på mätbara prestationer och kostnadseffektivitet samt ur professioners synvinkel extern reglering, granskning och kontroll) framträdande. Lärarutbildningen är ett tydligt exempel. Från 1968 års *Stadga för lärarhögskolorna* till den nyligen reviderade *Högskoleförordningen* har målformuleringarna blivit allt ordrikare.⁴⁰ Målformuleringarnas detaljrikedom följer de utbildningspolitiska ambitionerna i Budapest-Wien-Deklarationen 2010 och EHEA, European Higher Education Area, vars uppdrag är att verka för högre utbildningars mätbarhet, kompatibilitet och enhetlighet inom och över nationsgränser.⁴¹ Högskoleförordningens målbeskrivningar utmärker sig i ytterligare ett avseende. Lärarhögskolestadgans formuleringar om att *de studerande* skulle bringas insikt i *lärares* uppgift att främja *elevernas* personliga utveckling var en syftebeskrivning i kollektiva termer. Detta till skillnad från nu gällande högskoleförordning med det mer individinriktade syftet att främja *lärarstudentens* personliga utveckling, självkännedom och empatiska förmåga. Den tydliga betoningen på individ och individuella studieresultat visar på en markant tyngdpunktsförskjutning. Lärarhögskolestadgans mer processinriktade synsätt har ersatts av betoningen på resultat, inte yrkesutbildningens i sig utan enskilda studenter. Professionsutbildning som primär yrkessocialisation förmedlar utöver teori- och metodkunskaper en yrkesspecifik kultur och identitet, betonar Freidson.⁴² Fokuseringen på lärarstudentens personliga utveckling och studieprestationer kan, i kombination med att praktikinslagen kortats ned, bidra till konstruktionen av en läraridentitet baserad på individ snarare än yrkeskollektiv, på lärares individuella hållning till yrkesutövningen snarare än läraryrket som profession, dess yrkeskoder och praxis.

Intensifierad styrning och förändrade arbetsvillkor

Lärare befinner sig således i ett spänningsfält mellan kollektivt och fackligt burna professionaliseringsambitioner å ena sidan och ökade individuella prestationskrav och marknadsstyrning å den andra. I en enkätundersökning

⁴⁰ SFS 1968:318, s. 813; SFS 1993:100, Bilaga 2 ”Examensordningen”.

⁴¹ EHEA and a global competitive knowledge-based society.

⁴² Freidson 2001.

om det svenska professionella skiktet tillfrågades 8 500 professionella, representerande sjutton yrkeskategorier, om sina erfarenheter av olika former av verksamhetsstyrning samt olika styrformers effekter på arbetets kvalitet.⁴³ Av medlemmarna i båda lärarförbunden, SACO-anslutna Lärarnas Riksförbund (LR) och TCO-anslutna Lärarförbundet (Lf), ansåg en övervägande majoritet, i likhet med flera andra yrkesförbund med medlemmar huvudsakligen verksamma inom offentlig sektor (läkare, sjuksköterskor, socionomer, poliser), att den politiska, byråkratiska och ekonomiska styrningen ökat under senare år.⁴⁴

TABELL 4.1 Andel lärare som menade att styrningen ökat, styrform/lärarförbund (%) i jämförelse med universitetslärare samt medelvärdet för samtliga sjutton yrkeskategorier.⁴⁵

	Den politiska styrningen har ökat	Den byråkratiska styrningen har ökat	Den ekonomiska styrningen har ökat
Lärarnas Riksförbund (LR)	69	79	81
Lärarförbundet (Lf)	51	59	72
Universitetslärare	48	72	73
Medelvärde (baserad på samtliga 17 yrken) ⁴⁶	45	59	73

Av de båda lärarkategorierna var det främst LR-anslutna som låg högt i förhållande till medelvärdet för samtliga yrkeskategorier i undersökningen, högre än både Lf och universitetslärarna. När det gäller den politiska styrningen uppvisade LR det högsta värdet i undersökningen. I bedömningen av byråkratisk och ekonomisk styrning svarade läkare för det högsta värdet. Vidare tillhörde LR och Lf de yrkesförbund där en mycket hög andel av medlemmarna (LR 90 procent och Lf 84 procent) uppgav att arbetstakten ökat och att

43 Brante, Johnsson, Olofsson & Svensson 2015.

44 LR organiserar lärare med *behörighet* för undervisning i ungdomsskolan, vuxenutbildning, högskola och universitet samt behöriga studie- och yrkesvägledare. Lf organiserar *anställda* och studerande lärare och pedagoger i samtliga skolformer samt studie- och yrkesvägledare och skolledare.

45 Brante et al. 2015.

46 Arkitekt, behandlingsassistent, biomedicinsk analytiker, ekonom, civilingenjör, jurist, läkare, lärare Lf, lärare LR, miljöinspektör, officer, polis, präst, psykolog, sjuksköterska, socionom, universitetslärare.

detta haft en negativ inverkan på arbetets kvalitet. En övervägande majoritet (LR 90 procent och Lf 84 procent) menade att arbetsintensiteten ökat i takt med ökande administrativa sysslor vid sidan av kärnverksamheten. Dessa resultat styrks av Skolverkets tidigare undersökningar. I Skolverkets kartläggning av grundlärares arbetstid uppgav lärarna att de använde en stor del av arbetstiden åt administration och dokumentation, endast cirka en tredjedel av den totala arbetstiden ägnades åt undervisning.⁴⁷ Enligt Brante med flera tillhörde lärarna de yrkeskategorier som i högst utsträckning uppgav att den ökade styrningen påverkat deras arbete negativt. Flertalet (LR 74 procent och Lf 68 procent) menade att rationaliseringar och besparingskrav i hög grad inneburit att de inte kunde utföra sitt arbete på ett sätt som gjorde dem tillfredsställda med sin arbetsinsats. Den ekonomiska styrningen är den styrform som enligt lärarna ökat mest. Med denna styrform har nya kvalitetsmått införts och konkurrerat med professionens.

Lärarlegitimation – ökad lärarautonomi eller ökat arbetsgivarinflytande?

Skolans kommunalisering och skolverksamhetens avreglering innebar radikalt förändrade förutsättningar och villkor i skolan som arbetsorganisation. Decentraliserat huvudmannaskap, rektors utvidgade mandat som verksamhetsansvarig vid den enskilda skolenheten, individuell lönesättning och ökad lönespridning, lärarlegitimation och karriärtjänster har ur flera aspekter förändrat relationerna mellan skolans huvudmän, rektorer och lärare.⁴⁸ Huvudmännen har det övergripande ansvaret för verksamheten, men rektor har huvudansvaret för den pedagogiska verksamheten vid skolenheten och att denna följer mål och riktlinjer i skollag, läroplaner och övriga styrdokument. Rektor har således ett starkt statligt mandat som ytterst verksamhetsansvarig och som arbetsgivarrepresentant.⁴⁹ Rektorer och lärare verkar utifrån tydligt avgränsade positioner och representerar olika professionstyper och professionsgenerationer, preprofession respektive välfärdspession.

⁴⁷ Skolverket 2013.

⁴⁸ Individuell lönesättning infördes med avtalet 1995/1996 då tariffsystemet avskaffades, SOU 2014:5.

⁴⁹ Jämför SFS 2010:800, 2 kap. 9 §.

Rektor som preprofession

Utöver vidareutbildning för högre skolestadier och speciallärarytbildning har det funnits få karriärvägar för lärare. Rektors- eller studierektorstjänst var en karriärväg förunnad endast ett fåtal. Rektorstiteln var tidigare reserverad för universitetens, lärarseminariernas och läroverkens högsta ledare, folkskolans ledare titulerades överlärare. Med grundskolereformen överfördes rektorstiteln även till grundskolans högsta ledare.⁵⁰ I samband med kommunaliseringen omorganiserades skolverksamheten till mindre rektorsområden och skolenheter. Antalet rektorstjänster ökade i syfte att möjliggöra för rektorer att verka som kommunala mellanchefer och lärarnas pedagogiska ledare. Läsåret 1988/1989 (året innan kommunaliseringen av skolan fullbordades) var antalet rektorer i samtliga skolformer på grund- och gymnasienivå drygt 2 000, varav 14 procent var kvinnor. Läsåret 2013/2014 var antalet skolledare med rektorstitel nästan 6 000. Av grundskolans rektorer var 65 procent kvinnor, av gymnasieskolans 46 procent. Under denna period avgränsades rektorsområdena och rektorernas verksamhetsansvar från enheter med i genomsnitt cirka 60 till endast 20 lärare per grundskole- och gymnasieenhet.⁵¹

Rektorsrekryteringen sker sedan ändringen i skollagen år 1991 ur yrkeskategorier med varierande utbildningsbakgrund och inte nödvändigtvis bland behöriga lärare för skolestadiet eller skolformen.⁵² En medveten strategi från kommunernas sida har sedan 1990-talet varit att rekrytera rektorer externt från andra skolor och kommuner. Ytterligare en tendens är att omsättningen på rektorer är hög, vilket i kombination med extern rekrytering försvagat banden till lärarkollegiet.⁵³ Slutsatsen är att *kollegial styrning*, en central aspekt av professionen som idealtyp vilken förutsätter att rektorer rekryteras internt inom lärarkollegiet, har fått ge vika för *extern vertikal styrning* syftande på extern rektorsrekrytering och rektors framskjutna position som mellanchefer i den kommunala chefshierarkin.⁵⁴

Om vi betraktar läkare som exempel på första generationen professioner

50 Sedan 2018-07-01 är rektor en gemensam titel för alla dem som leder och samordnar det pedagogiska arbetet i samtliga skolformer från förskola till högskola.

51 SCB 1990 samt SCB 2015a.

52 Med 1991 års ändring i skollagen blev det möjligt för andra än lärare att söka rektorstjänst, SFS 2010:800, 2 kap. 11 §.

53 Ekholm et al. 2000 s. 108; Skolverket 2015e.

54 Jämför t.ex. Persson 2003; Persson et al. 2004.

eller den klassiska professionstypen och lärare som en andra generation, s.k. nya professioner eller välfärdsprofessioner, kan skolledarna sägas tillhöra en tredje generation, preprofessioner.⁵⁵ Sedan SACO-anslutna Sveriges Skolledarförbund bildades år 1966 drivs frågan om skolledare som egen profession skild från läraryrkena. Professionaliseringsambitionerna är höga och rektorerna har tillägnat sig flera klassiska professionsattribut som organisering i yrkesförbund, yrkesetiskt program och en högskoleförlagd utbildning med ämnet utbildningsledarskap som vetenskaplig bas. Men i likhet med andra preprofessioner är den yrkesspecifika kunskapsbasen relativt svag. Rektorers gemensamma kunskapsbas utgörs av en befattningsutbildning motsvarande en termins heltidsstudier.⁵⁶ Åren 2009 till 2014 hade drygt hälften av landets rektorer genomgått utbildningen som sedan 2010 är obligatorisk för nyanställda rektorer.⁵⁷ Enligt Elisabet Nihlfors och Olof Johansson har rektor som kommunal mellancheff en förhållandevis svag position.⁵⁸ För att stärka rektorers position i förhållande till kommunala skolchefer och skolpolitiker föreslog författarna bland annat en påbyggnad av rektorsutbildningen med master- och doktorsutbildning inom området utbildningsledning.⁵⁹ Mellancheffspositionens dilemman blir tydliga även i förhållande till lärarna. Då kommunaliseringen av skolan genomfördes under 1990-talets lågkonjunktur blev rektorers roll i ekonomistyrning och budgetarbete mer framträdande än rollen som pedagogisk ledare och förvaltare av ett ökat lokalt handlingsutrymme. Ekonomiska åtstramningar och vad som tolkats som kommunala huvudmäns åsidosättande av skolverksamheten blev ett lärarfackligt diskussionsämne. På den enskilda skolan kunde detta ge upphov till konflikter om resursfördelning, vikarieförsörjning och annat, vilket tydliggjorde avståndet mellan rektor som arbetsgivarrepresentant och lärarna.

Trots rektorstitelns långa historia som höjdpunkten på en yrkesintern karriärordning har grund- och gymnasieskolerektorer numera, utöver den relativt nyinrättade vetenskapliga kunskapsbasen, ytterligare ett drag gemensamt med andra preprofessioner. Likt flera av tredje generationens

⁵⁵ För olika professionstyper, se Brante 2014.

⁵⁶ Skolverket 2015e.

⁵⁷ Skolverket 2015g samt SFS 2009:1521.

⁵⁸ Nihlfors & Johansson 2013.

⁵⁹ Det har inrättats magister- och masterprogram samt forskarutbildning i utbildningsledarskap/utbildningsledning/pedagogiskt ledarskap vid ett flertal svenska universitet.

professioner är de en yrkeskategori vars professionalisering är nära förbunden med NPM och nya former av politisk-administrativ och ekonomisk styrning. Ett illustrerande exempel är rektors centrala roll vid utfärdandet av lärarlegitimationen under perioden 2011 till 2014. Rektor som arbetsgivarrepresentant (undantagen kraven på lärarutbildning och lärarlegitimation) stod för den avgörande och slutgiltiga bedömningen av nyexaminerade lärares yrkeskompetens och lämplighet att utöva läraryrket.

Lärare som välfärdsprofessioner och legitimationsyrken

Yrkeslegitimation anses inom professionsforskningen vara en stark indikator på framgångsrik professionell stängning. Stängning som yrkesmonopol, dvs. yrkesutövarnas monopol över den praktiska tillämpningen av ett visst specifikt kunskapsområde, förväntas bidra till förstärkt jurisdiktion och diskretion i yrkesutövningen. Om yrkesmonopolets centrala betydelse för ensamrätten att utöva ett yrke och ansvara för yrkesverksamhetens innehåll och kontroll skriver Freidson:

... monopol är en central dimension av professionalism som styrningslogik. Monopol är motsatsen till fri konkurrens och marknadsstyrning /.../ Jurisdiktion eller diskretion i yrkesutövningen motverkar (byråkratiska) ledningskoncept som utgår från att effektivitet uppnås genom minimerad diskretion.⁶⁰

Enligt Freidson verkar yrkescertifiering och legitimation försvagande på externa styrningslogikers inflytande över professionen. Men det finns trots allt starka skäl till problematisering av lärarlegitimation som förstärkt autonomi. Den ursprungliga versionen av lärarlegitimation utfärdades på grundval av dels lärarexamen, dels lämplighetsprövning i arbetslivet. Förfarandet innebar, i motsats till Freidsons antagande ovan, en tydlig förstärkning av arbetsgivarinflytandet på professionens bekostnad. Kommun- och privatanställda rektorers bedömningar utgjorde en central, för att inte säga avgörande del av legitimationsunderlaget. En nyexaminerad lärare blev behörig först efter en av rektor godkänd ettårig introduktionsperiod. Rektor förutsattes utifrån av Skolverket utarbetade kompetensprofiler bedöma läraraspiranten med hjälp av ett tjugotal indikatorer på didaktiska

⁶⁰ Freidson 2001, s. 3, författarens översättning.

och sociala kompetenser.⁶¹ En studie av rektorers agerande i samband med lämplighetsprovningen visade att rektorerna prioriterade sociala indikatorer som läraraspirantens förmåga till samverkan i skolan som arbetsorganisation och i förhållande till externa aktörer i skolans omvärld, före ämnes-teoretiska och ämnesdidaktiska kompetenser.⁶²

Lärarförbunden och framför allt LR har sedan 1990-talet knutit stora förhoppningar till lärarlegitimation som ett viktigt steg mot högre status som profession.⁶³ Yrkeslegitimation och introduktionsår förväntades höja utbildningens status och likt yrkesutbildningarna till läkare, jurist och psykolog locka högpresterande studenter. Lärarförbunden tillsammans med regeringen förespråkade en s.k. dubbel kvalitetssäkring, dubbel i bemärkelsen grundad i både akademisk yrkesexamen och arbetsgivarbedömning.⁶⁴ Lärarförbunden drev frågan om introduktionsåret med läkares AT-tjänstgöring som förebild. Från lärarutbildningshåll var man kritisk till att legitimationen inte utfärdades direkt i samband med examen (vilket gäller för flertalet svenska legitimationsyrken) utan som ett arbetsgivarintyg efter ett år i yrkeslivet.⁶⁵ Med arbetsgivarintyget som slutgiltigt underlag öppnade certifieringsförfarandet upp för extern styrning och kontroll (grundad i offentliga och enskilda arbetsgivarintressen).

Att efterlikna läkarutbildningens upplägg förväntades gynna rekryteringen av studenter med höga meritvärden. Lärarutbildningen är den största högskoleutbildningen på ett fält med flera konkurrerande utbildningsalternativ. Lärarutbildningen har i regel låga antagningskrav och dörren till läraryrket har öppnats även för studenter med svaga skolmeriter. Detta är inte heller något nytt fenomen. På 1940-talet fanns en stor oro över rekryteringen till läroverksläraryrket. Dåvarande Lärarnas Riksförbund gav styrelsen i uppdrag att i skriftlig form avråda vissa studenter från att aspirera på läraryrket.

61 SKOLFS 2011:37.

62 Fransson 2012, jfr även Solbrekke & Englunds (2014) analys av kompetensprofiler och indikatorer.

63 Jämför t.ex. *Skolvärlden* 2013:2.

64 Proposition 2010/11:20.

65 Legitimation utfärdad på grundval av yrkesexamen gäller för t.ex. sjuksköterskor, psykoterapeuter och fysioterapeuter. Ett mindre antal yrkeslegitimationer kräver intyg utfärdat av arbetsgivare, t.ex. läkare, psykolog, kiropraktor och ortopedingenjör, enligt Socialstyrelsen.

Det hände ofta att studenter, som misslyckats på andra banor, började studera vid de filosofiska fakulteterna i förhoppning om att, trots klena kvalifikationer, lyckas komma in på lärarbanan. Därför borde en allvarlig maning riktas till de studerande att noga besinna sig, innan de tog steget in på läroverksbanan.⁶⁶

Med yrkeslegitimation garanterar staten yrkesutövarens behörighet och kompetens, vilket kan bidra till ökad kognitiv och social legitimitet och därmed ökat förtroende från allmänhetens sida. Men yrkeslegitimation utfärdas inte enbart till yrkeskategorier med professionsstatus som klassiska professioner. Bland svenska legitimationsyrken, som främst återfinns inom medicinens och veterinärmedicinens fält, varierar både utbildningsnivå och position på arbetsmarknaden, från professioner som läkare och veterinärer till yrken som dietister och djurskötare. Det finns således flera skäl till förhoppning i enlighet med Freidsons resonemang, men även till en viss skepticism när det gäller legitimationens betydelse för läraryrkenas attraktivitet och professionalisering.

Motstridiga professionaliseringsagendor

Den borgerliga regeringens argument för införandet av lärarlegitimation skilde sig i väsentliga avseenden från lärarförbundens. Förbundens argumentering gick i stort sett ut på att läraryrkena genom statlig auktorisation skulle tillmätas den högre yrkesstatus de förtjänade, större autonomi i yrkesutövningen och högre förtroende från allmänheten. Regeringen motiverade legitimationens införande med behovet att höja kvaliteteten på den samlade lärarkåren (då svenska skolan försämrat sin position i internationella mätningar och internationell forskning pekade på lärares avgörande betydelse för elevers skolresultat), tydliggöra lärares individuella yrkesansvar (läraren borde ta ett större ansvar i och för skolan som mål- och resultatstyrd organisation) samt stärka lärarutbildningarnas attraktionskraft (attrahera studenter med höga betyg). Återkommande argument från regeringens sida var förstärkt kvalitetssäkring genom ökat arbetsgivarinflytande och ökad rättssäkerhet för tredje man.⁶⁷

⁶⁶ *Lärarnas Riksförbund 1884–2000*, s. 114.

⁶⁷ Proposition 2010/11:20.

Trots delvis motstridiga uppfattningar om lärares nuvarande och framtida yrkesstatus och arbetsvillkor var lärarförbunden och den borgerliga regeringen överens om huvudprinciperna för utfärdandet av lärarlegitimation. Den dubbla kvalitetssäkringen visade sig emellertid snart vara administrativt komplicerad och tidskrävande för både rektorer och Skolverket.⁶⁸ Sedan 2014 har yrkesprövningen tagits bort och legitimationen utfärdas enbart på grundval av lärarexamen. Regeringens argument för slopandet av den dubbla kvalitetssäkringen var att yrkesprövningen kommit att utgöra en orimligt stor administrativ arbetsbörda som haft en bromsande effekt på lärarrekryteringen.⁶⁹ Även med yrkesprövningen borttagen har rektor som arbetsgivarrepresentant ett stort inflytande i förhållande till legitimerade lärare, inte minst genom att rektor har det övergripande ansvaret för att betygssättningen sker enligt skollagen och övriga för skolverksamheten styrande författningar. Huvudprincipen är, förutom att endast legitimerad lärare ska komma i fråga för tillsvidareanställning, att endast legitimerad lärare får sätta betyg. Om undervisande lärare inte är legitimerad ska betygssättningen ske tillsammans med legitimerad lärare. Om dessa lärare inte är överens och legitimerad lärare inte är behörig i ämnet eller om betyget av någon anledning är oriktigt, ska betyget beslutas av rektor.⁷⁰ I en konkurrensutsatt skola har rektor liksom lärare att hantera marknadskrafterna och påtryckningar från elever och föräldrar. Av en enkätundersökning genomförd av Lärarnas Riksförbund framgick att var tredje lärare inom kommunal sektor och fyra av tio i fristående skolor upplevt att rektor försökt påverka betygssättningen.⁷¹ Karolina Parding och kollegors enkätstudie om hur gymnasielärare skattar sina arbetsvillkor efter friskolereformen ger vetenskapliga belägg för att påtryckningsförsök förekommer. Gymnasielärarna menade vidare att rektorer, elever och vårdnadshavare gör alltför stora anspråk på att styra lärares arbete.⁷² Lärarlegitimationen till trots finns således ett inte obetydligt utrymme även för andra olika styrningslogiker än professionens.

⁶⁸ U2013/7686/S.

⁶⁹ Förskolläraren/läraren skulle enligt SKOLFS 2011:37 praktiskt och skriftligt reflektera över planering, genomförande och utvärdering av undervisningen, undervisningspraktikens teoretiska förankring samt den egna förmågan till samverkan. Rektor, som stod för bedömningsunderlaget till Skolverket, förväntades dokumentera samtal, klassrumsbesök och andra möten med läraraspiranten under introduktionsåret.

⁷⁰ SFS 2010:800, 3 kap. 14, 16 och 19 §§.

⁷¹ Lärarnas Riksförbunds PM 2016-10-12.

⁷² Parding et al. 2018.

Professionalism som styrningslogik och läraryrkenas professionalisering

Läraryrkenas professionalisering kan delas in i olika faser med utgångspunkt från hur professionalisering definieras, av professionen själv eller av externa aktörer. Den första fasen, från 1880- till 1940-talet, utmärktes av lärares interna professionaliseringsstrategier, som bildandet av yrkesförbund och försöken att skapa yrkesmonopol genom tillämpning av olika former av stängningsstrategier. Den andra fasen präglades av välfärdsstatens sekulariserings- och moderniseringsambitioner att förvetenskapliga lärarutbildningen och skolundervisningen. Den kulminerade i högskolereformen 1977 då samtliga lärarutbildningar inkluderades i den högre utbildningens fält. Till skillnad från den första utmärktes denna andra fas av i förhållande till läraryrkena externt påbjuden och definierad professionalisering genom statliga ambitioner och interventioner. Den tredje fasen präglades av 1980- och 1990-talens nyliberalt influerade utbildningspolitik med decentralisering, avreglering och talet om lärares utvidgade professionalism och handlingsutrymme. Även denna fas kännetecknades av extern professionaliseringsretorik och anpassning av lärarutbildning och lärares yrkesutövning till ökad extern styrning och kontroll.⁷³ De tre faserna satte var och en för sig en mer eller mindre distinkt prägel på lärarförbundens agerande för ökad kognitiv och social legitimitet.⁷⁴ Under den tredje fasen framförde förbunden krav på införande av yrkeslegitimation och möjligheter för lärare att göra karriär i yrket. Lärarlegitimations- och karriärstegsreformerna infördes stegvis från år 2011 respektive 2013. Lärarnas Riksförbund konstaterade förnöjt att de ensamma drivit legitimationsfrågan sedan kongressen 1992 och att de äntligen vunnit skolpolitikernas gehör.⁷⁵ Reformerna, burna av lärarförbunden i allians med ledande skolpolitiker, kan betraktas som inledningen på en fjärde fas i läraryrkenas professionalisering. Professionaliseringsprojektet framstår dock som alltmer problematiskt. Lärarlegitimation som förstärkt jurisdiktion och diskretion i yrkesutövningen går i princip stick i stäv med ökad extern styrning, ett starkare kundfokus och ökat spelrum för marknadskrafterna.

73 Flera svenska forskare argumenterade för att den intensifierade externa styrningen verkat deprofessionaliserande, t.ex. Beach 2008; Stenlås 2009; Lilja 2013.

74 De tre första faserna behandlas i Nilsson Lindström & Beach, 2013 samt 2019.

75 Jämför *Skolvärlden* 2013:2.

Med denna fjärde och spänningsfyllda fas som utgångspunkt och spelrum, hur långt har lärarna lyckats driva professionaliseringsprocessen och ambitionerna att uppnå professionsstatus i paritet med den klassiska professionstypen? Frågan diskuteras utifrån Freidsons idealtyp av professionalism som en av tre konkurrerande styrningslogiker.⁷⁶ Byråkratin som styrningslogik utgår från grunddragen i Webers idealtyp (hierarkisk organisationsstruktur, centraliserat beslutsfattande, specificerade arbetsuppgifter, befattningar och karriärvägar). Adam Smiths och nyliberalismens förgrundsgestalt Milton Friedmans teorier om den fria marknaden som ekonomisk huvudprincip överförd till offentlig verksamhet utgör grunderna för marknaden som styrningslogik. Freidsons idealtyp för professionalism som en tredje logik består av fem grundläggande komponenter – erkänd abstrakt och esoterisk kunskapsbas förvärvad genom flerårig formell yrkesutbildning, av professionen kontrollerad yrkesutbildning, arbetsdelning och arbetsmarknad samt utvecklad yrkesetik. Komponenterna utgör grunden för professionalism som styrningslogik, dvs. professionens makt över arbetets organisering, innehåll och kontroll. I den utsträckning statligt utfärdad lärarlegitimation verkar monopoliserande, trots starka inslag av externa styrningslogiker, skulle den i linje med Freidsons argumentering stärka läraryrket som profession i förhållande till både statlig/kommunal byråkrati och marknad. I det följande avsnittet behandlas läraryrkets professionalisering utifrån dimensionerna kunskapsbas, yrkesutbildning, arbetsdelning, arbetsmarknad och yrkesetik. Vid jämförelser mellan huvudkomponenterna i Freidsons modell över professionalism som styrningslogik och införandet av lärarlegitimation och nya karriärvägar finner vi att lärarna i vissa om än begränsade avseenden flyttat fram sina positioner.

Utbildningsvetenskap som läraryrkenas kunskapsbas

Sedan 1946 års skolkommision har betydelsen av läraryrkets och skolundervisningens vetenskapliga grund betonats och i efterföljande utredningar diskuterats och ifrågasatts.⁷⁷ Den forskning som bedrevs vid pedagogiska institutioner kritiserades i 1990-talets utredningar för att inte ha

⁷⁶ Freidson 2001.

⁷⁷ Jämför Nilsson Lindström & Beach 2013 och 2019.

breddat lärarutbildningens forskningsbas och inte producerat tillräckligt många doktorer för att fylla lektorstjänsterna i lärarutbildningen.⁷⁸ 2000-talets skolutredare och expertgrupper förespråkade ett nytt vetenskapsområde och ett nytt forskningsråd. Den socialdemokratiska regeringen inrättade Utbildningsvetenskapliga kommittén (UVK) inom Vetenskapsrådet i syfte att stödja forskning med relevans för lärarutbildning och lärares yrkesverksamhet.⁷⁹

Utbildningsvetenskaplig forskning definieras av UVK som forskning om bildning, utbildning, undervisning, fostran och lärande. Syftet är att utifrån olika ämnesdiscipliner och didaktiska perspektiv bredda och fördjupa läraryrkets vetenskapliga kunskapsbas. En för yrket specifik vetenskaplig kunskapsbas betraktas av flertalet professionsforskare som en given förutsättning för kognitivt och socialt legitimerat yrkesmonopol.⁸⁰ Utbildningsvetenskap, i likhet med omvårdnadsvetenskap i sjuksköterskeutbildningen och socialt arbete i socionomutbildningen, kan sägas vara ett försök att svara mot den enligt Aant Elzinga för professioner karaktäristiska ”one-to-one”-relationen mellan profession och en specifik akademisk disciplin.⁸¹ Thomas Brante beskriver den professionella strukturen som en beständig och självförstärkande relation mellan en viss typ av vetenskap, ett objekt och en praktik.⁸² Utifrån denna modell utgör utbildningsvetenskap, eleven och skolundervisningen de tre hörnstenarna i läraryrkets professionella struktur. I följande avsnitt diskuteras förutsättningarna för utbildningsvetenskap som professionsspecifik vetenskaplig kunskapsbas.

Utbildningsvetenskap som lärarprofessionernas vetenskapliga hemvist och som nyinrättat forskningsområde behandlas i en antologi redigerad av Bengt Sandin och Roger Säljö.⁸³ Sandin och Säljö fann att med inrättandet av utbildningsvetenskap tydliggjordes ett forskningsområde som tidigare varit skymt av andra indelningsgrunder, fakultetsmässiga såväl som ämnesmässiga. De beskrev utbildningsvetenskap som ett fält under formering. Inom fältet pågår kampen om tolkningsföreträde mellan olika forskningsintressen, vissa med betoning på praktikinära forskning och

⁷⁸ SOU 1999:63, s. 257.

⁷⁹ Proposition 2000/01:3.

⁸⁰ Elzinga ur Torstendahl & Burrage 1990, s. 171.

⁸¹ Elzinga 1990.

⁸² Brante 2014.

⁸³ Sandin & Säljö 2006.

andra med betoning på akademiska traditioner och med höga teoretiska anspråk. Utbildningsvetenskap låter sig därför inte entydigt definieras, konstaterade författarna. Kampen avspeglar det faktum att pedagogisk forskning bedrivits i två åtskilda forskningsmiljöer, universitetens respektive lärarutbildningens, med olika inriktning och relevans i förhållande till läraryrket.⁸⁴ I Ingrid Carlgrens antologibidrag betonas betydelsen av lärarutbildnings- och praxisnära grundforskning, en forskningsinriktning som hon menar kan bidra till en förstärkning av lärares kunskapsbas och därmed motverka läraryrkets deprofessionalisering. Tidigare skolforskning bedrevs inom pedagogik som akademisk disciplin, och pedagogikämnets kopplingar till utbildningen av lärare och till lärares yrkesverksamhet var svaga eller obefintliga. Den pedagogiska forskningen har av tradition verkat i skolpolitikens tjänst genom att inriktas på utvärdering av skolreformer och produktionen av tester och forskningsunderlag i samband med nya reformförslag. Carlgren efterlyste närstudier av verksamheten i förskolor och skolor samt forskning som utgår från pedagogers arbetsuppgifter. Avsaknaden av denna typ av praxisnära studieobjekt, menade Carlgren, är det tomrum som utbildningsvetenskap som ny vetenskap förväntas fylla.⁸⁵

Andra forskare har uttryckt farhågor snarare än förväntningar. Utbildningsvetenskap som flervetenskapligt forskningsområde problematiserades i en kritisk rapport från Utbildningsvetenskapliga kommittén. I studien om forskningskommunikation och publiceringsmönster konstaterade rapportens författare, Mikael Hansen och Sverker Lindblad, att svenska utbildningsvetenskapliga forskare var knutna till ett flertal olika ämnesdiscipliner, publicerade sin forskning i en rad olika tidskrifter, men refererade till varandra i högst begränsad utsträckning. Slutsatsen var att svensk utbildningsvetenskaplig forskning kunde beskrivas med begreppet ”fragmented adhocracy”, vilket innebar en hög grad av oberoende forskare emellan men samtidigt stor osäkerhet och oenighet kring hur forskningsresultat tolkas och värderas. Slutsatsen var att detta ledde till gränsdragningsproblem och svårigheter att upprätthålla autonomi i förhållande till andra vetenskapsområden och till externa intressenter inom politik och arbetsliv.⁸⁶

84 Enligt Linnér & Westerberg (2001) har universitetsforskningen uppfattats som deskriptiv och analyserande, lärarutbildningsforskningen som ideologisk och normativ.

85 Sandin & Säljö 2006.

86 Hansen & Lindblad 2010.

Utbildningsvetenskap som forskningsområde, dess inriktning och innehåll, kartlades tio år efter dess inrättande av Utbildningsvetenskapliga kommittén. Underlaget var beviljade bidrag från de tre största forskningsfinansiärerna: Vetenskapsrådet (som stod för 85 procent av beviljade medel), Riksbankens jubileumsfond och Forskningsrådet för arbetslivsforskning. Kartläggningen omfattade totalt 345 ansökningar under perioden 2005–2010. Resultaten visade att utbildningsvetenskaplig forskning bedrevs vid flera olika lärosäten och i olika organisatoriska former som ämnesinstitutioner, som enskilda fakulteter eller som fakultetsövergripande verksamhet med i flertalet fall organisatoriska kopplingar till lärarutbildning.⁸⁷ Den forskning som prioriterats av finansiärerna var främst inriktad på områdena ”Individens lärande” (forskning om kunskapsutveckling, IKT, frågor om pedagogisk psykologi och utvecklingspsykologi), ”Utbildningssystem” (forskning om betygs- och urvalssystem, läroplansteori, styrning och ledning, utbildningsekonomi, utbildningspolitik) och ”Didaktik” (forskning med inriktning på både allmänna och ämnesspecifika didaktiska frågeställningar samt specialpedagogik).⁸⁸ Medelstillelningen uppdelat per ämne ger en tydligare bild av utbildningsvetenskap som lärarutbildningens tvärvetenskapliga kunskapsbas.

TABELL 4.2 Ämnesmässig fördelning av medel till utbildningsvetenskaplig forskning under åren 2005–2010 i procent.⁸⁹

Pedagogik	30
Didaktik	24
Samhällsvetenskap (främst sociologi, psykologi, statsvetenskap och nationalekonomi)	28
Humaniora (främst historia och språkvetenskap)	14
Övriga ämnen	4

För skolforskningens utveckling och spridning inrättades år 2015 Skolforskningsinstitutet, en statlig myndighet med uppdrag att validera skolforskning med avseende på kvalitet och relevans, sammanställa och sprida

⁸⁷ Broady et al. 2011.

⁸⁸ Utöver de tre som nämnts har medel beviljats till områdena Värdefrågor, Utbildningshistoria, Effektstudier, Professioner och Grupprocesser, Broady et al. 2011, s. 54.

⁸⁹ Källa: Bearbetning av statistik ur Broady et al. 2011.

forskningsresultat av god kvalitet, identifiera nya forskningsområden samt utlysa och fördela medel för praktisk forskning. Lärarprofessionerna omnämns inte specifikt; institutet vänder sig till alla mer eller mindre involverade i skolundervisning.⁹⁰ Myndighetens uppdrag är att validera och omtolka forskningsresultat för praktisk tillämpning på fältet, men verksamhetsbeskrivningens innehåll förmedlar ett intryck av forskningsimplementering som envägskommunikation.⁹¹ För forskningens spridning och tillämpning lär det krävas ansatser till ett intensifierat utbyte mellan aktörerna *Skolforskningsinstitutet* (som anslagsgivare och ansvariga för skolforskningens inriktning och spridning), *skolforskare* (svenska skolforskare med externa anslag åren 2005–2010 var spridda över 31 lärosäten och fyra forskningsinstitutet och utgjorde sammanlagt 290 skolforskningsmiljöer)⁹² och *lärarprofessionerna*.

Resultat från den tidigare refererade studien av Brante med flera tyder på att Skolforskningsinstitutet som länk mellan forskning och profession står inför stora utmaningar. I studien tillfrågades professionerna i vilken utsträckning yrkesutövningen baserades på olika typer av kunskap, som vetenskaplig kunskap, nya forskningsrön etc.⁹³ Resultaten för lärarnas del med avseende på vetenskapsförankring och betydelsen av att uppdatera sig forskningsmässigt skilde sig från professioner som universitetslärare, läkare och psykologer. Som framgår av tabellen nedan kan vi även skönja vissa skillnader lärarförbunden emellan när det gäller synen på i vilken utsträckning yrkesutövningen baseras på vetenskaplig kunskap. Skillnaderna är mindre när det gäller ny forskning och behovet av att följa den vetenskapliga kunskapsutvecklingen, där båda förbunden ligger under medelvärde. Detta är problematiskt i förhållande till skollagens formuleringar om undervisning på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet, vilket enligt Skolverkets tolkning förutsätter att lärare tar del av nya vetenskapliga rön och följer diskussionen på skolforskningsfronten.⁹⁴

90 Skolforskningsinstitutet 2015a.

91 Skolforskningsinstitutet 2015b.

92 Broady et al. 2011.

93 Brante et al. 2015.

94 SFS 2010:800, 1 kap. 5 §, samt Skolverket u.å.

TABELL 4.3 I vilken utsträckning yrkesutövningen baseras på vetenskap som kunskapskälla och andel/förbund som angett svarsalternativet ”i mycket hög grad” i procent.⁹⁵

	Vetenskaplig kunskap	Ny forskning	Betydelsen av att följa den vetenskapliga kunskapsutvecklingen
Lärarnas Riksförbund (LR)	27	15	21
Läraryrket (Lf)	19	13	21
Universitetslärare	71	59	75
Medelvärde (baserat på samtliga 17 yrken)	26	16	27

Lärares kunskapsbas kan således, med utgångspunkt från refererade kartläggningar och forskningsstudier, beskrivas som ämnesmässigt heterogen. Dess vetenskapliga förankring är svag i bemärkelsen att länken mellan vetenskaplig kunskap och praktisk yrkesutövning är mindre tät. Kunskapsbasens tvärvetenskapliga och vetenskapsteoretiskt heterogena karaktär särskiljer nya professioner eller välfärdsprofessioner från den klassiska professions-typen. Då konkurrens uppstår mellan motstridiga ontologiska modeller och andra vetenskapsteoretiska antaganden försvåras utvecklingen av en allmänt erkänd yrkesspecifik kunskapsbas, menar Brante.⁹⁶

Den relativt låga graden av vetenskapsbaserad yrkesutövning till trots innebär lärarlegitimationen att lärarna tillerkänns ett visst mått av yrkesspecifik kunskap, kunskap vilken obehöriga inte förväntas besitta. Utbildningsvetenskap som fält under formering och med olika kunskapsintressen som strider om tolkningsföreträde komplicerar frågan om lärarspecifik kunskap. Vi utgår istället från att den dominerande versionen av lärarkunskap finns operationaliserad i den utbildningsvetenskapliga kärnan, en obligatorisk del av samtliga lärarprogram.⁹⁷ I 2011 års lärarutbildning motsvarar den två terminers heltidsstudier och innehåller sju teman, allt från vetenskapsteori och forskningsmetodik till bedömning och betygssättning. I riktlinjerna för lärarlegitimationen skrivs bedömning och

⁹⁵ Källa: Brante et al. 2015.

⁹⁶ Brante 2014, s. 230.

⁹⁷ Utbildningsvetenskaplig kärna, UVK, är uppdelat på sju områden: Bedömning och betygssättning, Läroplansteori och didaktik, Skolväsendets historia, organisation och villkor, samt demokratins grunder, Sociala relationer, konflikthantering och ledarskap, Utveckling, lärande och specialpedagogik, Utvärdering och utvecklingsarbete och Vetenskapsteori och forskningsmetodik.

betygssättning fram som den specifika kompetens som skiljer legitimerad från icke-legitimerad.⁹⁸ Enligt skollagen ska legitimerad lärare sätta betyg, men som tidigare framgått finns det undantagsfall då rektor beslutar om betyget. Endast den som har lärar- eller förskollärlärligitation och är behörig får bedriva undervisning, enligt skollagens trettionde paragraf. Men i ett annat lagrum vidgas behörighetskraven. Obehörig kan anställas ett år i taget i de fall legitimerade sökanden saknas, den sökande har tillräcklig kompetens och det finns skäl att anta att den sökande är lämplig att bedriva undervisning.⁹⁹ Sett ur ett professionaliseringsperspektiv blir undantagen problematiska. Utvecklingen av en professionell struktur enligt Brantes modell motverkas av att även obehöriga kan bedriva skolundervisning. Freidson betonade att endast då certifiering är en förutsättning för inträde på arbetsmarknaden skyddar den professionen från de mest genomgripande effekterna av konkurrerande styrformer. Lärarlegitimationen har inte den stängningseffekten.

Akademisk yrkesutbildning och reducerade praktisk-pedagogiska inslag

Högskolereformen 1977 och den efterföljande 1988 års lärarutbildningsreform innebar anpassning till högskolelagen och portalparagrafen om utbildning grundad i vetenskap, beprövad erfarenhet och forskning. Sedan lärarutbildningsreformen 2011 är grundlärar- (inriktning förskoleklass, år 1–3 och 4–6) och ämneslärarutbildningarna på avancerad nivå.¹⁰⁰ Utöver förlängning i tid har de senaste lärarutbildningsreformerna inneburit att ämnesstudierna ökat medan de praktisk-pedagogiska inslagen minskat. I 1988 års lärarutbildning omfattade den yrkespraktiska utbildningen sammanlagt två terminer.¹⁰¹ I 2001 års lärarutbildning ersattes den yrkes-

⁹⁸ Skolverket 2016a.

⁹⁹ SFS 2010:800, 2 kap. 18 §.

¹⁰⁰ Förskolläraryxamen är en yrkesexamen och omfattar 210 högskolepoäng. Grundlärar-examen (inriktning förskoleklass, år 1–3 och 4–6) omfattar 240 högskolepoäng, ämneslärar-examen inriktning årskurs 7–9 270 poäng samt ämneslärarexamen inriktning gymnasieskolan 300 eller 330 högskolepoäng, SFS 1993:100.

¹⁰¹ Det praktisk-pedagogiska orienteringsblocket, inslagen av pedagogik-metodik i ämnesstudierna samt den praktisk-pedagogiska utbildningen skulle omfatta två terminer, proposition 1984/85:122.

praktiska utbildningen av verksamhetsförlagd utbildning (VFU) och omfattade en termins studier.

*Den verksamhetsförlagda delen av lärarutbildningen skall inte vara liktydlig med den tidigare praktiken, utan faktiskt vara en ny utbildningsform i vilken teori och praktik förenas och där ämnesdidaktik ingår som en väsentlig del.*¹⁰²

Ämnesdidaktik ersatte metodik, ett skifte som motiverades med att undervisning och lärande skulle ske på vetenskaplig grund.¹⁰³ Metodikämnet var erfarenhetsbaserat och personligt buret av metodiklektorer, dvs. utbildade grundskole- och gymnasielärare som undervisade lärarkandidater samtidigt som de genom undervisning i övningsskolorna hade en fot kvar i läraryrket. Den praktiska yrkesutbildningens akademisering, i termer av verksamhetsförlagd utbildning, didaktik och kortare praktikinslag, är inte oproblematiske. Enligt Tony Bechers studier av apotekares, sjuksköterskors och lärares villkor i 1980-talets Storbritannien fanns en stark tilltro till akademisering som ett led i yrkets professionalisering.¹⁰⁴ Samtidigt innebar akademiseringen att de yrkesverksammas inflytande över yrkesträningen försvagades då ansvaret för yrkesträningen överflyttas till akademien.¹⁰⁵ I likhet med Becher menade Elzinga att akademisering och yrkesföreträdares reducerade inflytande var problematisk. Den ledde till ökade klyftor mellan teori och praktik med negativa följder för både yrkesutbildning och den yrkesspecifika forskningen förhållande till praktisk yrkesverksamhet.¹⁰⁶ Vid rekrytering av personal till de akademiserade yrkesutbildningarna hade universitetslärare företräde framför yrkesverksamma. En tydlig avgränsning av yrkesutbildningens teoretiska inslag i förhållande till de yrkespraktiska befastes och förstärktes. Denna intensifierade tudelning ledde, enligt Becher, till meningsskiljaktigheter mellan dem som utbildade till yrket och de yrkesverksamma om vad som utgjorde en relevant kunskapsbas. Finn Calander studerade svensk lärarutbildning efter reformen 2001 och kom fram till liknande slutsatser. Metodiklektorerna, som länken mellan

¹⁰² Utbildningsutskottets betänkande 2000/01:UbU3, s. 48.

¹⁰³ Enligt Gran 1995 är didaktik ett vidare begrepp än metodik och med en betoning på vetenskaplig förankring.

¹⁰⁴ Becher 1990.

¹⁰⁵ Becher ur Torstendahl & Burrage 1990, s. 134.

¹⁰⁶ Elzinga 1990.

akademi och profession, ansågs inte kompetenta att bedrivna vetenskapligt grundad undervisning och ersattes av ämnesutbildade universitetsadjunkter. Detta fick, enligt Calander, negativa konsekvenser för yrkesutbildningens förankring i praktisk yrkesverksamhet och formeringen av yrkesidentitet, framför allt grundlärares.¹⁰⁷

Akademiseringen av lärarutbildningen har således visat ett janusansikte, å ena sidan högre status jämfört med tidigare lärarhögskoleutbildning, å andra sidan minskat inflytandet från de i professionen yrkesverksamma. Ytterligare en aspekt som talar för att lärares inflytande över yrkesutbildningen försvagats är lärarnas minskade möjligheter att påverka sin fortbildning. I samband med kommunaliseringen lades länsskolnämndernas fortbildningsorganisation ned, det statliga fortbildningsanslaget upphörde och B-avdraget (möjligheten att uppgradera ämneskunskaperna genom att studera på heltid med en tredjedels löneavdrag) försvann. Det blev istället upp till huvudman att avgöra vilka medel och vilken typ av fortbildning som genomfördes. Detta ledde till att av lärarprofessionen definierade behov av ämnesmässig och pedagogisk fördjupning konkurrerade med av arbetsgivarna definierade verksamhetsbehov.¹⁰⁸ Enligt studien av Parding med flera upplevde endast var fjärde offentligtanställd gymnasielärare och fyra av tio anställda av skolföretag att arbetsgivarens erbjudande om kompetensutveckling täckte de egna behoven.¹⁰⁹ Yrkesverksamma lärares handlingsutrymme i yrkesutbildning och fortbildning har således försvagats, vilket tyder på att lärarprofessionerna i lägre utsträckning än tidigare svarar mot den tredje dimensionen av Freidsons idealtyp.

Arbetsdelning, karriärtjänster och utmanad kollegialitet

Freidsons begrepp diskretionär specialisering avser den specifika typ av specialisering som skiljer professioner från andra yrken genom höga krav på i flerårig formell yrkesutbildning grundlagd förmåga till flexibilitet och inkännande vid bedömning och hantering av grannlaga och kvalitativt sett skilda arbetsuppgifter.¹¹⁰ Läraryrkets specialisering var ett centralt tema i lärarförbundens strid om utformningen av lärarlegitimation som

¹⁰⁷ Calander 2005.

¹⁰⁸ Jämför även Parding et al. 2018. Staten återtog en del av ansvaret för lärarnas fortbildning genom satsningar på fortbildning i läs- och skrivundervisning, matematiklyftet, SOU 2014:5.

¹⁰⁹ Parding et al. 2018.

¹¹⁰ Jämför Freidson 2001.

en gemensam yrkeslegitimation eller en specificerad legitimation för varje lärarkategori. Riksdagen beslutade om en lärarlegitimation specificerad på skolämne, skolår och skolform.

Skolan som arbetsorganisation består av flera yrkeskategorier med arbetsuppgifter som mer eller mindre tydligt avgränsas från lärares; dels andra legitimationsyrken (skolpsykologer, skolsköterskor, skolläkare), dels yrkeskategorier utbildade vid lärarhögskolor men för vilka legitimation inte utfärdas (yrkeslärare, modersmåslärare, vissa speciallärarkategorier i särskolor och specialskolor, studievägledare), dels obehöriga och viss-tidsanställda lärare undantagna legitimationskravet samt skolledare för vilka lärarutbildning och lärarlegitimation inte är obligatoriskt. Hur lärare som den i skolan antalsmässigt dominerande yrkeskategorin förhåller sig till yrkeskategorier med närliggande uppdrag behandlades av Brante med flera.¹¹¹ Resultaten visade att lärare tillhörde de yrkeskategorier som hade lägst grad av inter-professionellt samarbete i tid räknat. Låg grad av samarbete kan tolkas som hög grad av autonomi i yrkesutövningen och få tillfällen till konflikter om arbetsdelning och gränsdragningar i förhållandet till andra yrkeskategorier. Konflikter med andra professioner och yrkeskategorier var få, om det uppstod konflikt var det i regel i förhållandet till skolledningen. Senare studier har visat att var tredje lärare var missnöjd med skolledningen, bland annat för att den inte ansågs vara öppen för kritik.¹¹²

Skolverkets undersökning om grundlärares yrkesvardag behandlade lärares intra-professionella relationer och samarbeten. Även ur denna aspekt framstod lärarna som solitära.¹¹³ Vardagen bestod till stora delar av ensamarbete i form av planering, genomförande och utvärdering av undervisningen och 20 till 40 procent av ensamarbetet var förlagt till hemmet.¹¹⁴ Resultaten visade även att lärarna önskade mer tid att ensamma planera och reflektera över undervisning och uppdraget som lärare. Dessa önskemål står i bjärt kontrast mot de senaste decenniernas utbildningspolitiska styrning och ambitioner att motverka ensamarbete genom till exempel ökad arbetsplatsförlagd tid, lärarlagsarbete och utvecklingsarbete under ledning av förstelärare.

Om den inter- och intra-professionella arbetsdelningen visat sig mindre

¹¹¹ Brante et al. 2015.

¹¹² Skolverket 2016b.

¹¹³ Skolverket 2013a.

¹¹⁴ Jämför även SOU 2014:5 om lärares ensamarbete.

konfliktfylld, har arbetsdelningen mellan olika lärarförbund och lärarkategorier utgjort grunden för tvistefrågor som tydliggjort lärarförbundens olika yrkeshistoriska bakgrund och positioner på utbildningsfältet. Ett belysande exempel är frågan om rektorers förbundstillhörighet. Lärarförbunden argumenterade för olika sätt att betrakta skolledartjänster som högre lärartjänster respektive chefstjänster med egen professionsstatus. Detta ledde till en organisering av rektorer i två olika förbund: Skolledarföreningen som en integrerad del av Lärarförbundet samt Sveriges Skolledarförbund som ett självständigt SACO-förbund.¹¹⁵ Sveriges Skolledarförbunds grundande, ett förbund för chefer i skola och i utbildningsväsendet i stort, innebar ett första avsteg från vad som skulle kunna beskrivas som en yrkesintern karriärordning. De båda lärarförbunden följde liknande argumentationslogik i förarbetet till lärarutbildningsreformen 2011. Lf:s inkluderande logik talade för en gemensam lärarexamen för samtliga lärarkategorier oavsett inriktning. LR:s differentierande logik innebar olika examina för olika lärarkategorier och positioner i utbildningssystemet. LR:s differentieringsanspråk förverkligades då lärarutbildningsreformen innebar att den tidigare homogeniseringen av olika lärarutbildningar till en gemensam lärarexamen övergavs till förmån för en återgång till en tydlig differentiering mellan olika lärarkategorier. I nära anslutning till lärarutbildningsreformen aktualiserades frågan om lärarlegitimation. Frågan delade lärarförbunden i två läger. Lf förespråkade en lärarlegitimation gemensam för samtliga lärarkategorier, LR en tydlig profilering grundad på ämnesstudiernas omfattning och inriktning på skolform. Även i denna fråga vann differentieringsförespråkarna.

Ett exempel på hur förbunden agerat i gemensam sak är deras strävan efter en tydlig karriärstruktur och karriärmöjligheter utöver rektors- och studierektorstjänster och mindre omfattande ledningsuppdrag på nivån mellan skolledning och lärare (arbetslagsledare, projektansvariga och dylikt). Karriärtjänsterna, förstelärare och lektor, inrättades år 2013.¹¹⁶ Den nya karriärstrukturen förväntades av lärarförbund och politiker stärka läraryrkets status som profession genom att särskilt yrkesskickliga lärares kompetens synliggörs och premieras. Ytterligare ett centralt motiv var ökad

¹¹⁵ Skolledarna är organiserade i Sveriges Skolledarförbund och Lärarförbundets Skolledarförening, det förra hade 2016 cirka 7 000 medlemmar, det senare 6 000.

¹¹⁶ U2012/4904/S.

lönespridning. Sökande till karriärtjänsterna ska ha lärarlegitimation, dokumenterad yrkesskicklighet, minst fyra års tjänstgöring inom skolväsendet, särskilt god förmåga att förbättra elevers skolresultat samt ett starkt intresse att utveckla undervisningen. För sökande till lektorstjänst krävs dessutom forskarutbildning. Karriärtjänsten som förstelärare innebär huvudsakligen att initiera pedagogiskt utvecklingsarbete, leda kollegialt samarbete och utveckla forskningsbaserad praktik.¹¹⁷ Inrättandet av lektorstjänst som karriärsteg syftade till att förstärka kopplingarna mellan vetenskap och undervisningspraktik.

För professioner typiska karriärvägar är enligt Fredson horisontella, i betydelsen att utövarna är professionen trogen under hela sin yrkeskarriär. Det kan betyda specialisering inom professionen, att utövaren flyttar sin praktik eller byter arbetsplats. För utövare som anställda, vilket gäller för flertalet svenska professionsutövare, finns enligt Freidson två karriärvägar som bryter det horisontella mönstret: att som senior handleda och vara mentor för lägre meriterade eller mindre erfarna kollegor samt chefsuppdrag.¹¹⁸ Förstelärartjänsten kan betraktas som en vertikal karriärväg i freidsonsk mening då det är fråga om att leda och handleda kollegor. Som vertikal karriärväg betraktad är rekrytering till och tillsättning av förstelärartjänster en central fråga. Behörighetskraven för förstelärartjänst, grundutbildning och fyra års arbetslivserfarenhet har i vissa fall gett upphov till legitimitetsproblem, i synnerhet i de fall då förstelärare har lägre vetenskaplig meritering eller kortare yrkeslivserfarenhet än lärarkollegiets seniorer. Problematiken uppmärksammades av Utbildningsförvaltningen i Stockholm i en enkät riktad till lärare med karriärtjänst.¹¹⁹ Resultaten visade att fyra av fem förstelärare uppfattade sin legitimitet som ifrågasatt av lärarkollegiet. Varannan uppgav att de hade ett stort behov av vidareutbildning på magister- eller masternivå, var tredje ansåg sig vara i behov av forskarutbildning. Tillsättning av lektoraten ifrågasattes inte i samma utsträckning. Kraven på forskarutbildning gav lektoraten kognitiv och social legitimitet.

En extern utvärdering av Stockholms stads implementering av karriärstegsreformen genomförd av Ehneström med flera visade på ytterligare en intressant problematik. Kriterierna för tillsättning av förstelärare hade i regel

¹¹⁷ Skolverket 2015d.

¹¹⁸ Freidson 2001.

¹¹⁹ Stockholms stad 2015.

tagits fram inom skolledningen utan att förankras i lärarkollegiet. Detta medförde att lärarna uppfattade karriärstegsreformens syften som oklara och kriterierna för tjänstetillsättningen som otydliga.¹²⁰ Utvärderingen visade att rektor uppfattade förstelärartjänster som ett karriärsteg för speciellt skickliga lärare, men även i hög grad som ett stöd till rektor. Rektor som ansvarig för tjänstebeskrivningen skrev i princip över delar av sitt uppdrag som pedagogisk ledare på försteläraren. Att lärare övertar rektorers arbetsuppgifter kan uppfattas som positivt ur det perspektivet att det kan ge professionen ett större ansvar för och inflytande över skolverksamheten. Om förstelärare även tar över vissa administrativa uppgifter från lärarna kan det frigöra tid för undervisning. Ur professionsteoretisk synvinkel kan den nya arbetsdelningen, i den mån den enbart förankras i skolledningen, ge upphov till problem. Om karriärtjänsterna, av dem i lärarkollegiet som inte befordrats till förstelärare, betraktas som ytterligare en nivå i chefshierarkin kan detta motverka snarare än stärka kollegialiteten lärare emellan och därmed bidra till försvagning av professionens position i skolan som arbetsorganisation. Enligt Lennart G. Svensson innebär kollegialitet likvärdiga kollegors inbördes samverkan och kontroll baserad på yrkesspecifika kunskaper och yrkesetiska principer.¹²¹ Förstelärarnas upplevelser av bristande legitimitet och behoven av vidareutbildning på högre akademiska nivåer ger en anvisning om hur legitimitet i kollegors ögon är nära förbundet med likvärdighet samt inte minst att det inom professionen råder en viss konsensus gällande specialiserings- och karriärstegsgrundande kvalifikationer och kompetenser. I Freidsons idealtyp är de professionellas makt att bestämma över vilka kvalifikationer som krävs för bestämda arbetsuppgifter en central dimension.¹²² Om karriärtjänster i den form som beskrivits ovan, ensidigt baserade på av arbetsgivaren definierade uppdrag och arbetsuppgifter, på sikt stärker läraryrket som profession är således långt ifrån givet.

Lärarlegitimation och förstärkt arbetsmarknadsposition

Sedan slutet av 1990-talet har de lönemässiga skillnaderna mellan olika lärarkategorier jämnats ut. Löneutvecklingen för gymnasielärare var under

¹²⁰ Ehneström et al. 2016.

¹²¹ Svensson 2008.

¹²² Freidson 2001.

åren 1996–2015 78 procent och för förskollärare 91 procent.¹²³ De genomsnittliga lönenivåerna för förskollärare, lärare och rektorer innan kravet på lärarlegitimation trädde i kraft 1 december 2013 samt 2016, året efter att lärarlegitimationsreformen var fullt genomförd, framgår av tabell 4.4 nedan. Under perioden steg lärarlönerna mer än vissa andra professioners och skillnaderna mellan lärar- och rektorslöner minskade. Efterfrågan på legitimerade lärare var hög, vilket gav lärarna ett förstärkt förhandlingsläge och resulterande i relativt sett höga löneökningar.

Av lönestatistiken för åren 2013 och 2016 framgår att rektorslönerna låg ungefär i nivå med civilingenjörers och juristers utan chefsbefattningar. Kvinnliga rektorer var kraftigt förfördelade enligt 2013 års genomsnittslöner medan lönegapet till männen minskat något tre år senare. Ytterligare en iakttagelse är att lärarlönerna steg i nivå med sjuksköterskors och socio-nomers. Till skillnad från de traditionellt kvinnodominerade yrkena inom vård och socialt arbete var läraryrkena i de äldre skolformerna folkskola och läroverk ursprungligen mansdominerade. Läraryrkena och rektorstjänsterna har sedan mitten av förra seklet utmärkts av en ökande feminisering, vilken lett till kvinnodominans på nästan samtliga positioner i skolan. I vilken utsträckning feminisering, enskilt eller i kombination med andra strukturella förändringar på skolans område, påverkat lärares och rektors positioner och löneutveckling kräver fördjupade analyser. Huruvida feminiseringen försvagat patriarkala strukturer och manliga familjeförsörjarideal kan däremot ifrågasättas mot bakgrund av fortsatt påtagliga skillnader på nivåerna rektorslöner och högre.

TABELL 4.4 Genomsnittlig månadslön år 2013 respektive 2016 (kr) samt löneökning i procent.¹²⁴

Yrkeskategori	Genomsnittlig månadslön 2013			Genomsnittlig månadslön 2016			Löne-ökning (%)
	kvinnor	män	totalt	kvinnor	män	totalt	
Förskollärare	26 100	24 900	26 000	28 800	27 200	28 700	10
Grundskollärare årskurs 1–3							
Grundskollärare årskurs 4–6	28 000	27 500	27 900	32 000	31 000	31 700	14
Ämneslärare årskurs 7–9							

Forts.

123 Jfr SCB *Lönestatistisk årsbok 1997* samt SCB Lönedatabasen 2016.

124 Källa: Lönestatistik, SCB 2014 och 2017a.

Yrkeskategori	Genomsnittlig månadslön 2013			Genomsnittlig månadslön 2016			Löne- ökning
	kvinnor	män	totalt	kvinnor	män	totalt	(%)
Ämneslärare, gymnasiet	29 600	30 300	29 900	34 100	34 000	34 100	14
Rektor (medelstor/ stor grundskola och gymnasieskola)	41 900	49 000	45 700	46 200	47 300	46 600	2
Sjuksköterska	30 500	31 200	30 600	33 100	34 700	33 400	9
Socionom	30 700	31 400	30 900	32 200	31 500	32 100	4
Högskoleingenjör	33 000	36 000	35 500	36 500	38 500	38 100	7
Civilingenjör	39 200	42 300	41 500	42 000	44 300	43 800	6
Jurist	42 900	50 900	46 200	45 500	51 400	48 000	4
Läkare	51 400	61 200	55 800	59 200	64 700	61 900	11

Professionens kontroll över arbetsmarknaden, Freidsons fjärde dimension av professionalism som styrningslogik, stärktes genom huvudregeln att endast legitimerade lärare kan komma i fråga för tillsvidareanställning. En hög andel obehöriga, stora pensionsavgångar och svagt söktryck till lärarutbildningen skapade en stor efterfrågan på legitimerade lärare, vilket stärkte lärarförbundens och enskilda lärares förhandlingspositioner i förhållande till kommunala och enskilda arbetsgivare. Läsåret 2013/2014 var andelen behöriga lärare i kommunala grundskolor 87 procent, i fristående skolor 70 procent; för gymnasieskolorna var andelarna 80 respektive 65 procent. Två av tre grundlärare och varannan gymnasielärare var behöriga i de ämnen de undervisade i. Fyra av fem lärare i grundskolan och ungefär lika stor andel i gymnasieskolan var behöriga i åtminstone ett av sina undervisningsämnen. Behörigheten skilde sig mellan olika ämnen och årskurser och spridningen var stor, från 87 procent behöriga i svenska för årskurs 1–3 till 30 procent behöriga i svenska som andraspråk på gymnasienivå.¹²⁵

Enligt Skolverkets prognoser 2015 krävdes 84 000 nyexaminerade fram till 2019. Det innebar en fördubbling av antalet examinerade per år. Av tabell 4.5 framgår att efterfrågan på examinerade lärare ökar inom samtliga lärarkategorier men främst för grundlärare år 4–6 samt yrkeslärare.

¹²⁵ Skolverket 2015a.

TABELL 4.5 Beräknad ökning av antalet examinerade för att fylla behoven av år 2031.¹²⁶

Lärarkategori	Ökning (%)
Förskollärare	35
Grundlärare fritidshem	55
Grundlärare 1–3	50
Grundlärare 4–6	120
Ämneslärare	50
Yrkeslärare	130
Speciallärare	30
Specialpedagoger	5
Samtliga lärarinriktningar	55

Ytterligare ett problem är avhoppet från läraryrket. Av dem som examinerades mellan åren 2008 och 2012 lämnade en av tio läraryrket för andra yrkesverksamheter.¹²⁷ Sökningar i lärarregistret år 2013 visade att drygt 50 000 personer yngre än 65 år med lärarexamen var sysselsatta i andra yrken i eller utanför skolan. Karriärstegsreformen infördes 2013 och tre år senare var drygt 14 000 karriärtjänster tillsatta, vilket motsvarade var åttonde legitimerad lärare.¹²⁸ Karriärtjänst innebär reducerad undervisningstid med upptill 50 procent.¹²⁹ Rekryteringsbehoven är stora och bristen på behöriga lärare kan leda till att skolor bjuder över varandra. Lärares benägenhet att byta skola ökar och av socio-ekonomiska skäl mindre attraktiva kommuner och skolor har svårt att rekrytera och behålla lärare.¹³⁰ Flera bemanningsföretag har inriktat sig på skolpersonal och inhyrda lärare har blivit en mycket kostsam lärarresurs för kommunerna. Införandet av lärarlegitimation och karriärtjänster, ökade incitament för horisontell och vertikal läarmobilitet, i kombination med stor lärarbrist innebar fackligt sett en förstärkt arbetsmarknadsposition. Effekterna av ökat fackligt handlingsutrymme vad gäller läraryrkets professionalisering är däremot betydligt mer begränsade.

¹²⁶ Källa: SCB 2017b.

¹²⁷ Skolverket 2015b.

¹²⁸ Statskontoret 2017.

¹²⁹ I SFS 2013:70 6§ anges att villkoren för statsbidrag är att lärare med karriärtjänst huvudsakligen ägnar sig åt undervisning och undervisningsrelaterade arbetsuppgifter.

¹³⁰ Skolinspektionen 2017. Att lärare om möjligt väljer skolor i medelklassområden framför segregerade förortsskolor är inte något nytt fenomen. Howard Becker (1952) konstaterade samma preferenser hos 1950-talets amerikanska skollärare. Angående läarmobilitet, jfr även Parding et al. 2018.

Yrkesetiskt program och lärardominerad ansvarsnämnd

Freidsons femte dimension behandlar professioners yrkesetik med betoningen på arbetets kvalitet framför ekonomisk vinning. I undersökningen av Brante med flera uppfattade framför allt präster, men även nästan varannan universitetslärare och Lf-ansluten lärare samt fyra av tio LR-anslutna, sitt yrke som ett kall.¹³¹ Klassiska professioner har i regel ett antal yrkesetiska koder samt rutiner för hur legitimationer och certifieringar omprövas. I lärarförbundens professionaliseringsstrategier ingick upprättandet av ett gemensamt yrkesetiskt program och yrkesetiskt råd och senare i samband med lärarlegitimationen inrättandet av en ansvarsnämnd.

Lärarnas yrkesetiska råd, inrättat 2007, är de båda lärarförbundens gemensamma projekt. Rådet består av fyra yrkesverksamma lärare representerande LR och Lf samt en forskare med bakgrund i läraryrket. Rådets uppgift är att värna yrkesetiken och god lärarsed. God lärarsed innebär att lärare förbinder sig att följa de yrkesetiska principerna att a) bedriva och utveckla sitt arbete utifrån såväl vetenskap som beprövad pedagogisk erfarenhet, b) ta ansvar för att utveckla sin kompetens för att kunna bedriva god undervisning, c) följa den yrkesmässiga och vetenskapliga utvecklingen inom sitt yrkesområde, d) ta ansvar inte bara för att eleverna lär, utan också för vad de lär, e) påtala och engagera sig mot sådana utvecklingstendenser och handlingar i skola och samhälle som kan skada eleverna, f) respektera såväl kollegors som andra yrkesgruppers kompetens, skyldigheter och ansvar i skolvardagen och g) anlita annan sakkunskap för att vid behov hjälpa eleverna.¹³² Rådets formuleringar om lärares professionella yrkesutövning samt de yrkesetiska principerna följer de, som vi visat i tidigare avsnitt, inte helt oproblematiske formuleringarna i skollagen om skolundervisningens förankring i forskningsbaserad kunskap och kunskapsutveckling. Jämfört med läkarförbundets nitton etiska regler framstår lärarförbundens principer i mindre utsträckning som konkreta regler, vilket ytterligare torde komplicera yrkesetiska rådets tillämpning och rekommendationer vid etiska dilemman.¹³³

I samband med lärarlegitimationens införande inrättades *Lärarnas ansvarsnämnd* vilken har till uppgift att på uppdrag av Skolinspektionen

¹³¹ Brante et al. 2015.

¹³² Lärares yrkesetik.

¹³³ Sveriges läkarförbund.

pröva frågor om enskilda lärares och förskollärares fortsatta rätt att inneha legitimation.¹³⁴ Nämnden består av en ordförande samt åtta ledamöter som utses av regeringen vart tredje år. Ordföranden ska vara eller ha varit ordinarie domare. Ledamöterna ska ha kunskap om och praktisk erfarenhet av lärares och förskollärares uppdrag och skolans och förskolans verksamhet.¹³⁵ Nämnden fattar beslut om återkallande av legitimation om den legitimerade visat grov oskicklighet i yrkesutövningen, begått allvarliga brott, har en sjukdom som påverkar yrkesutövningen negativt, visar sig på andra sätt olämplig att bedriva undervisning alternativt själv begär ett återkallande. Nämndens beslut kan överklagas hos allmän förvaltningsdomstol.¹³⁶ När det gäller omprövning av rätten till lärarlegitimationen har lärarförbunden haft framgång. Med ledamöternas förankring i praktiskt lärararbete kan nämnden fungera kvalitetssäkrande på professionens villkor.

Slutdiskussion

Utbildningsfältet utmärks av ökad extern styrning och starka inslag av nyliberal skolmarknadslogik. I detta förändrade skolpolitiska landskap fick lärarförbunden gehör för kraven på yrkeslegitimation. Den innebar: a) erkänd lärarspecifik kunskap grundlagd under en längre högskoleutbildning, b) monopoliserad yrkesverksamhet i betydelsen utestängande av obehöriga från tillsvidareanställning i kombination med c) en förstärkt facklig arbetsmarknadsposition och d) inrättandet av en lärardominerad ansvarsnämnd. Kan legitimationen betraktas som en lärarförbundens språngbräda i en ur professionaliseringshänseende motsägelsefull utbildningspolitisk kontext? Legitimationen infördes i en tid då utbildningsfältet och förutsättningarna för lärares yrkesutövning förändrats med nya former av politisk-administrativ och ekonomisk styrning. Slutsatsen är att mixen av olika styrningslogiker förändrades till förmån för byråkrati och marknad. Följer vi Freidson om licensiering som monopolisering kan vi ändå hävda att legitimationen motverkar eller försvagar externa styrningslogikers inflytande över professionen. Dock hävdar Freidson att endast då licensiering är en absolut förutsättning för tillträde till arbetsmarknaden

¹³⁴ SFS 2011:326.

¹³⁵ SFS 2010:800, 27 kap. 4, 5 §.

¹³⁶ Skolverket 2015c; SFS 2010:800, 28 kap. 4 §.

kan professionen trots ökat externt tryck hävda sin ensamrätt att utöva och kontrollera sin yrkesverksamhet.

Med utgångspunkt från de fem komponenterna i professionalism som idealtyp och styrningslogik blev bilden av läraryrkenas professionalisering genom yrkeslegitimation och karriärtjänster mer komplex. Problematiken kring den kognitiva basens etablering och erkännande, akademisering och yrkesverksammas försvagade kontroll över yrkesutbildningen, karriärtjänster och professionens bristande kontroll över den interna arbetsdelningen var några exempel på problematiska aspekter. Freidson betonade betydelsen av licensiering som yrkesmonopol och avsåg då monopol över praktiserandet av för professionen specifik kunskap och kompetens. Lärarlegitimationen har inte den stängningseffekten. Det faktum att det är möjligt att i brist på legitimerad lärare visstidsanställa obehörig samt att arbetsgivare, offentliga och enskilda, genom rektor (undantagen kraven på lärarutbildning och lärarlegitimation) har det övergripande ansvaret för myndighetsutövningen verkar försvagande på lärarlegitimation som bärande inslag i läraryrkenas professionalisering. Vidare utgör konkurrensen skolor emellan om elevens skolpeng ett starkt ekonomiskt incitament för rektor som arbetsgivarrepresentant, förälder och elev att utöva påtryckning på lärare framför allt i samband med betygssättning. Med ökad extern styrning, skolpeng och elevens fria skolval utmanas läraryrkenas positioner och legitimitet som professioner.

Lärarlegitimation och karriärtjänster till trots är läraryrkenas professionalisering således långt ifrån oproblematiserad. Utifrån definitionen av professioner som yrken vars utövare har mångårig vetenskaplig skolning, följer forskningsutvecklingen och i praxis tillämpar vetenskapligt förankrade kunskaper och principer, finns uppenbara begränsningar. Den ur professionaliseringshänseende mest centrala aspekten är problematiken kring läraryrkets vetenskapliga bas och akademiska hemvist. Utbildningsvetenskap beskrevs som ett brett forskningsområde i en inledande profilerings- och etableringsfas. Utgår vi från Brantes strikta definition motverkar en bred och tvärvetenskaplig kunskapsbas utvecklingen av en allmänt erkänd yrkesspecifik. Då den kognitiva basen är svagt profilerad och länken mellan vetenskap och yrkesutövning visade sig vara mindre framträdande, är det tveksamt om nya sociala attribut som yrkeslegitimation och karriärtjänster verkar professionaliserande. Lärarlegitimation och karriärtjänster kan däremot stärka lärarförbundens framgångar när det gäller traditionellt fackliga intressen

som löner, anställningsförhållanden och dylikt. Lärarfacklig styrka och förstärkta arbetsmarknadspositioner är framgångar i sig men förändrar inte läraryrkenas status som välfärdsprofessioner eller nya professioner. Den klassiska professionstypen och professionalism som styrningslogik framstår som ett fjärran och i förhållande till den förändrade mixen av styrningslogiker otidsenligt ideal. Oavsett professionsstatus fyller lärare tillsammans med andra mer eller mindre utvecklade professioner i det professionella landskapet en central funktion som kunskapssamhällets bärare.

Referenser

- Beach, Dennis (2008). "The changing relations between education, professionals, the state and citizen consumers in Europe: Rethinking restructuring as capitalisation". *European Educational Research Journal* 7 (2), s. 195–207.
- Beach, Dennis (2010). "Socialisation and commercialisation in the restructuring of education and health professions in Europe: Questions of global class and gender". *Current Sociology* 58 (4), s. 551–569.
- Becher, Tony (1990). "Professional education in a comparative context". I: Torstendahl, Rolf & Burrage, Michael (red.) *The formation of professions. Knowledge, state and strategy*. London: SAGE Publications Ltd.
- Becker, Howard Saul (1952). "The career of the Chicago schoolteacher". *The American Journal of Sociology* (75), s. 470–477.
- Berg, Gunnar (1999). *Skolkultur – nyckeln till skolans utveckling*. Göteborg: Förlagshuset Gothia.
- Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (1995). *Praktiskt förnuft: Bidrag till en handlingsteori*. Göteborg: Daidalos.
- Bourke, Terri; Lidstone, John & Ryan, Mary (2013). "Schooling teachers: Professionalism or disciplinary power?" *Educational Philosophy and Theory: Incorporating Access*, webbpublicerad 131017.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken: Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Broady, Donald (red.) (1985). *Kultur och utbildning – om Pierre Bourdieus sociologi*. UHÄ fou, Skriftserier 1985:4.
- Broady, Donald; Börjesson, Mikael; Dalberg, Tobias; Krigh, Josefine & Lidegran, Ida (2011). *Inventering av svensk utbildningsvetenskaplig forskning*. Vetenskapsrådets rapportserie 2:2011. Stockholm: Vetenskapsrådet.

- Buyruk, Halil (2013). ”’Professionalization’ or ’proletarization’: Which concept defines the changes in teachers’ work?” *Procedia – Social and Behavioral Sciences* (116), s. 1709–1714.
- Calander, Finn (2005). *Mellan akademi och profession, nitton svenska lärarutbildares berättelser om lärarutbildning igår och idag*. LÄROM-projektet, Rapport 4, 2005.
- EC (2012). *Supporting the teaching professions for better learning outcomes*, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SWD:2012:0374:FIN:EN:PDF>, hämtad 150227.
- EHEA and a global competitive knowledge-based society, <http://www.ehea.info>, hämtad 151201.
- Elzinga, Aant (1990). ”The knowledge aspect of professionalization: The case of science-based nursing education in Sweden”. I: Torstendahl Rolf & Burrage, Michael (red.) *The formation of professions. Knowledge, state and strategy*. London: SAGE Publications Ltd.
- Ehneström, Christina; Ellström, Per-Erik; Svensson, Lennart & Öhman Sandberg, Ann (2016). *Karriärtjänster för lärare – möjlighet eller hinder för skolutveckling*. Linköpings universitet.
- Ekholm, Mats; Blossing, Ulf; Kåräng, Gösta; Lindvall, Kersti & Scherp, Hans-Åke (2000). *Forskning om rektor – en forskningsöversikt*. Stockholm: Liber.
- EU Parliament/Think Tank (2010). *The Lisbon strategy 2000–2010*, [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL-EMPL_ET\(2010\)440285](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL-EMPL_ET(2010)440285), hämtad 150227.
- Eurydice (2012). *Key data on Education in Europe 2012*, pdf hämtad 150227.
- Evetts, Julia (2009). ”New professionalism and New Public Management: Changes, continuities and consequences”. *Comparative Sociology* 8 (2), s. 247–266.
- Fransson, Göran (2012). ”Rektor och lämplighetsprovningen – Hur rektorer skulle bedöma nya lärares kompetens under introduktionsperioden”. I: Gustafsson, Christina & Fransson Göran (red.) *Kvalificerad som lärare? Om professionell utveckling, mentorskap och bedömning med sikte mot lärarlegitimation*. Lärarutbildningens skriftserie, 5. Högskolan i Gävle.
- Freidson, Elliot (2001). *Professionalism, the third logic*. Cambridge: Polity Press.
- Gran, Bertil (1995). *Professionella lärare? Lärarförbundets utvärdering av grundskol-lärarutbildningen*. Stockholm: Lärarförbundet.
- Gymnasieguiden, www.gymnasieguiden.se, hämtad 171001.
- Hanlon, Gerard (1998). ”Professionalism as enterprise: service class politics and the redefinition of professionalism”. *Sociology* 32, s. 43–64.
- Hansen, Michael & Lindblad, Sverker (2010). *Forskningskommunikation och publiceringsmönster inom utbildningsvetenskap. En studie av svensk utbildningsvetenskaplig forskning vid tre lärosäten*. Vetenskapsrådets rapportserie 10:2010. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Hoyle, Eric (1980). Professionalization and deprofessionalization in education. I: Hoyle, E. & Megarry, J. (red.) *World Yearbook of Education 1980*, s. 42–57. London: Kogan Page.

- Hoyle, Eric & John, Price Durbin. (1995). *Professional Knowledge and Professional Practice*. London: Cassell.
- Lilja, Peter (2013). "A quest for legitimacy: On the professionalization policies of Sweden's Teachers' Unions". *Journal of Education Policy*, publicerad online 130423.
- Linnér, Bengt & Westerberg, Boel (2001). *Att skolas till lärare*, Lund: Studentlitteratur.
- Lärares yrkesetik, www.lararesyrkesetik.se, hämtad 140218.
- Lärarnas Riksförbunds PM 161012. *Påtryckningar mot betygssättande lärare. Lärarnas Riksförbund 1884–2000: Ett stycke svensk skolhistoria ur ett fackligt perspektiv*. Stockholm: Informationsförlaget.
- Lärarnas tidning* 2014:19, Lärarförbundet.
- McClelland, Charles E. (1990). "Escape from Freedom? Reflections on German professionalization 1870–1993". I: Torstendahl, Rolf & Burrage Michael (red.) *The formation of professions. Knowledge, state and strategy*. London: Sage Publications.
- Nihlfors, Elisabeth & Johansson, Olof (2013). *Rektor – en stark länk i styrningen av skolan*. Stockholm: SNS Förlag.
- Nilsson Lindström, Margareta & Beach, Dennis (2013). "The professionalization of the field of education in Sweden: A historical analysis". *Professions & Professionalism* 3 (2).
- Nilsson Lindström, Margareta & Beach, Dennis (2019). "Utbildningsfältets professionalisering". I: Brante, Thomas; Svensson, Kerstin & Svensson, Lennart (red.) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- OECD (2005). *Teachers matter: Attracting, developing and retaining effective teachers, overview*, <http://www.oecd.org/edu/school/34990905.pdf>, hämtad 150227.
- OECD (2009). *Creating effective teaching and learning environments: First results from TALIS*, <http://www.oecd.org/edu/school/creatingeffectiveteachingandlearningenvironmentsfirstresultsfromtalish.htm>, hämtad 150227.
- Parding, Karolina; Sehlstedt, Therese; Johansson, Anna; Berg-Jansson, Anna & Jakobsson, Mats (2018). *Lärares arbetsvillkor i kontexten av marknadsiering, privatisering, val och konkurrens – beskrivande enkätdata*. Luleå: Luleå Tekniska universitet.
- Persson, Anders (red.) (2003). *Skolkulturer*. Lund: Studentlitteratur.
- Persson, Anders; Andersson, Gunnar & Nilsson Lindström, Margareta (2004). "Successful Swedish headmasters in tension fields and alliances". *International Journal of Leadership in Education* January–March, 8 (1), s. 53–72.
- Pollitt, Christopher & Bouckaert, Geert (2011). *Public Management reform: A comparative analysis: New Public Management and the Neo-Weberian state*. New York: Oxford University Press Inc.
- Proposition 1984/85:122 om lärarutbildning för grundskolan m.m.
- Proposition 1988/89:4 om skolans utveckling och styrning.
- Proposition 1989/90:41 om kommunalt huvudmannaskap för lärare, skollärare ...
- Proposition 1991/92:95 om valfrihet och fristående skolor.

- Proposition 1992/93:230. *Valfrihet i skolan.*
- Proposition 2000/01:3. *Forskning och förnyelse.*
- Proposition 2010/11:20. *Legitimation för lärare och förskollärare.*
- Proposition 2012/13:14. *Skattereduktion för läxhjälp.*
- Rövik, Kjell Arne (1999). *Moderna organisationer – trender inom organisationstänkandet vid millennieskiftet.* Malmö: Liber.
- Sandin, Bengt & Säljö, Robert (2006). *Utbildningsvetenskap – ett kunskapsområde under formering.* Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- SCB (1990) *Statistisk årsbok 1990.*
- SCB (1997) *Lönestatistik årsbok 1997.*
- SCB (2001) *Lönestrukturstatistik, primärkommunal sektor 2001.*
- SCB (2010) *Lönestrukturstatistik, primärkommunal sektor 2010.*
- SCB (2014) *Lönedatabasen, scb.se hämtad 150320.*
- SCB (2015a) *Utbildningsstatistisk årsbok 2015.*
- SCB (2015b) *Yrkesregistret 2015.*
- SCB (2017a) *Lönedatabasen, scb.se hämtad 170627.*
- SCB (2017b) *Läraprognos: Stor brist på lärare.*
- SFS 1968:318. *Kungl. Maj:ts stadga för lärarhögskolorna.*
- SFS 1993:100. *Reviderad högskoleförordning.*
- SFS 2009:1521. *Lag om ändring i skollagen (1985:1100) 2 kap. 2a § och 9 kap. 16d §.*
- SFS 2010:800. *Skollagen.*
- SFS 2011:326 *om behörighet och legitimation för lärare och förskollärare och utnämning till lektor.*
- SFS 2013:70 *om statsbidrag till huvudmän som inrättar karriärsteg för lärare.*
- Skatteutskottets betänkande 2013/14: SkU16.
- Skolforskningsinstitutet (2015a). <http://skolfi.se/om-oss/styrdokument/> hämtad 151109.
- Skolforskningsinstitutet (2015b). <http://skolfi.se/kontakt/medarbetare/> hämtad 151109.
- SKOLFS 2011:37 *Skolverkets föreskrifter om introduktionsperiod och kompetensprofiler för lärare och förskollärare.*
- Skolinspektionen (2017). *Kommuner behöver trygga tillgången till behöriga och erfarna lärare på skolor med stora behov,* hämtad från skolinspektionen.se 170620.
- Skolverket (2012). *En bild av skolmarknaden.* Skolverkets aktuella analyser 2012. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2013). *Lärares yrkesvardag – en nationell kartläggning av grundskollärares tidsanvändning.* Rapport 385. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2015a). *Fler behöriga lärare men bristen fortsatt stor,* hämtad från skolverket.se/pressmeddelanden 151218.
- Skolverket (2015b). *Akut behov av fler lärare närmaste åren,* hämtad från skolverket.se 151218.
- Skolverket (2015c). *Kompetens och fortbildning, lärarlegitimation/regelverk,* hämtad från skolverket.se 160909.

- Skolverket (2015d). *Vad gör försteläraren?* hämtad från skolverket.se 150609.
- Skolverket (2015e). *TALIS och Fokus på rektor*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2015f). *Rektorsprogrammet, Måldokument 2015-2021*.
- Skolverket (2015g). *Årsredovisning 2015*.
- Skolverket (2016a). *Regler och krav för lärarlegitimation*, hämtad från skolverket.se 160115.
- Skolverket (2016b). *Attityder till skolan 2015*. Rapport 438, Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (u.å.). *Skolutveckling, forskning, forskningsbaserat arbetssätt och på vetenskaplig grund beprövad erfarenhet och evidens*, hämtad från skolverket.se 151201.
- Skolvärlden* 2013:2, Lärarnas Riksförbund.
- Skolvärlden* 2014:7, Lärarnas Riksförbund.
- Solbrekke, Tone Dyrdal & Englund, Tomas (2014). Certification of teachers: Tensions in a new signature reform. *Professions & Professionalism* 4 (2), s. 1–13.
- Socialstyrelsen, www.socialstyrelsen.se, hämtad 140218.
- SOU 1948:27. *Riktlinjer för det första svenska skolväsendets utveckling*.
- SOU 1999:63. *Att lära och leda*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- SOU 2014:5. *Staten får inte abdikera – om kommunaliseringen av den svenska skolan*.
- Statskontoret (2017). *Uppföljning av karriärstegsreformen*, Delrapport 3, Statskontoret.
- Stenlås, Nicklas (2009). *En kår i kläm: Läraryrket mellan professionella ideal och statliga reformideologier*. Stockholm: Fritzes.
- Stockholms stad (2015). *Förstelärare och lektorat inom utbildningsförvaltningen i Stockholm stad*. Utbildningsförvaltningen/Avdelningen för personal och kompetensförsörjning/FoUenheten, Stockholm.
- Svensson, Lennart G. (2008). "Profesjon og organisasjon". I: Molander, Anders & Terum, Lars Inge (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sveriges läkarförbund, Etiska regler, www.slf.se/Lon--arbetsliv/Etikochansvar/Etik/Lakarforbundets-etiska-regler/, hämtad 170909.
- Torstendahl Rolf & Burrage, Michael (1990). *The formation of professions. Knowledge, state and strategy*. London: SAGE Publications Ltd.
- U2012/4904/S Promemoria från Regeringskansliet 120914 *Karriärvägar m.m. i fråga om lärare i skolväsendet*.
- U2013/7686/S *Ändrade regler om introduktionsperiod och legitimation för lärare och förskollärare*.
- Utbildningsutskottets betänkande 2000/01:UbU3. *En förnyad lärarutbildning*.

DEN SOCIALA REGLERINGENS PROFESSIONER

KERSTIN SVENSSON

Den sociala regleringens fält är det område där statens styrning, kontroll och uppfostran av befolkningen sker. Regleringen sker ytterst genom lagstiftning och professionernas samhällsuppdrag anges också i lagstiftning. De professioner som verkar på området har till uppgift att tolka och verkställa lagar. Jurister är den klassiska professionen och har företräde i att tolka lagen. Socionomer är välfärdsprofessionen som tolkar och tillämpar lagar, och poliser är preprofessionen som verkställer fattade beslut. Dessa professioner är att betrakta som statens förlängda arm i relationen till befolkningen och de är tydligt organisationsberoende. De verkar inom myndigheter och i synnerhet inom myndigheter som handhar frågor om människors beteenden, konflikter mellan människor och konflikter mellan stat och medborgare. *Trygghet* och *risk* är centrala begrepp när organisationer och politiker beskriver målet med praktiken på den sociala regleringens fält. Verksamheternas mål anges i termer av att upprätthålla eller öka tryggheten i samhället, eller minska risker och otrygghet.

Fältets organisationer och förutsättningar

De centrala organisationerna på regleringens fält är rättsväsendets myndigheter och sociala myndigheter. De centrala professionerna är jurister, socionomer och poliser. Det som särskiljer och därmed definierar den sociala regleringens fält är att de som verkar inom fältet äger rätten att utöva våld, antingen fysiskt och direkt eller mera symboliskt, genom olika former av tvångsmedel. Även om myndigheterna förfogar över tvångsmedel bedrivs deras verksamhet framför allt i termer av att ge stöd. Men stöd och kontroll är sammanflätade och samma handling kan få endera den ena, endera den andra beteckningen beroende på uttolkarens perspektiv. I en vidare tolkning skulle även militära organisationer och professioner kunna räknas in i den

sociala regleringens fält, men den svenska militären har i fredstid sällan uppgifter som riktas mot den egna befolkningen, varför de inte tas med i detta kapitel.¹ Liksom gränsen mellan stöd och kontroll är svår att dra så är också gränsen oklar mellan den sociala regleringens fält och de närliggande fälten. Professioner inom den sociala integrationens, utbildningens och medicinens fält har också uppgifter med inslag av kontroll av individer i samhället. Det är ofta gemensamma synsätt som präglar dessa områden. Ändå har varje fält sina specifika organisationer och organisationerna sina specifika uppgifter, där den sociala regleringens fält har mer explicita kontrollerande uppgifter och också i större utsträckning förfogar över sanktionsmöjligheter.

Inom den sociala regleringens organisationer fattas olika former av beslut utifrån människors livssituation och beteende. Organisationernas tolkningar baseras på en kognitiv bas i vetenskapligt formulerad kunskap, men också i vad som i det rådande samhället betraktas som det moraliskt rätta.² Inom de olika yrkesgrupperna som verkar i organisationerna finns perspektiv och tolkningsmodeller som styr tolkningen av vad som uppfattas som rätt och fel, det finns maktstrukturer som definierar över- och underordning mellan yrken, men det finns framför allt lagstiftning som definierar området. Det som förenar fältets yrkesgrupper är att de kontinuerligt och explicit förhåller sig till de rådande regleringar, lagar och regler, som styr deras praktiker. Regleringen och organisationerna formar professionerna, även om de i sin tur har vissa möjligheter att påverka regleringen.

Den sociala regleringens professioner är tätt knutna till de organisationer där de verkar, vilket kan uttryckas som att de är organisationsberoende. De är vad den amerikanske organisationssociologen Richard W. Scott kallat ”institution-bound”, dvs. formade av den institutionella ordning som råder i de organisationer där de verkar.³ Eftersom de finns i den offentliga förvaltningen är statens förhållningssätt en direkt avgörande förutsättning för hur deras praktik och professioner utvecklas. När man ska följa utvecklingen av dessa professioner blir det därför extra angeläget att reflektera över statens organisationer och regelverk.

1 Se t.ex. www.forsvarsmakten.se och länkar därifrån om militärens uppgifter. Det är främst i samband med katastrofer som militären får uppgifter som riktas mot civilbefolkningen i Sverige.

2 Lipsky 2010; Johansson, Dellgran & Höjer 2015.

3 Scott 2014.

Befolkning och organisationer

Från slutet av 1980-talet och framåt skedde stora förändringar i den svenska statsapparaten – dels nationellt politiskt genom varierande politisk färg och styrning, dels internationellt genom EU-inträdet och anslutning till europeiska överenskommelser. New Public Management och andra internationella idéer har präglat även detta fält. Men här kan man också se en utveckling i dialog med förändringar av fältets ”målgrupp” eller ”råvara”,⁴ befolkningen som ska kontrolleras och regleras. Befolkningen har ökat från drygt 8 miljoner i början av 1980-talet till drygt 10 miljoner 2018. Befolkningens sammansättning har också förändrats, vilket gett nya förutsättningar för styrning, kontroll och uppfostran. Från att ha varit en relativt homogen nation förskonad från krig och konflikter under lång tid och med styrd arbetskraftsinvandring, har Sverige sedan sent 1980-tal fått en ny befolkningssammansättning genom ökad internationell rörlighet och invandring av bland annat flyktingar från olika delar av världen och EU-medborgare som rör sig inom unionen.⁵ Därmed har förutsättningarna för den sociala regleringens praktik kontinuerligt förändrats.

Fältet domineras av statliga och kommunala organisationer där det avgörs vem som ska anställas för arbetet som ska utföras. Inom staten är det primärt rättsväsendets organisationer: domstolar, kriminalvård och polis. Men även Försäkringskassan, Arbetsförmedlingen och Migrationsverket har uppgifter på detta fält. Dessa organisationer anställer socionomer och jurister, men också en bred grupp av samhälls- och beteendevetare, varför yrkesrollerna här inte är lika direkt knutna till vissa utbildningar eller vissa kunskapsfält. Inom kommunerna verkar socionomer och jurister i flera olika förvaltningar och verksamheter, men det är socialtjänsten som driver den primära praktiken för social reglering på individnivå. Även om denna praktik är kommunal, så är den i stor utsträckning statligt styrd.

4 Begreppet råvara hämtas från Yeheskel Hasenfelds (2010) beskrivning av människor som råvara i människobehandlande organisationer. Den sociala regleringens professioner arbetar med människor.

5 Under 1980-talet beviljades årligen 12 000–40 000 personer uppehållstillstånd i Sverige, med ett ökat antal mot decenniets slut. Under 1990-talet låg genomsnittet på drygt 40 000 beviljade uppehållstillstånd per år med en ganska stabil nivå över perioden. 2000–2009 ökade antalet till i genomsnitt drygt 70 000 beviljade uppehållstillstånd per år, med högre nivåer mot decenniets slut. Sedan 2010 har motsvarande genomsnitt varit cirka 100 000 personer, med en topp 2016 om drygt 150 000 personer. Källa: Migrationsverket 2018.

Socialstyrelsen utfärdar råd och riktlinjer och var också kontrollerande organ fram till 2013, då Inspektionen för Vård och Omsorg (IVO) inrättades. Socialstyrelsens roll är därefter att ge underlag för, styra och följa upp vård- och omsorgsarbete, vilket också ingår i socialtjänstens arbete. Socialstyrelsen upprättar standardiserade mått på kvalitet och gör jämförelser som styr den kommunala praktiken. Från år 2015 har Statens beredning för medicinsk och social utvärdering (SBU) i uppdrag att utvärdera det vetenskapliga stödet för metoder i socialtjänstens arbete. Statliga myndigheter har också visst inflytande i individärenden, då socialtjänstens beslut vanligen kan överklagas och hanteras av statliga förvaltningsdomstolar där jurister överprövar beslut som fattats av socionomer eller politiker i kommunerna.

Den sociala regleringens fält inbegriper både kriminalpolitik och socialpolitik. Medan socialdemokratin under uppbyggnaden av välfärdsstaten betraktade kriminalpolitik som underordnat socialpolitiken och fokuserade arbete och välfärd, har den borgerliga politiken mycket tydligare fokuserat kriminalpolitik.

Trygghet och risk

Begreppet ”trygghet” har förenat de olika politiska ideologierna i en gemensam strävan mot trygghet i samhället. Framför allt individers trygghet har präglat politiken sedan 1980-talet.⁶ De politiska ambitionerna att skapa trygghet följer nu som en respons på betoningen av ”risk”, en global företeelse som uppmärksammats till exempel av Ulrich Beck i hans bok *Risk-samhället*.⁷ Politiken har under 2000-talet fokuserat mer på att undanröja risker än att möjliggöra trygghet.⁸

Politiska ambitioner om minskade risker och ökad trygghet har motiverat skärpt kontroll av befolkningen, och inom organisationerna har riskbegreppet haft stor betydelse för utformningen av praktiken. Medan politiker under 1970-talet talade om trygghet och otrygghet i relation till arbete och hälsa har det politiska samtalet under 2000-talet kommit att

6 Wennström 2014; se också Svensson 2016.

7 Beck 2000.

8 Wennström 2014 beskriver hur socialdemokratin genom historien definierat kriminalpolitik såsom socialpolitik, medan borgerliga politiker varit mer benägna att explicit tala om kriminalpolitik. Begreppet trygghet har blivit gemensam term för politiker, oavsett ideologisk bakgrund.

handla om otrygghet i relation till brott.⁹ Thomas Hylland Eriksen¹⁰ argumenterar för att trygghet kommit i fokus genom att globaliseringen gör tillvaron svåröverskådlig. Nu när religionen inte längre styr vårt sätt att tänka, har vi kommit att förlita oss på teknologiska modeller och principer för att eliminera risker. En tredje faktor är att välfärdsstaten förändrats och individualismen fått större plats, vilket medfört att politiker och experter möts av människors förväntningar på att de ska bidra till varje människas trygghet. Men frågan bOLLAS också tillbaka till medborgarna med förväntningar och krav på att var och en själv under valfrihet ska ta ansvar för sitt liv. Och staten, genom sina tjänstemän, kontrollerar att så sker, vilket ibland också åtföljs av insatser för att möjliggöra individernas egenkontroll. Det är i den institutionella ordningen som den sociala regleringens professioner verkar och formas.

Politik och evidens

I detta kapitel är fokus på den utveckling som skett från sent 1980-tal till nutid. Under 1980-talet började nyliberala idéer få fäste i Sverige. Kritiken riktades mot välfärdsstaten både från höger och vänster, och ofta ur ekonomiskt perspektiv. Efter en ny kommunallag 1991 och kommunallagsreform 1993 blev det möjligt för kommunerna att bolagisera och anlita entreprenörer, vilket påverkade socialtjänstens arbete. Det påverkade direkt socialtjänstens möjligheter att medverka i samhällsplaneringen, en central punkt i socialtjänstlagen. Eftersom näringslivet hade gott om pengar och marknaden började styra alltmer, blev den kommunala planeringen mer inriktad på att följa marknadsutvecklingen än att styra den. Efter 1993 började alltmer av den kommunala verksamheten privatiseras, och även den interna organisationen av bland annat socialtjänst utvecklades olika i olika kommuner.¹¹ Under 1990-talet blev det en övergång till en mer administrativt betonad hantering av individer, och framför allt av information om individer.

På det kriminalpolitiska området skedde stora förändringar när brottsbalken förändrades 1989. De grunder för val av påföljd som tidigare hade funnits hade gett professionerna, socionomer och jurister, i uppgift

⁹ Sahlin Lilja 2018.

¹⁰ Hylland Eriksen 2006.

¹¹ Pettersson 2014.

att göra bedömningar av individer. De grundläggande principerna var då allmänprevention (för att stävja brott generellt i samhället) och individualprevention (för att den enskilde inte skulle begå fler brott). När dessa 1989 ersattes med ”brottets art” som vägledande princip vid val av påföljd var det handlingen, inte förövarens situation, som skulle styra påföljden. Då minskade betydelsen av bedömningar av individers livssituationer. Denna förändring markerade en ny utveckling som i internationella kriminologiska sammanhang kallats för ”the punitive turn”¹². Efter att Sverige sedan mitten av 1800-talet haft en kriminalpolitik som baserats allt tydligare på en behandlingstanke om individers förändring, infördes nu ett nytt sätt att tänka. Tidigare var interventioner mot brottslighet inriktade på att återföra brottslingen till samhällets gemenskap och den som begick brott betraktades länge som ”på brottets bana förirrad”¹³. Nu blev fokus istället att brott skulle bestraffas. En särskilt tydlig markör för denna förändring kunde ses i valrörelsen 1991 då Moderaterna i sin kampanj hade ”Brottslingar ska sitta inne. Du ska våga vara ute” som ett av sina budskap på valaffischer.¹⁴ Med det betonades en åtskillnad mellan ”vi och dom” på ett sätt som inte hade funnits under den starka välfärdsstaten.

Under 1990-talet ökade betoningen på administrativa rutiner, förutsägbarhet och effektivitet även inom den sociala regleringens fält, och man började i slutet av decenniet tala i termer av ”evidensbaserad praktik”. När de evidensbaserade modellerna mötte det sociala arbetet blev en av de centrala teknikerna bedömning av ”risk- och skyddsfaktorer”. Den rätta interventionen skulle nu sökas genom att analysera faktorer hos individerna och på så sätt skulle riskerna minimeras. Modeller, manualer och checklistor producerades för att strukturera praktiken. Denna strukturering kom som en följd av jakten på effektivitet, vilket ofta betecknas ”best practice”, och hade ambitionen att motverka risker hos individer, eftersom individerna betraktades som riskbärarna i samhället.¹⁵ I tid sammanföll strävan efter påvisbar evidens med införandet av NPM och övergången från mer informell till formell och strukturerad kontroll av befolkningen. Fokus försköts

¹² Garland 2001.

¹³ Begreppet fanns i Oscar I:s (1840) skrift *Om straff och straffanstalter*, men markerar också en syn på de som begår brott som varit rådande under lång tid.

¹⁴ Heckscher 1992.

¹⁵ Jämför Bohlin & Sagers (2011) beskrivning av spridningen av frågan om evidensbaserad praktik.

från tillit till kontroll och kraven på verifikationer, effektivitet och tekniker för redovisning ökade kraftfullt.¹⁶ All redovisning tar tid från det ”egentliga” arbetet, men det förskjuter också fokus i arbetet, varför strävan efter effektivitet kan få direkt motsatt effekt.¹⁷

Fältets centrala professioner och deras bakgrund

Poliser är den preprofession som förstärks under perioden, och den får störst utrymme i detta kapitel. Presentationen av utvecklingen av polisyrket såsom preprofessionell grupp sätts i sammanhang med utvecklingen för fältets två andra stora yrkesgrupper: den klassiska professionen jurist och välfärdsprofessionen socionom. Alla tre grupperna är beroende av de organisationer de verkar i eftersom deras arbete styrs av organisationens specifika lagstiftning och uppdrag. Polisernas centrala plats i detta kapitel motiveras av att deras organisationsberoende är särskilt starkt och att de därigenom utgör ett typfall för en organisationsberoende profession. Poliser är utbildade på uppdrag av myndigheten Polisen och det är också den enda organisation de kan verka i såsom poliser.

Den historiska utvecklingen visar att juristerna formerade professionaliseringen av fältet och var betydelsefulla i skapandet av ”ämbetsmannen”.¹⁸ Under den starka välfärdsstaten i mitten och senare delen av 1900-talet blev socionomerna en allt tydligare professionell grupp, men nådde inte status som en självständig profession. Redan från slutet av 1980-talet började socionomernas diskretionära utrymme begränsas. Men yrkesgruppen hade då en given dominans inom den kommunala förvaltningens uppgifter i att stödja och kontrollera befolkningen. Parallellt fanns poliserna med som verkställare av beslut som fattats av andra, ofta jurister, men som inte fått någon position såsom profession.

Med välfärdsstatens utveckling följde framväxten av tjänstemän i staten. Även i lokala organ, som kommunal förvaltning, var det staten som reglerade tjänstemannarollerna. Efter hand kom det att ske en arbetsdelning där socionomerna tog över alltmer av tjänstemannarollerna och juristerna lämnade förvaltningarna. Genom barnavårdslagen 1960, brottsbalken 1965

¹⁶ Jämför Power 1999.

¹⁷ Forssell & Ivarsson Westerberg 2014.

¹⁸ Svensson & Åström 2013, 2019.

och socialtjänstlagen 1980 befästes socionomernas professionaliseringsprocess. Denna yrkesgrupp är starkt beroende av de organisationer och lagar som de verkar utifrån, men de fick behörigheten att utreda, kategorisera och klassificera, vilket gav dem en möjlighet att styra såväl effektueringen av den sociala regleringen som sin egen roll. Polisernas roll har genom historien varit underordnad. Det är först under det sena 1900-talet och tidiga 2000-talet som man kan se diskussioner om diskretion och autonomi för poliser.

De professionella yrkesgrupperna är dock inte ensamma aktörer på fältet. Parallellt med professionaliseringen har civilsamhällets roll behållits: genom lekmannainflytande i nämnder i rättsväsende och kommunalpolitik; genom medverkan av enskilda frivilliga i roller som till exempel övervakare och kontaktpersoner och genom ideella organisationer som utförare av sociala tjänster.¹⁹ Det medborgerliga engagemanget har varit centralt i detta fält, och det har också gett legitimitet åt fältets praktik genom att kontrollen förankrats bland medborgarna. Tidigt i processen var det civilsamhällets aktörer som hade uppdrag att utöva social reglering och kontroll. I roller såsom lokala politiker, nämndemän och även som lekmän i specifika uppdrag har civilsamhällets roll ständigt varit närvarande. Men utbildningen till fältets yrken är omfattande och personer med examen från de aktuella utbildningarna efterfrågas.

Juristutbildningarna har årligen cirka 11 000 förstahandssökande- och socionomutbildningarna cirka 13 000. Det placerar dem bland de fem mest attraktiva yrkesutbildningarna inom högskolan, efter lärar-, civilingenjörs- och sjuksköterskeutbildningarna.²⁰ Det är än fler som söker till polisutbildningen, de senaste åren har det varit kring 10 000 sökande vid vart och ett av de två årliga ansökningstillfällena.²¹ Utbildningarna inom den sociala regleringens fält är således populära, och det medför också att det endast är en liten del av dem som söker som antas. Cirka 5 procent av de sökande antas till polisutbildningen²², medan cirka 16 procent av förstahandssökandena antas till juristutbildning och cirka 17 procent av förstahandssökandena antas till socionomutbildningen²³. Antagningsförfarandet skiljer sig mellan utbildningarna i så mening att betyg eller högskoleprov avgör möjlig-

¹⁹ Jämför Svensson 2017.

²⁰ Bearbetad data från UHR 2019.

²¹ Rekryteringsmyndigheten 2019.

²² Beräkning för perioden 2015–2018 utifrån Rekryteringsmyndigheten 2019.

²³ SCB 2017.

heten att antas till jurist- eller socionomutbildning medan antagningen till polisutbildning sker genom ett förfarande med prov och individuella lämplighetsbedömningar. Varje år mellan 2005/06 och 2015/16 examinerades cirka 1 400 jurister och 1 800 socionomer. Båda grupperna domineras av kvinnor. Av de nyexaminerade är cirka två tredjedelar av juristerna kvinnor, vilket direkt motsvarar den genomsnittliga könsfördelningen för alla som tagit examen från universitet och högskola, medan cirka 85–90 procent av socionomerna är kvinnor.²⁴ Männen dominerar polisyrket. Av dem som antas till utbildningen är bara cirka en tredjedel kvinnor.²⁵

Polisutbildningen skiljer sig från utbildningen av socionomer och jurister på många sätt. Medan socionom och jurist är beteckningar för en examen som sedan kan leda till olika yrkestitlar, så är polis en beteckning som inte bara representerar en utbildning och examen utan även rätten att verka i en viss roll inom en viss organisation. ”Polis” kan man bara vara inom Polisen och det är också Polisen som styr utbildning, anställning och arbetsuppgifter.²⁶ Poliserna är således mycket starkt kopplade till en organisation, medan socionomer och jurister kan verka i flera olika organisationer. I de följande avsnitten ska de tre professionernas situation och förutsättningar presenteras en efter en. Först följer lite kortare presentationer av jurister, med särskilt fokus på åklagare, därefter socionomer, med socialsekreterare i kommunal socialtjänst i fokus, och slutligen presenteras poliser lite mer utförligt.

Juristerna

Utvecklingen för fältets klassiska profession, juristerna, ger oss en övergripande bild av hur fältet och förutsättningarna för professionerna förändrats. Idag är cirka 35 000 jurister verksamma i Sverige, av dessa är cirka 38 procent offentligt anställda och 29 procent arbetar med advokat-, konsult- och företagstjänster. Det tredje vanligaste området är bank, försäkring och fastighetsförvaltning.²⁷

²⁴ SCB 2017.

²⁵ Rekryteringsmyndigheten 2019.

²⁶ Polisen är sedan 2015 en samlad organisation. Fram till 2014 var det Rikspolisstyrelsen som reglerade utbildning och verksamheten i alla polisorganisationer i landet.

²⁷ Jusek 2010.

Karriärvägar

Domstolar är den yttersta arenan för den sociala regleringen, men de är inte den centrala arenan för juristprofessionen totalt. Inte heller dominerar offentliga anställningar. Idag är det cirka 50 procent av juristerna som påbörjar sin yrkeskarriär i statlig anställning, till största delen som notarier. 2013 var 51 procent av de nyexaminerade juristerna statligt anställda, av dessa står notarier för 36 procent och övriga statliga anställningar för 15 procent. Endast 7 procent av de nyexaminerade har kommunala anställningar medan övriga 42 procent är privatanställda. Lönenivån skiljer sig markant. De statligt anställda hade 2013 i genomsnitt 2 500 kronor lägre månadslön än de privatanställda, och de kommunalt anställdas löner låg i genomsnitt ytterligare 500 kronor lägre per månad.²⁸

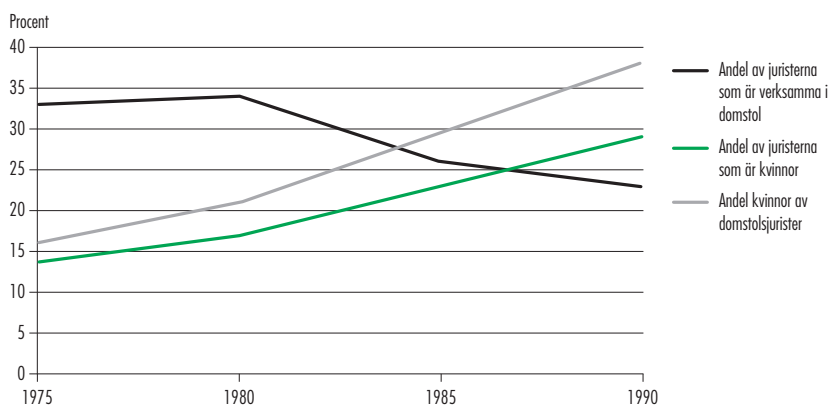
Juristernas karriärvägar går snarast från staten, eller offentlig sektor generellt, mot privata anställningar eller företag. På individnivå är ett starkt argument att löneutvecklingen är störst inom privat sektor, och det är också där det finns störst möjligheter till alternativa karriärer än att bli chef.²⁹ På det statliga området finns idag nya yrkesroller för jurister inom den sociala regleringens fält som är mindre tydligt definierade än de klassiska juristrollerna, till exempel ”föredragande”, ”omprövare” och ”processförare”. De har mer karaktären av den tidiga generella ämbetsmannen, dvs. tjänstemän i offentlig förvaltning. En föredragande utreder mål och presenterar utredning och domsförslag för rätten och är organiserad i Föredragarförbundet.³⁰ En omprövare verkar inom socialförsäkringsområdet och bereder ärenden som överklagats, medan en processförare gör motsvarande uppgifter inom Migrationsverket.

År 1975 inrättades Domstolsverket som en central myndighet för att samordna domstolarnas arbete. Under perioden 1975–1990 minskade andelen jurister anställda för domstolsarbete. Under samma period ökade andelen kvinnor bland juristerna och andelen kvinnor ökade mer bland domstolsjuristerna än övriga grupper.

²⁸ Jusek 2013.

²⁹ Jusek 2014.

³⁰ Föredraganden är underordnad domare och notarier i domstolen och har lägre lön. Föredragandeförbundet har cirka 250 medlemmar. Se t.ex. Eckerberg 2003.

FIGUR 5.1 Utveckling av jurister i domstol och andel kvinnor 1975–1990.³¹

1987 tillsattes en kommitté för att utreda karriärvägar till domare, den s.k. ”domarbanan”. Kommitténs uppgift var bland annat att utreda möjligheterna att betona ”skicklighet” starkare än ”förtjänst” vid tillsättning av domartjänster.³² Det innebar ett brott mot den senioritetsregel som länge rått, där tid i yrket och en fastlagd karriärväg var avgörande vid tillsättning av domare. Utredningen ledde fram till en bredare karriärväg för domare, där det också var möjligt att meritera sig för en domarkarriär genom till exempel arbete som åklagare eller advokat. Medan de mer varierade karriärvägarna breddade vägen till yrket, innebar Domstolsverkets samlade kontroll att statens inflytande över professionen ökade. Regeringens krav på domstolarna kom successivt att skrivas i termer av effektivitet och måluppfyllelse. I årliga regleringsbrev anmodades Domstolsverket följa upp och rapportera in hur domstolarna arbetat för att uppfylla de satta målen. På så sätt styr staten allt tydligare den praktik som utövas i domstolarna, och i förlängningen vad juristerna ska göra.

Åklagarna får ökad diskretion

Under 1980-talet kom jurister i rollen som åklagare i fokus. Medan domarrollen sedan lång tid tillbaka varit en mycket tydlig juristroll, så formades åklagarrollen långt senare. Det var egentligen först 1965 som de fick en

³¹ Tabellen bygger på en bearbetning av data från SCB 1996.

³² SOU 1988:53.

enhetlig roll i en samlad statlig organisation. I den tidiga historien var det inte givet att åklagaren var jurist, och rollen har haft olika organisatoriska förankringar, hos länsstyrelse, polis, fögderier osv. Åklagarämbetet genomgick flera reformer under 1900-talet, och den mest markanta skedde 1965 i samband med att också polisen förstatligades. Genom den reformen blev samtliga åklagare statligt anställda i en samlad åklagarorganisation med flera nivåer. Samtidigt ökade också åklagarnas möjligheter att underlåta att väcka avtal. Det lämnades därmed till deras diskretion att avgöra om ärenden skulle tas till domstol. Med tiden kom detta institut att användas i allt större utsträckning, och lagstiftningen justerades efter hand till allt större diskretion för åklagarna.³³ För att anställas som åklagare krävdes från 1965 fortfarande samma kompetens som för domare, och kunskap om polisens arbete. Men därtill önskade man att de hade kompetens som var likvärdig med deras motpart, advokaterna.³⁴

Under 1980- och 1990-talen omorganiserades åklagarverksamheten i flera steg. Organisationen blev successivt alltmer centraliserad, vilket också möjliggjorde specialisering av olika åklagarroller i relation till olika typer av brott.³⁵ 1982 utvidgades åklagarnas diskretion ytterligare genom bland annat den vidgade möjligheten att besluta om att lägga ned förundersökning och att besluta om åtalsunderlåtelse för unga lagöverträdare utan att höra socialnämnden.³⁶ Det innebar alltså att åklagaren fick befogenhet inte bara över brottsutredningen utan också att besluta att ärenden inte skulle utredas, vilket gav åklagaren en stark professionell roll i det tidiga 1980-talet. Rätten att besluta om åtalsunderlåtelse innebar dock inte per automatik att den också användes. Mellan 1975 och 2000 låg andelen åtalsunderlåtelser stadigt kring cirka 10 procent av samtliga lagföringar. Efter 2000 ökade andelen kraftigt och gick upp till en nivå på mellan 15 och 20 procent fram till 2012. Vanligen sker åtalsunderlåtelser vid ringa brott, särskilt trafikbrott, i samband med att personer åtalas för grövre brott, men det kan också handla om till exempel ungdomar där socialtjänsten agerat med insatser eller om påföljden sannolikt endast skulle bli böter.³⁷

Även i de ärenden där processen fullföljs har det skett en förskjutning,

³³ Landström 2011.

³⁴ Åklagarinstruktion 1964:739.

³⁵ Landström 2011, s. 73–92.

³⁶ Proposition 1981/82:41.

³⁷ Brå 2014a.

där endast drygt 15 procent av straffsakerna avgörs i domstol. Övriga ärenden avgörs till 75 procent genom ordningsbot (till exempel vid trafikförseelser), som framför allt utfärdas direkt av polis, och 10 procent som strafförelägganden, som utfärdas av åklagare. På så sätt har förenklade förfaranden gjort att antalet ärenden i domstol minskat.³⁸ Om man bortser från de helt ringa förseelserna, som leder till ordningsbot, är det således en mycket stor andel ärenden där åklagarens beslut blir det slutliga i processen. Ärendena prövas inte i domstol. Åklagarnas rätt att avgöra om ärende ska prövas i domstol eller om strafföreläggande ska utfärdas samt om åtalsunderlåtelse ska ske, ger dem en ytterst central roll i rättsväsendet. Myndigheten manifesterade också åklagarnas roll i broschyrer i det tidiga 2000-talet med rubriken ”Åklagaren – samhällets advokat”.³⁹

Åklagarna är i hög grad organisationsbundna. De kan inte agera utan sin förankring i åklagarmyndigheten. Ändå är lagstiftningen formulerad så att det är åklagaren som agerar som part för det allmänna och inte myndigheten när det gäller om åtal ska väckas.⁴⁰ I ett examensarbete fann juridikstudenten Christofer Linder att ramarna för åklagarnas verksamhet successivt kommit att definieras allt tydligare och striktare. Åklagararbetet har kodifierats i så mening att lagregleringen av uppgifterna förtydligats, men också genom att det tagits fram etiska riktlinjer i syfte att upprätthålla förtroendet för åklagarnas arbete och beslut.⁴¹ De etiska riktlinjerna är beslutade av Riksåklagaren och är alltså antagna av arbetsgivarorganisationen, inte av en professionell sammanslutning. De etiska riktlinjerna tar avstamp i åklagarna såsom statsanställda tjänstemän och hänvisar till de generella värdegrunder som gäller för alla statens tjänstemän.⁴² Även om förändringarna i åklagarrollen har kunnat ses som en professionsutveckling domineras bilden ändå av den styrning som sker från staten.

³⁸ Träskman 2009.

³⁹ Återges av Landström 2005.

⁴⁰ Linder 2016, s. 20; Rättegångsbalk (1942:740).

⁴¹ Linder 2016.

⁴² Riksåklagarens riktlinjer RåR 2014:1.

Styrning och arbetsmiljö

Under 1990-talet inleddes en förändring i staten i så mening att det inte längre var givet att det var regeringen som var normgivare. Hovrättspresidenten Fredrik Wersäll menar att EU-inträdet inverkat på normgivningen.⁴³ Europalagstiftning och internationella konventioner, som till exempel barnkonventionen, har inverkat på de bedömningar som görs i högre rätt, vilket inneburit att Högsta domstolen kommit att bli mer offensiv. Den utvecklingen säger inte att domarna och domstolen fått ökat inflytande på den rättsliga utvecklingen, men väl att styrningen av domstolarna, och därmed den sociala regleringen, inte givet bara är en nationalstatlig fråga efter EU-inträdet. Även åklagarna påverkades av EU-inträdet, dels genom förändringar i den rättsliga tillämpningen, dels genom inflytandet från nya styrformer. 1996 skedde en stor omorganisering av åklagarverksamheten med syfte att ”skapa en organisation som är effektivare, mer flexibel och mindre sårbar”.⁴⁴ De problem man hade sett i åklagarverksamheten ansågs i förarbetena kunna finna en lösning i en organisation med centraliserad administration.⁴⁵ Det krav om kostnadseffektivitet som ställdes på all offentlig verksamhet krävde också en målstyrning och kontroll av resultaten.

En statlig utredning tillsattes 2000 med uppgiften att undersöka möjligheten att ”än mer öka effektiviteten och kvaliteten i rättsväsendets arbete”.⁴⁶ Utredningens förslag var till en del inriktade på effektivitet i de specifika uppgifterna och rörde till exempel frågor som minskade genomströmningstider och utveckling av IT-stöd. I en annan del förordade utredningen större samordning inom rättsväsendet och nämnde frågor som gemensamma utbildningar och samlokalisering. Genomgående beskriver utredningen de olika myndigheternas arbete, och tjänstemännen framställs som organisationernas aktörer snarare än som professionella med specifika kompetenser.

Vid sidan av de generella förändringarna i styrformer motiverades förändringarna för åklagarverksamheten också med att de tidigare inte drabbats av nedskärningar samt att en ökad grad av specialisering av åklagarna behövdes. Fler åklagare skulle genomgå specialistutbildning.⁴⁷

⁴³ Wersäll 2014.

⁴⁴ Proposition 1995/96:110, s. 1.

⁴⁵ SOU 1992:61.

⁴⁶ SOU 2003:114, s. 17.

⁴⁷ Proposition 1995/96:110.

Nästa större omorganisering skedde 2005 då all åklagarverksamhet i landet samlades i en central myndighet. Även då var det med motiv som grundades i bland annat kostnadseffektivitet. Men också arbetssituationen för åklagarna angavs som motiv. I propositionen anges:

Under senare år har arbetsbelastningen blivit högre för åklagare och andra anställda inom åklagarorganisationen. Faktorer som bidragit till den högre arbetsbelastningen inom åklagarorganisationen är det ökade ärendeflödet, den större andelen åklagarledda förundersökningar samt ett ökat antal häktade och anhållna personer samtidigt som antalet åklagare i tjänst har minskat. Arbetsmiljöenkäter som Riksåklagaren genomfört visar på vissa brister i ledarskapet inom åklagarorganisationen.⁴⁸

I regleringsbrev och politiska propåer av andra slag fortsatte kostnadseffektiviteten att poängteras starkare än andra argument.⁴⁹ Parallellt förändrades också åklagarnas roll i rättsväsendet, men kompetenskraven för åklagare stod fast. De är reglerade i åklagarförordningen där det framgår att en åklagarbana inleds genom att såsom åklagaraspirant under två år genomgå åklagarutbildning. För att anställas som åklagaraspirant krävs juristexamen och notariemeritering och efter genomgången utbildning beslutar myndigheten om eventuell anställning.⁵⁰

Genom omorganiseringar och justering av mandat och uppgifter har åklagarrollen successivt förändrats. Efter att längre tillbaka ha förtydligats och knutits till en organisation har rollen under den här aktuella perioden dels specialiserats, dels tillskrivits en ökad diskretion. Specialisering och diskretion är två aspekter som är vanliga i beskrivningar av professioner. Samtidigt har arbetsvillkoren vid den centraliserade myndigheten också successivt förändrats. Åklagarna har fått ett större mandat, men sämre förutsättningar att använda det.

⁴⁸ Proposition 2004/05:26, s. 9.

⁴⁹ Landström 2011.

⁵⁰ Åklagarförordning 2004:1265.

Socionomerna

En samlad socialtjänstlag trädde i kraft 1982 och gav stort handlingsutrymme för socionomerna. Mindre än tio år senare hade förutsättningarna för socialt arbete i kommunerna förändrats markant. Flera utredningar och utvärderingar hade då utförts av statliga organ och kommunerna påtalade att lagens utformning lett till alltför höga kostnader. Flera olika intressenter krävde preciseringar av lagen. Efter att lagen varit i kraft i 9 år, tillsattes 1991 en kommitté för en översyn av lagen, Socialtjänstkommittén. Kommitténs uppgift var att utvärdera socialtjänstlagens tillämpning i syfte att tydligare avgränsa och klargöra tillämpningen. Argumentet var att ”Behovet att forma riktlinjer för den fortsatta utvecklingen av socialtjänsten under 90-talet och därefter framstår allt tydligare”.⁵¹

Statlig styrning av kommunal praktik

Under 1990-talets första hälft presenterade Socialtjänstkommittén flera utredningar och bland deras huvudargument fanns att socialtjänstens insatser skulle vara av god kvalitet, att all verksamhet inom socialtjänsten skall bedrivas målinriktat och planmässigt och att insatserna skall följas upp och utvärderas. Kraven på kvalitet, mål och utvärdering ledde till att statens krav på kontroll av den kommunala praktiken skärptes. Parallellt med kommitténs uppdrag gav regeringen i uppdrag åt Socialstyrelsen att utreda hur man skulle tillgodose vetenskapligt grundade utvärderingar av behandlingsmetoder och andra insatser i socialtjänsten. Under utredningen rådgjorde man också med Socialstyrelsens vetenskapliga råd, där professorer i socialt arbete ingick, samt med Socialvetenskapliga forskningsrådet.⁵²

Utredningen ledde fram till att Centrum för utvärdering av socialt arbete (CUS) inrättades 1992 som en avdelning på Socialstyrelsen. Dess efterföljare från 2004, Institutet för utveckling av metoder i socialt arbete (IMS), menar i sin historieskrivning att akademiseringen efter att socialt arbete 1977 blev ett forskningsämne vid universiteten gav förhoppningar om kunskapsstöd för praktiken. Men CUS såg ämnets inriktning som alltför allmän.

Inrättandet av denna enhet på Socialstyrelsen kan ses som en ny form av

⁵¹ SOU 1995:58, s. 204.

⁵² Från Socialstyrelsens vetenskapliga råd ingick Sune Sunesson, Bengt Börjeson och Ulla Pettersson. Socialstyrelsen 2013, s. 7.

statlig styrning av praktiken, en ”kunskapsstyrning”. En efterföljande enhet fick på 2010-talet också namnet ”Avdelningen för kunskapsstyrning”. Denna statliga styrning kom å ena sidan att försörja socionomer inom socialtjänsten med uppföljningar, utredningar och efter hand också standardiserade metoder och manualer. Å andra sidan innebar det att socionomernas handlingsutrymme i praktiken begränsades alltmer när centralstyrningen ökade. Som bland annat Julia Evetts påtalat är det svårt att skilja ut professionernas logik från organisationernas när marknadens logik kommit att dominera.⁵³ Marknadslogiken präglar de direktiv som staten ger till myndigheterna, vilket i sin tur mycket starkt präglar socionomerna, såsom en profession med mycket stark bindning till sina organisatoriska uppdrag. Genom kunskapsstyrningen har staten inte bara reglerat förutsättningarna för socionomerna, utan också deras faktiska yrkesutövning.

I början av 2000-talet gjorde regeringen en stor satsning på kunskapsutvecklingen i socialtjänstens praktik. Socialstyrelsen fick i uppdrag att 2001–2003 genomföra ett stort utvecklingsprogram: *Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten*.⁵⁴ Utvecklingsprogrammet ledde till omfattande aktiviteter och samarbete mellan socialtjänst och praktik på många olika sätt och på många håll i landet. Åtskilliga publikationer presenterades utifrån aktiviteter inom ramen för detta program.⁵⁵ Utvärderingen av programmet presenterades i form av en statlig utredning.⁵⁶ Denna utredning var dock inte helt tydligt kopplat till de olika försöksverksamheter som bedrivits runt om i landet. Istället fanns en explicit skrivning att det långsiktiga målet för socialtjänsten var en evidensbaserad praktik. Inom ramen för både Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten och utredningens förslag på en evidensbaserad praktik fördes ytterligare en dimension i arbetet fram, ”brukarmedverkan”. Frågor som sedan det sena 1960-talet drivits framför allt genom sociala rörelser om medbestämmande och inflytande kom nu att få en annan form och en annan beteckning.

⁵³ Evetts 2010.

⁵⁴ *Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten* (2001).

⁵⁵ Många av de verksamheter som bedrevs inom ramen för projektet redovisades som lokala rapporter, se t.ex. Tops & Sunesson 2006a, 2006b. Erfarenheterna från projekten har också vidareutvecklats i artiklar och blivit del av diskussionen om hur evidensbaserat arbete kan förstås, se t.ex. Bergmark & Lundström 2007.

⁵⁶ SOU 2008:18.

Brukarmedverkan blev ett starkt och viktigt begrepp i socialt arbete och under början av 2000-talet publicerades åtskilliga statliga skrifter i ämnet.⁵⁷

Evidensbaserad praktik och ökad dokumentation

Statens strävan under 2000-talet att föra socialtjänsten, och även socialt arbete mera generellt, närmare forskningen lyfte upp begrepp som evidensbaserat och brukarmedverkan. Parallellt förändrades socialtjänstlagen i flera steg och blev successivt alltmer preciserad. Kraven på dokumentation ökade, och nationella riktlinjer, normer och jämförelser formulerades för att styra praktiken. Andra statliga organisationer på fältet hade tillkommit under 1990-talet, till exempel Statens Institutionsstyrelse med ansvar för tvångsvård av unga och missbrukare och Brottsoffermyndigheten med ansvar för visst ekonomiskt stöd till och information om brottsoffer. Båda dessa myndigheter fick när de inrättades 1994 också uppdrag att finansiera, stödja och sprida forskning, medan Kriminalvården, som funnits länge, inte fick motsvarande uppdrag. På rättsväsendets område var det en separat myndighet: Brottsförebyggande rådet (Brå), som fick uppdraget att göra uppföljningar och utvärderingar. Kriminalvården hade trots det en stark strävan efter att evidensbasera sin praktik och har sedan 1990-talet, i linje med den internationella ”What Works?”-tanken, betonat ”Bättre ut”⁵⁸ och strävat efter att arbeta med manualbaserade program som ackrediteras före användning och utvärderas kontinuerligt. Oavsett organisation ser man en uppenbar utveckling mot allt tydligare styrning och att staten i stor utsträckning intervenerar i den lokala praktiken och därmed i socionomers och andras yrkesutövning. En del av dessa interventioner knyts till forskning och forskningen i socialt arbete växer sig allt starkare genom att möjligheterna till finansiering ökar och antalet disputerade i socialt arbete ökar. Uppfattningen om vad som är relevant forskning skiljer sig dock mellan de statliga myndigheterna och lärosätena.

57 Se t.ex. SOU 2006:100; SOU 2011:35; SKL 2011 och Socialstyrelsen 2003, 2005.

58 Begreppet ”Bättre ut” är centralt i Kriminalvårdens uttalade vision och värdegrund och syftar till att markera att myndighetens uppdrag är att de som blir klienter i Kriminalvården, i såväl dess slutna delar (fängelserna) som de öppna (frivården), ska ha bättre förutsättningar att leva ett liv utan att begå brott efter avtjänat straff, se Kriminalvården 2007.

Forskning och utbildning i socialt arbete

Det akademiska ämnet socialt arbete genomgick i början av 2000-talet en ”nationell genomlysning”.⁵⁹ Socialt arbete var det första ämnet som blev föremål för en statlig utvärdering som beaktade såväl grundutbildning som forskarutbildning och forskning. Högskoleverket ansvarade för utredningen där utvärdering av utbildningarna kombinerades med ämneshistoriska studier, kunskapsteoretisk kartläggning, citeringsanalys och internationell jämförelse. En iakttagelse var att grundutbildningen av socionomer expanderade, men det var tveksamt om tillgången på disputerade lärare i ämnet ökade i samma takt. I utvärderingen av utbildningen var en av de centrala punkterna att kravnivån i utbildningen ifrågasattes, om än man kunde se en vändning i positiv riktning. En annan punkt var den låga andelen socionomer som gick vidare till magisterstudier, vilket sågs som ett problem eftersom denna utbildning lade grunden för fortsatta studier på forskarutbildning. Den tredje punkten som utvärderarna betonade var att formerna för både praktikanknytning och forskningsanknytning behövde utvecklas. För forskarutbildningens del konstaterade utredningen att socialt arbete nu var ett etablerat forskningsutbildningsämne, ungefär 140 personer hade då genomgått forskarutbildning, men också att det fanns problem i att de som disputerade hade relativt hög ålder och därmed en relativt kort karriär framför sig som universitetslärare och forskare. Medelåldern vid disputation var då 50 år för kvinnor och 44 år för män. 25 år efter att forskningsämnet socialt arbete inrättats fanns totalt 25 professorer och nästan lika många docenter. Ämnets ”kärna” var dock svår att finna. De studier som bedrivits inom socialt arbete visade en heterogen bild av ämnet och det framkom också att socionomer hade väldigt varierande syn på forskning. Många var generellt positiva till behovet av forskning för sin praktik, men man efterlyste mer delaktighet i forskningen och bättre spridning.

I samband med Bolognareformen och ny examensordning för socionomexamen 2007 kom utbildningen också att integrera de tidigare utbildningarna i social omsorg och socialpedagogik. Det ledde till att lärosäten som tidigare gett dessa utbildningar ansökte om, och i många fall fick, rättigheter att utfärda socionomexamen. Därmed breddades det redan breda fält som socionomutbildningen skulle riktas mot samtidigt som antalet socionom-

⁵⁹ Högskoleverket 2003.

utbildningar ökade ytterligare. Antalet studenter i utbildningarna ökade också när lärosäten som fått examensrättigheter antog fler studenter än tidigare. När Högskoleverket utvärderade socionomutbildningarna 2009 lyftes det fram som ett stort problem att utbildningarna antagit väldigt olika form och innehåll på olika lärosäten. Tio utbildningar av sexton fick sina examensrättigheter ifrågasatta efter utvärderingen. Följden av detta blev en homogenisering av utbildningarna, men endast en utbildning förlorade examensrättigheterna i omprövningen. Den nationella utvärderingen 2014 hade en annan form och då utvärderades också kandidat-, magister- och masterexamen. De tidigare problemen med låga krav och bred variation på utbildningsinnehåll kunde inte längre ses, men variationen i kvalitet mellan utbildningar framkom fortfarande.

Barn- och ungdomsfrågor blir socionomspecifikt arbete

Statens interventioner i såväl utbildning som forskning och praktik i socialt arbete har alltså varit påtaglig. Förutsättningarna för socionomernas praktik har därigenom förändrats, men inte endast i den avsedda riktningen. I linje med yrkeskvalifikationsdirektivet⁶⁰ och dess tillämpning i Sverige ändrades lydelsen i socialtjänstlagen 2013 så att handläggare av ärenden som rör barn och unga ska ha ”avlagt svensk socionomexamen eller annan relevant examen på grundnivå i högskolan eller som har utländsk utbildning som erkänts [...] för utförande av sådana uppgifter”⁶¹. De uppgifter som avses är att bedöma om utredning av barns och ungdomars behov av insatser och åtgärder ska inledas, att genomföra en sådan utredning och att följa upp beslutade insatser. Det är socialnämnden, dvs. den politiska ledningen av organisationen, som har ansvar för att handläggarna har rätt kompetens.⁶² Denna lagändring innebär en förtydligande definition av rätten att utföra vissa uppgifter, men fortfarande lämnas en öppning för

60 Yrkeskvalifikationsdirektivet är *Europaparlamentets och rådets direktiv 2005/36/EG av den 7 september 2005 om erkännande av yrkeskvalifikationer*, i lydelsen enligt *Europaparlamentets och rådets direktiv 2013/55/EU*. En statlig utredning, SOU 2014:19, om tillämpningen av dessa regler, presenterades 2014 och lagändringar har kontinuerligt genomförts på en del av de berörda områdena, däribland socialtjänsten.

61 Socialtjänstlagen (2001:453) 3 kap., § 3 a. Ändring genom Lag (2013:1146).

62 Utredarna konstaterar i sitt förslag till ändringar i socialtjänstlagen att ”Någon myndighetskontroll i form av legitimering eller godkännande av yrkesutövarna föreskrivs inte. Ansvaret för att regleringen upprätthålls åvilar istället arbetsgivaren”, i SOU 2014:19, s. 257.

att även andra utbildningar än de som leder till socionomexamen kan vara behörighetsgrundande. Socialstyrelsen har i sina föreskrifter förtydligat vad som menas med ”annan relevant examen”.⁶³ Där framkommer mycket detaljerade anvisningar om vad som krävs för att annan examen ska vara att jämställa med socionomexamen. Mest väsentligt är att utbildningen ska innehålla motsvarande tre terminers studier i socialt arbete samt en termin juridik, en termin psykologi och en halv termin samhällsvetenskap. Därtill finns detaljerad information om innehållet i dessa studier, med specifikt fokus på barn och ungas utveckling och levnadsvillkor, lagstiftningar, sekretess, utredning och dokumentation, samtal och samverkan, samhällets organisering, styrning och stödsystem, men också genus och etnicitet samt etik och förhållningssätt. Detta trädde i kraft i juli 2014 och skulle vara fullt genomfört till 2016, vilket innebar att en del kommuner fick behov av att vidareutbilda den personal som redan var anställd, men saknade de specifika kvalifikationer som krävdes. Förändringen innebar delvis en avgränsning av fältet och en stängning för andra än socionomer att verka inom området, men ansvaret åvilade och åvilar arbetsgivaren, den politiska organisationen i kommunen.

En praktik i förändring

Socionomernas praktik och professionalitet är under press, men ändå är det högt söktryck till utbildningarna. Yrket som socionom lockar således fortfarande och ännu har inte problemen med bristande antal utbildade setts på detta område. Med detta sagt är det däremot inte den sociala regleringens fält som lockar socionomstudenter. Verksamhetsområdet för socionomer är brett och har under perioden breddats ytterligare genom sammanslagningen med tidigare utbildningar inom social omsorg och socialpedagogik. Formerna av verksamheter i praktiken har också förändrats, med ökat antal privata arbetsgivare och ökat antal ideella organisationer på fältet. Därtill har en ny form av organisering uppkommit: privata bemanningsföretag som anställer socionomer för arbete i olika organisationer, inte minst kommunal socialtjänst. Det har separerat arbetsgivaransvaret och uppdraget i arbete, men inte nödvändigtvis gjort socionomerna friare i den bemärkelsen att de fått något starkare professionellt inflytande över sitt arbete. Rapporterna om

⁶³ SOSFS 2014:7.

personalomsättning och sjukskrivningar i socialtjänsten har varit många under 2010-talet. Socialtjänsten har uppmärksamats som en särskilt problematisk arbetsmiljö med stora sociala och organisatoriska problem med hög arbetsbelastning, rollkonflikter, låg grad av öppenhet och dialog i organisationerna, många arbetsmiljöproblem, hög personalomsättning, stressrelaterad ohälsa och sjukfrånvaro m.m.⁶⁴

Utvecklingen för socionomerna visar alltså att det å ena sidan finns en växande forskning inom området och att vissa arbetsuppgifter särskilt kräver socionomexamen för dem som ska utföra dem. Det är två aspekter som kan tyda på en ökad professionalitet. Liksom för åklagarna finns parallellt en ökad statlig styrning och en pressad arbetssituation som innebär att det i många fall saknas förutsättningar för socionomerna att självständigt utföra sitt arbete utifrån sin specifika kunskap.

Poliserna

Inom det rättsliga området intar poliser en speciell ställning. De är utförare av andras beslut. Men de har även en grindvaksroll i att avgöra huruvida interventioner och utredningar ska komma att utföras, det är ytterst de som avgör om, när och hur de verkställer beslutet. Yrket polis är tydligt definierat genom utbildning och anställning. Polis kan man bara vara genom att ha polisutbildning och vara anställd inom polisen. Det finns andra yrkesgrupper som har närliggande uppgifter, en sådan är väktare. De kan sägas utföra uppgifter som annars skulle ha legat hos polisen och det är också Polisen, dvs. myndigheten, som har rätten att avgöra vilka befogenheter som väktare ska ha och vilka kvalifikationer som krävs för att verka som väktare.⁶⁵ Som det redan på dessa första rader framgått finns en oklar linje mellan yrkesutövarna och organisationen. Poliserna arbetar inom Polisen. Beteckningen för myndigheten och dess centrala yrkesgrupp är densamma, vilket markerar yrkesgruppens ytterst starka koppling till organisationen.

⁶⁴ SOU 2018:38.

⁶⁵ Lagen (1974:191) och förordningen (1989:149) om bevakningsföretag m.m. Länsstyrelsen i Stockholms län är enligt 26 § förordningen om bevakningsföretag m.m. behörig myndighet enligt yrkeskvalifikationsdirektivet i fråga om denna yrkesverksamhet, se SOU 2014:19, s. 258.

Vägen till en centraliserad polis med utbildning på högskola

Flera lagar som styr offentliga människobehandlande organisationer ändrades i början av 1980-talet. Efter att en ny socialtjänstlag och en ny hälso- och sjukvårdslag trätt i kraft antogs 1984 också en polislag. Den hade beretts utifrån två statliga utredningar: av 1975 års polisberedning och av 1981 års polisberedning.⁶⁶ De sakkunniga i den första utredningen fick direktiv om att följa upp om de riktlinjer som lades fast vid förstatligandet av polisen tio år tidigare fortfarande var giltiga och om organiseringen fungerade, och även att utreda utbildning och rekrytering av poliser. Utifrån detta arbete föreslog de att en särskild polislag skulle utformas, och detta blev uppdraget för den andra utredningen. De tidigare regleringar som funnits var relativt vaga, vilket kan ses som att utformningen av polisarbetet i stort lämnades till organisationen. ”Anledningen är att man inte velat försvåra en utveckling som innebär att polisens verksamhet för att upprätthålla ordning och säkerhet fortlöpande anpassas till förändringar i samhället.”⁶⁷

Redan 1975 års polisutredning hade noterat att det fanns starka önskemål om en tydligare precisering av polisens befogenheter. 1981 års utredning påtalade att det av rättssäkerhetsskäl krävdes att ”ingrepp mot medborgarna sker likformigt och i fall som är klart förutsebara”⁶⁸. Som argument för lagen anfördes också både att den skulle kunna bidra till ökad effektivitet hos polisen och användas av polisen själv för att fria sig från misstankar om att ha överskridit sina befogenheter. Syftet med en polislag riktades således både till allmänheten och till polisen, men inga argument fördes fram för att vare sig vidga eller begränsa polisens uppgifter. Det var begrepp som effektivitet och rättssäkerhet som särskilt betonades. Polisens koppling till socialtjänsten var tydligt formulerad. Utifrån den Polisinstruktion som fanns redan före lagen framgick att polisen särskilt skulle hålla nära kontakt med socialtjänsten och underrätta sådana organ om förhållanden som bör föranleda åtgärd från deras sida.⁶⁹

Redan i 1975 års polisutredning lades förslag om att förlägga polisutbildningen till högskolor. I de diskussioner som följde betonades vikten

⁶⁶ SOU 1982:63; SOU 1979:6.

⁶⁷ SOU 1982:63, s. 37.

⁶⁸ SOU 1982:63, s. 44.

⁶⁹ SOU 1982:63, s. 37.

av ökat inslag av psykologi och samhällsorienterade ämnen i utbildningen och att utbildningen skulle hållas samman men ha inslag av praktik, inte bara i polisdistrikt utan även inom till exempel socialtjänsten. 1984 bildades Polishögskolan som en avdelning under Rikspolisstyrelsen och med ansvar för utbildningen, men det blev ingen högskoleutbildning. 1985 kom en ny utbildningsordning där praktiktiden kortades och den teoretiska utbildningen förlängdes. I och med det blev utbildningen sammansatt av tio månaders teoretiska moment och 18 månaders praktik, varav två månader skulle utföras vid myndigheter utanför polisen.

Efter 1981 års polisutredning fick regionala och lokala myndigheterna ett avgörande inflytande över verksamhetens inriktning och resursfördelningen inom polisväsendet. Från 1988 gavs också möjligheten för de lokala polismyndigheterna att själva besluta om delegationer och arbetsfördelning inom sin lokala organisation. Under 1990-talet nådde de nya idéerna om styrning, baserade på NPM, polisens verksamhet. 1992/1993 infördes ett nytt budgetsystem, baserat på mål- och resultatstyrning, där uppföljning och utvärdering var centralt. Ansvar för ekonomin lades i högre grad på lokala och regionala myndigheter, men med statlig kontroll. Fram till 1994 hade de som genomgick studier till polis haft lön under utbildningen, därefter blev utbildningen studiemedelsgrundande och lön utgick inte längre. 1994 genomfördes också närpolisreformen, som innebar att poliser i högre utsträckning började arbeta problembaserat och ute i bostadsområden.⁷⁰

Styrningen av polisen skulle ske även genom att ha de "rätta" poliserna. 1996 lades ett förslag fram om att de poliser som rekryterades i större utsträckning skulle spegla det samhälle de skulle verka i. Personer med varierande ålder och arbets- och livserfarenhet skulle lockas att bli poliser och man skulle också lägga sig vinn om att rekrytera kvinnor och personer med invandrarbakgrund. Arbetsgruppen föreslog vidare att omfattningen av praktik i utbildningen skulle minska i förhållande till de teoretiska kurserna och att första årets studier skulle ske på högskola. Samma utredning såg också möjligheter att direkt rekrytera annan kompetens genom extern rekrytering till vissa uppgifter.⁷¹ 1998 startade en ny polisutbildning som inkluderade en del av de förslag som lagts fram.

⁷⁰ Brå 1999.

⁷¹ Ds 1996:11.

1998 centraliserades också styrningen av polisens verksamhet genom en ny organisering med en polismyndighet i varje län, vilket gav 21 polismyndigheter i landet. I samband med detta togs länsstyrelsernas inflytande och roll i polisorganisationen bort.⁷² Polislagen ändrades samtidigt genom preciseringar av polisernas rätt att använda våld och frihetsberövanden.⁷³ Polisutbildningen ändrades till att bli fyra terminers heltidsstudier följt av sex månaders aspiranttjänstgöring. Utbildningen hade därmed gått över till att ha mer tid i kurser än i praktik. Utbildningen placerades dels vid Polishögskolan i Solna, dels som uppdragsutbildning vid universiteten i Umeå och Växjö.

2006 tillsatte regeringen en ny utredning av polisutbildningen som 2008 presenterade sitt betänkande. Utredningens uppdrag var att kartlägga och analysera framtida krav på poliserna. De områden som särskilt skulle beaktas var mera av politisk natur än direkt relaterade till det praktiska polisarbetet. I fokus fanns frågor om etnisk mångfald, jämställdhet, polisverksamhet i glesbygd och storstad samt en breddad rekrytering till polisycket.

Utbildningen till polis har också efter 1998 varit föremål för en rad granskningar av Rikspolisstyrelsen och dess internrevision.⁷⁴ I en studie från 2008 framkom att gruppen sökande till polisutbildningen varit ganska lika sammansatt över tid. Det är övervägande män, medelåldern är kring 25–27 år och det finns en bredd av erfarenheter från olika yrken, om än en viss dominans av säkerhetsyrken och militära yrken. Andelen med utländsk bakgrund är lägre än i befolkningen som helhet. Omkring hälften hade före polisutbildningen bedrivit eftergymnasiala studier i någon form och cirka en tredjedel hade föräldrar med högskoleutbildning, vilket är något högre än genomsnittet för befolkningen som helhet.⁷⁵

Från 2008 började Rikspolisstyrelsen använda ”beställar–utförar-modell” för polisutbildning, vilket innebär att en enhet på Rikspolisstyrelsen fick statens uppdrag att dels beställa utbildning från Polishögskolan och universiteten i Växjö och Umeå, dels bevaka kvaliteten i utbildningen och dels samordna placeringen av aspiranter i praktiskt arbete. För att antas till utbildningen krävdes nu antingen genomfört högskoleprov eller

72 Wennström 2014 beskriver 1998 som ett av de tre årtal som är viktiga i polisens utveckling. De övriga är 1925 då den första polislagstiftningen kom och 1965 då polisen förstatligades.

73 SOU 2012:13.

74 SOU 2008:39.

75 Anell 2012.

minst en termins studier på högskola och att i övrigt vara behörig för högskolestudier på grundnivå. Därutöver ställdes flera olika krav på fysiska förutsättningar och under antagningsprocessen fick de sökande genomföra prov på flera områden.⁷⁶ Därmed är antagningskraven till polisutbildning både vidare och mer preciserade än till övriga utbildningar inom regleringsfältet.

2008 lades ytterligare ett förslag till regeringen att polisutbildningen skulle bli högskoleutbildning. Argumenten som utredningen förde fram var mer relaterade till praktiskt polisarbete än till politiska ställningstaganden, ändå avspeglades den rådande politiska agendan väl. Man påtalade att poliser behöver arbeta ”kunskapsbaserat och underrättelsestyrt” och att det kräver en god förmåga att analysera kunskap och omsätta densamma i praktiskt polisarbete. I utredningen anförde man:

[Vi] ser behovet av poliser som har en individuell förmåga att självständigt och kritiskt göra bedömningar, urskilja problem och föreslå lösningar. Poliserna måste vidare ges en grund att själva fortsätta sitt lärande efter avslutad utbildning och ges de metoder som krävs för egen kompetensutveckling.⁷⁷

I det specifika förslag som utredningen lade fram fanns kurser i ”polisiärt arbete eller polisvetenskap”, vilket innebär att utredarna knöt an till ambitionerna att skapa en vetenskaplig disciplin som relaterar till polisarbete. När utredarna beskriver vilka som ska undervisa i polisutbildningen lyfter de fram ”disputerat i polisvetenskap” som en bra grund trots att ämnet polisvetenskap inte var etablerat i Sverige, och man talade också i termer av ”lektorer och professorer inom ämnen som är relevanta för polisforskningen” och att utbildningen ska innehålla moment om ”polisiära metoder, dvs. studier av relevant polisforskning”.⁷⁸

Trots ambitionerna är polisutbildningen i stor utsträckning fortfarande inriktad på praktisk handling. Polisstudenter och yrkesverksamma poliser värderar färdighetskunskaper högre än teoretisk kunskap. Under utbildningen ökar strävan efter att skaffa kunskap genom att i praktiska situationer experimentera fram erfarenheter för att på så sätt skaffa kunskap.⁷⁹ Studen-

⁷⁶ SOU 2008:39.

⁷⁷ SOU 2008:39, s. 108.

⁷⁸ SOU 2008:39, s. 121.

⁷⁹ Lauritz & Hansson 2013.

terna har också visat sig ha relativt svag förmåga att använda akademiskt kritiskt tänkande och hantera akademiska texter.⁸⁰

I december 2012 gav regeringen på nytt Rikspolisstyrelsen i uppdrag att utveckla grundutbildningen till polis. I uppdraget ingick att avveckla grundutbildningen vid Polishögskolan och ersätta den med en uppdragsutbildning vid ett universitet eller en högskola i eller nära Stockholmsregionen, vilket kom att bli Södertörns högskola. Regeringen ville dessutom utreda möjligheten att personer med en annan utbildning än polisutbildning skulle få utföra polisiära arbetsuppgifter som omfattar sådana uppgifter som hittills enligt lag eller annan författning endast fått utföras av polisman.⁸¹ I mars 2015 tillsattes en ny utredning av polisutbildningen, denna gång med ett uttalat uppdrag att föreslå *hur* polisutbildningen kan omformas till högskoleutbildning, genom konkreta förslag på examensbeskrivning och hur en vetenskaplig grund ska kunna säkerställas i utbildningen.⁸² Utredningen lade fram ett förslag om polisutbildningen som en treårig högskoleutbildning till ”polisexamen”, en yrkesexamen som föreslogs skrivas in i högskoleförordningen⁸³, något som ännu inte skett.

2014 kom ytterligare ändringar av polislagen och polisen omorganiserades till ytterligare centralstyrning genom att det bildades en central myndighet för hela landet, femtio år efter förstatligandet. Organisationsförändringen skedde i syfte att öka kvalitet, kostnadseffektivitet, flexibilitet och resultat i polisens verksamhet.⁸⁴ Behovet av en ny organisation beskrevs alltså i termer som väl knyter an till NPM. I den nya organisationen finns inte längre någon styrelse, det externa inslaget i ledningen av organisationen har tagits bort och organisationen leds nu av en chef.

Formeringen av polisyrket har under perioden legat tydligt placerad i organisationens och politikens ansvarsområde. Det är regeringen som med stöd i utredningar har gett uppdrag till Rikspolisstyrelsen att reglera den utbildning och kunskapsbas som poliserna har och det är Rikspolisstyrelsen som har uppdragit åt de lokala och regionala polismyndigheterna att organisera arbetet så att det blir kostnadseffektivt med god kvalitet. Polisorganisationen centraliserades 2015 och därmed skulle man kunna

80 Pappinen Hillert 2014; Brante et al. 2015, s. 130ff.

81 Justitiedepartementet 2012.

82 Dir. 2015:29.

83 SOU 2016:39.

84 SOU 2012:13.

se en mycket strikt styrning där poliserna formas till det som staten vill och behöver. Samtidigt har politiska initiativ tagits till högskoleutbildning för att möjliggöra flexibla poliser som har självständig förmåga att göra bedömningar, urskilja problem och föreslå lösningar.

Riktigt polisarbete och styrning av praktiken

Polisens arbete baseras i första hand på polislagen.⁸⁵ Där stadgas att det till polisens uppgifter hör att förebygga och utreda brott, upprätthålla allmän ordning och säkerhet och bedriva preventivt arbete på dessa områden. Det ska göras genom spaning och utredning och genom att ge allmänheten skydd och upplysningar. Polisen är en tydlig ”gräsrotsbyråkrati” i så mening att de å ena sidan har en mycket tydlig instruktion för sitt arbete och å andra sidan är mycket tydliga i samhället och i allmänhetens medvetande. Den spänning som Michael Lipsky beskriver för gräsrotsbyråkrater, att finnas som en aktör i medborgarnas tjänst, men på organisationens uppdrag, är därför uppenbar.⁸⁶ Medborgarna har en betydande roll i bevakningen av hur polisen utövar sin diskretionära praktik och reaktionerna blir särskilt tydliga när polisen anses göra för lite, som att brott inte utreds och leder till fällande dom, eller att göra för mycket, som när polisen anses använda obefogat våld.

Polisens komplexa verksamhet kan också reduceras till berättelser om å ena sidan deras agerande i specifika situationer och å andra sidan till huruvida de följer lagar, regler och riktlinjer. Poliser har utvecklat diskurser där berättelser och handlingar är särkopplade och utvecklas var för sig.⁸⁷ Inom de yttre ramarna som preciserats av staten utvecklas en kultur inom yrkesgruppen som reglerar hur de enskilda poliserna agerar i de konkreta situationerna. Det är därför komplicerat att kortfattat beskriva polisens praktik. Polisforskarna Stefan Holgersson och Johannes Knutsson har visat att poliserna vid tiden kring 2010 ägnade en tredjedel av sin tid åt aktiviteter inne på polisstationen, en tredjedel i polisbil och den resterande tredjedelen

⁸⁵ Polislagen 1984:387.

⁸⁶ Lipsky 2010.

⁸⁷ Detta är inte på något sätt unikt för poliser, men blir lätt observerbart för den som får tillträde till polisens yrkeskultur, se till exempel Ekman 1999 som inför sin avhandling gjorde observationer av polisarbete. Möjligheten att komma polisarbetets praktik nära bygger på forskarens legitimitet, vilket för Ekman grundades i bland annat att han själv var polis.

var spridd på vitt skilda aktiviteter och platser.⁸⁸ Arbetet på polisstationen innebar till hälften inregistrering av information, och tiden i polisbil handlade i huvudsak om ”allmän bilövervakning”. Generellt dominerades polisens arbete av aktiviteter som inte kan kategoriseras som brottsrelaterade och mer än 90 procent var aktiviteter som inte innebar direkt tvångs- eller maktutövning. Uppgifter som handlade om informationsinhämtning och -överföring i olika former var betydligt mer frekventa.

Företagsekonomerna Anders Ivarsson Westerberg och Anders Forssell definierar administration som ”allt skapande och all insamling, bearbetning, sammanställning och avrapportering av information ...”.⁸⁹ Med en sådan definition är den absoluta merparten av polisarbete administration. Denna administrativa praktik går stick i stäv med polisens bild av ”riktigt polisarbete”. Det är i de dramatiska situationerna som polisen får ”utnyttja sin professionella kompetens, sin träning och utbildning, utrustning, fysik och maktmedel”.⁹⁰ En informant i Rolf Granér’s avhandling om polisens yrkeskultur säger:

Det är ju bara att konstatera att du har aldrig så många lediga patruller som när det är pågående inbrott eller biljakt. Då undrar man, vad kommer alla dom ifrån? Jag körde ut i radion ett ärende med en fyllerist innan, då var det ingen alls som var ledig. Pågående inbrott och biljakter, då är alla på hugget.⁹¹

Utöver administration och dramatiska insatser innebär polisarbete också i stor utsträckning service, såsom handräckning åt andra myndigheter och att hjälpa människor ute i samhället. Internationell forskning visar ofta att service i liten grad anses vara ”riktigt polisarbete”, medan studier i Sverige har visat att även service kan falla in under den beteckningen, under förutsättning bland annat att denna service sker utifrån den enskilda polisens bedömning.⁹²

Granér har identifierat tre typer av förutsättningar för att en yrkeskultur kan utvecklas bland patrullerande poliser och för att kontrollen av denna kultur är problematisk.⁹³ Först och främst är den konkreta praktiken alltför

⁸⁸ Holgersson & Knutsson 2012.

⁸⁹ Forssell & Ivarsson Westerberg 2014.

⁹⁰ Granér 2004, s. 116.

⁹¹ Granér 2004, s. 116.

⁹² Granér 2004.

⁹³ Granér 2004.

komplex och oförutsägbart för att regelverket ska kunna täcka in alla möjliga scenarion och därmed blir det inte möjligt att fullt ut kontrollera den. Detta skapar utrymme för en annan förutsättning inom yrkesgruppen, nämligen en stark intern sammanhållning med tydliga gränser i förhållande till omvärlden och ett välutvecklat internt normsystem med kollektivt förankrade referensramar, attityder och förhållningssätt. Som en tredje förutsättning finns inom gruppen en omfattande misstro gentemot ledningen av organisationen, vilket ytterligare begränsar möjligheterna till kontroll.

Granér beskriver två skilda sätt för poliserna att förhålla sig till sitt arbete och sin yrkesroll, det autonoma och det legalistiska perspektivet. Det legalistiska perspektivet, som relaterar till polisens uppdrag och regelverk, dominerar när poliser berättar för andra om sitt arbete, medan det autonoma förefaller dominera när forskare som är väl insatta i polisens verksamhet får möjlighet att observera praktiken. Det betyder att ”praktiskt polisarbete innebär att lösa en uppgift på bästa sätt, vilket inte behöver innebära att följa lagens bokstav”⁹⁴. I utbildningen av poliser ska statens sätt att se på problem och problemlösning överföras, alltså det legalistiska perspektivet. Ett perspektiv där lagen och dess politiska intentioner står över personliga värderingar och en icke-önskvärd yrkeskultur, det som för poliserna kallas ”kårande”, ett begrepp med negativ laddning. Spänningen mellan dessa förhållningssätt har varit en central fråga i studier av polisen. Det har bland annat visat sig att polisens syn på sitt arbete varierar utifrån vilken typ av utbildning de har fått. De som har större del av utbildningen förlagd till fältet är mer öppna för autonoma lösningar på problem,⁹⁵ medan de som haft större del förlagd till ”skola” får ett mer legalistiskt förhållningssätt.⁹⁶ Det antyder att akademiseringen av utbildningen snarare blir en del i styrningen av yrkesutövningen än en faktor som ökar den professionella autonomin.

Styrningen av yrkesgruppers praktik och diskrepanserna mellan regelverk och praktik är inte unika för poliser, men de blir särskilt påtagliga i och med att det rör en yrkesgrupp som explicit manifesterar statens makt över befolkningen. Åtskillnaden av polisens performativa och organisatoriska

⁹⁴ Ekman 1999, s. 160.

⁹⁵ En icke-legalistisk lösning kan falla under beteckningen ”ändamålet helgar medlen” och ge grund för en kultur där den relativa autonomin skapar utrymme för att utveckla en yrkesroll som är annorlunda än den av staten föreskrivna. En sådan utveckling kan innebära ”hårdföra poliser”, eller s.k. ”Dirty Harry”-poliser, se Fekjær, Petersson & Thomassen 2014.

⁹⁶ Fekjær, Petersson & Thomassen 2014.

aspekter kompliceras av den beskrivna situationen. De organisatoriska aspekterna av polisens arbete är lättillgängliga eftersom de återfinns i statliga och offentliga dokument, medan de performativa aspekterna är avsevärt svårare att fånga i en praktik där yrkesgruppen så tydligt särskiljer sin inre och sin yttre representation av sitt arbete.

Den följande presentationen och diskussionen fokuserar den organisatoriska, eller om man så vill den legalistiska aspekten av polisen som preprofession. Vilket i detta fall blir frågan om vad staten vill att polisen ska vara, men också i viss utsträckning hur polisens fackliga organisation, Polisförbundet, agerar i sin strävan att påverka styrningen av praktiken.

Förändrad arbetssituation

Antalet poliser var relativt stabilt kring 15 000 från mitten av 1980-talet till slutet av 1990-talet. 1998 var 78 procent poliser av samtliga anställda inom Polisen, medan motsvarande andel tio år tidigare var 72 procent. 40 procent av poliserna arbetade då som närpoliser. I en uppföljning av närpolisreformen framkom att den absoluta merparten av närpoliserna ansåg sig ha goda möjligheter att styra sitt arbete och att det gav dem ett ökat engagemang i sitt arbete.⁹⁷ Det finns en del uppgifter om polisens arbete som vittnar om den förändring av praktiken som skett och fortfarande sker under 2000-talet. Forssell och Ivarsson Westerberg har beskrivit hur det i polisorganisationen finns dels poliser med polisutbildning, dels ”civilanställda” som har annan utbildning och vars uppgifter till stor del består i administration – en administration som inte är polisspecifik och därför inte kräver polisutbildning. Andelen civilanställda ökade kraftigt från polisens förstatligande 1964 till början av 1990-talet, från 15 till 30 procent, varefter den varit relativt konstant fram till början av 2010-talet då den sjunkit något.⁹⁸

Polisens effektivitet har granskats i flera utredningar och efter att allmänheten kritiserat hanteringen av specifika händelser har polisorganisationens styrning och kontroll skärpts, vilket lett till en ökad byråkrati. Det finns studier av polisens arbete som visar att det är knappt en procent av polisens totala arbetstid som används till patrullering ute i samhället, men

⁹⁷ BRÅ 1999.

⁹⁸ Forssell & Ivarsson Westerberg 2014, s. 162f. Uppgifterna som presenteras i statistiken bygger på inrapporteringar av något varierande slag och på olika typer av kategoriseringar, vilket gör att trender kan urskiljas, men man ska tolka siffrorna med viss försiktighet.

det finns inga tidigare tidsstudier av polisarbete att jämföra med.⁹⁹ När polisens effektivitet har studerats har det visat sig att polisen ”förbättrat sina resultat” mellan 2006 och 2010. Det man då mätte var planlagt brottsförebyggande arbete, handläggningstider och allmänhetens förtroende för polisen.¹⁰⁰ Allmänhetens bild av polisen är att den är pålitlig, men ineffektiv och underbemannad, medan poliser själva ser sig som engagerade, lojala och ineffektiva.¹⁰¹ Uppfattningen av polisen som ineffektiv tycks därför vara etablerad, vilket öppnar för en ökad styrning i jakten på effektivitet.

Rikspolisstyrelsen verkade för ”en kunskapsbaserad nationell poliskår” och många styrdokument, policyer och handlingsplaner har författats. Under 2000-talet har flera arbetskoncept och verktyg lanserats, till exempel PUM, PNU och PUST.¹⁰² Dessa har tagits i bruk för att förbättra polisarbetet och göra det mer effektivt. Riksrevisionens studier av verksamheten har visat att dessa verktyg inte får genomslag i praktiken, vilket man tolkar som ett motstånd skapat bland annat av polisens organisationskultur.¹⁰³ Bo Wennström, professor i rättsvetenskap med stor erfarenhet av polisforskning, har beskrivit processen för polisens omorganisering och pekat på vad han ser som de centrala misstagen i den. Omorganiseringen har skett på initiativ av politiker och tjänstemän utifrån tanken att bättre kunna styra verksamheten. Managementkonsulter har anlitats för att skissera den nya organisationen och sprida grundtankarna med den. Men ingen har frågat poliserna som utför det direkta polisarbetet och de som format och drivit igenom den nya organisationen saknar kunskap om praktiskt polisarbete.¹⁰⁴ Det har lett till en förstärkning av det legitima perspektivet som styr förvaltningen av polisens organisation, och det autonoma perspektivet som styr polisernas praktik i polisarbetet har kommit på en mer undanskymd plats i omorganiseringen.

Polisens verksamhet har parallellt blivit allt snävare och mer fokuserad. Sedan tidigt 1990-tal har allt fler andra aktörer kommit in i det som tidigare varit polisarbete, och en arbetsdelning har skett. Privata vaktbolag och

99 Forssell & Ivarsson Westerberg 2014 hänvisar här till en studie genomförd av Rikspolisstyrelsen 2008.

100 Brå 2014b.

101 Kairos Future 2013.

102 PUM = polisens underrättelsemodell, PNU = polisens nationella utredningskoncept och PUST = polisens utredningsstöd.

103 Sundström 2013.

104 Wennström 2014.

ordningsvakter sköter idag en del uppgifter som tidigare var polisiära,¹⁰⁵ utredare och annan personal utan polisutbildning anställs för en del uppgifter och polisen har också börjat knyta till sig s.k. polisvolontärer. Ett försök med polisvolontärer inleddes i Stockholm 2003 i syfte att knyta samman polis och allmänhet. 2010 hade verksamheten permanentats och cirka 800 volontärer hade utbildats. Volontärerna tog över uppgifter som polisen inte hann med, som patrullering på nätter eller information till allmänhet.¹⁰⁶ Allmänhetens förtroende för volontärerna är inte lika högt som för poliserna, däremot är förtroendet för volontärer och ordningsvakter i samma nivå.¹⁰⁷ Ordningsvakterna har parallellt kommit att alltmer likna poliser. De har sedan 2012 nationellt enhetlig uniformering och de har befogenheter som medger batong och handfängsel, men också i vissa fall skjutvapen och hund.¹⁰⁸ Därtill finns regler om att Polisen vid behov kan förordna ordningsvakter att verka även på områden som normalt inte är deras.¹⁰⁹

Vidare har fristående organiseringar av frivilliga oavlönade utvecklats och tagit uppgifter som tidigare var polisiära, till exempel kvinnojourer och brottsofferjourer för stöd till personer som utsatts för brott och organisationen Missing People för eftersökning av försvunna personer. Medan de förstnämnda grupperna mer direkt tilldelas uppgifter från polisen är de senare organisationerna aktörer som utvecklats utanför polisen och som därefter förhandlat på olika sätt om hur samverkan med polisen ska organiseras.

Polisens verksamhet har således å ena sidan preciserats genom arbetsdelning till andra grupper, som ordningsvakter och ideella, å andra sidan utvidgats genom ökad administrativ börda och en ökad central styrning där poliser med erfarenhet från arbetets praktik inte haft inflytande.

105 Wennström 2014 skriver om detta, bland annat hur ABAB som statlig vaktorganisation började ta över uppgifter. Han ger också exempel på reaktioner från internationella besökare hos svenska polisen på den långtgående privatiseringen av polisiära uppgifter, till exempel att privata vaktbolag ansvarade för inpasseringskontroll på Rikspolisstyrelsen.

106 Ekström & Eksten 2010.

107 Doyle, Frogner & Andershed 2015.

108 Doyle, Frogner & Andershed 2015.

109 Lag (1980:578) om ordningsvakter m.m.

Polisförbundets strävanden

Yrkesidentiteten som polis utvecklas inte bara genom utbildningen och organisationens ramverk, utan framför allt i samspelet med kollegorna i praktiken.¹¹⁰ När poliserna i praktiken navigerar mellan ett legalistiskt och ett autonomt perspektiv utvecklar de en tudelad professionell identitet, dels i relation till kollegorna, dels i relation till organisationen. Polisförbundet driver fackliga frågor för poliser och däribland professionaliseringsfrågor, som att polisarbete ska utföras av poliser. Förbundet har en stark ställning som representant för poliserna genom att de har mycket stor andel anslutna till sin organisation. 95 procent av poliserna är medlemmar i Polisförbundet.¹¹¹ Förbundet har en egen tidning, *Polistidningen*, som ges ut parallellt med Polisens *Svensk Polis*.¹¹² Förbundets ordförande menar att Rikspolisstyrelsens förslag 2013 om en ökning av civilanställda inom Polisen ”på osakliga grunder presenterar en odefinierad yrkesgrupp som ges rätt att använda tvångsmedel”.¹¹³ Den frågan förs dock som en kamp inte bara mot styrande aktörer, utan även mot ett annat TCO-förbund, Fackförbundet ST¹¹⁴ som organiserar statstjänstemän generellt. De pekar bland annat på att samarbetet i praktiken fungerar utmärkt och lyfter fram argument som: ”Man kan fundera över vad Polisförbundets medlemmar tycker om att förbundet kränker deras arbetskamrater.”¹¹⁵

Såsom fackförbund driver Polisförbundet frågor om lön och arbetsmiljö. En tredjedel av poliserna, jämfört med cirka var tionde bland förvärvsarbetande generellt, upplevde 2015 att de inte hade möjlighet att framföra kritik eller synpunkter till ledningen utan rädsla för repressalier. Kritiska synpunkter om arbetsmetoder och målen för verksamheten ansågs av en klar majoritet kunna diskuteras med kollegor, men i relation till chefer såg

¹¹⁰ Lauritz & Hansson 2013.

¹¹¹ www.polisforbundet.se

¹¹² 2014 sade 500 poliser upp sin prenumeration på *Svensk Polis* i protest mot låga löner med motivet ”frigör hellre medel till löner”. *Polistidningen* 2014.

¹¹³ Polisförbundet 2013.

¹¹⁴ Fackförbundet ST ersatte genom namnbyte 1 januari 2004 det tidigare Statstjänstemannaförbundet.

¹¹⁵ I Fackförbundet ST:s publikation *Publikt* finns flera texter om civila utredare inom polisen. Här framkommer också kritik mot Polisförbundets försök att hålla arbetsområdet avgränsat till poliser. Se t.ex. Dahlin 2009 där citatet hämtats och länkar vidare därifrån.

man allt större svårigheter att lyfta sådana frågor ju högre chefer som är involverade.¹¹⁶

Frågor om polisutbildningen har alltid engagerat fackförbundet. När den borgerliga regeringen i budgetproposition 2006 lyfte fram möjligheten att förkorta polisutbildningen för att snabbt nå målet om 20 000 poliser reagerade Polisförbundet starkt. De risker man såg med en kortare utbildning var att det skulle bli mindre utrymme för ”mjukare ämnen, etik och reflektion”, men också att yrkets status skulle sjunka.¹¹⁷ Så länge utbildningen styrs av den egna organisationen finns också en risk för styrning, menar förbundet och syftar på en styrning som begränsar vilka källor och kunskaper som är möjliga i utbildningen. Som ett exempel på sådan styrning lyfte man fram att rikspolischefen 2007 stoppat användningen av en specifik bok i utbildningen, en bok skriven av en polis som disputerat.¹¹⁸

2006 gjorde Polisförbundet gemensam sak med Lärarförbundet och Vårdförbundet i ett seminarium om ”professioner i medborgarnas tjänst” under Almedalsveckan. Lärarförbundet och Polisförbundet gjorde då också forskningen till en tydlig professionsfråga och Polisförbundets ordförande sade: ”Vi äger inte vår yrkesroll eftersom vi själva inte får forska kring grunderna i polisarbetet.”¹¹⁹ Året därpå ordnade förbundet ett seminarium om polisforskning. Vid detta menade den inbjudne rikspolischefen att forskning kunde bedrivas inom många olika discipliner, medan förbundet drev frågan om forskning i direkt koppling till polisens verksamhet som garant för både utbildningens akademisering och polisarbetets kvalitetssäkring.¹²⁰ Yrkesförbundets strävan kan därför på flera sätt ses som en professionaliseringskamp, men sista ordet i frågan ligger hos staten, politikerna och polisorganisationen.

116 Exquiro Market Research 2015; *Polistidningen* 2015.

117 *Polistidningen* 2006b.

118 Boken var en förenklad omarbetning av en doktorsavhandling skriven av en polis och i *Polistidningen* 2007b lyfter förbundet fram problemet framför allt som ett problem med att en polis som disputerat inte respekteras av myndighetens företrädare, vilket skadar möjligheterna att utveckla polisforskning.

119 *Polistidningen* 2006a.

120 *Polistidningen* 2007a.

Polisvetenskap

Den polisiära världen skiljer sig från den akademiska och kommer alltid att göra det. Polisens uppgift är handfast, för att inte säga handgriplig. Den syftar till att ingripa och påverka konkreta och specifika situationer. Den akademiska världen handlar å andra sidan om att förstå och förklara.¹²¹

1991 utnämndes Leif G. W. Persson till Sveriges första professor i polisforskning med uppgift att leda en forskningsavdelning vid Rikspolisstyrelsen. Dock kom denna avdelning inte att etableras så som det var tänkt. Senare riktades stark kritik mot Persson. Även om hans djupa kunskap om polisverksamhet inte ifrågasattes, möttes hans vetenskapliga och akademiska meriter med mycket kritik.¹²² Konstruktionen att placera en professur på en statlig myndighet kritiserades från både akademiker och högre tjänstemän inom polisen. Från akademiskt håll menade man att det inte går att bedriva kritisk forskning som anställd i en myndighet, och att det blir andra krav för en sådan professur än de gängse i vetenskapssamhället. Från polisen menade man att det fanns risker med att en forskare skulle komma in i polisarbetet: han var ju inte polis, och det skulle kunna störa arbetet.

Under senare år har den svenska polisen delvis tagit upp den internationella frågan om "evidensbaserat polisarbete", men det har ännu inte satt några tydligare spår i verksamhet, policy, forskning eller debatt.¹²³ Den svenska forskning som bedrivits om och relaterats till polisens verksamhet har skett inom olika discipliner, inte sällan av personer med bakgrund som poliser. En del satsningar har gjorts från polisutbildningarna genom att finansiera forskarstudier för personer i den egna organisationen, dvs. antingen polisanställda eller anställda vid polisutbildningarna. Rikspolisstyrelsen har riktat kritik mot en del av den forskning som bedrivits, medan

121 Olsson 2013, s. 83. Citatet är hämtat från inledningen av ett kapitel om att förena den polisära och akademiska världen, skrivet av en lärare inom polisutbildningen som har sin kunskapsbas i praktiskt polisarbete.

122 Utsagorna från DN återges i *Polistidningen* 2007a.

123 2014 publicerades en rapport utifrån ett uppdrag från Polisen i Västra Götaland som mynnade ut i rekommendationer om evidensbaserat utredningsarbete, se Björk 2014.

Polisförbundet betonat forskningens betydelse och lämnat utrymme för presentationer av forskning och studentuppsatser i sin tidning.¹²⁴

2007 anordnades den första nordiska polisforskningskonferensen i Växjö, i anslutning till polisutbildningen. Ett nordiskt nätverk för polisforskning skapades och ett månatligt nyhetsbrev började ges ut.¹²⁵ Utifrån de lärosäten som bedriver polisutbildning har ett nätverk i polisforskning bildats. Linné-universitetet har intagit en frontposition i strävan efter att etablera ämnet polisvetenskap i Sverige. Därifrån har doktorandkurser i polisvetenskap initierats och drivits och man har betonat polisvetenskapen när egna anställda disputerat. 2014 startades tidskriften *Nordisk politiforskning* i samarbete mellan Linnéuniversitetet, Umeå universitet, danska polismyndigheter och Politihøgskolen i Oslo, som är ägare av tidskriften. I tidskriftens första nummer diskuteras situationen för nordisk polisforskning och det påpekas att det i huvudsak är i Norge och Sverige som forskningen bedrivs, men det finns många hot mot utvecklingen. Bland dem märks den nära kopplingen till polisorganisationens ledning och styrning, riskerna med att hindras göra observationsstudier och att ett växande fokus på "what works" kan komma att leda bort forskare från möjligheten att ställa grundläggande frågor om relationen mellan polisen och samhället.¹²⁶

Det finns således en strävan efter etablering av polisvetenskap som akademisk disciplin, dels från lärosäten, dels från yrkesorganisationen, Polisförbundet. Ämnet har börjat formeras på nordisk basis genom konferenser, tidskrift och forskarutbildningskurser, men Rikspolisstyrelsen har förhållit sig avvaktande, om än vagt positiv.¹²⁷ Och från politiskt håll har responsen inte heller varit tydlig. Utredningen 2008 om den framtida polisutbildningen

124 En särskilt laddad debatt har följt på Stefan Holgerssons avhandling i informationssystem-utveckling 2005: *Yrke: Polis – yrkeskunskap, motivation, IT-system och andra förutsättningar för polisarbete*. Även Holgerssons senare studier har mött kritik inom polisorganisationen, och Polisförbundet har drivit frågan om organisationens sätt att bemöta dels den kunskap som kommit fram, dels Holgersson som person. Holgersson har både utbildning och praktik som polis. Se t.ex. *Polistidningen* 2012.

125 Redaktören Rolf Granér var lektor vid polisutbildningen och har disputerat på en avhandling om polisens yrkeskultur, Granér 2004. Nyhetsbrevet skickas ut till prenumeranter.

126 Holmberg 2014.

127 Se t.ex. enkätsvar i SOU 2004:18 där Rikspolisstyrelsen uttalade "Myndigheten menar att det på sikt på grundval av polisforskningen bör utvecklas ett vetenskapligt ämne, som skulle kunna benämnas polisvetenskap eller polisiärt arbete och att detta är viktigt för utvecklingen av polisverksamheten", s. 201, men också argumenterade för att forskningsförsörjningen kunde ske genom BRÅ:s verksamhet om den utvecklades.

tog upp behovet av polisforskning för att skapa en bas för polisutbildningen som högskoleutbildning, bland annat utifrån argumentet att Sverige saknar den forskningsförankring som finns i många andra länder. I utredningen definieras polisforskning brett: ”Det kan omfatta flera olika typer av forskning inom flera olika vetenskapliga discipliner.”¹²⁸

Frågan om polisarbetets vetenskapliga grund diskuteras men något tydligt ställningstagande har inte gjorts, ämnet ”polisvetenskap” har inte fått bekräftelse som vetenskaplig disciplin och de krafter som verkar i diskussionen har ingen enhetlig bild av ämnets fokus och innehåll. Yrkesgruppens kognitiva bas kvarstår därmed i stor utsträckning som erfarenhetsbaserad och traderad i det kollegiala samarbetet. Den centrala frågan som diskuteras, utöver frågan om ämnet i sig, är om forskningsförankringen av polisers praktik och profession ska inbegripa även polisens roll i samhället och polisarbetets konsekvenser eller enbart frågor om hur arbetet utförs och bör utföras på bästa sätt.

Professionalisering av polisen?

Polisers självbild ligger tydligt i linje med Lipskys beskrivningar av gränsbyråkrater.¹²⁹ De har också en stark medvetenhet om att de befinner sig mellan medborgarna och myndigheten och positionerar sig i relation till de båda. Inom yrkesgruppen finns en hierarki som inte givet är densamma som den byråkratiska och formella hierarkin, utan som baseras på senioritet, dvs. erfarenhet i polisyrket.¹³⁰ Poliser socialiseras in i sin yrkesroll i huvudsak genom det praktiska arbetet och kollegorna de verkar tillsammans med där. Det finns strikta regleringar och styrningen är tydlig, ändå finns en parallell process i praktiken inom yrkesgruppen. Poliser betraktar sitt arbete såsom att det styrs av ”verkligheten”, dvs. i mötet med människor i samhället, medan polisorganisationen och staten strävar efter att styra polisernas praktik.¹³¹ Det finns spänningar och motsättningar på alla nivåer i organisa-

¹²⁸ SOU 2008:39, s. 146.

¹²⁹ Lipsky 2010.

¹³⁰ Ekman 1999, s. 168, beskriver det så här: ”Polispraktiken utmärks av normer om autonomi, pålitlighet, att ’ställa upp’, hierarki (här en tydlig senioritet), och normer om hur poliser ska förhålla sig till medborgare. Detta är de normer som poliser i huvudsak följer i sitt vardagliga arbete.”

¹³¹ Se t.ex. Ekman 1999.

tionen, där underordnade misstror överordnades förståelse för praktiken och överordnade misstror underordnades utövande av praktiken.¹³²

Polisen är en strikt styrd yrkesgrupp. Förutsättningarna för deras professionella utveckling ligger i stor utsträckning i händerna på staten och dess förlängning i polisorganisationen. Ändå finns en stark strävan hos polisen att upprätthålla en autonomi som innebär att få agera utifrån sin kunskap i specifika situationer i mötet med medborgarna. Man skulle kunna hävda att autonomi för polisen i det konkreta polisarbetet skapar en erfarenhetsbaserad och intuitiv förmåga att improvisera. Det skapar en expertis som också definierar yrkesgruppen i relation till andra. Det är ingen annan grupp som äger den kunskapen.¹³³

I polisens verksamhet blir konflikten extra tydlig mellan å ena sidan organisationens formalisering, mål- och resultatstyrning etc., och å andra sidan färdighetskunskaperna, autonomi, jurisdiktionen och förmågan att improvisera i det konkreta arbetet. I och med att polisverksamhet innebär att agera i emotionellt laddade situationer och ibland också får mycket uppmärksamhet från media och allmänhet kommer ljuset i högre utsträckning på poliser än på många andra yrkesgrupper.¹³⁴ Förmågan att bedöma och hantera situationer utvecklas genom erfarenhetsbaserad kunskap och skapar uttalanden som ”Vi äldre poliser har tryggheten i oss och arbetar därför ensamma”¹³⁵.

Slutdiskussion

I detta kapitel har utvecklingen beskrivits för tre professioner från tre olika generationer inom den sociala regleringens fält: den klassiska professionen jurist, välfärdsprofessionen socionom och preprofessionen polis. I utvecklingen kan vi för alla tre professionerna se tendenser till en ökad

¹³² Jämför Lipsky 2010.

¹³³ Jämför Alexius, Furusten & Werr (2012) som definierar expert som en som har förmågan att improvisera, vilket övertygar omvärlden. Expertens bakgrund, attityd och kroppsliga uttryck blir markörer för expertisen, vilket i relation till poliserna främst manifesteras i uniform, kroppshållning etc. Enligt författarna drivs experten att utvecklas genom en spänning mellan magkänsla och formalisering som går bortom modeller för kvalitetssäkring.

¹³⁴ Wennström (2014) beskriver utredningen av mordet på Olof Palme som ett klassiskt exempel på en sådan krock där länspolismästare Hans Holmér, ”skrivbordsmänniskan” som Wennström skriver, representerade organisationens byråkrati, men ledde det operativa arbetet.

¹³⁵ Ekman 1999, s. 91.

professionalisering. Arbetsuppgifterna preciseras, expertisen i arbetet styrks genom arbetsdelning och ökad vetenskapligt baserad kunskap. Trots det dominerar bilden av en ökad marknadisering och en ökad byråkratisering med administrativ styrning som förhindrar att praktiken styrs av professionerna. Professionerna på den sociala regleringens fält är starkt organisationsberoende och organisationerna är i sin tur mycket starkt präglade av byråkratiska styrformer med strikt statlig kontroll. Den relativa professionalisering som kan skönjas för professionerna på detta fält skuggas av den ökade administrativa bördan, ökade kontroll- och redovisningskrav och problematisk arbetsmiljö. Fältets organisationer möjliggör inte det professionella arbetet. Brante med flera har visat att professionella generellt menar att den ekonomiska styrningen av deras praktik har ökat. Särskilt tydligt är det bland de offentligt anställda. De menar också i högre utsträckning än de privatanställda att den byråkratiska och politiska styrningen ökat.¹³⁶ I studien framgår också att poliserna är en av de yrkesgrupper som menar att den ekonomiska styrningen i mycket stor utsträckning haft negativ påverkan på arbetets kvalitet. Jämte lärare är poliser också den grupp som tydligast ser att besparingar i deras verksamheter begränsar deras möjligheter att utföra sitt arbete.¹³⁷

Marknadens inflytande tar sig liknande uttryck för de tre grupperna. För juristernas del handlar det om att det är andra typer av juristarbete som är mer populära än de inom den offentliga sektorns myndigheter och domstolar. Inom den privata sektorn och företagen finns bättre utvecklings- och karriärmöjligheter för jurister och även möjlighet till högre lön. För socionomerna har marknadens inflytande också inverkan på möjliga anställningar, som exempel kan nämnas att antalet privata arbetsgivare och bemanningsföretag ökat kraftigt. För poliserna finns inte egentliga alternativa arbetsplatser till den statliga polisorganisationen, men de privata ordningsvakterna har tagit över en del arbetsuppgifter från polisen och den arbetsdelning som skett lämnar trots allt möjligheter för andra yrkesroller, om än inte som just polis. Marknadens ökande inflytande har gjort att de yrkesroller som erbjuds på den sociala regleringens fält inte är starka i konkurrensen.

Medan juristerna och socionomerna har alternativa arbetsområden,

¹³⁶ Brante et al. 2015.

¹³⁷ Brante et al. 2015, s. 180ff.

inom såväl den sociala regleringens fält som inom andra fält, är poliserna enbart knutna till detta fält. Poliserna har en stark och enad facklig organisation som inte bara driver frågor om arbetsmiljö och lön utan också om professionsutveckling. De har ännu inte fått igenom sina krav på högskoleutbildning och forskning, eller på ökad autonomi i arbetet, men de fortsätter föra kampen. I det är de mer samlade och tydligare än socionomerna och juristerna på detta fält. Ändå, trots att det finns en samlad facklig organisation som driver frågorna om utbildning och forskning, och det finns stöd i åtminstone vissa statliga organ, är idén om den högskoleutbildade, autonoma polisen med omfattande diskretion fortfarande just en idé. Polisutbildningen har förlängts, den har placerats allt närmare högskolemiljöerna och ämnet polisiärt arbete har etablerats på högskolorna. Men det är fortfarande Polisen, organisationen som anställer poliser, som styr och beställer utbildningen. Frågan är hur pass nära en professionalisering polisen är? Är polis, jämte militär, de yrkesgrupper som det är rimligt att anta att staten in i det längsta vill ha under sin kontroll?

Alla de tre yrkesgrupperna som diskuterats här på den sociala regleringens fält har idag mer av den traditionella ämbetsmannens karaktäristika än vad de framstår som professioner. För socionomerna finns en hel del forskningsstöd för deras praktik, men det finns också en stark statlig kunskapsstyrning. Åklagarna och poliserna har ett avsevärt svagare forskningsstöd för sin verksamhet. De professionaliseringsprocesser som trots allt kan skönjas på fältet handlar ändå snarare om ”kompetensutveckling” i den mening som Valerie Fournier beskrivit det, där ”kompetens” är något som arbetsgivaren och organisationen betraktar som goda meriter i arbetet.¹³⁸ I ett fält med starkt organisationsberoende professioner har den organisationsstyrda kompetensen högre värde än den autonoma professionaliteten.

Referenser

- Alexius, Susanna; Furusten, Staffan & Werr, Andreas (2012). *Expertsamhällets organisering: Okunskapens triumf?* Lund: Studentlitteratur.
- Anell, Stefan (2012). *Vilka sökande antas till och påbörjar polisutbildningen? En demografisk beskrivning av 1429 sökande till polisutbildningen hösten 2008*. En rapport från projektet Longitudinell validering av polisurvalet. Rapport nr 2. Stockholm: Rekryteringsmyndigheten.

¹³⁸ Fournier 1999.

- Beck, Ulrich (2000). *Risksamhället: På väg mot en annan modernitet*. Göteborg: Daidalos.
- Bergmark, Åke & Lundström, Tommy (2007). "Att studera rörliga mål: om villkoren för evidens och kunskapsproduktion i socialt arbete". *Socionomens forsknings-supplement* 27 (19), s. 4–16.
- Björk, Michael (2014). *Polisens brottsutredningar. Problem, förklaringar, utvägar*. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap, och Polismyndigheten i Västra Götaland.
- Bohlin, Ingemar & Sager, Morten (2011). "Inledning. Evidensbaserad praktik i praktiken". I: Bohlin, Ingemar & Sager, Morten (red.) *Evidensens många ansikten: Evidensbaserad praktik i praktiken*. Lund: Arkiv.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället: En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Brå, Brottsförebyggande rådet (1999). *Svensk polis i förändring. En granskning av närpolisreformen*. Juli 1999. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Brå, Brottsförebyggande rådet (2014a). *Utvecklingen för åtalsunderlåtelse under 2000-talet*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Brå, Brottsförebyggande rådet (2014b). *Varför gav fler poliser inte ökad person-upplysning?* Slutrapport i uppdraget "Satsningen på fler poliser". Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Dahlin, Ann (2009). "Poliser nobbar civila utredare". I: Fackförbundet ST. *Publikt*. <https://www.publikt.se/artikel/poliser-nobbar-civila-utredare-10662>, hämtad 181008.
- Ds 1996:11. *Rekrytering och grundutbildning av poliser*.
- Dir. 2015:29. *En förändrad polisutbildning*.
- Doyle, Maria; Frogner, Louise & Andershed, Henrik (2015). *Tryggare kan ingen vara?: människors trygghet i närvaro av poliser, ordningsvakter och polisvolontärer*. Stockholm: Rikspolischefens kansli, Polismyndigheten.
- Eckerberg, Dag (2003). "Rättssäkerheten urholkas". I: Fackförbundet ST. *Publikt*. <https://www.publikt.se/artikel/rattssakerheten-urholkas-2972>, hämtad 181008.
- Ekman, Gunnar (1999). *Från text till batong: Om poliser, busar och svennar*. Stockholm. Handelshögskolan.
- Ekström, Emma & Eksten, Anna (2010). *Volontärer inom polisen: Analys och rekommendationer*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Europaparlamentets och rådets direktiv 2005/36/EG av den 7 september 2005 om erkännande av yrkeskvalifikationer.
- Europaparlamentets och rådets direktiv 2013/55/EU av den 20 november 2013 om ändring av direktiv 2005/36/EG om erkännande av yrkeskvalifikationer.
- Evetts, Julia (2010). "Reconnecting professional occupations with professional organizations: Risks and opportunities". I: Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) *Sociology of professions: Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.

- Exquiro Market Research (2015). "Undersökning bland poliser".
Webbpublikation. <http://mb.cision.com/Public/3278/9302594/96ab96d866beb36c.pdf>, hämtad 181008.
- Fekjær, Silje Bringsrud; Petersson, Otto & Thomassen, Gunnar (2014). "From legalist to Dirty Harry: Police recruits' attitudes towards non-legalistic police practice". *European Journal of Criminology* 11 (6), s. 745-759.
- Fournier, Valerie (1999). "The appeal to 'professionalism' as a disciplinary mechanism". *The Sociological Review* August, s. 280-307.
- Forssell, Anders & Ivarsson Westerberg, Anders (2014). *Administrationssamhället*. 1:a uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Förordningen (1989:149) om bevakningsföretag m.m.
- Garland, David (2001). *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Granér, Rolf (2004). *Patrullerande polisens yrkeskultur*. Lund: Lunds universitet.
- Hasenfeld, Yeheskel (red.) (2010). *Human services as complex organizations*. Los Angeles: Sage.
- Heckscher, Sten (1992). "Fler i fängelse och längre straff – trendbrott i svensk kriminalpolitik?". *Svensk Juristtidning*, s. 121ff.
- Holgersson, Stefan (2005). *Yrke: polis: yrkeskunskap, motivation, IT-system och andra förutsättningar för polisarbete*. Linköping: Linköpings universitet.
- Holgersson, Stefan & Knutsson, Johannes (2012). *Vad gör egentligen polisen?* Rapport. Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för ekonomisk och industriell utveckling.
- Holmberg, Lars (2014). "Nordisk politiforskning – utfordringar og muligheder". *Nordisk politiforskning* 1 (1), s. 24-40.
- Hylland Eriksen, Thomas (2006). "Innledning. Tryggheten og dens motstandere." I: Eriksen, Thomas Hylland (red.) *Trygghet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Högskoleverket (2003). *Socialt arbete – en nationell genomlysning av ämnet*. Rapport 2003:16R. Stockholm: Högskoleverket.
- Johansson, Staffan; Dellgran, Peter & Höjer, Staffan (red.) (2015). *Människobehandlande organisationer: Villkor för ledning, styrning och professionellt välfärdsarbete*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Jusek (2010). *Jurist – utbildning, arbete och lön*. Stockholm: Jusek.
- Jusek (2013). *Juseks arbetsmarknadsundersökning*. Stockholm: Jusek.
- Jusek (2014). *Säkra kompetensförsörjningen i offentlig sektor*. Statistik. Stockholm: Jusek.
- Justitiedepartementet (2012). "Uppdrag till Rikspolisstyrelsen att utveckla polisens grundutbildning och att redovisa behovet av att personer med en annan utbildning än polisutbildning ska få utföra polisiära arbetsuppgifter som omfattar sådana uppgifter som idag endast får utföras av polisman." 121214.
- Kairos Future (2013). *Framtidens polis. En studie av Kairos Future på uppdrag av Polisförbundet om vad som krävs för en polis i världsklass till 2030*. Rapport.

- http://www.polisforbundet.se/om_oss/Rapport_Framtidens_Polis_2030.pdf, hämtad 20150408.
- Kriminalvården (2007). "Bättre ut". *Kriminalvårdens vision och värdegrund*. Norrköping: Kriminalvården.
- Landström, Lena (2005.) "Åklagarrollen". I: *Brottsoffer – ansvar och konsekvenser. Ett viktimologiskt forskningsseminarium i Umeå den 22 november 2005*. Umeå: Umeå universitet, Juridiska institutionen.
- Landström, Lena (2011). *Åklagaren som grindvakt: En rättsvetenskaplig studie av åklagarens befogenheter vid utredning och åtal av brott*. Umeå: Iustus Förlag AB.
- Lagen (1974:191) om bevakningsföretag.
- Lag (1980:578) om ordningsvakter m.m.
- Lag (2013:1146) om ändring i socialtjänstlagen (2001:453).
- Lauritz, Lars Erik & Hansson, Jonas (2013). "Lära är livet – att vara polis i en föränderlig värld". I: Eklund, Niklas & Landström, Lena (red.) *Polisen – verksamhet och arbete*. Malmö: Liber.
- Linder, Christofer (2016). *Objektivitet, självständighet och Quickhet. En uppsats om förtroendet för åklagarrollen och åklagarprofessionen*. Examensarbete. Lund: Lunds universitet, Juridiska fakulteten.
- Lipsky, Michael (2010). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. New York: Russell Sage Foundation.
- Migrationsverket (2018). *Beviljade uppehållstillstånd 1980–2017*. Tabell.
- Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten (2001). Stockholm: Socialstyrelsen.
- Olsson, Johan (2013). "Från självskydd till akademisk teori – Att förena den polisiära och akademiska världen". I: Eklund, Niklas & Landström, Lena (red.) *Polisen – verksamhet och arbete*. Malmö: Liber.
- Oscar I (1840). *Om straff och straffanstalter*. Stockholm.
- Pappinen Hillert, Anna (2014). *Polisstudent i akademiska skriftspråksvärldar: En studie av polisstudenters kritiska förhållningssätt i deras självständiga arbeten*. Magisteruppsats. Växjö/Kalmar: Linnéuniversitetet.
- Pettersson, Ulla (2014). "När marknaden tar över: Om socialtjänstens medverkan i samhällsplaneringen". I: Pettersson, Ulla (red.) *Tre decennier med socialtjänstlagen. Utopi, vision, verklighet*. Malmö: Gleerups.
- Polisförbundet, www.polisforbundet.se
- Polisförbundet (2013) *Rikspolisstyrelsens förslag om civila utredare strider mot rättssäkerheten*. Blogginlägg. <http://www.polisforbundet.se/blog/2013/02/28/rikspolisstyrelsens-forslag-om-civila-utredare-strider-mot-rattssakerheten/>, hämtad 170901.
- Polislag (1984:387).
- Polistidningen* (2006a). "Samtal om profession i Almedalen". 060823.
- Polistidningen* (2006b). "Ask vill inte låsa sig om polisutbildningen". 061030.
- Polistidningen* (2007a). "Polisforskning i kris". 070905.
- Polistidningen* (2007b). "RPS bannlyser kritisk forskning". 071206.

- Polistidningen* (2012). "RPS nobbade ny polisforskning". 120327.
- Polistidningen* (2014). "Säger upp Svensk Polis – för lönen skull". 140602.
- Polistidningen* (2015). "Bryt tystnadens destruktiva spiral". 150408.
- Power, Michael (1999). *The audit society: Rituals of verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Proposition 1981/82:41 om förundersökningsbegränsningar m.m.
- Proposition 1995/96:110. Riktlinjer för åklagarväsendets organisation.
- Proposition 2004/05:26. En ny åklagarorganisation.
- Rekryteringsmyndigheten (2019). *Polisrapport – antagningsprocess för sökande till polisutbildningen – skolstart VT-2019*. Pdf. Hämtad 190318.
- Riksåklagarens riktlinjer RÅR 2014:1.
- Rättegångsbalk (1942:740).
- Sahlin Lilja, Hanna (2018). "'Otrygghet' i politisk kommunikation – en begreppsliganalys och jämförelse av 1970- och 2010-talen". *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* 105 (2), s. 170–190.
- SCB (1996). *Tidigare folk- och bostadsräkningar 1960–1990 (FoB)*. <http://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/befolkning/befolkningens-storlek-och-forandringar/tidigare-folk-och-bostadsrakningar-1960-1990-fob/>. Hämtad 170901.
- SCB (2017). *Universitet och högskolor. Studenter och examinerade på grundnivå och avancerad nivå 2015/16*. Serie UF20 - Universitet och högskolor. Grundutbildning. Stockholm: Statistiska centralbyrån. <https://www.scb.se/publikation/31684>. Hämtad 190318.
- Scott, W. Richard (2014). *Institutions and organizations: Ideas, interests and identities*. Thousand Oaks, CA: SAGE.
- SKL (2011). *Brukarmedverkan. Ett nytt sätt att arbeta*. Stockholm: Sveriges kommuner och landsting.
- SOSFS 2014:7. *Socialstyrelsens föreskrifter om behörighet att utföra vissa arbetsuppgifter i socialtjänstens barn- och ungdomsvård*.
- Socialstyrelsen (2003). *Brukarmedverkan i socialtjänstens kunskapsutveckling*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2005). *Integration mellan forskning, utbildning och praktik ur ett brukarperspektiv*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2013). *Mot bättre vetande: Centrum för utvärdering av socialt arbete (CUS) och Institutet för utveckling av metoder i socialt arbete (IMS) 1992 till 2009*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialtjänstlagen (2001:453).
- SOU 1979:6. *Polisen, betänkande av 1975 års polisutredning*.
- SOU 1982:63. *Polislag – betänkande av 1981 års polisberedning*.
- SOU 1988:53. *Domarbanan – utbildning och meritvärdering*.
- SOU 1992:61. *Ett reformerat åklagarväsende*.
- SOU 1995:58 *Kompetens och kunskapsutveckling: om yrkesroller och arbetsfält inom socialtjänsten: delbetänkande Socialtjänstkommittén*.
- SOU 1995:86. *Dokumentation och socialtjänstregister*.

- SOU 2003:114. *Läget i rättsväsendet och förslag till fortsatta reformer inom brottsutredningsverksamheten m.m.*
- SOU 2004:18. *Brottsförebyggande kunskapsutveckling.*
- SOU 2006:100. *Ambition och ansvar. Nationell strategi för utveckling av samhällets insatser till personer med psykiska sjukdomar och funktionshinder.*
- SOU 2008:18. *Evidensbaserad praktik inom socialtjänsten – till nytta för brukaren.*
- SOU 2008:39. *Framtidens polisutbildning.*
- SOU 2011:35. *Bättre insatser vid missbruk och beroende.*
- SOU 2012:13. *En sammanhållen svensk polis.*
- SOU 2014:19. *Yrkeskvalifikationsdirektivet. Ett samlat genomförande.*
- SOU 2015:29. *En förändrad polisutbildning.*
- SOU 2016:39. *Polis i framtiden – polisutbildningen som högskoleutbildning.*
- SOU 2018:38. *Styra och leda med tillit. Forskning och praktik.*
- Sundström, Eva (2013). "Polisen i förändring – om hälsa och ledarskap i en föränderlig organisation". I: Eklund, Niklas & Landström, Lena (red.) *Polisen – verksamhet och arbete*. Malmö: Liber.
- Svensson, Kerstin & Åström, Karsten (2013). "The field of social regulation: How the state creates a profession". *Professions & Professionalism* 3 (2), s. 1–13.
- Svensson, Kerstin & Åström, Karsten (2018). "Den sociala regleringens fält". I: Brante, Thomas; Svensson, Kerstin & Svensson, Lennart G. (red.) *Det professionella landskapets framväxt*, s. 209–260.
- Svensson, Kerstin (2016). "Tryggheten, samhället och professionerna". I: Dahlstrand, Karl (red.) *Festskrift till Karsten Åström*. Lund: Juristförlaget i Lund.
- Svensson, Kerstin (2017). "Frivilligt socialt arbete i det offentligas gränsland – gode män, övervakare, kontakt- och stödpersoner". I: Linde, Stig & Scaramuzzino, Roberto (red.) *Socialt arbete i civilsamhället: aktörer, former och funktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Tops, Dolf & Sunesson, Sune (red.) (2006a). *KUBAS: Erfarenheter från ett samarbetsprojekt mellan socialtjänsten i Helsingborg och Socialhögskolan i Lund/Campus Helsingborg*. Lund: Socialhögskolan.
- Tops, Dolf & Sunesson, Sune (red.) (2006b). *Att forska om och i praktiken*. Lund: Socialhögskolan.
- Träskman, Per Ole (2009). "Om åklagare och åtalspliktens utformning i de nordiska länderna". *Nordisk tidskrift för Kriminalvidenskab* 96 (2), s. 113–143.
- UHR (2019) *Söka antagningsstatistik*. Webb sida. <https://www.uhr.se/studier-och-antagning/Antagningsstatistik/soka-antagningsstatistik/> Hämtad 190318.
- Wennström, Bo (2014). *Svensk polis. Pusselbiten som inte passar in*. Stockholm: Jure.
- Wersäll, Fredrik (2014). "En offensiv Högsta domstol. Några reflektioner kring HD:s rättsbildning". *Svensk juristtidning* (1), s. 1–8.
- Åklagarförordning 2004:1265.
- Åklagarinstruktion 1964:739.

PSYKOSOCIALA INTEGRATIONENS FÄLT I NUTID

LENNART G. SVENSSON OCH EVA JOHNSON

Människors integration i samhället har historiskt alltmer blivit en uppgift för vissa yrken inom utbildning, hälsa och rättsväsende. Yrken har tagits i anspråk av stat och myndigheter och getts utbildning och befogenheter som ibland gjort dem till professioner. Detta kapitel rör psykosocial integration, och studien fokuserar den psykosociala rådgivningens och psykoterapins utveckling och professionalisering i nutid. På detta fält finns en rad klassiska professioner som präster och psykiatrer, nya välfärdspprofessioner som psykologer och kuratorer, familjerådgivare, behandlingsassistenter eller socialpedagoger jämte coacher, som ett exempel på en ny preprofession. I detta kapitel avgränsar vi oss till yrkena psykiater, psykolog, kurator, coach och psykoterapeut. Kapitlet utmynnar i slutsatser om ideologiers betydelse i strider om vetenskapliga frågor, om yrkenas organisatoriska, och i synnerhet statliga, underordning, psykoterapiernas större enhetlighet och vetenskaplighet samt det samarbete som utmärker yrkena på fältet.

En central och gemensam uppgift och metod på detta fält är samtal med patienter och klienter i terapi eller rådgivning. En ny och revolutionerande grund för sådana samtal uppstod med psykoanalysen för drygt ett sekel sedan. Den innebar en människosyn och en metod – det terapeutiska samtalet – som har varit dominerande och som aktörer på och runt detta fält har behövt förhålla sig till. En tes i detta kapitel är att denna psykoanalytiska grund försvagats på senare år efter flera decenniers hegemoni. Detta utgör ett viktigt tema i studiet av hur yrkena på fältet utvecklats från mitten av 1980-talet var för sig och i relation till varandra och till annan omgivning, särskilt nationell hälsopolitik och myndigheter.

Dessa yrken ingår i det fält som har kallats psy-komplexet.¹ Här betonas metoder för konstruktion av jaget med psykosocial rådgivning och terapi.² På Psykologiguidens hemsida ges följande definition: ”Den samling av institutioner, yrken, föreningar, sammanslutningar, tidskrifter, testförlag etc. som påverkar människors vardag i olika avseenden, till exempel i barn-uppfostran, skola, arbetsliv, i hälsofrågor och syn på psykiska störningar och sätt att behandla sådana.”³ Detta komplex utgör en väsentlig del av fältet psykosocial integration angående mental hälsa och mänsklig anpassning i relation till uppfattningar om normalitet. Historiskt har just psykoterapier haft en central betydelse för dessa yrkens professionalisering i termer av jurisdiktion, avgränsningar, stängningar och maktförhållanden sinsemellan och till andra yrken. Fältet utgör en del av och ingår i s.k. människobehandlande organisationer som man har gemensamt med fälten för utbildning, medicin och social reglering.⁴

Avgränsningen till det medicinska fältet främst inom psykiatrin sker med inriktning på diagnoser med psykogenes skilt från organisk genes samt med psykoteraeutiska, psykologiska och sociala behandlingsmetoder skilt från medicinska, biologiska, fysiologiska och farmakologiska. Avgränsningen från regleringsfältet sker inom socialt arbete och juridik med behandling på frivillig grund skilt från kontroll och reglering under tvång. Men någon fullständig avgränsning är inte möjlig. De tre fälten går delvis in i och överlappar varandra. Psykologer, terapeuter och kuratorer är oftast anställda på hälsofältet. Det psykosociala fältet visar därmed att det kan vara angeläget att skilja dess institutioner, organisationer och regleringar från den utbildning och kompetens som yrkesutövarna har och tillämpar inom flera olika institutioner och organisationer: institutionellt tillämpningsfält skilt från kunskaps- och kompetensfält.

Fältet regleras rättsligt närmast av hälso- och sjukvårdslagen samt socialtjänstlagen. Det betyder att Socialstyrelsen är den myndighet som utfärdar anvisningar och där Inspektionen för vård och omsorg (IVO) numera utövar tillsyn av arbetet i arbetsorganisationerna. Socialstyrelsen utfärdar också

1 Foucault 1973; Ingleby 1983; Rose 1990.

2 Pilgrim & Rogers 1999, s. 105, identifierar två slags diskurser: dels den psykoteraeutiska, dels den (äldre) avskiljande fysiska behandlingen.

3 Psykologiguiden.se. Nätbaserat psykologiskt lexikon i anslutning till Psykologförbundet och *Psykologtidningen*.

4 Hasenfeld 1983; Johansson, Dellgran & Höjer 2015.

legitimationer för psykiatrer, psykologer och psykoterapeuter enligt lag (1998:531) om yrkesverksamhet på hälso- och sjukvårdsområdet, medan Högskoleverket står för deras utbildningar och dess kvalitet. Verksamheterna förekommer och regleras på både statlig, regional och kommunal nivå.

Begreppet psykosocial refererar till såväl psykologiska som sociala eller samhälleliga förhållanden. Termen förekommer i sammansättningar som psykosociala faktorer, psykosocial behandling, psykosociala frågor, psykosocial miljö och psykosocial utveckling.⁵ Social integration handlar i vid bemärkelse om att föra in nya medlemmar i sociala sammanhang med hjälp av föräldrar, kamratgrupper, skolor, kyrkor, media, arbetsplatser, hälsoinstitutioner eller andra samhällsinstitutioner. Det kan också handla om att återföra s.k. avvikare till sina sammanhang som familjer, skolor och arbetsplatser. Psykosocial integration innebär här en återanpassning av individer som lider av psykisk ohälsa eller har fått en psykisk diagnos. Det rör även en rad olika förebyggande åtgärder och insatser via psykosocial rådgivning – allt med betoning på salutogenes snarare än patogenes. Detta utgår från en vidare definition av psykisk hälsa ursprungligen från Världshälsoorganisationen (WHO):

tillstånd med mentalt välbefinnande där varje individ kan förverkliga de egna möjligheterna, kan klara av vanliga påfrestningar, kan bidra till det samhälle hon eller han lever i. Psykisk hälsa innefattar således mer än frånvaro av psykisk sjukdom.⁶

I den betydelsen omfattar fältet även psykosocial rådgivning, handledning och en rad olika slags terapiformer på en huvudsakligen privat marknad med i synnerhet coacher som en växande preprofession. Terapi och rådgivning kan sakna direkta hälsomål och röra livsproblem alltifrån mer existentiella i psykoanalytisk terapi till rent praktiska ting i samtal med en kurator eller en coach.⁷ Det är dessa samhälleliga värden som ligger till grund för fältet och dess institutioner och yrken.

⁵ Psykologiguiden.se, hämtad 150407.

⁶ Se t.ex. Folkhälsomyndigheten, <https://www.folkhalsomyndigheten.se/livsvillkor-levnads-vanor/psykisk-halsa-och-suicidprevention/psykisk-halsa/begrepp-psykisk-halsa/> (2019-03-13).

⁷ Rådgivning är ett ”brett” begrepp som kan inkludera alltifrån specifika råd om finansiella investeringar till enklare råd, som till vilken myndighet en person ska vända sig, eller en mer psykosocialt inriktad intervention som vi här benämner psykosocial rådgivning. Rådgivningsbyråer av olika slag erbjuder oftast olika typer av rådgivning.

Begreppet integration refererar allmänt till social ordning i samhället. Den sker vanligen som socialisation och återförande av individer till en viss ordning och upprätthålls av flera olika institutioner och aktörer som kyrka, skola, polis, hälsovård, psykvård och rådgivning. Här använder vi integration i en snävare betydelse som har att göra med att återföra individer till psykisk hälsa och att skapa förutsättningar för deras potential att utvecklas som människor. I professionernas värld ser vi störningar av den sociala ordningen som effekter av olika typer av avvikande beteende. Detta betraktas som avsteg från normaliteten och antar två huvudsakliga former: kriminalitet och mental störning. Det professionella arbetet är på motsvarande sätt delat i två fält som vi kallar social reglering respektive psykosocial integration.

Begreppen social reglering och psykosocial integration beskriver två olika förhållningssätt och tillvägagångssätt för att återställa social ordning. Social reglering handlar främst om kontroll och disciplinering via tvång, straff och särskiljande. Statens monopol på våld är manifesterat på fältet social reglering av polis, fängelser, domstolar, domare och advokater, och även socionomer kontrollerar avvikelse genom sanktioner eller hot om sanktioner och repression. Vad som definierar den sociala regleringens fält är att yrkesutövare där äger rätt att med lagar och förordningar utöva våld, antingen fysiskt och direkt eller mera symboliskt genom olika former av tvångsmedel för att skapa trygghet i samhället som ett övergripande värde. Ofta bedrivs deras verksamhet i termer av att ge stöd. Men stöd och kontroll är sammanflätade, och samma handling kan få den ena eller den andra upplevda effekten. Psykosocial integration betyder att genom olika typer av terapier och psykosocial rådgivning återanpassa individers verklighetsuppfattning och beteende till det konforma och normala samt att skapa potential för att förändras och utvecklas.

Vår historiska studie av fältet psykosocial integration visade sammanfattningsvis tre viktiga strukturella förhållanden som gynnade framväxten.⁸ För *det första* definierades personliga problem enligt nya idéer om subjektivitet och individualism, utvecklade genom psykoanalysen och den mentalhygieniska rörelsen. För *det andra* tog välfärdsstatliga institutioner över och omformade funktioner i den privata sfären, vilket erbjöd en efterfrågan och en arbetsmarknad för professionella. För *det tredje* kom fältet att karaktäri-

⁸ Johnsson & Svensson 2019.

seras av främst samarbete, ofta i arbetslag, men också med återkommande konkurrens om jurisdiktion mellan den klassiska professionen psykiatrer, den nya välfärdsprofessionen socionomer jämte den nya välfärdsprofessionen psykologer med sina framgångsrika klassiska professionella ambitioner. Fältet uppstod genom en ny kognitiv bas (den psykoanalytiska och psyko-terapeutiska som blev omdiskuterad och kontroversiell) och genom nya sociala villkor och ramar som fastställdes av välfärdsstaten och genom de tre yrkena i fråga och deras utbildningar, kognitiva baser och organiseringar. *Professionellt* kan fältet sägas vara från 1980-talet. Då fick den dynamiska psykiatrin större plats i psykiatrisk utbildning med nya läroböcker i ämnet. Den biologiska inriktningen stärktes med forskning inom neuropsykiatri, vilket återspeglades internationellt i DSM-manualen (*Diagnostic and statistical manual of mental disorders*).⁹ Denna specialitet blev också starkare inom psykologin. Psykologisk behandling blev ett accepterat begrepp. Psykiatri och psykologi närmade sig därmed varandra. Samtidigt dominerade den psykodynamiska inriktningen med sitt psykoanalytiska arv starkt inom psykoterapin, vilket fjärmade många psykologer och psykiatrer från varandra.

Ökad efterfrågan på ett fält med oklara gränser

Psykisk ohälsa är en av de vanligaste orsakerna till att arbetsföra personer ställs utanför arbetsmarknaden.¹⁰ Psykiska sjukdomar omfattar cirka 40 procent av de samlade sjukförsäkringskostnaderna. Större delen av dem som sjukskrivs med någon diagnos i psykisk ohälsa, cirka 90 procent, har vad som kallas mental störning.¹¹ Under senare år har andelen med psykiska sjukdomar ökat starkt, och den fortsätter att öka. Psykisk ohälsa

9 American Psychiatric Association 1994; Psykologiguiden.se; Brante 2006.

10 Socialstyrelsen, *Nationell utvärdering* 2013. Det är just yrkesutövare inom detta fält som visar ökad risk för sjukskrivning med psykisk diagnos, som präster och psykologer jämte andra yrken med nära klient-, patient- och elevkontakter som socialsekreterare, behandlingsassistenter och förskollärare (Socialförsäkringsrapport 2014:4, s. 32). Vissa vårdcentraler rapporterar en mycket stark ökning av unga patienter som söker för psykiska besvär, enligt våra informanter. Socialstyrelsen rapporterar detsamma, pressmeddelande 13 december 2017.

11 Common mental disorder (CMD), vilket omfattar depression, ångestsyndrom, fobier och posttraumatiskt stressyndrom (PTSD) (*Psykisk ohälsa, arbetsliv och sjukfrånvaro. En kunskapsöversikt*. Sthlm: FORTE 2015).

och psykiska diagnoser har ökat särskilt mycket bland barn och unga.¹² Efterfrågan av tjänster på fältet ökar alltså samtidigt som de aktuella yrkena blir mer engagerade och involverade på hälsofältet i den allmänna tendensen att diagnosticera och hälsodefiniera alltmer av mänskligt liv.¹³

Psykologer och socionomer blev tidigt föremål för nya styrformer som i slutet av 1980-talet kallades köpa-sälja. Privatisering och marknadsivering har sedan delvis löst upp gränserna mellan offentlig och privat sektor. Evidenskraven och den vetenskapliga anknytningen har stärkts avsevärt. Man arbetar ofta i team och i nära relationer med andra yrken i andra organisationer. Professionellas beroende av organisationer är starkt, som visas i en enkät från 2010.¹⁴ Där skattar de ändå sin autonomi, liksom hörsamhet från klienter, kollegor och chefer, som stark och visar därmed en hög grad av professionalitet. De vetenskapliga anspråken varierar mera – störst anspråk gör psykologer och psykiatrer i likhet med övriga läkare på hälsofältet. Det psykosociala fältet är starkt dominerat av kvinnliga yrkesutövare, och lönerna är lägre och mer varierande än på andra fält.

När den sektoriserade psykiatrin etablerades från 1995 fördes merparten av psykologerna där över från den slutna till den öppna vården, vilket skapade ett underskott på psykologer inom psykiatrin. Efterfrågan på psykologer inom den öppna sjukvården, inklusive vårdcentraler, har sedan varit en återkommande fråga för psykologer och utredare.¹⁵ Psykologer och psykoterapeuter har legitimation och skyddad yrkestitel enligt lag (1998:531) om yrkesverksamhet på hälso- och sjukvårdsområdet. Samtidigt saknas skydd för patienter med psykisk ohälsa mot aktörer, som kallar sig terapeuter av olika slag, utan adekvat utbildning på en fri marknad, vilket är återkommande omdiskuterat särskilt i Sveriges Psykologförbund. Där menar man också att titelskyddet bör utökas så att alla som kallar sig psykoterapeuter

12 "Därför ökar psykisk ohälsa bland unga". Folkhälsomyndigheten, <https://www.folkhalso-myndigheten.se/livsvillkor-levnadsvanor/psykisk-halsa-och-suicidprevention/darfor-okar-psykisk-ohalsa-bland-unga/> (2019-03-13).

13 Reeder 2010, s. 17ff.; Svenaeus 2013; I en Sifo-undersökning mars 2011 framgick att mer än var fjärde svensk (26 procent) har gått i terapi, var tredje kvinna och var femte man (Dahlström 2014, s. 46). Vanligaste anledningen till att man går till psykolog var enligt undersökningen "Utmattningssyndrom eller jobbelaterade problem" (30 procent). Sedan var de vanligaste orsakerna följande: depression (28 procent), kris eller sorg (23 procent), problem i familjen (20 procent) och ångest, oro eller fobi (16 procent).

14 Brante et al. 2015, kap. 5, 7 och 9.

15 *Psykologtidningens* ledare 8/2012, s. 3; DN Debatt 160715.

skall vara legitimerade – oavsett om det gäller vård, behandling, information eller rådgivning.¹⁶

Inom friskvård och företagshälsovård förekommer diverse terapiformer som utgör gränsområden, och som ifrågasatts av aktörer på det psykosociala fältet. Det kan röra sig om zonterapi, kinesiologi, hydroterapi, homeopati eller rosentherapi, som kan ha pseudovetenskaplig karaktär.¹⁷ Detsamma gäller somatisk ohälsa, där det finns en ännu större marknad av alternativ medicin och utbud av produkter och tjänster som inte är kontrollerade eller reglerade och som därmed ligger utanför de professionella fälten men ändå utgör konkurrens och utmaningar.

Fältet innehåller två verksamheter eller praktiker som utvecklades parallellt under 1900-talet, nämligen psykoterapi respektive psykosocial rådgivning. Psykoterapi har varit ett återkommande konfliktområde mellan främst psykiatrer och psykologer. Den psykosociala rådgivningen har varit en huvudsaklig uppgift för kuratorer, som under senare år fått konkurrens och kompletterats av olika slags coacher vilka framträder som en ny preprofession på fältet.

Verksamheter med psykoterapi och psykosocial rådgivning

Psykoterapi förekommer och erbjuds inom landstingskommunal sjukvård, och där främst inom eller i nära anslutning till såväl slutna som öppna psykiatriska mottagningar och kliniker samt via vårdcentraler. Psykoterapi erbjuds vidare och huvudsakligen av privata institut och enskilda privatpraktiserande terapeuter och psykologer samt i vissa stiftelser. Psykoterapi erbjuds också på internet som självverksamhet efter psykologbedömning. Psykoterapi förekommer i en rad olika former. Vårdguiden nämner psykodynamisk terapi (inklusive psykoanalys) och kognitiv beteendeterapi samt andra former som gruppterapi, familjeterapi, existentiell terapi, interpersonell psykoterapi och skapande terapiformer. Om dessa former har det stått strider både inom och mellan yrkena, liksom mellan praktiker och huvudmän. I regler för legitimation som psykoterapeut fanns tidigare en sådan uppräknings av godkända former. Psykoterapistiftelsen har gett en

¹⁶ *Psykologtidningen* 3/2011, s. 11, 7/2014, s. 17.

¹⁷ DN Debatt 150405.

översikt av olika psykoterapier.¹⁸ Psykoterapier har efter hand förts in i och underordnats hälso- och sjukvården och dess hälsomål. Detta skiljer sig särskilt från psykoanalytisk psykoterapi, som snarare har personlig utveckling och emancipation som sina främsta mål.

Psykosocial rådgivning är oftast mera riktad till vissa behov eller problem och till mer avgränsade grupper som migranter, familjer, ungdomar, individer med beroenden och missbruk osv. Det kan röra sig om psykoterapi-liknande verksamhet inom och utanför sjukvården, utan tydliga hälsomål. Förutom i landstingskommunal och kommunal regi (både inom hälsovård och socialtjänst) förekommer psykosocial rådgivning i en rad ideella och frivilliga organisationer och föreningar jämte kyrkor och andra icke-offentliga organisationer. Jourverksamheter utgör här viktiga delar. Svenska kyrkan erbjuder till exempel jourhavande präst, själavård, familjerådgivning samt stödsamtal för människor i sorg eller livskris eller utsatta för sexuella övergrepp.¹⁹ Psykosocial rådgivning har sedan slutet av 1950-talet varit ett inslag på radio och senare också i dagstidningar och tidskrifter. På internet erbjuds också terapi och rådgivning vid psykisk ohälsa av en rad olika anordnare.²⁰ Det anglosaxiska begreppet *counselling* används ibland i svensk psykoterapeutisk kontext och betyder då inte rådgivning utan någon form av terapi.²¹

Psykiater

Psykiater är en legitimerad läkare som efter sin grundutbildning på läkarprogrammet på fem och ett halvt år har genomgått specialistutbildning i psykiatri under minst fem år efter den tvååriga allmäntjänstgöringen, vilket innebär läkartjänstgöring under handledning och med kompletterande teoretisk utbildning inom specialiteten. Inom specialistutbildningen ingår en obligatorisk psykoterapeutisk kurs (motsvarar steg 1-utbildning). En psykiater arbetar med diagnostik och behandling av psykiska sjukdomar och ingår huvudsakligen i det medicinska fältet. Några har vidareutbildning i psykoterapi och kan arbeta inom institutioner som snarare hör till det psykosociala fältet. Psykiatrer ingår i Läkarförbundet och i specialistföreningen Svenska psykiatriska föreningen som har Tidskriften Svensk

¹⁸ Psykoterapistiftelsen 2012.

¹⁹ www.svenskakyrkan.se, hämtad 150407.

²⁰ Andersson & Carlbring 2013; Andersen & Svensson 2013.

²¹ Saaed Al-Roubaiy 2012.

psykiatri samt i Barn- och ungdomspsykiatriska föreningen och i Rättspsykiatriska föreningen.

Den svenska psykiatrin har tecknats i fyra perioder.²² Den gamla psykiatrin hade rötter i 1930-talets Fattigsverige. De stora statliga sjukskhusen tillhandahöll långdragna fysiska behandlingar riktade mot de tunga psykoserna.²³ Hibernall som första psykofarmaka på 1950-talet skapade förutsättningar för en andra period från 1960. Där frodades en biologisk optimism med stark forskning, och en rad preparat togs efter hand i bruk, till exempel SSIR (*selective serotonin reuptake inhibitors*).²⁴ Utvecklingen av psykofarmaka på 1950-talet och 1980-talet innebar helt andra behandlingsformer som både kvalitativt och kvantitativt kraftigt stärkte psykiaternas jurisdiktion. Samtidigt gjorde det möjligt att avveckla den omfattande slutenvården och föra över resurser till mindre slutenvårdskliniker jämte öppenvård. Detta skedde med en socialt och samhällsorienterad ideologi som stärkte terapiernas ställning och splittrade psykiaterkåren under cirka två decennier. Psykoanalysen och psykodynamiken spelade därvid stor roll. Här fanns starka företrädare som författade läroböcker med stort inflytande.²⁵ Enstaka psykiatrer vidareutbildade sig i psykoterapi och var verksamma som detta och som handledare. För samtliga gäller dock sedan 1986 kortare obligatorisk utbildning i psykoterapi.²⁶

Ny organisation av psykiatrin

Under 1980-talet skedde utbyggnaden av den sektoriserade psykiatrin, till vilken också andra enheter inom hälso- och sjukvården och socialtjänsten kopplades. Intentionen var att skapa sammanhållna enheter som skulle ansvara för all vård inom ett geografiskt avgränsat område, dvs. både psykiatrisk vård och primärvård samt socialtjänst. Från 1975 till 1985 omorganiserades då stora delar av den psykiatriska vården i landet. I december 1986 hade i princip alla landsting genomfört en geografisk uppdelning.²⁷ Psykologer, kuratorer och sjuksköterskor inkluderades i team och

22 Karin Johannisson citerad i Jersild 2015, s. 77f.

23 Detta har skildrats i många sammanhang, t.ex. i Jersild 2015 och Johannisson 2015.

24 Carlberg 2008.

25 Till exempel Johan Cullberg, 1984, med påföljande nya upplagor till 1999.

26 Berg 1998.

27 Markström 2003.

behandlingsarbete. Psykoanalysen fick därmed ett större inflytande och skapade korsdrag ”mellan den gamla deterministiska psykiatrin och den nya dynamiska”.²⁸ Därmed etablerades en tredje period med nedläggningen av de stora sjukhusen samtidigt som biologismen kritiserades starkt utifrån psykoanalys och psykoterapi i andra yrken och från nya håll som till exempel antipsykiatrin.²⁹

I och med den s.k. Dagmarreformen 1985 infördes krav på att privatpraktiserande psykiatrer måste ansöka om tillstånd från landstinget, vilket medförde begränsad etablering för att bedriva den längre psykodynamiska psykoterapi.³⁰ Konkret innebar detta att kostnader för psykoterapi inte subventionerades av landstinget, vilket innebar att det blev en mycket dyrbar behandling för patienten. Samtidigt med sektoriseringen infördes den nya socialtjänstlagen januari 1982. Den innebar bland annat att socialtjänstens område utökades och kom att omfatta även välfärden för människor med psykiska problem genom stöd för sysselsättning och boende. De arbetsmetoder som växte fram i öppenvården byggde till stor del på enskilda samtal med prioritering av insiktsorienterad psykoterapi, medan arbetet ute i kommunerna och i patientens hem fick låg prioritet.³¹ I början av 1990-talet var sektoriseringen genomförd och vårdplatserna på mentalsjukhusen minskade ytterligare.³² Den s.k. ädelreformen trädde i kraft den 1 januari 1991 och innebar att kommunerna tog över ansvaret för viss vård av alla somatiskt sjuka och handikappade. Psykiatriutredningen³³ presenterade sitt slutbetänkande i *Valfrihet och välfärd* 1992, där det klargjordes att socialtjänstens ansvar även omfattade människor med psykiska funktionshinder.

Socialtjänstens uppgift är att tillhandahålla samhällsstöd och att möta behov av boende, sysselsättning och ett aktivt vardagsliv och därigenom skapa förutsättningar för en integrering i samhället. Den psykiatriska vårdens uppgift är att utveckla adekvata behandlingsmetoder, behandla svåra störningar och förebygga psykisk ohälsa. Samtidigt poängterades starkt att kommun och landsting måste samverka och stödja varandra för att uppnå psykiatri-

²⁸ Jersild 2015, s. 35.

²⁹ Cooper 1967.

³⁰ Johansson 2009, s. 518; Motion till riksdagen av Jan-Erik Wikström (fp) med anledning av regeringens proposition 1985/86:167.

³¹ Bülow 2004.

³² Markström 2003.

³³ SOU 1992:4; Markström 2003.

reformens mål. Förtydligandet av ansvar ackompanjerades av förändringar i budget vilket var en förutsättning för att verkliga förändringar skulle kunna ske.³⁴

Psykiatrin är sedan millennieskiftet inne i en biologisk, genetisk och neurologiskt betonad fjärde period. Neuropsykiatrisk och neuropsykologisk forskning har varit framgångsrik och drivande, inte minst avseende en alltmer differentierad diagnostik av neuropsykiatriska problem. Den har varit nära knuten till läkemedelsindustrin, som har utvecklat psykofarmaka som också blivit klart dominerande vid behandling och gett psykiatrer en mer konsulterande relation till patienter.³⁵ Det biomedicinska perspektivet återspeglas också i DSM-manualerna inom forskningen, även om psykiatrer använder sig av den internationella diagnoskoden i dess svenska variant (ICD-10-SE), som är öppnare och mindre detaljerad.³⁶ Kritik mot DSM och risker med att diagnoser överutnyttjas förekommer från och till – det gäller särskilt ADHD (*Attention Deficit and Hyperactivity*) i skolmiljöer.³⁷ Skolpsykologin jämte barn- och ungdomspsykiatrin (BUP) kan tas som exempel på hur sådana diagnoser har stort inflytande på det professionella arbetet. En av de första diagnoserna var MBD, *Minimal Brain Damage*, som senare utvidgades till *Minimal Brain Dysfunction*. En fortsättning på dessa diagnoser blev i Sverige DAMP (*Dysfunction of Attention and Motor Perceptual Abilities*). Eftersom denna diagnos inte accepterades internationellt kom begreppet ADHD att användas. Denna mycket omdiskuterade diagnos har under senare år fått stor användning i skolan.³⁸

Det biomedicinska paradigmet har kommit att alltmer dominera den kognitiva basen för psykiatrer och växt sig starkare som specialitet också inom svensk klinisk psykologi. Här finns dock regionala skillnader i landet sedan länge med starkare sådan inriktning på Västkusten ("Valiumkusten eller Benzobältet") jämfört med Östkustens starkare psykodynamiska inriktning.³⁹ I Göteborg kom psykoterapi och utbildning i det att vara nära

34 Bülow 2004, s. 54.

35 Informant om psykiatri, april 2015.

36 Socialstyrelsen 2019. ICD-10 är en internationell sjukdomsklassifikation med diagnoskoder för att gruppera sjukdomar och dödsorsaker för att kunna göra statistiska sammanställningar och analyser. Det är den tionde reviderade versionen som används.

37 Brante 2006, s. 73–111; Gustafsson 2013; DN Debatt 2016-07-27.

38 Sjölund et al. 2017.

39 Johansson 2009; Jersild 2015. Informant i psykiatri, april 2015.

knutet till universiteten, medan enskilda institut förblev mer dominerande i Stockholm. Kritik mot det biomedicinska paradigmet förekom då och då, som till exempel i initiativet till Ny psykiatri 2011, där detta perspektiv åter ställdes mot ett humanistiskt, kulturellt perspektiv.⁴⁰

Den starkare inriktning på kortare terapiformer med kognitiv beteendeterapi (KBT) som Socialstyrelsen förordade från 2009 har dock inneburit större likheter över landet och tvingat fram vidareutbildning i detta för de terapeuter som saknade sådana inslag. Samtidigt innebar dessa direktiv att psykologisk behandling lyftes fram, vilket gav psykologerna en starkare ställning. Psykiatriskt arbete sker ofta i team sammansatta av psykiatrer, sjuksköterska, psykolog, kurator, sjukgymnast, arbetsterapeut och skötare. Teamen innebär nära samarbete och potentiell konkurrens mellan dessa olika yrken. Det rapporteras vara en tendens att rehab-personal i teamen ersätts mer och mer av psykologer.⁴¹ Kanske är det så att ”psykiatrins femtio-åriga krig”, ideologiskt, vetenskapsteoretiskt och vad gäller människosyn, har nått ett ”vapenstillestånd i pragmatismens tecken” som P. C. Jersild konstaterar.⁴²

Psykiatrin påminner inte så litet om skolan. Intentionerna kan ha varit de bästa men ordningen har brustit. Det har varit si och så med kunskaperna. Mycket sköts av vikarier. Ideologierna har växlat, liksom de många halvhjärtade och underfinansierade reformförsöken. Röstläget har varit högt och ämnets status för lågt. För denna stökighet har också psykiatrins utövare och forskare ett ansvar.⁴³

Psykolog

Psykologer finns inom sjukvård, skola, socialtjänst och omsorg där de utreder och behandlar enskildas psykiska problem. De arbetar också för företag och organisationer, till exempel med att förändra och utveckla organisationen, med krishantering, rehabilitering, arbetsmiljöarbete och personalrekrytering samt inom Kriminalvården, Arbetsförmedlingen, Försvaret, företagshälsovården och idrottsvärlden. Psykologer utbildas

⁴⁰ *Psykologtidningen* 2/2012.

⁴¹ Informant om psykiatri, april 2015; Informant om psykologi, maj 2017.

⁴² Jersild 2015, s. 73.

⁴³ Jersild 2015, s. 311.

inom högskolan på psykologprogrammet, som omfattar fem år. En legitimerad psykolog har rätt att ställa diagnoser och att föreslå och genomföra psykologisk behandling. Vissa bedömningar utförs med tester som enbart legitimerade psykologer har rätt att använda. En legitimerad psykolog kan specialisera sig inom tio olika områden: arbets- och organisationspsykologi, pedagogisk psykologi, psykologisk behandling/psykoterapi, neuropsykologi, klinisk vuxenpsykologi, klinisk barn- och ungdomspsykologi, hälso-psykologi, beroendepsykologi, funktionshindrens psykologi och forensisk psykologi. Dessa femåriga utbildningar anordnas av Psykologförbundet.

Utbildning

Utbildning i psykologi på psykologprogrammet som en nationellt samordnad generalistutbildning har sedan 1970-talet expanderat från fem till elva utbildningsorter från och med hösten 2015 med sammanlagt 670 utbildningsplatser. Den har länge haft starkt söktryck och uppfattas som en prestigeutbildning i klass med läkarprogrammet. Antalet psykologexamina per år har varierat mellan 200 och 400 under tiden 1980–2008 och utgjorde drygt 500 år 2013/2014. För att efter examen erhålla legitimation krävs att psykologer under ett år genomför praktisk tjänstgöring för psykologer (PTP) på särskilt inrättade befattningar som ger övning och fördjupning i psykologyrket, såväl individinriktat som övrigt psykologarbete.⁴⁴ Detta ska ske under handledning av legitimerad psykolog. Examen och praktisk tjänstgöring utgör grund för att ansöka om legitimation. Psykolog är också en skyddad yrkestitel, men man har däremot inte ensamrätt till yrket utanför hälsoområdet.⁴⁵ Av sju psykologprogram 2012 bedömdes fyra ha hög kvalitet och tre mycket hög kvalitet av UKÄ. Av de elva utbildningsorterna med psykologprogram erbjuder samtliga KBT och psykodynamisk psykoterapi (PDT) (i fyra fall som valbara linjer), utom Karolinska som numera saknar PDT. Om moment med egenterapi, kännetecknande för den psykodynamiska inriktningen, ingår eller ej är en omdiskuterad fråga bland praktiserande psykoterapeuter.⁴⁶ På vissa utbildningsorter har detta krav sänkts eller tagits bort helt, vilket representerar ett skifte bort från den psykodynamiska inriktningen.

⁴⁴ SOSFS 2008:34.

⁴⁵ Socialstyrelsen 2015

⁴⁶ Informanter i psykoterapi, januari 2017.

Psykologförbundet erbjöd från 1992 tre treåriga specialistutbildningar enligt den specialistordning som reglerade dessa områden och kompetensnivåer inom psykologprofessionen: klinisk psykologi, pedagogisk psykologi och arbets- och organisationspsykologi. År 2012 hade 2 285 psykologer (nästan var tredje) någon specialistutbildning. Som psykolog kunde man också vidareutbilda sig till psykoterapeut. Specialistutbildningen i psykoterapi var länge omdiskuterad, och den ingick i ett utredningsuppdrag Socialstyrelsen fick 2013.⁴⁷ Stockholms universitet erbjöd från hösten 2015 en ny specialistutbildning i klinisk psykologi med psykoterapi, diagnostik och psykologisk behandling. Men här lade man även stor vikt vid psykologernas professionsutveckling i det psykoterapeutiska arbetet med integration i professionsteori.⁴⁸ Numera finns det alltså tio specialistutbildningar.

Arbetsmarknad

Under senare år har drygt 400 psykologlegitimationer utfärdats årligen av Socialstyrelsen. Det fanns 2016 drygt 7 700 psykologer på arbetsmarknaden enligt SCB:s yrkesregister, varav 72 procent kvinnor (drygt 8 000 legitimerade under 65 år).⁴⁹ Drygt hälften, cirka 4 200 av psykologerna, fanns i landstingens hälso- och sjukvård, knappt 1 000 i kommunal verksamhet (skolan huvudsakligen), 677 i statlig förvaltning samt cirka 1 700 i aktiebolag och privata företag, varav cirka 800 egenföretagare.⁵⁰ Den kliniska psykologin är den största verksamheten, och den har växt med cirka 1 000 behandlare varje decennium sedan 1980. Anställningsformerna har förändrats mycket under senare decennier. De landstingsanställda, privatanställda jämte egenföretagare har ökat, medan andelen kommunalt anställda minskat något och statligt anställda minskat avsevärt. Den största andelen bland de statligt anställda har varit inom Arbetsmarknadsverket. De landstingsanställda utgörs huvudsakligen av kliniska psykologer inom psykiatri. De

⁴⁷ Regeringsbeslut 131017.

⁴⁸ *Psykologtidningen* 10/2014, s. 6. Specialistutbildning för psykologer i klinisk psykologi, psykoterapi och psykologisk behandling. Psykologiska inst. Stockholms universitet, hämtad 20150424. Jämför Specialistutbildning för psykologer. Psykologiska institutionen, Stockholms universitet, hämtad 2019-03-13.

⁴⁹ SCB 2010, s. 22. Yrkesregistret anger de i arbete vid viss tidpunkt (7 700). En del legitimerade psykologer (8 000) kan arbeta med annat än att räknas som psykologer på arbetsmarknaden, därav parentes.

⁵⁰ SCB 2016.

kommunanställda är främst verksamma inom skola och socialförvaltning. Upphandlingar kan ses som ett test på yrkets relation till privatisering. Så valde till exempel hälften av psykologerna inom Stockholms sydöstra öppenvård psykiatri att lämna den, när en privat entreprenör tog över där 2009.⁵¹

TABELL 6.1 Anställda psykologer fördelade på huvudmän vissa år i procent.⁵²

Huvudman	1979	1987	2010	2016
Landsting	29	(62)	54	54
Kommun	28	Ingår i landsting	14	13
Stat	35	30	9	9
Privat	8	8	22	22

Organisering

Psykologer är fackligt organiserade i Sveriges Psykologförbund. Detta förbund bildades 1955 och fungerar som både fackförening och professionsförbund.⁵³ Det professionella arbetet med att vinna allmänt erkännande för yrket var mer framträdande under 1970-talet, medan fackliga frågor som löner stod i fokus under 1980-talet och andra anställningsvillkor och arbetsmiljö finns på dagens agenda.⁵⁴ Förbundet har en rad yrkesföreningar för olika verksamhetsområden, varav den för KBT-psykologer med sina 190 medlemmar 2015 uppgick i Sveriges kliniska psykologers förening. Skälet till detta uppges vara att både Psykologförbundet och *Psykologtidningen* numera anses omfatta ett vetenskapligt synsätt, vilket inte var fallet när den särskilda föreningen för KBT bildades.⁵⁵

Psykologins och psykologernas inriktningar

Kring 1990 hade psykologyrket en inre differentiering mellan de akademiskt verksamma respektive praktikerna samt med inriktning på arbets- och organisationspsykologi, skolpsykologi respektive klinisk psykologi. Samtidigt hade yrkesrollen mer allmänt präglats mycket starkare av psykoterapeutisk

⁵¹ *Psykologtidningen* 6/2009, s. 10–11.

⁵² Källa: SCB yrkesregistret 1979, 1987, 2010 och 2016.

⁵³ Göransson 1997.

⁵⁴ Ledare i *Psykologtidningen* 4/2014, s. 18.

⁵⁵ *Psykologtidningen* 1/2015, s. 6.

inriktning genom ett i det närmaste paradigmatiskt skifte under 1970- och 1980-talen. Detta skedde trots att sådant direkt klientarbete med diagnos och behandling endast utgjorde en av sju definierade arbetsuppgifter inom yrket, där de övriga var handledning och konsultation, personalutveckling, organisationsutveckling, forskning och metodutveckling, förebyggande arbete samt pedagogiskt arbete eller utbildning.⁵⁶ Denna förändring hade inletts på 1960-talet med kritik av testning och arbetspsykologi som varit två starka delar i den tillämpade psykologin från 1940-talet.⁵⁷

I ett examensarbete inom psykologprogrammet gjordes en analys av innehållet i *Psykologtidningen* under tiden 1990–2010.⁵⁸ Där framgår följande omvandling av synen på psykologyrket: Den dominerande rollen som psykoterapeut och behandlare avtog under senare halvan av 1990-talet till förmån för en roll som expert på psykologi. Psykologen kunde överlåta behandling med psykologiska metoder på andra yrken och själv inta rollen att kontrollera kvaliteten av psykologins användning i mer övergripande positioner som planerare, chef, konsult eller handledare – att vara ”uttolkare, och granskare av psykologisk kunskap” som dåvarande förbundsordföranden formulerade det.⁵⁹ På det sättet överlät man i viss mån utövandet av psykologi till andra yrken. Detta förändrade avsevärt psykologers relation till andra yrkesgrupper. Men också den direkta klientkontakten återfick erkännande när det gällde testning, som nu dock sågs som en del av en större personlighets- och situationskontext. Man ansåg sig behöva och kunna ta tillbaka testningen från andra yrken och bättre kontrollera denna tillämpning av psykologi.⁶⁰

Kring och strax efter millennieskiftet inträdde en annan betydelsefull omvandling i synen på yrket med fokus på att främja hälsa snarare än att bota ohälsa enligt Världshälsoorganisationens nya hälsobegrepp. Det handlade om att förebygga problem i arbetsmiljöer och på andra livsområden. Detta innebar att fokus delvis förflyttades från det psykiatriska/medicinska fältet till det psykosociala. Därmed skedde en diskursiv omorientering mot företagshälsovård, elevvård inom skolpsykologin och psykologer på vårdcentraler och barn- och mödravårdscentraler. Fler psykologer inom primärvården fortsätter att vara ett viktigt krav inom Psykologförbundet.

⁵⁶ *Psykologtidningen* 11/1985, s. 7.

⁵⁷ Selander & Svanberg 2015.

⁵⁸ Holmquist 2012 och 2014. Den utgör delvis en fortsättning på Rigné 2002.

⁵⁹ *Psykologtidningen* 11/1997, s. 12–13.

⁶⁰ Selander & Svanberg 2015.

Inriktning på hälsa och hälsopromotion har gett nya gränssnitt till andra och nya yrkesgrupper som coacher och andra företrädare för mer diffusa livsförverkligande metoder och recept som psykologer ofta är mycket kritiska till.⁶¹ Men samtidigt stärktes alltså den kliniska psykologin med neuropsykologins utveckling jämte den kognitiva beteendeterapins exempellösa framgångar från slutet av 1990-talet, vilket också kraftigt förändrade kraven inom den psykiatriska praktiken. Antalsmässigt växte ändå den kliniska psykologin. Sammantaget kan man säga att psykologyrket uppfattas som mera heterogent än när bilden av den behandlande terapeuten dominerade. Det medförde en destabilisering av psykologprofessionen, en försvagning av kårens gemensamma identitet och en omorientering av yrkesrollen för att bättre möta samhällets behov och krav, som författaren sammanfattade sin studie i förbundstidningen.⁶²

Inläggen i förbundstidningen under 2000-talet gav följande bild av psykologyrket: det skedde en bred omkodning av psykologyrkets förhållanden till omvärlden genom anpassning till media och fokusering på ekonomisk nytta samt evidensmetoder.

Tidigare gick det att förankra professionens inflytande i den självklara kopplingen till den offentliga makten, nu är det vitalt att man lyckas hävda sin kunskap, effektivitet och ekonomiska meriter i konkurrensliknande former för att lyckas attrahera intresse.⁶³

I Sverige fick psykologin under 1970-talet psykoanalysen som en klart starkare grund, vilket hörde ihop med rollen som behandlande terapeut. Här låg också en misstänksamhet mot och kritik av den akademiska och experimentella psykologin. Denna konflikt blev mer konkret i samband med evidensdebatten från senare delen av 1990-talet och framöver, och då man åter diskuterade specialistutbildningar inom Psykologförbundet, också i psykoterapi. Från det psykoanalytiska hållet ansågs en sådan vara alltför inriktad på formell kunskap, inkluderande ett vetenskapligt examensarbete, till nackdel för den terapeutiska praktiken och erfarenheten.⁶⁴

61 Korp 2002, 2004; *Psykologtidningen* 6/2012, s. 14–15.

62 Holmquist 2012; *Psykologtidningen* 2/2014, s. 30–33.

63 *Psykologtidningen* 2/2014, s. 33. Se också Reeder 2010 om psykoanalysen i den privata sektorn.

64 Holmquist 2012, s. 32.

Den psykoanalytiska grunden och vetenskapssynen utsattes i sin tur för kritik i en debatt som fördes i *Psykologtidningen* under 1990-talet. Den psykoanalytiska grunden fick där större konkurrens från akademisk forskning och från discipliner som neuropsykologi, kognitiv beteendeterapi och spädbarnsforskning.⁶⁵ Detta resulterade i att dess dominans från 1970-talet upphörde kring millennieskiftet och senare i att psykoanalytiska terapier och metoder kom att utvärderas på liknande sätt som andra metoder. Debatten handlade mycket om en humanistisk, språklig tradition inom psykoanalysen gentemot en allt starkare naturvetenskaplig och biologiskt och kognitivt inriktad psykologi. Här förekom debattinslag som kan sägas föregå det ömsesidiga erkännande av den humanistiska respektive den biologiska traditionen som blev vanligare ett stycke in på 2000-talet.⁶⁶

När det gäller psykologernas relation till psykiatrer tas Norge som jämförelse, där lagen om psykisk hälsa likställer kliniska psykologer med psykiatrer utom vad gäller läkemedelsförskrivning. Där har psykologer behandlingsansvar och ledarskapsbefattningar i större utsträckning.⁶⁷ Bristen på psykiatrer i Sverige har i en del fall medfört att psykologer även här fått chefspositioner över läkare, till exempel i barn- och ungdomspsykiatri i Halland, och också med delegerat medicinskt ansvar.⁶⁸ Ett annat exempel är psykiatri i Västra Götalandsregionen, där psykologer getts behandlingsansvar.⁶⁹ Men det finns också exempel där psykologerna förlorat i tvister om detsamma.⁷⁰ Relationer till psykiatrer i övrigt kan exemplifieras av dåvarande sekreteraren för utredningen om nationell psykiatrisamordning, före detta ordföranden i Läkarförbundet Anders Milton, då han konstaterade i en intervju 2007 att de båda yrkena ligger mycket närmare varandra än för 20 år sedan.⁷¹ Det illustreras också av ett ställningstagande i Svenska psykiatriska föreningen 1998, där en arbetsgrupp hävdade att psykoterapi är och bör vara en självklar del av psykiatri och sjukvården.⁷² Med psykoterapi menade man psykologisk behandling med hälsomål, skild från psykoterapiliknande verksamhet utanför sjukvården

65 Holmquist 2012, s. 85.

66 Till exempel *Psykologtidningen* 1/1998, s. 12.

67 Sandell 2005; Tema i *Psykologtidningen* 8/2012.

68 *Psykologtidningen* 10/2011, s. 4–8.

69 *Psykologtidningen* 1/2013, s. 28.

70 *Psykologtidningen* 3/2012, s. 16.

71 *Psykologtidningen* 1/2007, s. 6–7.

72 Berg 1998.

som självvård, familjesamtal och stödinsatser jämte egenterapi, vilka bör kallas psykologisk rådgivning. Den psykodynamiska terapin borde kompletteras med den på senare tid ”väldokumenterade kognitiva terapin” och man förordade att den obligatoriska orienteringen borde förlängas något, jämte krav på handledning.

Psykologerna har stärkt sin vetenskapliga bas enligt utbildningens innehåll. Men det kan man också avläsa i att verksamma psykologer skattar att yrket i mycket hög grad bygger på vetenskaplig kunskap – en enkätfråga där läkare jämte psykologer låg klart högst av 17 professionella yrken.⁷³ Vidare fortsätter psykologerna att expandera starkt på det medicinska fältet, i god konkurrens med psykiatrerna, som erkänt psykologisk behandling med psykoterapi utan att själva göra anspråk på detta i någon större utsträckning. Den konstaterade bristen på psykiatrer ger utrymme för psykologerna att expandera där, särskilt inom rehabilitering.⁷⁴ Under senare år har också bristen på psykologer vid vårdcentraler åter påpekats.⁷⁵ Krav återkommer där om att sökande patienter med psykiska besvär ska garanteras utredning och behandling hos både offentligt anställd och privatpraktiserande psykolog, i likhet med den somatiska vården. Förslag om specialistutbildade psykologer förs också fram.⁷⁶ Arbets-, organisations- och skolpsykologi är tre äldre områden som har varit ganska osynliga i debatten. Behovet av skolpsykologer har dock varit och är en aktuell fråga. Arbetspsykologernas relationer till ekonomer och samhällsvetare omnämns knappast.

Kurator

Socionomer och kuratorer får sin utbildning på socionomprogrammet på ett tjugotal orter. Utbildningen till socionom är en högskoleutbildning omfattande 210 högskolepoäng, vilket motsvarar 3,5 år. Socionomutbildningen är en generalistutbildning. Examen lämpar sig för en rad olika yrken, som socialsekreterare, behandlings- eller fältassistent, kurator på skolor eller sjukhus, biståndsbedömare och enhetschefer i socialt arbete och omsorg. Socionomer inom privat verksamhet kan arbeta som personalkonsulenter inom företagshälsovård eller som konsulter inom samhällsplanering,

⁷³ Brante et al. 2015, s. 131.

⁷⁴ *Psykologtidningen* 3/2011, s. 14.

⁷⁵ DN Debatt 160715.

⁷⁶ *Psykologtidningen* 10/2014, s. 7; Bragesjö et al. 2014.

organisationsutveckling och rekrytering. Socionomernas arbetsområden var i början av 2000-talet inom social barnavård (23 procent), sjukvård (16 procent), försörjningsstöd (13 procent), social omsorg (8 procent), skola (7 procent), missbruksvård (7 procent), individ- och familjeterapi och familjerådgivning (6 procent), kriminalvård (3 procent) samt utbildning och forskning (2 procent).⁷⁷ De förekommer således både på hälsofältet, regleringsfältet och det psykosociala fältet.

Cirka 45 000 personer i yrkesverksam ålder har socionomutbildning. Socialsekreterare (18 100) och kuratorer (8 400) utgjorde enligt yrkesregistret 2015 26 500 personer, varav 15 procent män.⁷⁸ Socionomer är huvudsakligen organiserade i SACO-förbundet Akademikerförbundet SSR (Socionomernas riksförbund) som är det fackliga yrkesförbundet för beteendevetare, ekonomer, personalvetare, samhällsvetare, socionomer och andra inom socialt arbete, med medlemmar i såväl offentlig som privat sektor. Akademikerförbundet SSR vänder sig även till legitimerade psykoterapeuter, som utgör en egen yrkesförening där. Många medlemmar är också egenföretagare eller chefer. Socionomer kan också vara medlemmar i Vision (cirka 30 procent).⁷⁹

På socionomutbildningen utvecklades begreppet psykosocialt arbete under 1980-talet och den tidigare mentalhygieniska kursen och kursen i social metodik ersattes av kurser i psykosocialt arbete⁸⁰ med vissa framträdande forskare och kursboks författare.⁸¹ Grunderna i psykosocialt arbete låg nära de värderingar som präglade den nya socialtjänstlagen, dvs. att ha ett helhetsperspektiv på klienten med fokus både på den sociala miljön och den psykologiska situationen. Detta innehåll har utgjort en viktig del i kuratorers utbildning.

Kuratorers arbete handlar om psykosocialt stöd till människor med samtal och rådgivning – huvudsakligen inom sjukvården eller i skolan. Kuratorer arbetar ofta i team med andra yrken, som psykologer, lärare, läkare och sjuksköterskor. 1970-talet innebar ett kvantitativt take-off för sjukhuskuratorerna. De var 2 500 stycken år 1980 och 4 500 år 2010.⁸²

⁷⁷ Svensson, Johnsson & Laanemets 2008, s. 113.

⁷⁸ SCB 2017.

⁷⁹ Tidigare SKTF för anställda i kommun eller landsting och i privatägda verksamheter samt i Svenska kyrkan och ekumeniska organisationer.

⁸⁰ Piuva 2005.

⁸¹ Exempelvis Gunnar Bernler, Lisbeth Johnsson, Ingela Thylefors och Barbro Lennéer-Axelsson.

⁸² Johnsson & Svensson 2019.

Sjukhuskuratorerna utgör med sin sociala och juridiska kompetens en länk mellan vården och omgivningen. De finns organiserade i Svensk kuratorsförening från 1944, som också drivit frågan om legitimation.⁸³

Skolkuratorer

Skolkuratorer och annan personal inom elevhälsan som skolpsykologer och skolsköterskor arbetar som enstaka professionella och i team inom skolans organisation som domineras av lärare och leds av skolledare och som båda tillhör en annan profession med annan utbildning.⁸⁴ Relationerna till denna omgivning bestämmer mycket av skolkuratorernas arbete och deras handlingsfrihet, liksom vilket förtroende de får.

Yrket började etableras i slutet av 1940-talet. Fram till 1960-talet var uppgifterna ganska olika i folkskolan och i läroverken. I folkskolan var kuratorerna en förmedlande länk mellan hemmet, skolan och barnavårdsnämnden. I läroverken handlade det istället om studie- och yrkesval.⁸⁵ Under vad som av författarna Cristine Isaksson och Anna Larsson kallas omorienteringsperioden (1969–1978) lyftes framför allt den förebyggande elevvården fram. Kuratorerna skulle medverka vid skolplanering, vid placering av barn och vid samråd mellan elever, föräldrar och skolpersonal. Under konsolideringsperioden (2000–2010) beskrevs skolkuratorernas uppgifter helt kort som stödsamtal, rådgivning, psykosocial behandling med elever och föräldrar samt med handledning och konsultation för lärare.⁸⁶ Studie- och yrkesorientering fanns inte längre med bland de skolkuratativa arbetsuppgifterna. Istället hade de informering och samordnande uppgifterna blivit alltmer omfattande, liksom det elevnära psykosociala behandlingsarbetet jämte rådgivning till lärare.

Syftet med den samlade elevhälsan sedan 2010 är att öka skolans interna samverkan mellan de olika professionerna och att betona hälsofrämjande och förebyggande arbete.⁸⁷ I en tidigare proposition formulerades skolkuratorers uppgifter något tydligare som ”kompetens att arbeta med stödsamtal, psykosocial behandling med elever och föräldrar samt handledning

⁸³ Olsson 1999; Lundin 2007; Sjöström 2013.

⁸⁴ Blom et al. kommande 2019.

⁸⁵ Isaksson & Larsson 2012, s. 29–30.

⁸⁶ SOU 2000:19, s. 16.

⁸⁷ Skollagen 2010:800, 2 kap. 25 §; Isaksson 2016, s. 6.

och konsultation för lärare”.⁸⁸ De kan inta olika strategier i relation till de andra professionerna inom skolan i likhet med vad sjukhuskuratorer visade sig göra i Sverige respektive i Tyskland.⁸⁹ Det svenska kuratorsförbundet förespråkade där en strategi att härma och efterlikna de medicinska professionerna för att smälta in i sjukhusorganisationen, medan den tyska istället hävdade att särskilja det sociala arbetet från det medicinska och profilera sig inom den medicinska kontexten. I en studie av skolkuratorer uppvisade de på liknande sätt å ena sidan ett segregerat och exkluderande synsätt och å andra sidan ett integrerat och inkluderande synsätt.⁹⁰

Skolkuratorerna hade från början en svagare och otydligare jurisdiktion jämfört med idag. I förhållande till andra yrkesgrupper har deras jurisdiktion stärkts. Skolkuratoren har numera en rådgivande jurisdiktion i och med uppgiften att ge konsultation till lärare. Även om skollagen först 2010 slog fast att skolkuratorer är ett obligatoriskt inslag i elevhälsan har yrkesgruppen från och med åtminstone 1960-talet varit en självskriven yrkeskategori i skolan. Socionomutbildning blev från 1970-talet den vanligaste bland skolkuratorer, och av de nu drygt 2 000 skolkuratorerna har runt 90 procent denna utbildning. År 1961 inrättades en förening för skolkuratorer som utvecklades till dagens Sveriges skolkuratorers förening. I dokumentet *Policy för skolkuratorer* från Akademikerförbundet SSR presenteras skolkuratorers arbetsuppgifter i 13 punkter: ”Hälsofrämjande och förebyggande insatser; Skolsocial kartläggning/utredning av enskild elev; Flerpartssamtal elev–föräldrar–lärare–nätverk; Stödsamtal med enskild elev; Arbete med elever i grupp, klassarbete, gruppsamtal;Handledning och konsultation till skolpersonal; Samverkan skola, socialtjänst, barn-och ungdomspsykiatri–habilitering eller andra myndigheter för insatser kring enskild elev; Samverkan skola, socialtjänst, fritid och polis för förebyggande insatser inom ramen för socialtjänstens preventiva arbete; Organisatoriskt/strukturellt arbete; Samverkan med skolans personal i arbetet med skolans lika-behandlingsplan; Krishantering; Studieekonomi; Utbildningsinsatser inom skolsocialt arbete”.⁹¹

⁸⁸ Proposition 2001/02:14, s. 32.

⁸⁹ Sjöström 2013.

⁹⁰ Isaksson 2014.

⁹¹ *Policy för skolkuratorer* 2015, s. 10.

Utbildning och legitimation

I socionomutbildningen under 1980-talet växte det psykosociala arbetet på bekostnad av mentalhygieniska kurser jämte social metodik och kom att utgöra den främsta grunden för kurativt arbete inom hälso- och sjukvård. Socionomutbildningen expanderade med fler utbildningsorter och fler utbildningsplatser.⁹² Forskarutbildning i socialt arbete inrättades vid mitten av 1980-talet. I och med att socialt arbete integrerades i universiteten och blev ett eget ämne, akademiserades utbildningen alltmer. Det skedde också en expansion av socionomutbildningen avseende utbildningsplatser och fler lärosäten fick examensrätt.⁹³ Vidareutbildningar för kuratorer på socialhögskolorna har förblivit relativt få. Det förekommer framför allt som steg 1-utbildningar i psykoterapi och handledningsmetodik i psykosocialt arbete, samt enstaka kurser i hälso- och sjukvård. Kuratorer inom hälso- och sjukvården är ändå välutbildade; cirka 80 procent av dem har en kvalificerad utbildning på avancerad nivå.⁹⁴ Den vanligaste vidareutbildningen är psykoterapiutbildning steg 1 (60 procent). Från och med mitten av 1980-talet startade också forskarutbildningen i socialt arbete. Det har inte varit självklart att kuratorer disputerat i socialt arbete, utan flera har istället gjort det inom medicinsk vetenskap. År 1995 etablerades ett nätverk för forskande socionomer inom hälso- och sjukvården i syfte att stimulera och underlätta kunskapsutbyte och samarbete mellan olika fakulteter och discipliner för forskande socionomer inom hälso- och sjukvården. Nätverket fungerar som en brygga mellan de vetenskapliga fakulteter där forskning i socialt och psykosocialt arbete inom hälso- och sjukvård bedrivs samt medicinsk eller samhälls- och beteendevetenskap.⁹⁵ En kartläggning från 2007 visade att det under perioden 1980–2007 fanns 74 disputerade socionomer verksamma inom socialt arbete i hälso- och sjukvård, varav drygt hälften hade disputerat inom forskningsfälten medicin/vård, och övriga 47 procent inom ämnet socialt arbete.⁹⁶

Antalet kuratorer har ökat, samtidigt som de är en av få yrkesgrupper inom hälso- och sjukvården som inte haft legitimation. Fackförbundet SSR

⁹² Se kapitel 5.

⁹³ Se kapitel 5 om social reglering för en mer detaljerad genomgång av socionomutbildningen.

⁹⁴ Socialdepartementet 2017.

⁹⁵ Karolinska institutet 2019.

⁹⁶ Flink et al. 2008.

har drivit legitimationsfrågan vid flera tillfällen, första gången 1967.⁹⁷ Regeringen beslutade om en allmän översyn av bestämmelserna om legitimation och behörighet inom hälso- och sjukvårdsområdet 1980. En kommitté tillsattes 1981 och fackförbundet SSR framhöll sjukhuskuratorernas arbetsuppgifter som integrerat socialt expertkunnande med ett medicinskt och naturvetenskapligt synsätt.⁹⁸ Behörighetskommittén presenterade sitt betänkande 1983, där bedömningen blev att kurators arbetsuppgifter inte hade sådan betydelse för patientsäkerheten att det fanns anledning för staten att rättsligt reglera yrkesutövningen och kompetensen. Tio år senare, januari 1994, tillsatte regeringen en kommitté för att göra en samlad översyn över principerna för legitimation och behörighet inom hälso- och sjukvården och inom närliggande områden – däribland socialtjänsten.⁹⁹ Behörighetskommittén avslag på återansökan om legitimation för socionomer 1996.¹⁰⁰ Efter avslaget om legitimation för socionomer började Akademikerförbundet SSR verka för att införa en egen auktorisation för socionomer. Vid förbundsstämman 1996 beslutades att auktorisationen skulle rikta sig till samtliga socionomer:

... auktorisationens syfte är att skydda klient-/patientintressen samt att höja kvaliteten generellt på socialt arbete. Införandet av auktorisation för socionomer har inte som syfte att höja socionomernas status och/eller löner, även om resultatet på sikt kan bli just detta (FS 1997/09/29).¹⁰¹

SSR:s styrelse fastställde i februari 1998 reglemente för Nämnden för socio-
nomauktorisering och utsåg medlemmar till densamma. Följande krav ställs på socio-
nomauktorisering: a) socio-
nomexamen, b) klinisk erfarenhet under 2–3 år och c) godkänd handledning av handledare som genomgått handledarutbildning omfattande 45 högskolepoäng vid universitet, högskola eller annan likvärdig utbildning. Kraven fastställdes av en särskild auktorisationsnämnd utsedd av förbundet, men med självständigt ansvar för att bestämma kraven och för att auktorisera samt att dra tillbaka auktorisation. Auktorisationen har dock inte utnyttjats i den grad som fackförbundet önskade.

⁹⁷ Akademikerförbundet SSR 2019.

⁹⁸ SOU 1983:33.

⁹⁹ Wingfors 2004.

¹⁰⁰ SOU 1996:138.

¹⁰¹ Wingfors 2004, s. 171.

Frågan om legitimation har återkommit vid flera tillfällen. Socialstyrelsen sammanfattade sin bedömning 2014 med att det fanns behov av att införa legitimation för kuratorer, utifrån de fyra kriterierna patientsäkerhet, yrkesrollens innehåll, utbildningens innehåll och nivå samt internationella förhållanden.¹⁰² 2016 fick Universitetskanslersämbetet (UKÄ) i uppdrag att föreslå hur en examensbeskrivning för yrkesexamen för kuratorer inom hälso- och sjukvård skulle kunna utformas vilken presenterades 2017.¹⁰³ Beslut om legitimation för sjukhuskuratorer kom våren 2018. Enligt propositionen föreslog regeringen att legitimation införs för kuratorer inom hälso- och sjukvården och att yrkestiteln är hälso- och sjukvårdskurator. Grunden för legitimation som huvudregel är en hälso- och sjukvårdskuratorsexamen. Men även yrkesverksamma kuratorer ska under en övergångsperiod kunna ansöka om legitimation, om de har avlagt en socionomexamen eller annan likvärdig utbildning samt har varit verksamma i yrket i minst fem år. Lagändringarna ska träda i kraft den 1 juli 2019.¹⁰⁴ Detta är den första specialistutbildningen för socionomer efter avslutad grundutbildning (socionomexamen). Enligt propositionen var syftet främst att öka patientsäkerheten genom att det ställs krav på att hälso- och sjukvårdskuratorer har erforderlig lämplighet och kompetens för yrket.

Coach – en preprofession

Coachers historia startade i mitten av 1800-talet inom idrotten i syfte att utveckla och stärka idrottares prestationer. Under 1900-talet började coachning få fotfäste i arbetslivet genom att dessa stärkande och motiverande tekniker från idrotten överfördes till utbildning av unga nyanställda.¹⁰⁵ Inom managementlitteraturen finns coachning som teknik beskriven sedan 1950-talet, och sedan 1990-talet har coachning alltmer kommit att användas inom såväl privatlivet som affärlivet.¹⁰⁶ Coachning är enligt Nationalencyklopedin en lösningsfokuserad samtalsteknik som används för att få en person som coachas att bli mer aktiv och att på ett mer effektivt sätt använda sina egna förmågor för att åstadkomma en förändring. Coach-

¹⁰² Socialstyrelsen 2014.

¹⁰³ UKÄ 2017.

¹⁰⁴ Proposition 2017/18:138.

¹⁰⁵ Bachkirova, Cox & Clutterback 2014.

¹⁰⁶ Hamlin, Ellinger & Beattie 2009.

ning kan också handla om att få individen att förändra sin syn på sig själv. Coachning ges till friska personer och är att betrakta som åtskild från olika terapeutiska åtgärder, trots stor närhet till psykoterapi, som vi snart ska se. Detta importerade yrke har tagit över och utvecklat den psykosociala rådgivning som funnits parallellt med psykoterapi på det psykosociala fältet. Såväl internationellt som nationellt delas coachning in i olika områden eller kategorier såsom ledarskapscoachning, företagscoachning, karriärcoachning och livscoachning.¹⁰⁷ Det finns fler likheter än skillnader mellan de olika kategorierna och skillnaderna rör framför allt fokus i coachningsprocessen – riktad mot individer eller mot organisationer. Coachningen syftar alltid till förändring och lärande.

Det stora genombrottet för coacher i Sverige var Arbetsförmedlingens upphandling av coachningstjänster, s.k. jobbcoacher, år 2009. Deras uppgift var att hjälpa arbetssökande till anställning. Omkring 740 interna jobbcoacher utbildades i snabbutbildningar. Utöver dessa fick cirka 950 jobbcoachningsföretag sina anbud till Arbetsförmedlingen godkända. Enligt Erik Wikberg, forskare på Handelshögskolan i Stockholm, har staten understött coachningsmarknaden, som i kommersiellt hänseende haft sin stora tillväxt på 2000-talet med knappt 3 miljarder kronor. Wikberg menar att staten kan ses som den största och viktigaste organisatören på den svenska coachningsmarknaden.¹⁰⁸

Coach är inte någon skyddad titel i Sverige och det saknas certifiering och diplomering av coacher liksom statlig eller annan tillsyn över dem som utbildar coacher. Det nämns inte heller som yrke i Arbetsförmedlingens eller i SCB:s yrkesregister. Men det är ändå helt klart ett yrke och en yrkesrörelse med ambitioner att professionaliseras vad gäller såväl utbildning som yrkesverksamhet och organisation med starka internationella förebilder. Det kan därmed betraktas som en preprofession på fältet. Det ovan beskrivna genombrottet kan möjligen ses som ett kvantitativt take-off.

Utbildning och organisering

Som enda statlig utbildningsanordnare driver Högskolan i Skövde en kandidatutbildning till psykologisk coach. Utbildningar till coach finns framför allt i privata organisationer, såväl nationellt som internationellt, och yrkesorgani-

¹⁰⁷ Hamlin, Ellinger & Beattie 2009.

¹⁰⁸ Lindgren & von Schantz Lindgren 2011.

sering sker inom samma organisationer. Internationella organisationer som certifierar coacher har funnits sedan 1990-talet.¹⁰⁹ Den största är ICF (The International Coach Federation) som grundades 1995 och som beskriver sig som det världsledande globala branschorganet för coacher.¹¹⁰ Den har närmare 23 000 medlemmar i 114 länder. År 2009 övertog ICF Sverige ansvaret för den svenska verksamheten och dess drygt 500 medlemmar. Medlemmar i ICF har ackrediterad coachutbildning och kompetensutbildar sig kontinuerligt.¹¹¹ Det finns fyra typer av certifierande utbildningar med specificerade krav. ICF har tydligt utskrivna professionsanspråk och arbetar med att sätta en hög etisk standard, erbjuda oberoende certifiering samt att bygga världsomspännande nätverk. Missionen är att etablera professionell coachning samt att sprida kunskap om de positiva effekter som coachning anses ha på individ, organisation och samhälle.

I Sverige finns flera företag som är godkända för ICF:s certifiering, exempelvis Leapfrog AB, Coach Walk Academy, Gothia Academy och Strandska Utvecklingshuset AB. Dessa har utbildningar av olika slag för att bli certifierad coach. En stor del av bolagen erbjuder ledarskapsutbildningar och en har en specialutbildning med inriktning mot neuropsykiatri. Enligt en informant på Gothia Academy har majoriteten av deras studenter en psykologutbildning i grunden och ”toppar” sin kompetens med coachutbildning. Det kan också vara tjänstemän eller egna företagare som går deras utbildningar.¹¹² Tidigare har det mest varit sökande från den privata sektorn, men det blir allt vanligare med sökande från den offentliga sektorn. En annan trend är att det blir allt vanligare med utbildning av interna coacher i bolag.

Kunskapsbas och kompetens

En stor del av dem som arbetar med coachning har en ”grundutbildning” i exempelvis psykologi, socialt arbete eller någon typ av human relations- eller ledarskapsutbildning.¹¹³ Kunskapsbasen för coachning inkluderar således olika ämnen och teorier som samhällsvetenskap och psykologi, teorier om lärande och lärprocesser, utbildningsteorier, filosofi och managementteorier.

¹⁰⁹ Wikberg 2010.

¹¹⁰ ICF Sverige, 2019.

¹¹¹ Wikberg, 2010.

¹¹² Informant Gothia Academy, juni 2015.

¹¹³ Bachkirova, Cox & Clutterback, 2014.

Från psykologin hämtar man till exempel ett psykodynamiskt, kognitivt och beteendeeinriktat synsätt liksom ett gestaltteoretiskt, existentiellt, narrativt, utvecklingspsykologiskt, transpersonellt, positiv-psykologiskt och transaktionsanalytiskt synsätt.¹¹⁴ I det praktiska utövandet av coachning framstår några teorier som vanligare än andra och det är inlärningsteorier, framför allt teorier om vuxna människors inlärning och lärprocesser. Dessa teorier ses som en bas och ett stöd för andra förekommande teorier. Under senaste decenniet har den s.k. positiva psykologin framträtt starkt inom såväl psykoterapi som coachning som en reaktion mot den mer patologiorienterade psykoterapin.¹¹⁵ Positiv psykologi anses mer fokuserad på lösningar under antaganden om den mänskliga naturens inneboende utvecklingspotential.

När coaches professionalisering analyseras kan man konstatera att yrket saknar identifierade och vedertagna färdigheter.¹¹⁶ Det krävs ingen särskild utbildning för att utöva yrket. Det är inte av allmänheten erkänt som profession. Det finns inget etablerat yrkesförbund där yrkesverksamma huvudsakligen är anslutna. Det saknas en tydlig och mer sammanhållen teori som kunskapsbas för utövningen. Anspråk på coachning görs av såväl psykologer som psykoterapeuter. Coacher som egen definierad profession förnekas och ses mer som ett område för praktik inom dessa yrken än som en profession i sig. Det ifrågasätts också varför coachning ofta utgår från en psykoterapeutisk ansats när den primärt riktas till en ”frisk” population¹¹⁷ och används för att uppnå arbetsrelaterad förbättring och förändring.¹¹⁸ Det bör ändå ses som en preprofession, där det finns starka intressen och anspråk att professionalisera yrket.

Psykoterapeut

Psykoterapin har fått en översiktlig bild med det s.k. psykoterapirådet, en bild av ett träd där nya grenar efter hand växt ut. Grenarna på detta träd uppskattades på 1960-talet till cirka 60 och växte sedan till cirka 400. En av huvudstammarna är den psykodynamiska terapin (PDT) från Sigmund Freud och senare utvecklad av bland andra Melanie Klein och Erik

¹¹⁴ Bachkirova, Cox & Clutterback 2014.

¹¹⁵ Linley, Wooston & Biswas-Diener 2009.

¹¹⁶ Lane, Stelter & Stout-Rostron 2014, s. 379.

¹¹⁷ Gray 2006.

¹¹⁸ Hamlin, Ellinger & Beattie 2009.

Homburger Erikson. En andra stam är den humanistiska med person- eller klientcentrerad terapi, gestaltterapi, psykosyntes och livscoachning och handledning. En tredje är den beteendeterapeutiska (BT) behavioristiska som i den kognitiva beteendeterapi (KBT) kombineras med den kognitiva (KT). Här finns variationer som multimodal terapi (MT) och interpersonell terapi (IPT), dialektisk beteendeterapi (DBT), mindfulness och acceptance and commitment therapy (ACT). En fjärde stam består av några övriga varianter som neurolingvistik, avreageringsterapi, motiverande samtal, transaktionsanalys (TA) samt en av de senaste, positiv psykologi.

En psykoterapeut är utbildad och legitimerad att arbeta med psykoterapi. Men det finns alltså många olika slags psykoterapier och utbildningar. En psykoterapeut har inom psykiatrin oftast en annan grundutbildning, som psykiater, psykolog, sjuksköterska, socionom (kurator) eller mentalskötare. Yrkestiteln psykoterapeut är skyddad i lag och får användas endast av legitimerad psykoterapeut.¹¹⁹ Vidare gäller att endast den som har legitimation som psykoterapeut är behörig att anställas som psykoterapeut inom en kommuns eller ett landstings hälso- och sjukvård enligt lagen om yrkesutövning på hälso- och sjukvårdsområdet. En legitimerad psykoterapeut ska alltid, i sin yrkesverksamhet, ange sin grundutbildning. Vilka dessa är avgör numera varje utbildningsanordnare.¹²⁰ Legitimerade psykoterapeuter är skyldiga att teckna patientförsäkring och verksamheten står under insyn av Hälso- och sjukvårdens ansvarsnämnd (HSAN).

Utexaminerade och legitimerade psykoterapeuter har ökat till 6 915 år 2015¹²¹, varav 70 procent arbetar inom hälso- och sjukvård (vilket på sitt sätt visar det psykosociala fältets relation till hälsofältet), 5–6 procent inom vardera öppna sociala insatser respektive konsulttjänster till företag samt 4 procent inom eftergymnasial utbildning¹²². Efter 2015 har antalet psykoterapeuter minskat med ca 4 procent.¹²³ Åldersfördelningen var 2013 sådan att hälften beräknades pensioneras inom fem år och tre fjärdedelar inom tio år.¹²⁴ Vad gäller legitimerade psykoterapeuters grundyrke är psykologer dominerande, nästan 50 procent, socionomer 24 procent, psykiatrer 10

119 Lag 1984:542 om behörighet att utöva yrke inom hälso- och sjukvården m.m.

120 Socialstyrelsen 2015.

121 Socialstyrelsen 2015.

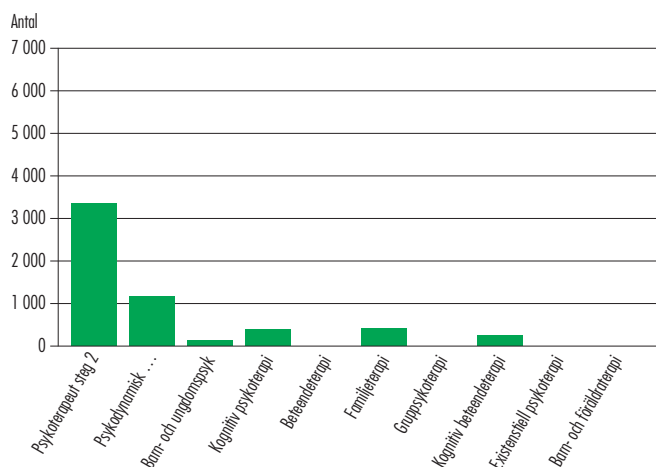
122 Personlig kommunikation med informant på enheten för tillstånd på Socialstyrelsen.

123 Socialstyrelsen 2016.

124 Carlsson & Johansson 2013.

procent, sjuksköterskor 6 procent och skötare 2 procent. Övriga yrken hade mindre än en procent vardera. Det har inte skett någon förändring avseende de yrkesgrupper som gjort anspråk på psykoterapiutbildning inom fältet.

Terapeuterna har en rad olika inriktningar från sina varierande utbildningar. Inriktningarna har ofta varit starkt knutna till den egna yrkesidentiteten. Antalet utfärdade legitimationer enligt psykodynamisk inriktning låg ganska konstant runt 100 personer årligen mellan åren 1998 och 2010.¹²⁵ Enligt kognitiv psykoterapi legitimerades cirka 40 personer årligen fram till 2008 och därefter enstaka. Kognitiv beteendeterapi började ingå bland legitimerade från 2003 och utgjorde 50–60 personer årligen under senare år. Legitimerade psykoterapeuter med familjeterapiinriktning minskade från 85 stycken år 1998 till 35–40 under senare år. Övriga inriktningar hade enstaka legitimationer. Av legitimerade terapeuter 2010 räknades 57 procent ha steg 2-utbildning, 20 procent psykodynamisk inriktning, 7 procent inriktning på kognitiv psykoterapi och, anmärkningsvärt nog, mindre än 5 procent på kognitiv beteendeterapi. Det ökade antalet psykoterapeuter och olika inriktningar avspeglas också i många olika yrkesföreningar både inom och utom Psykologförbundet respektive Akademikerförbundets SSR jämte andra föreningar.¹²⁶

FIGUR 6.1 Antal legitimerade psykoterapeuter enligt inriktning 2010.¹²⁷

¹²⁵ Personlig kommunikation med informant på Socialstyrelsen 20160920

¹²⁶ Se Samrådsforum för psykoterapi, <http://www.samradsforum.se>. (Dock senast uppdaterad 2018-07-18.)

¹²⁷ Personlig kommunikation med informant från Socialstyrelsen.

Föreningar

Psykoterapeutisk verksamhet har haft och har ett stort antal intresseföreningar. De representerar oftast en viss typ av terapi. Psykoanalytiska inriktningar har ett flertal föreningar.¹²⁸ Samrådsforum var ett samlande nätverk för samarbete mellan elva olika intresseföreningar med viss psykoterapiinriktning som organiserade legitimerade psykoterapeuter. Där arbetade man för bästa kvalitet inom psykoterapi och psykoterapeututbildning samt för att psykoterapi ska vara mer tillgänglig för behövande på rimliga villkor. Samrådsforums skrift, *Psykoterapi*, ger en översikt av en rad olika terapier.¹²⁹ Psykoterapistiftelsen syftar till att främja psykisk hälsa genom terapi och vänder sig liksom Samrådsforum också mer till allmänheten och personer med behov av psykoterapi. Riksföreningen psykotericentrum (RPC) från 1971 vänder sig till psykodynamiker men förmedlar också kontakt med terapeuter över hela landet. RPC ger ut tidskriften *Psykoterapi* som från 2013 ersatte tidskriften *Insikten*.

Arbetsmarknad en politisk fråga

Ungefär hälften av psykoterapeuterna arbetar inom offentlig hälso- och sjukvård (sluten och öppen), övriga vid enskilda institutet och som egna företagare. Ofta kombineras anställning med egen privat verksamhet. Efterfrågan på terapi och psykologisk behandling ökar. Psykiska diagnoser står för cirka 40 procent av pågående sjukskrivningar och för merparten av den ökade sjukskrivningen. Rehabiliteringsgarantin från 2008 var en reform avsedd att råda bot på detta. Den innebar att personer i åldern 16–67 år hade möjlighet att, efter det att en medicinsk bedömning gjorts, få tillgång till kognitiv beteendeterapi (KBT) eller interpersonell terapi (IPT) vid ångest, depression eller stress.¹³⁰ Det medförde en stark politisk styrning och avgränsning av arbetsmarknaden för terapeuter, varav många då tvingades fortbilda sig i KBT. Här uteslöts alltså psykodynamisk terapi, vilket avsevärt begränsade arbetsmarknaden för psykoterapeuter. Detta har varit

¹²⁸ Reeder 2006, s. 38ff.

¹²⁹ Psykoterapistiftelsen 2012.

¹³⁰ *Nationella riktlinjer*, Socialstyrelsen 2010, 2016; *Rehabiliteringsgarantin*, Socialstyrelsen 2012:17.

hett omdiskuterat och kritiserat.¹³¹ Denna inriktning strider mot tillgången på psykologer, mot vad utbildningarna i psykoterapi innehåller liksom mot senare tids forskning, menar kritikerna.

Riksrevisionens utvärdering 2015 anförde stora brister i vad som anses ha varit en starkt ensidig satsning på KBT.¹³² Inriktningen på evidensbaserade metoder har satt fokus på behandlingsmetoderna istället för arbetsåtergången. Det har saknats en kvalificerad första psykologisk bedömning av legitimerade psykologer eller terapeuter. Väntetiderna har varit långa. Brist på uppföljning av patienter gör det omöjligt att bedöma effekten. ”Att styra mot specifika behandlingsmetoder har varit ineffektivt för att nå målet om ökad arbetsåtergång och begränsat det professionella omdömet.”¹³³ Med anledning av Riksrevisionens rapport och av den jämförelsevis mycket höga förskrivningen av psykofarmaka i Sverige, skickade ett antal representanter för terapiföreningar via Psykoterapicentrum ett öppet brev till sjukvårdsministern, där man förde fram ett biopsykosocialt perspektiv.¹³⁴ Kraven gällde att göra flera olika terapiformer tillgängliga för alla med psykisk ohälsa, endast legitimerade psykoterapeuter ska ersättas med offentliga medel, patienter ska ha rätt att välja metod efter behov och antalet behandlingstillfällen ska styras av patienters behov, i likhet med andra länder i EU. Och diskussionerna om psykoterapier fortsätter också internt, som vid RCP:s vårkongress i mars 2016 under rubriken ”Psykoteraeutisk kompetens – vad fordras – hur förvaltas den?”

Utbildning och legitimation

Utbildning av psykoterapeuter var i Sverige länge en uppgift för privata föreningar och institut. I början av 1970-talet inrättades den första universitetsanknutna utbildningen vid Göteborgs universitet. Psykoterautin kan ses som institutionaliserad i och med etablerandet av den första statliga psykoterapiutbildningen 1978, delad i två steg. Under senare år har Högskoleverket gjort flera utvärderingar varvid många tidigare utbildningsanordnare fått kritik för bristande vetenskaplighet. Flera förslag till ny utbildning har

¹³¹ DN debatt 170115.

¹³² Riksrevisionens rapport 2015:19; SvD Debatt 151107.

¹³³ Riksrevisionens rapport 2015:12.

¹³⁴ Psykoterapicentrum 2015.

lanserats och värderats i remissomgångar utan att det resulterat i en ny utbildning som underlag för legitimation som psykoterapeut.

År 1985 infördes den statliga legitimationen för psykodynamiska och psykoanalytiska psykoterapeuter. Andra psykoterapeutiska inriktningar kom därefter: beteendeterapeuter fick möjlighet till legitimation 1988 och kognitiva terapeuter 1990. Redan i slutet av 1970-talet uttalade riksdagen att påbyggnadsutbildningen i psykoterapi (steg 2) på sikt borde finnas i de vid denna tid sex högskoleregionerna. I rapporten om högskolans utbildning från 1985 konstaterade man att detta inte skett, på grund av ekonomisk återhållsamhet. Det ledde till att landstingen i stor utsträckning engagerade sig i psykoterapiutbildningen, vilket innebar att ett flertal steg 1-utbildningar anordnades.¹³⁵ Utvärderarnas principiella syn var att staten skulle ha ansvaret för psykoterapiutbildningen, och Lund och Göteborg föreslogs som nya utbildningsorter.

Psykoterapiutbildningens utbyggnad har till stor del varit relaterad till förändringarna inom psykiatri, dvs. till sektoriseringen och de psykiatriska teamen. I utredningen lyftes behovet av psykoterapeutisk kompetens i yrkesgrupperna. Socialtjänsten sågs också som en viktig aktör och organisation där behov fanns för psykoterapeutiska insatser. Den tidigare definitionen av psykoterapi diskuterades utifrån dess avgränsning i relation till andra verksamheter.¹³⁶

Den förberedande psykoterapiutbildningens (steg 1) dubbla målsättning har diskuterats i alla utvärderingar och skrivelser om psykoterapiutbildningen.¹³⁷ Den har till syfte att både ge psykoterapeutiska grundkunskaper och fungera som grund för vidareutbildning av den legitimationsgrundande utbildningen. I UHÄ:s utvärdering från 2007 ifrågasattes 14 av 18 utbildningsanordnare (6 universitet och 14 enskilda). Man konstaterade att det hade blivit en oreglerad verksamhet med många gånger oklart innehåll, och det gällde också den grundläggande utbildningen. Man konstaterade

¹³⁵ UHÄ-rapport 1985:14. Fjorton landsting på steg 1-nivå och nio på steg 2-nivå.

¹³⁶ Psykoterapi kan definieras som: a) systematiska och målinriktade åtgärder, b) baserade på psykologisk teori och metod c) avsedda att påverka hela personligheten eller sådana tankar, känslor, impulser, relationer, psykosomatiska symtom etc. som upplevs besvärande av individerna själva eller deras omgivning. Se t.ex. Cullberg 1985, s. 346.

¹³⁷ UHÄ-rapport 1985:14.

också brist på vetenskaplighet och evidensbaserade metoder, liksom brist på psykoteraeutiska arbetsuppgifter i utbildningen.¹³⁸

Psykoteraeututbildningen (steg 2) expanderade kraftigt under 1980- och 1990-talen. Under åren 1991 till 1995 ökade antalet psykoteraeuter från 1 200 till 2 800.¹³⁹ Psykoterautin kan därmed säga ha haft sitt kvantitativa take-off i början av 1990-talet. Utvecklingen var kopplad till en stark efterfrågan på utbildning från yrkesverksamma inom vården och på psykoteraeutisk behandling från vårdsökande.¹⁴⁰ Differentieringen mellan olika psykoteraeutiska skolor ökade och flera utbildningsanordnare hade olika specialiseringar.

När legitimationen infördes 1985 uppstod ett behov hos många att få sina tidigare genomgånga utbildningar bedömda i en legitimationsprövning. Socialstyrelsen skulle i samarbete med Karolinska institutet och Umeå universitet göra bedömningar av utbildningsmeriter för ekvivalering till legitimation. Flertalet terapeuter som fick legitimation mellan 1985 och 1990 ekvivalerades direkt mot steg 2, eller efter en av universiteten rekommenderad kompletteringsutbildning. Universitetens utbildningsmål hade huvudsakligen psykoanalytisk eller psykodynamisk inriktning. Eftersom en del sökande hade annan inriktning utarbetades utbildningsplaner för påbyggnadsutbildning för dessa terapiinriktningar, som exempelvis familjeterapi eller kognitiv terapi. Socialstyrelsens uppgift var inte att handha utbildningsfrågor. Ansvaret överfördes till dåvarande UHÄ, och 1995–2012 var det Högskoleverket som prövade examensrätter. Numera är det UKÄ. Ett utredningsförslag till ny utbildning kom 2010 i form av en specialistutbildning och i omarbetad form där utbildningen avsågs bli förlängd från 90 till 120 högskolepoäng.¹⁴¹ Förslaget kritiserades starkt från såväl Psykologförbundet som Akademikerförbundet SSR.¹⁴² I samband med det yrkade Psykologförbundet på att man skulle skilja på psykoterauti och psykologisk behandling, något som den statliga utredningen tvärtom ansåg

138 UKÄ-rapport 2007:30 R; Reeder 2010, kap. 3, där diskuteras från s. 101 kritiskt begreppet högskolemässighet, som lanserades i rapporten och som representerar en odefinierad akademisering.

139 Socialstyrelsen 1996, efter personlig kommunikation.

140 UKÄ-rapport 2007:30 R.

141 Högskoleverkets rapport 2011:20R.

142 Högskoleverkets rapport 2010:9R; remissvar Psykologförbundet 120614; Akademikerförbundet SSR 120607; Stiwné & Olsson (odaterad).

svårt att sakligt motivera.¹⁴³ Psykologförbundet hävdade då och senare att psykoterapeututbildningen ska vara en specialistutbildning för psykologer. I denna process deltog läkare, socionomer och psykologer jämte deras respektive förbund. Den utgjorde en kamp om konkurrens mellan dessa tre yrken på fältet.

Någon förlängning av psykoterapiutbildningen blev det inte, och gällande utbildning ser ut på följande sätt.¹⁴⁴ Den reguljära utbildningsgången fram till legitimation utgörs vanligtvis av följande moment: ett människovårdande grundyrke (psykolog, läkare, socionom eller annan examen med minst 120 högskolepoäng), basutbildning i psykoterapi, minst två års erfarenhet av psykoterapeutiska arbetsuppgifter under handledning samt påbyggnadsutbildning, vanligen på halvfart under tre år. Efter helt genomförd grundläggande psykoterapiutbildning ska man arbeta med psykoterapeutiska arbetsuppgifter under handledning av legitimerad psykoterapeut som helst även har handledarkompetens. Varje utbildningsanordnare fastställer behörighetskraven till sin utbildning. Tidigare räknades de nio legitimationsgrundande inriktningarna upp, men inte nu längre. Detta lämnar större inflytande till de lokala utbildningsanordnarna, vilket samtidigt gör det svårare för centrala yrkesorganisationer att medverka. Diskussionerna om psykoterapeututbildning som specialistutbildning har fortsatt i Psykologförbundet, och den tycks ha starkare anslutning bland yngre psykologer, enligt en enkätstudie.¹⁴⁵ Samtidigt försvarar förbundets representanter psykoterapeututbildning mot röster för nedläggning.¹⁴⁶ Ett nytt specialistanpassat psykoterapiprogram startade dock vid Stockholms universitet hösten 2015.¹⁴⁷

UKÄ gjorde 2014 bedömningar av utbildningar till psykoterapeutexamen och magisterexamen i psykoterapi. Av tretton utbildningar ansåg man att sju hade bristande kvalitet, fyra hög kvalitet och två mycket hög kvalitet (Karolinska institutet och Uppsala universitet).¹⁴⁸ Man ansåg att akademisering och evidensbaserings hade förstärkts, och att terapeutens vetenskapliga

143 Högskoleverkets rapport 2011:20R s. 22; remiss från Psykologförbundet 120614.

144 Socialstyrelsen, 2013.

145 Carlsson & Johansson 2013.

146 *Psykologtidningen* 1/2015, s. 33.

147 *Psykologtidningen* 10/2014, s. 6.

148 Resultatsök – jämför utbildningarnas kvalitet psykoterapeutexamen, UKÄ:s hemsida, <https://www.uka.se/>, hämtad 150520.

inställning gavs större vikt. Urvalet av patienter borde breddas och kontakter med arbetsplatser stärkas för att skapa tydligare koppling mellan utbildning och praktik. Av tolv lärosäten erbjöd tio KBT, varav fyra enbart KBT samt åtta PDT, varav två endast PDT. Ett lärosäte gav utbildning i såväl kognitiv teori som psykodynamisk och affektteori. Det har varit viss omsättning på utbildningsanordnares examensrätt under senare år. Följande tolv anordnare har examensrätt för psykoterapeutexamen enligt UKÄ sedan 2015, varav sju universitetsinstitutioner.

- Ericastiftelsen, Stockholm
- Ersta Sköndal högskola
- Göteborgs universitet
- Högskolan Evidens, Göteborg
- Karolinska institutet
- Linköpings universitet
- Lunds universitet
- Stockholms Akademi för Psykoterapiutbildning
- Stockholms universitet
- Svenska Institutet för Kognitiv Psykoterapi i Stockholm
- Umeå universitet
- Uppsala universitet.

Legitimationen för psykoterapeuter regleras också i lagen (1998:531) om yrkesverksamhet för hälso- och sjukvårdens område. Den utgjorde en förnyelse av lag (1984:542) om behörighet att utöva yrke inom hälso- och sjukvården. I propositionen inför lagen från 1984 föreslogs att

Psykoterapi är en systematisk och målinriktad behandlingsverksamhet, bedriven med vetenskapligt grundade psykologiska metoder och med beaktande av samspelet mellan individ och social miljö. Psykoterapi är en bland flera behandlingsmetoder för psykiska besvär såsom neurotiska störningar, relationsstörningar, missbruksproblem, psykotiska tillstånd och kristillstånd.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Proposition 1983/84:179.

Evidensdebatten om psykoterapi och socialt arbete

Statens beredning för medicinsk utvärdering publicerade 2004 litteraturöversikter i tre volymer över depressionssjukdomar.¹⁵⁰ Här gavs psykoterapier erkännande som likvärdiga med medicinsk-farmakologiska behandlingar, vilket mottogs med stor tillfredsställelse inom Psykologförbundet och i *Psykologtidningen*.¹⁵¹ Samtidigt kunde man konstatera att Socialstyrelsen där och i sina nationella riktlinjer 2010 ställde kognitiv beteendeterapi och interpersonell terapi framför psykodynamisk terapi, vilket föranledde häftig kritik från psykologhåll.¹⁵² Den ledde över till en diskussion om evidens och själva evidensbegreppet. Detta begrepp myntades i början av 1970-talet inom medicin, där randomiserade och kontrollerade studier skulle ges starkast bevisvärde. Det konkretiserades inom psykologi och psykoterapi med att det amerikanska psykologförbundet APA år 1995 presenterade vad man menade skulle vara evidensbaserade terapimetoder. Tio år senare publicerade APA ett modifierat policydokument, där man betonade terapiers relation till patientens behov och kontext.¹⁵³

Ett argument om evidensbegreppet som förekom i *Psykologtidningen* var att detta bör inbegripa både forskning och erfarenhet. Ett annat var att man med specialistutbildning i klinisk psykologi skulle kunna bilägga konflikterna mellan olika terapiformer och skapa en starkare grund för evidensvärderingar. Evidensbegreppet borde ersättas med ”evidensbaserad praktik i psykologi” enligt dåvarande förbundsordföranden.¹⁵⁴ Samtidigt fanns det debattörer som talade helt emot standardiserade utvärderingar av psykoterapeutiska praktiker. Debatten berörde relationen till psykiatrin, delvis orsakad av den utredning som ledde fram till Nationell psykiatrisamordning i SKL.¹⁵⁵ Evidensbaserade metoder förordades där, men med förbehåll för även andra praktiker. En artikel i *Psykologtidningen* innehöll en översikt av studier som visat resultat av psykoterapi i polemik mot ”psykiatridominerade

¹⁵⁰ Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU) 2004.

¹⁵¹ Holmquist 2012, s. 63ff.

¹⁵² En expertgrupp av elva psykoterapeuter kommenterade genom att ta fram resultat från metastudier och sammanfattade med att psykodynamisk terapi väl uppfyller kraven på empiriskt validerad och evidensbaserad behandling. Socialstyrelsens nationella riktlinjer för depressionssjukdom och ångestsyndrom. Kommentarer från en expertgrupp, https://www.researchgate.net/publication/237503950_pdf 2019-03-13, s. 7.

¹⁵³ APA 2005.

¹⁵⁴ *Psykologtidningen*, ledare 14/2007, s. 25.

¹⁵⁵ SOU 2006:100.

organisationers överdrivet positiva bild av effekten av psykofarmakologisk behandling”.¹⁵⁶ En annan refererade ett antal anglosaxiska studier som visat att effekterna av psykofarmaka överdrivits.¹⁵⁷

Här fanns inslag av kritik mot att använda den amerikanska diagnosmanualen DSM-IV. Nummer 7 av *Psykologtidningen* 2008 ägnades åt en inventering av argument och åsikter om evidens och utgjorde diskussionens höjdpunkt. Man lyfte till exempel fram klientens behov och kontext jämte terapeutens avgörande betydelse och alliansen mellan denne och klienten.¹⁵⁸ Frågan ställdes om inte terapeuten snarare än metoden borde evidensbaseras. Det var en diskussion som kom att handla om terapiers kontext. Utbildningen inför legitimationen kunde anses svag, vilket Högskoleverket framhöll i sin utvärdering 2007.¹⁵⁹

Psykologförbundet lanserade inför förbundskongressen 2010 ett eget evidensbegrepp som var brett kontextuellt och också innefattade psykologers erfarenhetsbaserade omdömen, liksom äldre psykologiska metoder. Evidensfrågan berörde, menade förbundsstyrelsen, all psykologisk praktik – inte bara klinisk.¹⁶⁰

År 2009 publicerade Socialstyrelsen nationella riktlinjer för behandling av psykiska sjukdomar med en ny version 2016.¹⁶¹ I sammanfattningen 2009 står följande:

För att uppnå rekommendationen om att kunna erbjuda befolkningen flera effektiva behandlingsalternativ behöver hälso- och sjukvården öka tillgången till psykologisk behandling, främst KBT [...] Socialstyrelsen har rangordnat psykologisk behandling, framför allt KBT, högt vid i princip alla lindriga och medelsvåra tillstånd av depression och ångestsyndrom. Huvudsäket till detta är att KBT har god till mycket god effekt på symtom och funktionsnivå, både på kort och på lång sikt. Socialstyrelsen är medveten om att det råder stor brist på personal med adekvat kompetens inom dessa områden. Rekommendationerna ställer krav på att varje landsting och region gör en analys av nuläget när det gäller tillgång till personal med rätt kompetens och hur man

¹⁵⁶ Ankarberg & Falkenström 2006.

¹⁵⁷ Havnesköld 2014.

¹⁵⁸ Falkenström & Holmqvist 2013; Lindgren 2013.

¹⁵⁹ Tema evidens. *Psykologtidningen* (hela numret) 7/2008, citatet från s. 9.

¹⁶⁰ *Psykologtidningen* 8/2011, s. 16.

¹⁶¹ *Nationella riktlinjer* 2010, 2016.

utformar effektiva behandlingar. Utifrån detta kan man sedan ta ställning till i vilken takt det är möjligt att genomföra rekommendationerna om KBT.¹⁶²

Psykologerna kunde konstatera att psykologisk behandling för första gången skulle utgöra den främsta formen av behandling – ”ett paradigmskifte för den psykiatriska vården”.¹⁶³ Samtidigt fanns det bland psykologer en mycket stark kritik mot att kognitiv beteendeterapi (KBT) ställdes främst för all behandling. Ett försvar för detta var att den hade det bästa forskningsstödet och att det samtidigt var en myt att Socialstyrelsen förordat endast KBT.¹⁶⁴ Psykodynamisk terapi rekommenderas vid medelsvår depression och interpersonell terapi (IPT) vid lindrig och medelsvår depression. En utvärdering av kvaliteten i psykiatrisk vård gjordes 2013 men den berörde inte terapimetoder. Den psykiatriska sjukvårdens lokala huvudmän tycks dock av ekonomiska skäl ännu starkare ha krävt KBT, vilket också innefattat krav på en kortare utbildning i metoden för den mycket stora grupp terapeuter som saknat den. Detta har i vissa kommuner lett till stora personalomsättningar av psykologer och psykoterapeuter. Ensidig inriktning på KBT kritiserades i *Psykologtidningen* för att inte utgå från individuella behov. Den biomedicinska betoningen skedde på bekostnad av den psykosociala.¹⁶⁵

I en enkät från 2011 studerades psykologers inriktning och yrkesidentitet.¹⁶⁶ Eftersom frågorna handlade om psykoterapier refereras denna enkät här. Utgångspunkten var förmodade och upplevda motsättningar mellan olika inriktningar. Urvalet utgjordes av offentliganställda psykologer (388) med en svarsprocent på 42 procent. Flertalet av dessa var psykodynamiker. Resultaten av flera frågor visade ingen stark antagonism mellan representanter för KBT respektive psykodynamisk teori. Där fanns snarare en ömsesidig förmåga att uppskatta värdet i den andra teoribildningen. Det tyder på att identiteten som psykolog är viktigare än identiteten som KBT:are eller psykodynamiker. Likheterna mellan de olika inriktningarna var i själva verket större än skillnaderna. Där fanns ett integrativt och eklektiskt

162 Nationella riktlinjer 2009, s. 7.

163 *Psykologtidningen* 5/2009, s. 4.

164 *Psykologtidningen* 11/2009.

165 *Psykologtidningen*, 8/2017; SvD Debatt 180204.

166 Carlsson & Johansson 2011.

tänkande och en pluralistisk inställning. Författarna avslutade med att deras arbete ”pekar på att ett paradigmatiskt försoningsarbete är i verksamhet”.¹⁶⁷

En viktig del i processen att värdera olika terapier och överskrida tidigare frontlinjer innebar att fokus flyttades från metoder till terapeuter och deras relation till klienter och den kontext mötet ingår i. Detta är en diskussion som fördes under beteckningen ”Drontens dom och svårigheterna att visa skilda effekter av olika terapier”.¹⁶⁸ Däremot kan man visa en rad gemensamma kontextuella villkor, som till exempel terapeutens kvalitet.¹⁶⁹ Själva betonade författarna Anders Bergmark och Tommy Lundström klienternas motivation som en annan gemensam förklaring till terapiers effekter.¹⁷⁰

Numera finns det exempel på handböcker som lär ut hur terapeuter själva bör genomföra evidensbaserade utvärderingar både av sin egen verksamhet och av andras studier av olika terapiers effekter.¹⁷¹ En informant säger så här:

Kraven om evidensbaserade metoder kommer i hög grad från arbetsgivarna, men också från Socialstyrelsen som kommer med krav och riktlinjer vilket får effekt på dem som studerar. Studenterna lever i en värld där det ska vara modernt och forskningsbaserat och de tittar på effektmått och teknik. Detta ”manualiserar” för att det ska vara forskningsbart. Vad får man och vad får man inte utifrån olika metoder? Det mer breda, generiska finns inte riktigt längre.¹⁷²

Inom psykologin och bland psykologer rörde evidensdebatten främst psykoterapi och mycket lite andra former av den psykologiska verksamheten. I socialt arbete och bland socionomer fokuserade man snarare på socialt arbete som till exempel klientutredningar. Ungefär samtidigt med denna diskussion i *Psyko-logitidningen* fördes evidensdebatten av socionomer i till exempel *Socionomen* och *Socialvetenskaplig tidskrift*. I socialt arbete var krav på evidensbaserad tydligare styrt uppifrån som en policy-driven process.¹⁷³ Detta långsiktiga och programmatiska arbete i Socialstyrelsen redovisades 2004¹⁷⁴ (den processen beskrivs i kapitel 5) och kan delvis ha påverkat psykoterapin.

¹⁶⁷ Carlsson & Johansson 2011, s. 43.

¹⁶⁸ Brante 2014, s. 240f; Bergmark & Lundström 2011a.

¹⁶⁹ Socialstyrelsen 2011; se även Wampold 2001.

¹⁷⁰ Bergmark & Lundström 2006, 2011b.

¹⁷¹ Öst 2016.

¹⁷² Informant på psykoterapiutbildningen. Intervju 170206.

¹⁷³ Socialstyrelsen 2004; Soydan 2010, s. 190; se också Bergmark et al. 2011; Jergeby 2008.

¹⁷⁴ Socialstyrelsen 2004.

Kognitiv bas och relation till omgivningen

Statligt reglerad utbildning i psykoterapi inrättades 1978 som underlag för den legitimation för psykoterapeuter som infördes 1985. Många olika utbildningsanordnare med mycket olika innehåll i och uppläggning av utbildningarna förekom, vilket gav högst varierande och ibland bräckligt underlag. En rad statliga utredningar har gjorts under åren som sökt skapa starkare akademisk och vetenskaplig inriktning varvid flera enskilda institut förlorat sina examensrättigheter eller möjlighet till ekvivalering. Legitimationen från 1985 har därmed haft högst varierande underlag och ofta ganska svag anknytning till vetenskap och forskning. Utbildningen är nu mera enhetlig och vetenskapligt grundad. Flera förslag om ny utbildning har senare förts fram, dock ännu utan resultat.

Utbildade psykoterapeuter ska ange sitt grundyrke, och man har sin identitet och sin organisationstillhörighet i detta snarare än i psykoterapeutyrket. Vissa psykoterapeuter har varit knutna till mindre och enskilda institut med egen utbildning, handledning och klinisk verksamhet. Där kan ha funnits mer sammanhållna professionsmiljöer som är svårare att skapa och upprätthålla i stora offentliga organisationer.¹⁷⁵ Samtidigt finns sedan några år en klar tendens till närmanden mellan de två ikoniska huvudfärderna, den klassiska psykodynamiska terapin PDT och den sena kognitiva beteendeterapin KBT, genom ömsesidigt erkännande och acceptans av evidensbaserade metoder och därmed närmande från PDT-sidan till den akademiska och forskningsanknutna verksamheten. Det handlar om en integration både vad gäller en teoretisk och en teknisk aspekt och vilka gemensamma faktorer som olika terapier har.¹⁷⁶ Psykoterapiutbildningen tycks därmed bli mera enhetlig och mer forskningsförankrad snarare än att tillhöra den ena eller den andra skolbildningen representerad av lärare med stark anknytning till en viss inriktning. Yrkesutövande informanter vittnar om att dessa erkännanden och möten i synnerhet kännetecknar praktiken.¹⁷⁷

Psykoterapeuter har gjorts mer beroende av arbetsorganisationer genom att de i olika omgångar förts in i eller tvingats in i hälso- och sjukvården.

¹⁷⁵ Reeder 2006, kap. 2.

¹⁷⁶ Larsson 2013.

¹⁷⁷ Informanter i psykiatri, psykologi och psykoterapi. Förslag till kompletterande möten mellan olika inriktningar inom svensk psykiatri återfinns i Crafoord, Jacobsson & Åsberg 1997. Här återfinns tre inriktningar: biomedicinsk, socialpsykiatrisk och psykodynamisk.

Lagen om patientjournal 1985 tvingade även privatpraktiserande terapeuter att föra journal och de blev därmed föremål för kontroll inom den offentliga vårdapparaten. Lagen om yrkesverksamhet inom hälso- och sjukvårdsområdet 1998 förde, med legitimationens definition, psykoterapin till detta område, som har hälsomål. Manualisering, kvalitetsmätning jämte evidensbaserad är andra delar i den utveckling som fört terapeuter och i synnerhet psykoanalytiker bort från en äldre yrkesprofessionalism med egna privatmottagningar eller i mindre institutet med lätt identifierbara professionsmiljöer till en nyare organisationsprofessionalism, där psykoterapeuterna är mera direkt styrda av och underordnade arbetsorganisationernas mål och ledning.¹⁷⁸ Psykoanalysen har varit knuten till en anglosaxisk tradition av professionalisering underifrån av yrkesutövarna ihop med det civila samhällets enskilda föreningar och institut, till skillnad från en kontinental tradition av professionalisering ovanifrån på statliga myndigheters uppdrag och i samarbete med universitet.

De psykoanalytiska och psykodynamiska terapeuterna och deras praktik hade under åtminstone två decennier utgjort ett slags epistemisk hegemoni inom yrket på bekostnad av och i motsättning till akademisk vetenskaplig och huvudsakligen naturvetenskapligt inriktad forskning. Psykologernas yrkesroll var länge starkt identifierad med denna hegemoniska inriktning. Men även andra yrkesroller på fältet som psykiatrer och kuratorer har varit starkt influerade av det psykodynamiska terapeutiska samtalet och förhållningssättet. De två huvudfårorna: experimentell, empirisk, naturvetenskaplig inriktning, i synnerhet med kognitiv beteendeterapi (KBT), respektive icke-experimentell, erfarenhetsbaserad, humanistisk inriktning med psykodynamisk terapi (PDT), är ett exempel på att vetenskapliga kontroverser ofta utkristalliserar två linjer eller två läger.¹⁷⁹ De framträdde tydligare i samband med evidensdebatten.¹⁸⁰ Den handlade framför allt om klinisk och psykoterapeutisk psykologi och berörde mycket starkt psykologyrkets utveckling från mitten av 1990-talet till nutid. Här skedde alltså en förskjutning av kunskapsgrunden till den akademiska och vetenskapliga kunskapsgrundens fördel, varvid den tidigare hegemonin upphörde.¹⁸¹ Inte sällan under interna konflikter inom universitetsinstitutioner. Klinisk

¹⁷⁸ Reeder 2006, kap. 4; Evetts 2010.

¹⁷⁹ Brante 1996.

¹⁸⁰ *Psykologtidningen* 13/2006.

¹⁸¹ Holmquist 2012, s. 42.

psykologi och neuropsykologi fick en starkare ställning såväl inom svensk psykologi som i Psykologförbundet under påverkan av psykiatrins fjärde period från millennieskiftet, med en framgångsrik och förnyad biologisk och neurologisk inriktning.

Slutdiskussion

Efterfrågan av tjänster på det psykosociala fältet har ökat genom att hälso-begreppet har utvidgats och psykisk ohälsa blivit allt vanligare. Detta har expanderat arbetsmarknaden för både psykologer och kuratorer. Samtidigt har fältet närmat sig hälsofältet på flera sätt, inte minst genom att legitima-tionsyrkena psykolog och psykoterapeut numera är reglerade i hälsofältets lagar. Det har gett mindre utrymme för den psykoanalytiska terapins anspråk på att hantera existentiella livsproblem bortom hälsa och ohälsa.

Svensk psykiatri har sedan slutet av 1970-talet gått igenom stora omvand-lingar under sin tredje och fjärde period. I den tredje perioden fick den dynamiska psykiatrien större plats och psykoterapi blev ett obligatoriskt moment i utbildningen från 1986. Detta medförde större konkurrens med, men också ett närmande till psykologerna. Den biomedicinska inriktningen stärktes åter i den fjärde perioden med ny forskning inom neuropsykiatri. Denna specialitet blev också starkare inom psykologin, vilket utgjorde ett annat närmande av dessa yrken.

De återkommande ideologiska och vetenskapliga striderna inom svensk psykiatri – och därmed psykiatrers relation till andra yrken som psyko-loger och kuratorer – har avtagit och kanske nått ett ”vapenstillestånd i pragmatismens tecken”.¹⁸² Begreppet psykologisk behandling har erkänts på hälsoområdet, och psykologernas arbetsmarknad har där utvidgats avsevärt och de har delvis fått behandlingsansvar och erkänts annat ledarskap.

Psykologerna har stärkt sitt yrke med fler högskoleutbildade på fler orter, med specialistutbildningar, med starkare vetenskaplig bas och genom evidensbaserad, som också kommit att gälla den psykodynamiska inriktningen.

I socionomutbildningen växte det psykosociala arbetet på bekostnad av mentalhygieniska kurser jämte social metodik och kom att utgöra den främsta grunden för kurativt arbete inom hälso- och sjukvård. Fackförbun-

¹⁸² Jersild 2015, s. 73.

det Akademikerförbundet SSR:s återkommande anspråk på legitimation fick inget gehör, och istället infördes 1998 ett reglemente för ansökan om och utfärdande av egen auktorisation inom förbundet för alla socionomer. Socionomutbildningen expanderade också med fler utbildningsorter och fler utbildningsplatser. Forskarutbildning i socialt arbete etablerades kring 1980. Ett nätverk för forskande socionomer inom hälso- och sjukvård kom till 1995. Detta utgjorde några villkor genom vilka socionomyrket stärkte sin vetenskapliga bas – dock utan att lyckas erhålla en position som ett statligt legitimerat yrke. En specialistutbildning för kuratorer inom hälso- och sjukvård initierades 2016 av Utbildningsdepartementet, vilken kopplades till framtida legitimation. I och med detta stärktes kuratorers kognitiva bas.

Psykoterapeututbildningen i det s.k. steg 2 expanderade starkt under 1980- och 1990-talen, och psykoterapin fick därmed sitt kvantitativa take-off. Antalet psykoterapeuter ökade från 1 200 till 2 800 under tidigt 1990-tal. Expansionen drevs av en stark efterfrågan på utbildning från yrkesverksamma inom vården och på psykoterapeutisk behandling från vårdsökande. Statens ansvar för och kontroll av utbildningarna stärktes avsevärt i flera omgångar.

Den statliga legitimationen från 1985 med huvudsakligen psykodynamisk inriktning kompletterades med beteendeterapeutisk inriktning 1988 och kognitiv inriktning 1990. Men fortfarande gällde detta endast som en vidareutbildning för främst psykologer, socionomer och läkare. Betingelserna för denna period var ytterligare stark efterfrågan på psykoterapi från både yrkesutövare och patienter och en stark differentiering av psykoterapiutbildningar vid en rad mindre institut och enskilda grupper. Men två olika interventioner ovanifrån förändrade detta.

Den första var Högskoleverkets utvärderingar av psykoterapiutbildningar och kontroll av examensrättigheter jämte uppskjutandet av ny utbildning. Detta var en process som både förstatligade och akademiserade utbildningen av terapeuter. Den andra var Socialstyrelsens intervention angående vilka former av psykoterapi som skulle prioriteras (KBT) och hur de skulle utvärderas, den programmatiska evidensdebatten, direktiv om krav på personal i hälso- och sjukvården jämte beslut om sjukhuskuratorernas legitimation.

Psykoterapeut är numera ett yrke med en tämligen enhetlig utbildning vilken är mera vetenskapligt grundad och statligt styrd, kontrollerad och utvärderad. Den psykoterapeutiska praktiken sker mer inom stora arbetsorganisationer och utmärks mer av organisationsprofessionalism, men

med fortsatt strävan att stärka yrkesprofessionalism. En psykodynamisk epistemisk hegemoni har ersatts av en organisatorisk hegemoni där KBT dominerar som offentligt finansierad och sanktionerad terapi. Samtidigt har det dock skett ett ömsesidigt erkännande – delvis med hjälp av evidensbaserad basering mellan de båda huvudfåror.

En annan omorientering gick emellertid i motsatt riktning. Från att den offentliga sektorn ansetts vara psykologers naturliga hemvist, och där professionens sanningsanspråk kopplades till staten och det offentliga, förekom fler ledare och inlägg under 1990-talet som förde fram den privata sektorn som ett legitimt alternativ. Detsamma gäller delvis socionomer. Det är uttryck för en förändring från en välfärdsbaserad politisk rationalitet till en neoliberal med den utmärkande egenskapen att professionernas ställning inte längre är lika tätt bunden till staten. Nu tvingas man på detta fält som på flera andra professionella fält att konkurrera utifrån en marknadsanpassad logik där patienter, kunder och institutioner kan utnyttja sin valfrihet. Vi sammanfattar avslutningsvis med följande fyra slutsatser.

1. Det psykosociala fältet karaktäriseras mer än andra fält av att strider, konkurrens och förändringar till har stor del handlat om *ideologiska frågor*. Vetenskapliga grunder och praktiska behandlingsmetoder har ofta berört olika synsätt på människor och samhälle. Psykoanalysens och psykodynamikens epistemiska hegemoni både som ideologi och som metod tycks ha upphört som ett resultat av akademiserad utbildning, evidensbaserad och statlig styrning av metoder i yrkesutövningen.
2. Detta representerar en *organisatorisk underordning* istället för en epistemisk. Hela fältet utmärks numera av att vara starkt styrt utifrån av statliga myndigheter som Universitetskanslerämbetet, Socialstyrelsen och Inspektionen för vård och omsorg (IVO). Yrkesutövarna är beroende av dessa organisationer liksom av sina arbetsorganisationer, vilket representerar en organisationsprofessionalism.
3. Psykoterapi har i både utbildning och praktik blivit mera *enhetlig och vetenskapligt baserad*. Däri ligger en performativ professionalisering. Psykoterapeuter är dock mera underordnade organisationer. De saknar eget förbund och har snarare sin yrkesidentitet i sina grundyrken, och är därmed organisatoriskt sett svagt professionaliserade.

4. Det psykosociala fältet utmärks numera av *samarbete* snarare än konkurrens mellan yrken – lagarbete är typiskt. Samtidigt överlappar fältet ännu mer än tidigare hälsofältet. Det har lämnat ett område friare för psykosocial rådgivning åt en preprofession av coacher med mycket varierande utbildning och organisering jämte allehanda terapier åt en rad olika slags terapeuter.

Referenser

- Akademikerförbundet SSR (2012). Akademikerförbundets synpunkter på Högskoleverkets rapport 2011:20R ”En ny psykoterapeutexamen”.
- Akademikerförbundet SSR (2019). Professionalisering i tiden. <https://akademssr.se/om-oss/var-historia/professionalisering-i-tiden>. Hämtad 190309.
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. 4:e utg. Washington DC.
- Andersen, Anders Johan W. & Svensson, Tommy (2013). ”Internet-based mental health services in Norway and Sweden: Characteristics and consequences”. *Adm. Policy Mental Health* 40 (2), s. 145–153.
- APA (2005). *Policy statement on evidence based practice in psychology*. <https://apa.org/practice/guidelines/evidence-based-statement>, hämtad 150220
- Avby, Gunilla (2015). *Evidence in practice. On knowledge use and learning in social work*. Linköping studies in arts and science nr 641. Linköping: Linköpings universitet.
- Bachkirova, Tatiana; Cox, Elaine & Clutterback, David (2014). ”Introduction”. I: Bachkirova, Tatiana; Cox, Elaine & Clutterback, David (red.), *The complete handbook of coaching*. 2:a uppl. London: SAGE.
- Berg, Roland (1998). ”Psykoterafin nu självklar del av psykiatrin”. *Läkartidningen* 95 (5).
- Bergmark, Anders & Lundström, Tommy (2006). ”Mot en evidensbaserad praktik? Om färdriktningen i socialt arbete”. *Socialvetenskaplig tidskrift* 13 (2).
- Bergmark, Anders & Lundström, Tommy (2011a). ”Evidensbaserad praktik i svenskt socialt arbete”. I: Bohlin, Ingmar & Sager, Mårten (red.) *Evidensens många ansikten: evidensbaserad praktik i praktiken*. Lund: Arkiv.
- Bergmark, Anders & Lundström, Tommy (2011b). ”Socialstyrelsen, dronten och den evidensbaserade praktiken”. *Socialvetenskaplig tidskrift* 18 (3).
- Bergmark, Anders; Bergmark, Åke & Lundström, Tommy (2011). *Evidensbaserat socialt arbete. Teori, kritik, praktik*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Bohlin, Ingmar & Sager, Mårten (red.) (2011). *Evidensens många ansikten: Evidensbaserad praktik i praktiken*. Lund: Arkiv.
- Bragesjö, Maria; Cloodt, Helena; Gjertsson, Linda; Jern, Stefan & Nyman, Håkan (2014). ”Lär av Danmark och Norge. Psykologer kan bli lösningen på psykiatrins brist på specialister”. *Läkartidningen* (44–45).

- Brante, Thomas (1996). "Vetenskapsbaserade kontroverser". I: Lundgren, Lars J. (red.) *Att veta och att göra: Om kunskap och handling inom miljövården*. Stockholm: Naturvårdsverket.
- Brante, Thomas (2006). "Den nya psykiatrin. Exemplet ADHD". I: Hallerstedt, Gunilla (red.), *Diagnosens makt. Om kunskap, pengar och lidande*. Göteborg: Daidalos.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken. Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna samhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Svensson, Kerstin & Svensson Lennart (red.) (2019). *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Bülow, Per (2004). *Efter mentalsjukhuset: En studie i spåren av avinstitutionaliseringen av den psykiatriska vården*. Linköping: Linköpings universitet.
- Carlberg, Ingrid (2008). *Pillret – en berättelse om depressioner och doktorer, forskare och Freud, människor och marknader*. Stockholm: Norstedts.
- Carlsson, Sven & Johansson, Per Magnus (2011). "Samma svårigheter och glädjeämnen oberoende av terapeutisk skola". *Psykologtidningen* (6).
- Carlsson, Sven & Johansson, Per Magnus (2013). "Psykoteraeutlegitimation eller specialistbehörighet. Vad tycker psykologerna?" *Psykologtidningen* (7).
- Cooper, David (1967). *Psychiatry and anti-psychiatry*. London: Tavistock.
- Crafoord, Clarence; Jacobsson, Lars & Åsberg, Marie (1997). *Ideologier, kulturer och synsätt inom psykiatrin*. Underlagsrapport i Nationell översyn av innehåll och kvalitet i den psykiatriska vården. Psykiatriuppföljningen 1997:16. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Cullberg, Johan (1984/1985/1999). *Dynamisk psykiatri i teori och praktik*. (5:e rev. utg.) Stockholm: Natur & Kultur.
- Dahlström, Christian (2014). *Panikångest & depression. Frågor och svar om två av våra vanligaste folksjukdomar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- DN Debatt 20150405. "Pseudovetenskap ska inte accepteras som friskvård".
- DN Debatt 20160715. "Inför nationell vårdgaranti för behandling hos psykolog".
- DN Debatt 20160727. "Orimligt många behandlas med läkemedel för adhd", Ds 2017:39. *Legitimation för hälso- och sjukvårdskuratorer*. Stockholm: Regeringskansliet Socialdepartementet.
- Evetts, Julia (2010). "Reconnecting professional occupations with professional organizations: Risk and opportunities". I: Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) *Sociology of professions. Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Falkenström, Fredrik & Holmqvist, Rolf (2013). Alliansens betydelse för psykoterapins utfall. *Psykologtidningen* (8).

- Flink, Mariann; Öjehagen, Agneta & Olsson, Maria (2008). "Psykosocialt arbete i hälso- och sjukvård – en översikt över avhandlingar inom området". *Socionomens forsknings supplement*, 28 (24).
- Folkhälsomyndigheten. "Därför ökar psykisk ohälsa bland unga".
<https://www.folkhalsomyndigheten.se/livsvillkor-levnadsvanor/psykisk-halsa-och-suicidprevention/psykisk-halsa/begrepp-psykisk-halsa/> Hämtad 2019-03-13.
- Foucault, Michel (1973). *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers.
- Gray, D. E. (2006). "Executive coaching: Towards a dynamic alliance of psychotherapy and transformative learning processes". *Management Learning* 37 (4).
- Gustafsson, Unn (2013). "Risk för "diagnoshysteri". Politiken.se. Hämtad 20130118, nu nedlagd hemsida.
- Göransson, Bengt (1997). *Profession på väg. Markering, etablering. Sveriges Psykologförbunds start och förhistoria*. Stockholm: Sveriges Psykologförbund.
- Hamlin, Robert, G.; Ellinger, Andrea, D. & Beattie, Rona, S. (2009). "Toward a profession of coaching? A definitional examination of 'coaching', 'organization development' and 'human resource development'". *International Journal of Evidence Based Coaching* 7 (1).
- Hanberger, Anders; Blom, Björn; Mårald, Gunilla & Perlinski, Marek (2011). *Regionala strukturer till stöd för kunskapsutveckling inom äldreområdet – förstudie inför utvärderingen av ett treårigt pilotprojekt*. Umeå: Umeå Centre for Evaluation Research.
- Hasenfeld, Yheskel (1983). *Human service organizations*. London m.fl.: Prentice Hall.
- Havnesköld, Leif (2014). "Nytta av psykofarmaka överlag är starkt överdriven". *Psykologtidningen* (8).
- Holmquist, Peter (2012). "En psykolog till alla!" – en diskursanalytisk studie av den svenska psykologiprofessionen 1990–2010. Magisteruppsats, Linköpings universitet.
- Holmquist, Peter (2014) "Psykologiprofessionen i Sverige 1990–2010", *Psykologtidningen* 2/2014.
- Högskoleverkets rapport 2007:30 R. *Utvärdering av psykoterapeututbildningar vid universitet och enskilda utbildningsanordnare*.
- Högskoleverkets rapport 2010:9 R. *Ökad kvalitet i psykoterapeututbildningen*.
- Högskoleverkets rapport 2011:20 R. *En ny psykoterapeutexamen*.
- ICF Sverige (2019). International Coach Federation Sweden. Hemsida. <http://icfsverige.se/>. Hämtad 20190309.
- Ingleby, David (1983). "Mental health and social order". I: Cohen, Stanley & Scull, Andrew (red.) *Social control and the state*. Oxford: Blackwell.
- Isaksson, Cristine & Larsson, Anna (2012). "Skolkuratorsyrkets framväxt och utveckling i Sverige". *Socionomens forsknings supplement* 32 (6).
- Isaksson, Cristine (2014). "Skolkuratorers handlingsutrymme – gränser, legitimitet och jurisdiktion". *Socialvetenskaplig Tidskrift* 21 (1).
- Isaksson, Cristine (2016). *Den kritiska gästen. En professionsstudie om skolkuratorer*. Umeå: Institutionen för socialt arbete.

- Jergeby, Ulla (red.) (2008). *Evidensbaserad praktik i socialt arbete*. Stockholm: Gothia/IMS.
- Jersild, P. C. (2015). *Den stökiga psykiatrin. Minnen, samtal, tankar*. Stockholm: Fri tanke förlag.
- Johannisson, Karin (2015). *Den sårade divan. Om psykets estetik*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Johansson, Per Magnus (2009). *Freuds psykoanalys volym 4. Inblickar i psykiatrins och den psykodynamiska terapins historia i Göteborg 1945–2009*. Göteborg: Daidalos.
- Johansson, Staffan; Dellgran, Peter & Höjer, Staffan (2015). *Människobehandlande organisationer – villkor för ledning, styrning och professionellt välfärdsarbete*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Johnsson, Eva & Svensson, Lennart G. (2019). Den sociala integrationens fält. I: Brante, Thomas; Svensson, Kerstin & Svensson Lennart (red.) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Karolinska institutet (2019). Nätverk för forskande socionomer inom hälso- och sjukvård. <https://ki.se/nvs/natverk-for-forskande-socionomer-i-halso-och-sjukvard>. Hämtad 20190309.
- Korp, Peter (2002). *Hälsopromotion – en sociologisk studie av hälsofrämjandets institutionalisering*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Korp, Peter (2004). *Hälsopromotion*. Lund: Studentlitteratur.
- Lag 1984:542. Lag om behörighet att utöva yrke inom hälso- och sjukvården m.m.
- Lag 1998:531. Lag om yrkesverksamhet på hälso- och sjukvårdens område.
- Lane, David; Stelter, Reinhard & Stout-Rostron, Sunny (2014). "The future of coaching as a profession." I: Cox, E.; Bachkirova, T. & Clutterback, D. (red.) *The complete handbook of coaching*. London: SAGE.
- Larsson, Billy (2013). "Utvecklingen går mot integration. Essä om psykoterapiforskning". *Psykologtidningen* (5).
- Lindgren, Mats & von Schantz Lindgren, Ina (2011). Coachning i arbetspolitiska aktiveringsprojekt. *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 17 (1).
- Lindgren, Ola (2013). "Psykoaterapi en relation i flera plan". Essä. *Psykologtidningen* (8).
- Linley, P. Alex; Woolston, Linda & Biswas-Diener, Robert (2009). "Strengths coaching with leaders". *International Coaching Psychology Review* 4 (1).
- Lundin, Annika (2007). *Kurator inom hälso- och sjukvård*. Lund: Studentlitteratur.
- Markström, Urban (2003). *Den svenska psykiatrireformen. Bland brukare, eldsjälar och byråkrater*. Umeå: Borea Bokförlag.
- Nationell utvärdering 2013 – vård och insatser vid depression, ångest och schizofreni. Indikatorer och underlag för bedömningar. Socialstyrelsens publikationer 2015.
- Nationella riktlinjer för vård vid depression och ångestsyndrom – Stöd för styrning och ledning, Remissversion. Socialstyrelsen 2016.

- Nationella riktlinjer för vård vid depression och ångestsyndrom 2010 – stöd för styrning och ledning.* Socialstyrelsen 2009.
- Olsson, Siv (1999). *Kuratorn förr och nu. Sjukhuskuratorns arbete i ett historiskt perspektiv*, Skriftserien 1999:1. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete.
- Pilgrim, David & Rogers, Anne (1999). *A sociology of mental health and illness*. 2:a uppl. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Piuva, Katarin (2005). *Normalitetens gränser – en studie om 1900-talets mental-hygieniska diskurser*. Institutionen för socialt arbete. Stockholm: Stockholms universitet, Socialhögskolan.
- Policy för skolkuratorer* (2015). Akademikerförbundet SSR:s policy för skolkuratorer. Stockholm.
- Proposition 1983/84:179. *Lag om behörighet att utöva yrke inom hälso- och sjukvården m.m.*
- Proposition 1985/86. *Vissa ersättningar till sjukvårdshuvudmännen, m.m.*
- Proposition 2001/02:14. *Hälsa, lärande och trygghet.*
- Proposition 2017/18:138. *Legitimation för hälso- och sjukvårdskuratorer.*
- Psyisk ohälsa, arbetsliv och sjukfrånvaro. En kunskapsöversikt.* Stockholm: FORTE, 2015.
- Psykologiguiden.se.
- Psykologtidningen* 11/1985.
- Psykologtidningen* 11/1997.
- Psykologtidningen* 1/1998.
- Psykologtidningen* 13/2006.
- Psykologtidningen* 14/2007.
- Psykologtidningen* 4/2006. Evidensbaserad psykiatri ideologiskt styrd.
- Psykologtidningen* 1/2007. Intervju med Anders Milton.
- Psykologtidningen* 7/2008
- Psykologtidningen* 5/2009.
- Psykologtidningen* 6/2009.
- Psykologtidningen* 11/2009.
- Psykologtidningen* 3/2011. "Bristen på psykiatriker – en fråga för psykologer".
- Psykologtidningen* 8/2011.
- Psykologtidningen* 10/2011.
- Psykologtidningen* 2/2012. "En ny kontextuell psykiatri efterfrågas"; även publicerad som längre version i *Svensk Psykiatri* 2/2011.
- Psykologtidningen* 3/2012.
- Psykologtidningen* 6/2012. "Psykologiska kvacksalvare ett växande problem".
- Psykologtidningen* 8/2012.
- Psykologtidningen* 1/2013.
- Psykologtidningen* 9/2013. Internetbaserad behandling inom allt fler områden.
- Psykologtidningen* 2/2014.

- Psykologtidningen* 4/2014.
- Psykologtidningen* 7/2014.
- Psykologtidningen* 10/2014.
- Psykologtidningen* 1/2015. "Psykoanalytisk utbildningarna en garant för kunskapsutvecklingen".
- Psykologtidningen* 1/2015.
- Psykologtidningen*, 8/2017.
- Psykoanalytisk*, tidskrift från Psykoanalytiskt centrum.
- Psykoanalytiskt centrum* (2015) <https://www.psykoanalytisktcentrum.se>. Hämtad 20151125
- Psykoanalytiskt centrum (2012). "Psykoanalytisk. Information om olika psykoanalytiska inriktningar."
- Reeder, Jürgen (2006). *Psykoanalytisk i välfärdsstaten: Profession, kris och framtid*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Reeder, Jürgen (2010). *Det tystade samtalet: Om staten, psykiatri och försöken att undanröja det psykoanalytiska inflytandet*. Stockholm: Norstedts.
- Regeringsbeslut 131017. "Uppdrag att utforma kompetensmål i fort- och vidareutbildning för psykologer.
- Rehabiliteringsgarantin*. Inspektionen för socialförsäkringen, Socialstyrelsen 2012:17.
- Remissvar från Psykoanalytiskt förbundet 120614.
- Resultatsök – jämför utbildningarnas kvalitet psykoanalytisktexamen, UKÄ:s hemsida, <https://www.uka.se/>, hämtad 150520.
- Riksrevisionens rapport 2015:19.
- Rose, Niclas (1990). *Governing the soul*. London: Routledge.
- Saaed Al-Roubaiy, Najwan (2012). "Counseling psykologi" – ett värdefullt område vi saknar. *Psykologtidningen* (3).
- Samrådsforum för psykoanalytisk, <http://samradsforum.se>. Hämtad 20190309.
- Sandell, Rolf (2005). "Specialistpsykoanalytiker jämföras med psykiatern i Norge". *Psykologtidningen* 4/2005.
- SCB 1979. *Yrkesregistret*.
- SCB 1987. *Yrkesregistret*.
- SCB 2010. *Yrkesregistret*.
- SCB 2016. *Yrkesregistret*.
- Selander, Ulla-Britt & Svanberg, Birgitta (2015). *Psykoanalytisk i arbetsmarknadsverket på 1900-talet*. Seniorpsykoanalytiker, Psykoanalytiskt förbundet.
- Sjölund, Anna; Jahn, Cajsa; Lindgren, Ann & Reuterswärd, Malin (2017). *Autism och ADHD i skolan: Handbok i tydliggörande pedagogik*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Sjöström, Manuela (2013). *To blend in or stand out. Hospital social workers' jurisdictional work in Sweden and Germany*. Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.
- Socialförsäkringsrapport 2014:4: Sjukfrånvaro i psykiska diagnoser. En studie av Sveriges befolkning 16–64 år. Försäkringskassan.
- Socialstyrelsen (2004). *För en kunskapsbaserad socialtjänst: Redovisning av ett regeringsuppdrag åren 2001–2003*. Stockholm: Socialstyrelsen.

- Socialstyrelsen (2011). *Debatten om Dodo-fågeln: Spelar behandlingsmetoden någon roll i klientarbete?* Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2013) Utbildningsgång för psykoterapeuter.
<http://www.socialstyrelsen.se/Sidor/SimpleSearchPage.aspx?q=utbildningsg%C3%A5ng%20of%C3%B6r%20psykoterapeuter&defqe=hidden:-meta:siteseeker.archived:archived>. Hämtad 20190309
- Socialstyrelsen (2014). *Legitimation för kuratorer inom hälso- och sjukvård*.
- Socialstyrelsen (2015). "Vem får jobba i vården?" <https://www.socialstyrelsen.se/ansokaomlegitimationochintyg/legitimation/vemfarjobbaivarden>. Hämtad 150520.
- Socialstyrelsen, (2017). "Kraftig ökning av psykisk ohälsa bland barn och unga vuxna". Pressmeddelande 13 december. Hämtad 20190313.
- Socialstyrelsens nationella riktlinjer för depressionssjukdom och ångestsyndrom. Kommentarer från en expertgrupp, https://www.researchgate.net/publication/237503950_pdf, hämtad 20190313.
- Socialstyrelsen (2019). <http://www.socialstyrelsen.se/klassificeringochkoder/diagnoskodericd-10>. Hämtad 20190803.
- SOSFS 2008:34. *Praktisk tjänstgöring för psykologer*.
- SOU 1983:33. *Kompetens inom hälso- och sjukvården*.
- SOU 1992:4. *Psykiatri i Norden: ett jämförande perspektiv: delbetänkande*.
- SOU 1992:73. *Välfärd och valfrihet: Service, stöd och vård för psykiskt störda: slutbetänkande av Psykiatriutredningen*.
- SOU 1996:138. *Betänkande avseende ny behörighetsreglering på hälso- och sjukvårdens område*.
- SOU 2000:19. *Elevvårdsutredningen: Från dubbla spår till elevhälsa: i en skola som främjar lust att lära, hälsa och utveckling*.
- SOU 2006:100. *Ambition och ansvar. Nationell strategi för utveckling av samhällets insatser till personer med psykiska sjukdomar och funktionshinder. Slutbetänkande av nationell psykiatrisamordning*.
- SOU 2008:18. *Evidensbaserad praktik inom socialtjänsten – till nytta för brukaren*.
- Soydan, Haluk (2010). "Evidence and policy: the case of social care services in Sweden". *The Policy Press* 6 (2).
- Specialistutbildning för psykologer i klinisk psykologi, psykoterapi och psykologisk behandling*. Stockholms universitet, hämtad 20150424.
- Specialistutbildning för psykologer*. Psykologiska institutionen, Stockholms universitet, hämtad 20190313.
- Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU) (2004). *Behandling av depressionssjukdomar, En systematisk litteraturoversikt*. Stockholm: SBU-rapport nr 166/1–3.
- Statistiska centralbyrån (SCB) (2017). *Yrkesregistret med yrkesstatistik 2015. Yrkesstrukturen i Sverige*. <https://scb.se>, hämtad 20171105.
- Stiwne, Dan & Olsson, Gudrun (odaterad). "Psykoterapiutbildning på villovägar". *Tidskriften Psykoterapi*, Psykoterapicentrum.

- SvD Debatt 20151107. "Ensidig satsning på KBT skadar svensk psykvård".
- SvD Debatt 20180204. "'Psykiatrisk vård' av psykoterapeuter och forskare".
- Svenaesus, Fredrik (2013). *Homo patologicus. Medicinska diagnoser i vår tid*. Hägersten: Tankekraft förlag.
- Svenska kyrkan. www.svenskakyrkan.se, hämtad 20150407.
- Svensson, Kerstin; Johnsson, Eva & Laanemets, Leili (2008). *Handlingsutrymme. Utmaningar i socialt arbete*. Stockholm: Natur & Kultur.
- UHÄ-rapport 1985:14. *Högskolans psykoterapiutbildning. Förslag till förändringar*.
- UKÄ-rapport 2007:30 R. *Utvärdering av psykoterapeututbildningar vid universitet och enskilda utbildningsanordnare*.
- UKÄ-rapport 2017:5. *Förslag till examensbeskrivning för yrkesexamen för kuratorer inom hälso- och sjukvård. Redovisning av ett regeringsuppdrag*.
- Wampold, Bruce (2001). *The great psychotherapy debate – models, methods and findings*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wikberg, Erik (2010). *Organisering av en ny marknad: En studie av den svenska coachingmarknaden*. Scores rapportserie 2010:6. Stockholm: Stockholms centrum för forskning om offentlig sektor.
- Wingfors, Stina (2004). *Sociomyrkets professionalisering*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Psykoterapicentrum (2015). "Ge alla möjlighet till kvalificerad psykoterapi vid psykisk ohälsa". Öppet brev till sjukvårdsministern m.fl. 20151115.
- Öst, Lars-Göran (2016). *Att utvärdera psykoterapi och kritiskt granska psykoterapi-studier*. Stockholm: Natur & Kultur.

DET MEDICINSKA PROFESSIONELLA FÄLTET

ELIN K. FUNCK

Detta kapitel behandlar den förändring som det medicinska fältets professioner genomgått från 1980-talet och fram till idag. I kapitlet beskrivs hur finansiell kris och åtstramningar under 1970- och 1980-talen ledde till föreställningen att professionellt yrkesutövande tydligare borde kopplas till organisation som logik och styrform. Denna koppling har både förtydligats och stärkts över åren genom kvalitetsrörelsens intåg, ett omdefinierat ledningsansvar för medicinska vårdenheter, ökad grad av mätning och standardisering samt individualiseringen av patienten. Förändringarna har inte skett revolutionerande utan snarare i små steg. I kapitlet dras slutsatsen denna utveckling resulterat i förändringar i positioner, makt och kapital mellan yrkesgrupper på fältet, men också i en förändrad relation mellan profession och organisation där organisationsprofessionalism utvecklats som logik för aktörer på det medicinska professionella fältet.

Det övergripande målet med svensk hälso- och sjukvård är att åstadkomma en god hälsa och en vård på lika villkor för hela befolkningen. För att ombesörja detta har aktörer på det medicinska fältet till uppgift att medicinskt förebygga, utreda och behandla sjukdomar och skador.¹ På det medicinska fältet fanns det år 2015 21 legitimationsyrken. Av dessa har tre yrken, läkare, sjuksköterskor och tandläkare, reglerad specialistutbildning. I flera legitimerade yrken inom det medicinskt professionella fältet dominerar kvinnor. För barnmorskor, biomedicinska analytiker, sjuksköterskor och tandhygienister utgjorde andelen kvinnor år 2015 över 90 procent. Motsvarande siffra för läkare var 42 procent. Det yrke där andelen kvinnor var som lägst var kiropraktor med 36 procent.²

1 Hälso- och sjukvårdslagen (2017:30), 3 kap. 1 § samt 2 kap. 1 §.

2 Socialstyrelsen 2016.

TABELL 7.1 Antal per 100 000 invånare av legitimationsyrken på det medicinska fältet år 2015.

Legitimationsyrke	Antal per 100 000 invånare	Legitimationsyrke	Antal per 100 000 invånare
Sjuksköterska	1 430	Psykiater	38
Läkare	473	Optiker	29
Fysioterapeut	205	Logoped	22
Arbets terapeut	123	Röntgensjuksköterska	22
Tandläkare	114	Dietist	18
Biomedicinsk analytiker	106	Audionom	13
Psykolog	93	Naprapat	13
Barnmorska	86	Kiropraktor	9
Receptarie	57	Sjukhusfysiker	6
Tandhygienist	55	Ortopedingenjör	5
Apotekare	50		

Trots att sjuksköterskor i antal räknat är fler än antalet läkare så är ändå läkarprofessionen den statusmässigt dominerande professionen inom det medicinska fältet. Inom den andra generationens professioner, semi-professioner, på fältet återfinns bland annat sjuksköterskor och tandläkare, medan den tredje generationen av yrken som strävar efter professionell status, preprofessioner, utgörs bland annat av biomedicinska analytiker.³ Då läkarprofessionen ur de allra flesta aspekter representerar själva sinnebilden av en profession kommer detta kapitel främst att behandla den. Men för att man ska förstå hur det medicinska fältet utvecklats i form av kamp om symboliska och materiella tillgångar, strävan efter och erkännanden av positioner och makt, behöver läkarprofessionen även ställas i relation till andra professioner på det medicinska fältet.

Tillblivelsen av det medicinska professionella fältet och etableringen av den klassiska läkarprofessionen har av Carina Carlhed Ydhag beskrivits utifrån tre faser.⁴ I beskrivningen av den första fasen (1600–1850) skildrar Carlhed Ydhag den preprofessionella eran där fältet medicin etablerades. Till följd av nationalstatens framväxt och behovet av övervakning av folkhopens hälsa under 1600- och 1700-talen delegerades ansvaret till läkarprofessionen

³ Brante et al. 2015, s. 12–31.

⁴ Carlhed 2013, Carlhed Ydhag 2019.

att skapa regler för, övervaka och föreslå åtgärder för att minska effekterna av fattigdom och epidemier. Möjligheten att vara medproducent vid skapandet av en framväxande jurisdiktion innebar att grunden under denna första fas lades för den *hegemoni* och den *skyddade position* som läkarna haft för att utföra sin huvuduppgift – att bota och lindra sjukdomar.

I beskrivningen av den andra fasen (1860–1920) framställer Carlhed Ydhag hur läkarprofessionen genom två kvalitativa eller kognitiva take-off utvecklade en *robust kunskapskärna*, ett ”heartland of work”.⁵ Genom upptäckten av vaccin gick det biomedicinska paradigmet segrande ur striden om hur man på effektivaste sätt diagnostiserar, analyserar och behandlar sjukdom/hälsa. Det biomedicinska genombrottet bidrog vidare till framväxten av laboratorier som diagnostiska verktyg för praktiserande läkare. Utifrån ett professionsteoretiskt perspektiv var upptäckten ett enormt genombrott som innebar att teori och praktik, *know-why* och *know-how*, integrerades i en gemensam *Denkstil* om hur uppgifter ska lösas och vetenskap tillämpas.⁶ Förevisningen av en solid kunskapskärna som läkarprofessionen gjorde anspråk på, erövrade och kom att försvara, innebar erkännande och makt på det medicinska fältet. Därmed stärktes förutsättningarna för en professionalisering under den andra fasen såväl kvalitativt som kvantitativt.

I beskrivningen av den tredje fasen (1930–1960) redogör Carlhed Ydhag för hur läkarprofessionens gyllene era stabiliserades. Den nya välfärdspolitik som trädde i kraft efter andra världskriget innebar en introduktion av en ny social trygghet med förmånlig och mer tillgänglig vård. Detta tillsammans med en expansion av såväl antalet sjukhus som antalet vårdplatser, att Svenska läkarförbundet hade kontroll över både specialiseringsordningen och utfärdandet av läkares specialistbevis samt att läkare besatt såväl chefspositioner som det medicinska ansvaret på sjukhusens kliniker, menar Carlhed Ydhag, innebär att läkarna i slutet av denna fas kom så nära den professionella idealtypen som man kan komma i en svensk medicinsk kontext.

Alltsedan 1960-talet och den gyllene eran har en del förändringar skett. I slutet av 1960-talet tappade Svenska läkarförbundet kontrollen över karriärvägarna efter grundutbildningen när staten via Medicinalstyrelsen

⁵ Abbott 1988, s. 71.

⁶ Brante 2011, 2014.

fick rätten att styra läkares specialisttjänstgöring.⁷ Vidare innebar ”sjukronorsreformen”⁸ på 1970-talet att läkarnas patientarvoden försvann och att arbetstidsreglering, övertidsersättning och jourkompensation infördes. Den strukturella omvandlingen kan tolkas som att läkaryrket förvandlades från profession till tjänsteman.⁹

Läkarprofessionens autonomi har alltså vid ett flertal tillfällen utmanats. Trots detta har professionen klarat av att behålla kontrollen över den kliniska praxisen och kunskapsutvecklingen, men inom ramen för stora formella organisationer.¹⁰ I Rhenmans klassiska studie *Central-lasarettet*¹¹ blir bilden av svenska sjukhus som en professionell byråkrati¹² tydlig då han beskriver hur professionella tog initiativet i för dem centrala frågor och överlät det som de fann ointressant till ledningen. Han redogör vidare för att den ekonomiska rapporteringen var svagt kopplad till verksamhetens styrning, att effektivitet var en ”icke-fråga” som ingen intresserade sig för och att den dagliga verksamheten formades genom normering av seniora professionella och av den enskilda yrkesutövaren. Bilden av sjukvården organiserad som en professionell byråkrati och läkarprofessionen som en klassisk profession med hög grad av autonomi gällande kunskapsutveckling och i det enskilda yrkesutövandet har dock utmanats av de nyliberala strömmar som gjort sig gällande under 1980-talet men kanske framför allt 1990-talet och framåt. En av de kanske väsentligaste förändringarna som nyliberalismen inneburit är att förtroendet för de traditionella professionerna försvagats jämfört med förtroendet för marknaden och näringslivets affärsmetoder.¹³ När en värdegrund ersätts med en annan får det givetvis konsekvenser. Som Eva Bejerot och Hans Hasselblad uttrycker det framstod sjukvården plötsligt som en anomali.¹⁴ När abnormitet åskådliggörs är det naturligt att avvikelserna blir till utgångspunkt i

7 Bjurulf & Swahn 1980, s. 84, 96.

8 Innebörden i ”sjukronorsreformen” var att sjukvården skulle göras tillgänglig för alla, oavsett inkomst. Namnet ”sjukronorsreformen” kommer av att patienten i öppenvården med reformen betalade ett fast pris, vid starten sju kronor. Alla läkare fick också fast lön som inte påverkades av hur många patienter läkaren tog.

9 Funck 2012.

10 Bejerot & Hasselblad 2003.

11 Rhenman 1969.

12 Mintzberg 1983, s. 189–213.

13 Power & Laughlin 1992, s. 113–133; Hood 1995; Almqvist 2006, s. 23–28.

Det försvagade förtroendet gällde främst bland politiker och ledning.

14 Bejerot & Hasselblad 2003.

arbetet med att förändra och omreglera. Detta är precis vad som har skett inom det medicinska fältet. I följande kapitel avser jag att beskriva hur de nyliberala strömningarna gjort sig gällande på det medicinska fältet. Vidare avser kapitlet att belysa vilken påverkan förändringarna har haft på det medicinska fältets professioner utifrån en social och en kognitiv dimension. Men låt oss börja i den situation där det medicinska fältet och läkarprofessionen befann sig vid tidpunkten då de nyliberala vindarna började blåsa.

Finansiella åtstramningar, nyliberala vindar och förändrad opinion

Under perioden 1960–1980 gjordes stora investeringar i den svenska sjukvården. Karaktäriserande för den svenska sjukvården var en snabb tillväxt i form av utbyggnad men också snabb expansion genom att landsting successivt tog över ansvaret för vård som tidigare tillhandahållits i privat eller statlig regi. Under 1970- och 1980-talen etablerades primärvården med sina vårdcentraler och hälso- och sjukvården växte till att bli en av de allra största branscherna i Sverige. År 1993 sysselsatte sjukvården cirka 380 000 personer, vilket motsvarar ungefär 10 procent av alla förvärvsarbetande. Den svenska sjukvårdsmodellen, där parallella, geografiskt avgränsade, politiskt styrda organisationer har ansvar för såväl totalekonomi som huvuddelen av den öppna och slutna vården, blev därmed verklighet.¹⁵

Under samma årtionden utformades även ett ideal om hur verksamheten skulle styras. Vård på lika villkor och ett omhändertagande av befolkningen genom förebyggande insatser och vård i öppna former på ”lägsta effektiva nivå” satte sin prägel på både styrning av och aktiviteter inom den svenska hälso- och sjukvården. Detta fick dock konsekvenser. Den stora omfördelningen mellan olika delar av sjukvården innebar bland annat att den slutna vården reducerades, främst genom neddragningar av antalet vårdplatser. Den öppna vården och läkemedelskonsumtionen steg däremot kraftigt. Principen om enhetlighet mellan och inom landsting innebar att sjukhus till stor del betalades efter sina kostnader. Även om det ägnades utrymme åt den framtida utvecklingen i de enskilda landstingens

¹⁵ Anell 1994, s. 10–12; Anell 1996, s. 129–134.

planer så räknades tidigare budgetar ändå som givna utgångspunkter inför diskussioner om kommande budgetår. Med andra ord kunde politiker, tjänstemän och ansvariga läkare i det årliga spelet om resurserna helt koncentrera sina ansträngningar på att fördela årets volymtillväxt mellan nya verksamheter.¹⁶ Den löskoppling mellan tjänstemän och medicinska professioners arbetsuppgifter som Rehnman beskriver och det handlingsutrymme och den autonomi som läkarprofessionen vid tiden besatt, möjliggjordes följaktligen av det gynnsamma finansiella läge som präglade perioden.¹⁷

Så kom 1980-talet och svag tillväxt i den svenska ekonomin innebar att landstingen hamnat i en alltmer ansträngd ekonomisk situation. Det fanns inte längre utrymme för att växa genom ökade resurser. Hälso- och sjukvården tvingades in i en hårdhänt ekonomisk realitet. Som en konsekvens hamnade frågor kring ekonomi och organisation i fokus. Det blev tydligt att det traditionella sättet att fördela resurser hade sina brister. Tillväxt genom volymökning var inte längre aktuellt. Samtidigt kritiserades sjukvården alltmer utifrån växande värdköer och bristande empati och engagemang hos personalen. Hälso- och sjukvården beskyldes för att vara alltför stelbent och ineffektiv. Detta gav näring åt landstingens arbete med att reformera, struktureromvandla och förändra. Med konkurrens och intäkter – till skillnad från monopol och anslag – skulle produktiviteten och effektiviteten inom hälso- och sjukvården öka på nytt.¹⁸

1991 kom en borgerlig regering till makten. Den betonade vikten av privata alternativ inom sjukvården och ökad valfrihet genom införandet av interna marknader. Köp-sälj-modeller blev allt vanligare, liksom resenemang om interna marknader.¹⁹ Parallellt infördes också resultatenheter enligt politiska beslut. Tanken om att beställare skulle skiljas från producentfunktioner fick även konsekvenser för synen på medborgare och patienter. På Landstingsförbundets kongress 1991 framfördes att sjukvårdspolitik i första hand borde företräda medborgare och patienter. Producentansvaret skulle däremot delegeras till professionella företrädare. Det nya sättet att se på vårdverksamhet och medborgare öppnade upp för möjligheten att konkurrensutsätta verksamheter. Resultatet gjorde sig bland annat gällande

16 Anell 1990, s. 183–211; Anell 1996, s. 129–158; Arvidsson & Jönsson 1997, s. 14–18.

17 Rehnman 1969.

18 Anell 1994, s. 10–12; Anell 1996, s. 129–134.

19 Jämför Blomqvist 1996.

i form av avknoppningar av vårdcentraler och tandvårdskliniker och bologisering av landstingsägda verksamheter.²⁰

Sammantaget blev en politisk förändring av hälso- och sjukvården tydlig under 1980- och 1990-talen. När förutsättningarna för att växa genom tillförsel av nya resurser ströps hamnade nedskärningar av hälso- och sjukvården i fokus. Detta tillsammans med ett växande allmänt missnöje avseende stelbenta organisationer, växande köer och ett ifrågasättande av produktiviteten skapade förutsättningar för förändringar och reformer.

Det finns flera förklaringar till varför de nyliberala strömningarna uppstod och växte sig så starka i dagens samhälle.²¹ Christopher Hood framhåller att New Public Management (NPM) ska ses som en reformidé som försöker förändra de sätt på vilka aktörer inom den offentliga sektorn styr, kontrollerar och redovisar sin verksamhet.²² Med andra ord kan NPM ses som ett uttryck för en kritik mot den offentliga sektorns traditionella sätt att styra sociala och ekonomiska relationer genom förtroende snarare än genom kontrakt eller andra typer av regleringar. Utifrån denna förklaring kan syftet med NPM förstås som att det ska ersätta något ”gammalt” eller icke önskvärt. Med NPM har förtroende som slagord fått en mer undanskymd plats och istället har det börjat talas om den offentliga sektorns ansvarighet (*accountability*). Trenden har således gått från styrning baserat på förtroende för den offentliga tjänstemannen och de traditionella professionerna till en strävan om att synliggöra och uppnå en högre mätbarhet av ett större antal organisatoriska aspekter som tidigare varit aggregerade eller odefinierade och kollegialt styrda.²³

Utifrån ovanstående diskussion blir det tydligt att läkarprofessionens gyllene era som Carlhed Ydhag beskrivit fick ett slut i och med det nya finansiella läge som uppstod under 1980-talet. I en situation där expansion ersattes med åtstramning blev det även legitimt att söka efter nya former för organisation och styrning. Det blev därmed ohållbart att hålla fast vid den professionella byråkratin som organisationsform och att tillåta en oinskränkt professionell autonomi utan koppling till styrningen av verksamheten i stort. Sakta men säkert växte ett misstroende fram, framför allt bland

²⁰ Nordgren 2000, s. 140–150.

²¹ Almqvist 2006, s. 21–24.

²² Hood 1995.

²³ Almqvist 2006, s. 23–28; Power & Laughlin 1992, s. 113–133.

politiker.²⁴ Detta misstroende riktade sig inte direkt mot det professionella kompetensfältet – att bota och lindra sjukdomar. Inte heller riktade det sig mot de professionella bedömningarna. Snarare riktades misstroendet mot sjukvårdsinstitutionerna och det sätt på vilket de bedrevs. Med andra ord går det att uttrycka det som början på slutet av den period då professionalism betraktades som en idealform jämte marknad och byråkrati, som Eliot Freidson uttrycker det.²⁵ Istället skulle professionalismen komma att pressas in i byråkratins och organisationens ramverk.

Carr-Saunders och Wilson beskriver beroendeförhållandet mellan stat och profession samt det mellan profession och allmänhet som ett konstituerande system.²⁶ Ylva Hasselberg benämner samma beroendeförhållande det professionella kontraktet.²⁷ Å ena sidan är samhället beroende av den kunskap som de professionella har och det arbete som dess medlemmar utför. Å andra sidan måste professionerna uppfylla de krav och förväntningar som ställs på dem från det omgivande samhället. När krav och förväntningar inte uppfylls skadas den professionella legitimiteten, och förtroendet för professionen minskar. Det var precis det som skedde under 1980- och 1990-talen i den svenska sjukvården. Finansiell kris ledde till åtstramningar och ett nytt sätt att definiera effektiv vårdkvalitet. När de medicinska professionerna inte kunde leva upp till de nya kraven om managerialism, skadades det professionella kontraktet och en instabilitet i den konstituerande ordningen skapades. Detta blev startskottet för en tid av förändring inom det medicinska fältet. I mångt och mycket handlade denna nya förändring inledningsvis om kvalitet och olika sätt att kvalitetssäkra hälso- och sjukvården.

24 I de årliga SOM-undersökningarna av svenska folkets vanor och åsikter framkommer att förtroendet för läkare och sjukvårdsinstitutioner över tid har varit och är mycket högt. Förtroendet sjönk i slutet av 1970-talet och mellan 1994 och 1997 för att därefter sakta öka igen (Holmberg & Weibull 2011, s. 45–63). Under 1980-talet var dock politiker från såväl höger som den socialdemokratiska regeringen drivande i att forma opinionen genom att ifrågasätta den offentliga sektorns legitimitet och förespråka valfrihet, entreprenad och marknad. Som en följd gick luften ur det folkliga stödet för sjukvårdsinstitutionerna (Antman 1994, s. 19–47). Det synes följaktligen som att det är förtroendet för hur sjukvårdsinstitutioner drivs snarare än för professionerna och deras yrkesutövande som har minskat inom det medicinska fältet.

25 Freidson 2001.

26 Carr-Saunders & Wilson 1933.

27 Hasselberg 2012, s. 18–20.

En växande kvalitetsrörelse sätter ramar för jurisdiktionen

Kvalitetssäkring som idé har existerat inom det medicinska fältet sedan mitten av 1980-talet då den först dök upp på Spri (Sjukvårdens och socialvårdens planerings- och rationaliseringsinstitut).²⁸ År 1982 gav WHO ut en internationell översikt i ämnet kvalitetssäkring av sjukvården, och 1985 formulerade samma organisation målet att samtliga medlemsstater år 1990 skulle ha utvecklat effektiva mekanismer för kvalitetssäkring inom respektive hälso- och sjukvårdssystem.²⁹ Det var däremot inte förrän in på 1990-talet som idén kom på modet och allt fler organisationer inom hälso- och sjukvården började använda sig av olika tekniker för att kvalitetssäkra sin verksamhet. En artikel i *Läkartidningen* 1988 om hälsoekonomi och kvalitetssäkring kom att bli avgörande för den vidare diskussionen i tidskriften om kvalitetssäkring inom svensk sjukvård. Genom att beskriva hur den kontinuerliga och snabba tillväxten av den svenska offentliga sjukvården de senaste 30 åren tycktes avslutad, förklarar författaren att det nu var av betydelse att fokusera på hälsoekonomi och kvalitetssäkring.

En aktivitet med internationell förebild som nu introduceras i svensk vård är *kvalitetssäkring*. [...] Kvalitetssäkring har, liksom hälsoekonomin och teknologivärderingen, sin utgångspunkt i nödvändigheten att använda de samlade sjukvårdsresurserna på ett optimalt sätt, att göra verksamheten effektiv och målinriktad och bidra till ett gott resultat.³⁰

Artikeln i *Läkartidningen* följdes av flera som diskuterade kvalitetssäkring inom hälso- och sjukvården. År 1991 publicerade tidskriften en artikelserie om medicinsk revision, vilken redogjorde för hur sjukvården var på väg in i vad de kallade en tredje revolution. Denna revolution innebar, hävdade författarna, att läkarnas vardag alltmer skulle komma att präglas av krav på ”assessment and accountability”. Med andra ord måste framtida läkare beskriva, mäta och ständigt förbättra för att kunna visa att sjukvårdens resurser användes på ett optimalt sätt.³¹ Detta tydliga fokus på effektivitet,

²⁸ Erlingsdóttir 1999, s. 55–111.

²⁹ *Läkartidningen* 1991a; SKL 2010, s. 29–30.

³⁰ Läkare och professor i hälsopolitik och ledarskap i *Läkartidningen* 1988, s. 2066.

³¹ *Läkartidningen* 1991b.

resursoptimering och resultatstyrning passar mycket väl in med de tankegångar som karaktäriserar managerialism och den idealform för arbete som Freidson kallar byråkratins logik.³²

Bland de idéer som fördes fram i *Läkartidningen* om kvalitetssäkring, medicinsk revision och början på en tredje revolution för sjukvården går en kognitiv förändring bland läkarna att urskiljas. Vi kan här tala om ett kognitivt skifte i den bemärkelsen att nya normer och villkor kom upp på kartan. Normer som handlade om effektivitet, mätbarhet och att optimera resurser och som kan hänföras till organisation eller byråkrati som idealform snarare än professionalism. Med kvalitetssäkringens intåg kan vi således tala om att läkarprofessionens kunskapskärna, deras ”heartland of work”, omringas av ett regelverk som professionen tidigare ignorerat. Detta nya regelverk påverkade inte direkt det professionella yrkesutövandet att diagnostisera, analysera och behandla sjukdom/hälsa. Däremot skapades en indirekt påverkan på yrkesutövandet genom att de nya normerna och villkoren satte ramar för vad som var möjligt att utföra. Julia Evetts talar om att en ny organisationsprofessionalism har ersatt den äldre yrkesprofessionen.³³ Med detta menas att professionella verksamma i större organisationer omgärdas av organisationens mål och prestationer snarare än professionell kontroll, något som kan skymtas i den utveckling som skedde inom hälso- och sjukvården vid tiden.

De nya normerna och villkoren influerade läkarkåren, men även andra professioner inom det medicinska fältet och deras sätt att resonera. Detta blev tydligt i uttalanden i *Läkartidningen*. Accepterandet av kvalitetssäkring som idé och de nya värderingarna om att mäta och följa upp resultat, stannade dock inte vid ett sätt att resonera. Det återspeglades dessutom i det professionella agerandet. Bland annat kom läkare att delta i aktiviteter som syftade till att visa behovet av att kontinuerligt mäta och följa upp kvalitet och produktion i sjukvården. Kvalitetssäkring kom även upp på agendan vid ett flertal tillfällen under 1980-talet på Svenska läkarförbundets riksstämma.³⁴ År 1987 gav Spri ut en första samlad rapport om kvalitetssäkring av svensk hälso- och sjukvård. I rapporten poängterades att det förekom stora skillnader i vårdens resultat mellan olika vårdenheter, men också att jämförande resultatuppföljning var en möjlig väg för att utveckla vården.

³² Freidson 2001, s. 36–60.

³³ Evetts 2011.

³⁴ SKL 2010, s. 29.

År 1993 publicerade Socialstyrelsen den första föreskriften om kvalitets-säkring: *Kvalitetssäkring i hälso- och sjukvård inklusive tandvård*.³⁵ I föreskriften argumenterade man för att kvalitetssäkringsarbetet skulle ingå i arbetsuppgifterna för all hälso- och sjukvårdspersonal och att arbetet främjades av jämförelseunderlag från andra verksamheter. År 1997 blev bestämmelserna om kvalitetssäkring och kvalitetsutveckling inskrivna i hälso- och sjukvårdslagen (31 § HSL). Kvalitetssäkring övergick därmed från att vara en idé och en föreskrift till att bli ett obligatorium för alla vårdande professioner.

Genom Socialstyrelsens föreskrift och den nya hälso- och sjukvårdslagen gavs således rätten att inspektera vårdande verksamhet utifrån ett kvalitetssäkringsperspektiv. Hur hälso- och sjukvårdsorganisationer skulle uppfylla de krav som lagen ställde gavs det däremot inga enhetliga direktiv för. Av denna anledning har fasen, från mitten av 1980-talet och framåt, av Bejerot och Hasselblad kallats den formerande fasen.³⁶ En fas som präglats av sökandet efter lämpliga metoder för någon form av kvalitetssäkring av hälso- och sjukvården. Spri, statens rationaliseringsinstitut, hade här en viktig roll genom att de introducerade idéer som de hämtade bland annat från USA och England.³⁷ I ett läge av instabilitet och obalans i den konstitutionella ordningen där förtroendet för sjukvårdsinstitutionerna hade blivit lidande, drev aktörer från Spri, Socialstyrelsen, Landstingsförbundet men även Läkarförbundet på utvecklingen av kvalitetssäkring.³⁸ Trots ett initialt motstånd inom läkarkåren övertygades allt fler bland de medicinska professionella av de nya cirkulerande idéerna.

Kvalitetssäkring har blivit något av ett modeord. Inom det privata näringslivet använder man sig av begreppet kvalitet i sin marknadsföring, budskapet är att kvalitet är lönsamt både för konsument och för producent. Kvalitetstanken har nu spritt sig till stat, kommun och landsting – man talar om service, kvalitet, kundorientering. Detta är en bra utveckling, men den offentliga sektorn har mycket kvar att göra (Utredare på Spri).³⁹

35 SOSFS 1993:9.

36 Bejerot & Hasselblad 2003.

37 Erlingsdóttir 1999, s. 55–111; Garpenby 1999; Palmberg 1997.

38 Jämför Carr-Saunders & Wilson 1933; Bejerot & Hasselblad 2003.

39 *Läkartidningen* 1991c, s. 1458.

Den förändring som kan skådas i och med kvalitetssäkringens framväxt var inte i första hand en inifrån, professionellt driven förändring. Inte heller kan vi tala om det som ett utfall av en kamp om jurisdiktioner mellan exempelvis den etablerade läkarprofessionen och de semiprofessioner som återfinns på det medicinska fältet i form av sjuksköterskor och medicinska bioanalytiker. Kvalitetssäkring som idé drabbade snarare samtliga professioner inom det medicinska fältet i den bemärkelsen att den inledningsvis satte ramar för det professionella handlandet. Så hur ska då förändringen tolkas? Och varför accepterade de medicinska professionerna de nya begränsningarna? Jag tolkar det som ett förfarande för att återupprätta den konstitutionella balansen och de medicinska professionernas legitimitet och förtroende i samhället.⁴⁰ Efter en tid av finansiella åtstramningar och ifrågasättande, framför allt från politiker, av läkarprofessionens effektivitet i sitt utförande hade en instabilitet infunnit sig. De krav och förväntningar som fanns på läkarprofessionen från stat och allmänhet uppfylldes inte fullt ut.⁴¹ Av denna anledning skapades utrymme från samhällets sida för att skärpa gränserna för professionerna inom det medicinska fältet genom att tydligare betona normer från organisation som idealform för arbetsfördelning, vikten av att mäta och följa upp kvalitet och resultat samt utföra det professionella handlandet inom givna finansiella ramar. Att inte inrätta sig under detta skulle med tiden antagligen innebära att grunderna för de medicinska professionernas legitimitet försvagades.⁴² Av denna anledning kan det synas som en motiverad strategi att justera ramarna runt den egna kognitiva kunskapsbasen och låta tankar och idéer om effektivitet och mätning till viss del ersätta professionell kontroll för att upprätthålla legitimiteten gentemot staten och samhället. Samtidigt innebar denna justering att medicinskt arbete och verksamhetens resultat, som tidigare varit åtskilda, nu tydligare sammanlänkades i det Evetts benämnt en ny organisationsprofessionalism. Genom att delta i debatten om hur kvalitet kan mätas och utvärderas agerade framför allt läkarprofessionen som medproducent i skapandet av de nya ramarna för jurisdiktionen.

⁴⁰ Jämför Carr-Saunders & Wilson 1933.

⁴¹ Jämför Brante et al. 2015, s. 193–226.

⁴² Exempelvis Parsons 1939.

Ledningsansvaret inom hälso- och sjukvården omdefinieras

Traditionellt har läkare haft ett stort inflytande över hälso- och sjukvården. I början av 1990-talet hade läkarkåren fortfarande stort inflytande, men rollerna, förutsättningarna och omvärlden höll på att förändras. I en tid då den svenska sjukvården framställdes som en anomali, när en instabilitet i den konstituerande ordningen mellan profession och samhälle skapats och när de medicinska professionerna själva deltog i formandet av nya ramar för jurisdiktionen, kom även ledningsansvaret i hälso- och sjukvården upp som en het fråga. Fram till 1991 låg det medicinska ledningsansvaret på läkaren – klinikchefen. Detta reglerades även i hälso- och sjukvårdslagen. Däremot saknades direktiv för vem som skulle inneha det administrativa ansvaret. Utifrån den bild som avspeglas i studien *Centrallasarettet* är det inte förvånande att det administrativa ansvaret inte reglerades i lagen.⁴³ Ledarskapet hade fram till 1990-talet handlat om det medicinska ledarskapet, medan den ekonomiska rapporteringen och styrningen hade uppfattats som en icke-fråga. 1991 ändrades det genom den s.k. chefsöverläkarreformen. Genom reformen tydliggjordes att det medicinska och det administrativa ledningsansvaret skulle samlas hos en och samma person – chefsöverläkaren. Därmed blev det även tydligt att medicinsk och administrativ kunskap plötsligt gavs lika prioritet.

Reformen 1991 utvärderades två år senare med slutsatsen att den inte medfört de förbättringar av ledningsfunktionen som varit avsikten. Som en konsekvens ändrades benämningen chefsöverläkare till verksamhetschef i hälso- och sjukvårdslagen (HSL 14 §) från den 1 januari 1997. Genom förändringen var chefskapet för vårdenheter inte längre förbehållet läkare. Istället gavs vårdgivaren själv möjlighet att besluta om vilken kompetens chefen skulle ha. Med ens kunde personer som inte hade en medicinsk utbildning bli aktuella för positionen som chef på en hälso- och sjukvårdsenhet.

Förslaget mötte givetvis motstånd inom läkarkåren. I *Läkartidningen* uttrycktes bland annat att regeringens förslag innebar ett förstärkt politiskt inflytande och en förstärkt politisk styrning inom vården.

⁴³ Rhenman 1969.

Chefsöverläkaren har en stark professionell ställning, som kan säga emot politikerna och påtala medicinska konsekvenser. Chefsöverläkaren har egen medicinsk kompetens för sådana bedömningar. När man nu lägger fast att chefen inte måste vara en specialistkompetent läkare får man en svagare position för chefen i förhållande till politikerna.⁴⁴

Ur ett professionsteoretiskt perspektiv är lagändringen intressant av flera skäl. För det första innebar ändringen av benämningen på ledningsansvaret, från chefsöverläkare till verksamhetschef, ett tydligt ställningstagande för att den domän och den kunskap som de medicinska professionerna företrädde, att bota, inte var vad som utkrävdes av en ledare i hälso- och sjukvården. Istället lyftes andra kompetenser fram. Kompetenser av administrativ och ekonomisk art som snarare kan klassas som vardagskunskap än vetenskaplig kunskap.⁴⁵ För det andra innebar lagändringen att läkarkåren inte längre kunde förutsätta att de skulle ledas av läkare. När esoterisk kunskap och esoteriskt språkbruk, uttryckt som en materiell tillgång i Pierre Bourdieus termer, inte längre är nödvändigt för en viss position öppnas positionen upp för andra som tidigare utestängts. Förändringen av kapital, i form av att statusen på den medicinska kunskapen utmanades, innebar att läkarprofessionen tappade en viktig position på det medicinska fältet.

Som ett inlägg i debatten gav *Läkarförbundet* ut två skrifter, *Läkares ledarskap* år 1996 och *Ledarskap i läkares utbildning* år 1999, i vilka vikten av att läkare skaffade sig kunskaper i ekonomi och administration som kvalificerade dem för både ledar- och chefskap lyftes. Inläggen kan tolkas som en uppmaning att utöka professionens kunskapskapital i syfte att återta jurisdiktionen och statusen på det medicinska fältet. 1993 uppfattade nio av tio läkare att det saknades utrymme i grundutbildningen för att utveckla ledarkompetens. Detta kan jämföras med grundutbildningen för sjuk-sköterskor, som ända sedan 1970-talet innehållit integrerade moment av ledarskapsträning och organisationskunskap.⁴⁶

Konsekvenserna av lagförändringen och det bristande utrymmet i läkarutbildningen för ledarskapsträning har inte låtit vänta på sig. I två kartläggningar, 2004 och 2005, av hur chefskapet ser ut inom sjukvården framgick att allt färre läkare vill engagera sig som chefer och att endast 43 procent av

44 Läkarförbundets ordförande i *Läkartidningen* 1996, s. 645.

45 Jämför Brante et al. 2015, s. 124–146.

46 *Läkartidningen* 2006.

primärvårdens verksamhetschefer var läkare.⁴⁷ En förnyad kartläggning 2014 visade att två av tre verksamhetschefer i primärvården i botten var sjuksköterskor, medan knappt var femte primärvårdschef var läkare.⁴⁸ En annan undersökning visar att andelen läkare som har verksamhetsansvar på högre nivå har minskat från 19 procent år 1992 till knappt 4 procent 2010 samtidigt som andelen som angav att de inte hade något verksamhetsansvar över huvud taget har stigit från 31 till 77 procent under samma period.⁴⁹ I en debattartikel i medlemstidningen *Sjukhusläkaren* beskrev dåvarande vice ordföranden i Läkarförbundet att läkarprofessionen förlorat ledarskapet i sjukvården främst genom att de inte varit tillräckligt intresserade av chefskap och medarbetarskap, men att man från landstingens och sjuksköterskornas fackförenings, Vårdförbundets, sida även medvetet arbetat för att bryta läkarnas maktposition inom vården.

När sjuksköterskornas fackförening, Vårdförbundet, började arbeta med omvårdnadsideologi, fanns det i den en ambition att överta ledarskapet kring patienten och chefskapet i sjukvården. Denna ambition förverkligas inför våra ögon bland annat genom att sköterskor, på höga stolar inom landstingen, sprider budskapet att utbildningen till läkare är så lång och dyr att det är slöseri att låta läkare vara chefer. Läkaryrket och den medicinska kunskapen framställs därmed som en negativ merit, diskvalificerad för chefskap inom sjukvården.⁵⁰

Det som började som ett försök att återupprätta den konstituerande ordningen mellan samhället och läkarprofessionen genom att tillåta ett visst tänkande och ett visst språkbruk (effektivitet och kvalitet) lånat från organisation som idealformen för arbetsdelning, fick till konsekvens att medicinskt förehavande, som tidigare varit en svart box för aktörer utanför läkarprofessionen, fogades samman med verksamhetens utfall. När denna länkning mellan organisation och profession i form av en ny organisations-professionalism⁵¹ etablerades var det inte förvånande att även den kunskap som verksamhetsansvariga bar på ifrågasattes. Under den period då medicinsk verksamhet var fränkopplad organisationens utfall var det givet att

47 *Dagens Medicin* 2004; *Dagens Samhälle* 2005.

48 *Dagens Medicin* 2014.

49 Bejerot et al. 2011.

50 Vice ordförande i Läkarförbundet i *Sjukhusläkaren* 2005.

51 Evetts 2011.

chefskapet byggde på medicinsk expertis och esoteriska kunskaper. När ansvaret för och ledarskapet av sjukvårdsverksamheter däremot kopplades samman med verksamhetsfrågor värderades plötsligt kompetenser förknippade med organisationen (ledarskap, ekonomi och administration) högre än professionell expertis. På detta område hade läkarprofessionen utbildningsmässigt inte hängt med, även om kunskap om administration och ledning plötsligt började betonas från Läkarförbundets sida. Då ledningsansvaret omdefinierades utmanades läkarprofessionens position på det medicinska fältet av andra yrkesgrupper. En kamp uppstod om de högre positionerna. Utmaningen kom främst från sjuksköterskor, som till skillnad från läkarprofessionen inte byggt upp sin utbildning i form av kursblock som integreras kring en specifik kompetens, utan snarare utifrån komplementära kunskapselement där omvårdnad utgör en bredare helhetssyn på människan.⁵²

Frågan om ledarskap i sjukvården har varit och är fortfarande en fråga i vilken de båda fackföreningarna Läkarförbundet och Vårdförbundet har olika syn. För sjuksköterskor har tillträdet till verksamhetspositioner i hälso- och sjukvården inneburit fördubblad lön, större inflytande och högre status. För läkarna har samma uppdrag ofta inneburit lägre lön, mindre ledighet och en utsatt ställning i förhållande till kollegor.⁵³ Trots att det sedan 2008 finns definierade mål kring ledarskap och kommunikation för läkare under specialisttjänstgöring har det visat sig att läkare i Sverige, Norge och Finland till skillnad från andra västeuropeiska länder minskar sitt inflytande i ledande positioner.⁵⁴ Innebörden av att ledningsansvaret i hälso- och sjukvården omdefinierades har således blivit en social förändring på det medicinska fältet där läkare förlorat kampen om ledningspositioner.

Mätbarhet och standardisering ger utrymme för ökad extern styrning

När ledningsansvaret i hälso- och sjukvården omdefinierades blev positionen tillgänglig för andra yrkesgrupper än läkare. Samtidigt kan vi ponera att den nya benämningen för ledningsuppdraget även inneburit nya eller

⁵² Jämför Brante et al. 2015, s. 57–91.

⁵³ *Sjukhusläkaren* 2005.

⁵⁴ SOSFS 2008:17; Ham 2008.

utökade arbetsuppgifter för verksamhetschefen. Flera undersökningar bland läkare vittnar om negativa aspekter av chefskap inom vården i form av tung administration, stort ekonomiskt ansvar utan tillräckliga stödfunktioner samt brist på incitament.⁵⁵ När administrativa arbetsuppgifter i form av krav på att mäta, följa upp och rapportera om verksamheten ökar för verksamhetscheferna får det till konsekvens att det även går att ifrågasätta vad som gjorts.

Men mätningar, redovisningar och utvärderingar av vårdens kvalitet är långt ifrån något som bara intensifierats på verksamhetschefsnivå inom hälso- och sjukvården. I samband med att den nya organisationsprofessionalismen etablerats har mätningar och rapporteringar blivit en del av såväl sjuksköterskors som läkarnas vardag.⁵⁶ Mätning och uppföljning av medicinska resultat och effekter har förekommit länge inom de medicinska professionerna. På detta sätt har den specialiserade kunskapen inom det biomedicinska paradigmet kunnat utvecklas över tid. Det nya handlade om för vem resultaten redovisades. Utvärderingarnas målgrupp var inte längre enbart den medicinska professionen, utan även beslutsfattare på administrativ nivå.

Intresset för att synliggöra medicinsk kvalitet, som inleddes under 1990-talets mitt och accelererade ytterligare under 2000-talet, har benämnts ”strävan efter transparens”.⁵⁷ Transparens handlar om en ökad reglering i form av tvingande lagar och regler, men även mjuka regler utan sanktioner i form av standarder riktlinjer och prioriteringslistor. Det tar sig uttryck både i form av efterfrågan och produktion av redovisningar, rapporter och journalföringar och i form av granskningar, rankingslistor, revisioner och utvärderingar. Strävan efter transparens är en trend som inte bara har drabbat det medicinska fältet, utan de flesta professionella fält. För de medicinska professionerna har det dock inneburit att områden som tidigare varit predestinerade för professionerna har kommit att inkräktas av externa intressenter. Jag ska här ta upp två exempel: nationella kvalitetsregister och evidensbaserad medicin.

55 Sveriges Läkarförbund 2009; Thulin 2008; *Svenska Dagbladet* 2011.

56 Till exempel Hasselblad et al. 2008; Svenér 2010; Brante et al. 2015, s. 172–192.

57 Levay & Waks 2006.

Manualisering av professionell kunskap – exemplet nationella kvalitetsregister

De första svenska nationella kvalitetsregistren utvecklades i mitten av 1970-talet inom ortopedi. Vid tidpunkten var proteser för höft och knä nytt och populärt och en hel del olika implantat fanns tillgängliga på marknaden. Med en stor bredd av implantat samt en vidd av operationstekniker slog specialist-läkare inom Svensk Ortopedisk Förening fast att ett register behövde utvecklas i vilket data om resultat av olika operationstekniker, implantat och postopera-tiva komplikationer kunde samlas och därefter återföras till läkarkåren.⁵⁸ De första kvalitetsregistren syftade således till att skapa professionell kunskap i form av kartläggningar av utbredning och mönster i sjukdomar hos befolk-ningen. Kartläggningarna kan således ses som ett sätt att integrera medicinsk *know-why* med medicinsk *know-how* i syfte att utveckla professionell kunskap.

Antalet nya kvalitetsregister som initierades steg i samband med att behoven av register inom nya discipliner, vårdkedjor och diagnoser uppstod. 1989 fanns åtta kvalitetsregister i Sverige. När staten och landstingen började ge finansiellt stöd för att initiera och driva nationella kvalitetsregister år 1990 ökade antalet register snabbt. 2003 uppgick antalet nationella kvalitets-register med finansiellt stöd till 42 stycken. 2010 var antalet 71 stycken.⁵⁹ Antalet register har alltså ökat kraftigt under de senaste decennierna. En anledning till detta är utvecklingen under kvalitetsrörelsen som beskri-vits ovan, där organisationer som WHO, Spri, Socialstyrelsen men även Läkarförbundet varit drivande i att utveckla metoder och tekniker för att beskriva, mäta och ständigt förbättra sjukvårdens resultat. När bestäm-melserna om kvalitetssäkring och kvalitetsutveckling blev inskrivet i hälso- och sjukvårdslagen 1997 (31 § HSL) saknades enhetliga direktiv för hur sjukvårdsorganisationerna skulle uppfylla de krav som lagen ställde. Det kan vara en anledning till att en redan etablerad metod, medicinska informationsregister⁶⁰ ursprungligen uppförda för epidemiologiska studier, plötsligt fick ett nytt användningsområde: systematiskt kvalitetsarbete.⁶¹

⁵⁸ *Läkartidningen* 1980, 1999; SKL 2007.

⁵⁹ SKL 2010, s. 25–39.

⁶⁰ De epidemiologiska register som initierades under 1970-talet benämndes initialt medicinska informationsregister. Det är först under 1990-talet som registren byter namn till nationella kvalitetsregister.

⁶¹ Jämför *Läkartidningen* 1991d, 1992a.

När debatten om att använda epidemiologiska register för kvalitets-säkring startade på 1990-talet var medicinskt professionella huvudaktören. Detta framkom bland annat i en utvärdering som genomfördes 1993 där 79 procent av de kliniker som besvarade enkäten ansåg att informationen från registren var värdefull för det professionella arbetet. Bland sjukvårdshuvudmännen (politiker och tjänstemän) var registren däremot fortfarande relativt okända.⁶²

Under 1990-talet framhölls vid ett flertal tillfällen vikten av att behålla en lokal hängivenhet till mätning, uppföljning och självutvärdering bland medicinskt professionella och att undvika att registren skulle utgöra underlag för rankningslistor och repressalier om registren skulle kunna etableras och lyckas få en viktig roll inom hälso- och sjukvården.⁶³ Samtidigt var steget från kvalitetssäkring till kvalitetskontroll inte särskilt stort och fler och fler sjukvårdshuvudmän blev varse om registrens potential för att styra och följa upp sjukvårdsresultat. Utifrån resultaten från registren har det blivit möjligt för sjukvårdshuvudmän att bedöma kvaliteten i den verksamhet de ansvarar för samt bedöma om de offentliga medlen används på ett effektivt sätt. På samma sätt har det blivit möjligt att jämföra resultat mellan olika sjukvårdsorganisationer. De nationella kvalitetsregistren används också av Socialstyrelsen i dess arbete med att utforma riktlinjer för hur hälso- och sjukvården ska bedrivas.⁶⁴ Utvärderingarnas målgrupp är alltså inte längre enbart de medicinska professionerna i form av läkare och sjuksköterskor, utan även beslutsfattare på administrativ nivå.

Om normer och värderingar bland medicinskt professionella var det som ändrades i och med kvalitetsrörelsens inträde så innebar bestämmelserna om kvalitetssäkring i hälso- och sjukvårdslagen 1997 en introduktion av fler verktyg för att mäta utfall och resultat i vården. I denna utveckling har de nationella kvalitetsregistren varit ett viktigt verktyg. Genom en vetenskap som bygger på statistiska metoder och som åsyftar att resultera i stora kartläggningar har läkarprofessionen själv bidragit till en större mätbarhet och standardisering av den medicinska kunskapen. Den medicinska kunskapen har därmed *manualiserats*. Abbott diskuterar expertisens olika former och hur kommodifiering av kunskap innebär att den enklaste formen

⁶² *Läkartidningen* 1994.

⁶³ Exempelvis *Läkartidningen* 1991c, 1992b, 1992c, 1993.

⁶⁴ SKL 2010, s. 25–39.

av kunskap förvandlas till rutiner, handböcker och manualer som kan säljas vidare. Enligt Abbott ska kommodifiering inte ses som ett direkt hot mot en profession. Processen att kommodifiera kunskap ska istället ses som ett sätt att omskapa en profession. Genom kommodifiering uppstår nya behov och nya marknader.⁶⁵

Utvecklingen av de nationella kvalitetsregistren kan delvis förstås utifrån Abbotts resonemang. Kartläggningen av medicinska procedurer och utfall i register har inneburit att en del av den medicinska kunskapen paketerats till manualer. Detta omskapande har bidragit till att kvaliteten på det medicinska arbetet höjts, men också till att ”manualerna” gjorts tillgängliga för externa intressenter. Visserligen inte i form av att manualer har omvandlats till en vara som köps och säljs på en marknad. Däremot används manualerna till externa utvärderingar av vårdresultat, vid utformandet av riktlinjer för standardiserat tillvägagångssätt och för att ifrågasätta professionella metoder. Abbott framhåller att kommodifiering initierades av, men också kontrollerades av, professionen själv. Huruvida kontrollen av registren fortfarande är i professionens händer kan ifrågasättas. När register idag finansieras och skapas på uppmaning av externa aktörer samtidigt som externa aktörer kontrollerar och tillrättavisar professionella med deras egna manualer går det att skymta en generell utveckling inom det medicinska fältet från inomprofessionell kvalitetssäkring till extern kvalitetskontroll. *Uppmaningen* i hälso- och sjukvårdslagen om att öka mätbarheten i form av kvalitetssäkring tillsammans med *möjliggörandet* i form av finansiering av register har gjort denna manualisering genomförbar. När esoterisk kunskap synliggörs och blir tolkningsbar för lekmän skapas utrymme för externa intressenter att ha synpunkter på hur vården genomförs för att därefter styra den i den riktning som behagas.

Evidensbaserad medicin – ett utmanande kunskapsparadigm

Begreppet evidensbaserad medicinering användes för första gången 1992 i en artikel i tidskriften *Journal of the American Medical Association* (JAMA). Artikeln skrevs av en grupp kliniska epidemiologer verksamma vid McMaster University i Kanada som under en tid hade praktiserat

⁶⁵ Abbott 1991.

evidensbaserad medicinering i utbildningen. The EBM Working Group var av åsikten att evidensbaserad medicinering var en ny approach för klinisk praktik. Evidensbaserad medicin handlar om att stärka den vetenskapliga grunden för sjukvårdens åtgärder genom att betona att beslut om interventioner ska fattas utifrån bästa tillgängliga forskningsresultat.⁶⁶ Med andra ord var gruppens uppfattning att evidensbaserad medicinering var ett försök att transformera medicin från en konst till en vetenskap. Evidensbaserad medicinering som idé har över tid spritts inte bara inom medicin, utan också till ”allierade hälso- och sjukvårdsyrken” såsom sjuksköterskor, tandläkare och kiropraktiker, men också socionomer, psykologer och psykoterapeuter, vilket beskrivs i kapitel 5 och 6 i denna volym.⁶⁷ Bland annat talas det idag om evidensbaserad vård och omvårdnad inom sjuksköterskeprofessionen samt evidensbaserad tandvård bland tandläkare. Däremot verkar förhållningssättet ha svårare att få fäste bland biomedicinska analytiker, undersköterskor och tandsköterskor. I en rapport från 2009 framkom att biomedicinska analytiker skattade sin kunskap om evidensbaserad medicin lägre jämfört med bland annat sjuksköterskor och sjukgymnaster, att man ansåg förhållningssättet som mindre viktigt i jämförelse med andra yrkesgrupper samt att man i lägre grad deltagit i evidensbaserade aktiviteter.⁶⁸

I den ursprungliga artikeln från 1992 beskrevs evidensbaserad medicinering som ett nytt sätt att lära ut hur medicin skulle praktiseras. Att det medicinska beslutsfattandet baserades på intuition, osystematisk klinisk erfarenhet eller kliniskt fysiologiska principer var inte tillräckligt, hävdade man. Medicinska beslut borde snarare fattas utifrån evidens från klinisk forskning.⁶⁹

Ett nytt paradigm för medicinsk praktik växer fram. Evidensbaserad medicin tonar ner intuition, osystematisk klinisk erfarenhet och patofysiologisk motivering som tillräcklig grund för kliniskt beslutsfattande och betonar istället undersökning av evidens från klinisk forskning.⁷⁰

66 Sackett et al. 1996.

67 Hult 2012; Guyatt & Rennie 2002.

68 SBU 2009.

69 Hult 2006, 2012.

70 Evidence-Based Medicine Working Group 1992, s. 2420, författarens översättning.

Av citatet ovan framgår att evidensbaserad medicin inte bara var ett nytt sätt att lära, utan också framställdes som ett nytt kunskapsparadigm. Detta nya sätt att se på kunskap, hävdade man, krävde nya förmågor hos de medicinskt professionella. Förmågor som innebar ett systematiskt tillvägagångssätt för att definiera en patients problem, identifiera den information som behövs, tillämpa vad som kallades ”the rules of evidence” på relevanta studier för att fastställa deras validitet och slutligen extrahera det kliniska budskapet och tillämpa det på patientens problem. Man hävdade vidare att

[...] läkare som håller sig uppdaterade, som en konsekvens av deras förmåga att kritiskt läsa ny forskning, och som kan skilja stark från svagare bevisning, kommer sannolikt att vara mer förnuftiga i den behandling de rekommenderar. Läkare som förstår kvaliteten hos diagnostiska tester och kan använda ett kvantitativt tillvägagångssätt för sådana tester kommer sannolikt att ställa en korrekt diagnos.⁷¹

Evidensbaserad medicin som metod har i likhet med de nationella kvalitetsregistren resulterat i register, riktlinjer och föreskrifter om bästa praktik. Precis som de nationella kvalitetsregistren kan evidensbaserad medicin ses som ett försök att manualisera den medicinska professionella kunskapen.⁷² I likhet med vad Abbott diskuterar lät förespråkare för evidensbaserad medicin förstå att ”först när tillförlitliga evidens översätts till bra kliniska beslut kan vi fastställa att vi gör mer nytta än skada för våra patienter”.⁷³ Evidensbaserad medicin kan därför tolkas som ett försök att stärka de medicinska professionerna (läkare och sjuksköterskor) och deras juridiska ställning både gentemot andra inom det medicinska fältet och gentemot externa intressenter genom att minska avståndet mellan forskning och praktik. Genom att hävda att det professionella arbetet – att fastställa en diagnos, tolka problemet och utifrån detta vidta åtgärder – utgår från evidens betonas den vetenskapliga kunskapskopplingen. Samtidigt nedtonas den personliga erfarenheten och den tysta kunskapen, två kunskapsbaser som vanligtvis framhålls av personal inom hälsosektorn.⁷⁴

Men evidensbaserad medicin kan också ses som en direkt kritik mot

⁷¹ Evidence-Based Medicine Working Group 1992, s. 2424, författarens översättning.

⁷² Abbott 1991.

⁷³ Oxman et al. 1993, s. 2095.

⁷⁴ Abbott 1988, s. 35–58; Brante et al. 2015, s. 124–146.

den egna läkarkåren och deras sätt att praktisera medicin och bygga professionell kunskap.⁷⁵ Genom att hävda att evidensbaserad medicin var ett nytt kunskapsparadigm diskvalificerade förespråkare för evidensbaserad medicin de traditionella professionella tillvägagångssätten för att få kunskap. Att ifrågasätta den traditionella kunskapsgenereringen, där klinisk erfarenhet är avgörande, kan tolkas som ett angrepp mot själva definitionen av professionalism inom läkarkåren. Om vi använder Dreyfus och Dreyfus lärmödel som en analog för tilltagande professionalism går det att hävda att medan en novis följer regler är expertens beteende intuitivt.⁷⁶ På samma sätt hävdar Dreyfus och Dreyfus att en expert som tillfrågas om vilka regler han/hon använder genom själva frågan tvingas att falla tillbaka till nivån för en nybörjare. När kliniskt beslutsfattande reduceras till sökandet efter evidens, kan detta tolkas som ett steg från det intuitiva beteendet och den kliniska erfarenheten tillbaka till regelföljande. Det skapas därmed en typ av professionell fyrkantighet. Inställningen att evidensbaserad medicin skulle ersätta den traditionella medicinen tonas ned efter hand.⁷⁷ I en artikel från 1996 framhölls att evidensbaserad medicin visserligen skulle ses som ett nytt kunskapsparadigm, men evidens skulle integreras med den kliniska erfarenheten, snarare än ersätta den. Den tidigare ståndpunkten att kliniskt beslutsfattande uteslutande skulle bygga på vetenskap var därmed övergiven.

Såväl de nationella kvalitetsregistren som evidensbaserad medicin har påverkat samtliga yrkesgrupper inom det medicinska fältet. Genom de två verktygen har professionell kunskap standardiserats i riktlinjer och föreskrifter som gjorts tillgängliga för extern granskning och styrning av medicinsk praxis. Abbott diskuterar hur slutledningssteget i det professionella arbetet är det som avgör hur tillgänglig/sårbar en jurisdiktion är för utomstående.⁷⁸ Om arbetet blir för rutiniserat riskerar jurisdiktionen att inkräktas av andra. Men en alltför hög grad av formell slutledning kan på samma sätt innebära att professionen får svårigheter att visa på sin ändamålsenlighet och därmed underbygga sin legitimitet.

⁷⁵ Jämför Hult 2006, 2012.

⁷⁶ Dreyfus & Dreyfus 1986; Agevall & Jonnergård 2007, s. 38–42.

⁷⁷ Hult 2012.

⁷⁸ Abbott 1988, s. 35–58.

Medan den kanske kan visa på effektivitet, har den profession som är rent esoteriskt problem att visa på berättigandet som utgör grunden för denna.⁷⁹

När det gäller de medicinska professionerna och utvecklingen av de synliggörande teknikerna går det att fundera på vem som egentligen är vinnare och förlorare på utvecklingen. För läkarprofessionens del är det svårt att hävda att den esoteriska kunskapen ersatts fullt ut av register, riktlinjer och evidensbaserings. Även om det går att tala om en maktförskjutning från läkarprofessionen till dem som utformar granskningskriterierna så ska den ökade externa styrningen främst ses som en förändring av den sociala aspekten, dvs. som en begränsning i första hand av den professionella autonomi i form av nya riktlinjer och förutsättningar att förhålla sig till. För sjuksköterskor kan situationen däremot tolkas annorlunda. Omvårdnad som ämne kan uppfattas som att det främst bygger på vardagskunskap eller praktisk kunskap. Genom att införliva evidensbaserings som vetenskapligt förhållningssätt och utgå från register i sin vardagliga tillämpning av yrket har sjuksköterskor lyckats ”vetenskapliggöra” sin profession i form av påvisande om medvetet och kalkylerande handlande.⁸⁰ Samtidigt är de register och riktlinjer som producerats så allmänt hållna att slutledningssteget inte kan sägas ha rutiniserats fullt ut. För sjuksköterskorna har riktlinjerna och registren snarare fungerat legitimerande och som en stängningsmekanism mot andra konkurrerande yrkesgrupper, varför de kan ses som de stora vinnarna i utvecklingen.

Patienten individualiseras

Parallellt med kvalitetsrörelsens utveckling och det ökade trycket på att synliggöra medicinska resultat och utfall har en tydlig trend sedan 1990-talet varit att betona vikten av patientperspektivet i hälso- och sjukvården.⁸¹ I debatten har framför allt Socialstyrelsen och Sveriges Kommuner och Landsting varit drivande i att påtala patientens rätt att själv få välja vårdgivare och att patienten ska ges reella möjligheter att påverka vårdprocessen.⁸² Det som blivit tydligt är

⁷⁹ Abbott 1988, s. 51–52, författarens översättning.

⁸⁰ Freidson 1994, s. 61–74.

⁸¹ Agevall 2005, s. 20–25; Bejerot & Hasselblad 2003; Sahlin-Andersson 2002; Winblad Spångberg 2006, s. 159–178.

⁸² Winblad Spångberg 2006, s. 159–178.

att patienten individualiserats. Patienten har övergått från att betraktas som ett objekt till att bli ett subjekt, en individ med rätt till insyn och delaktighet och möjlighet att påverka den egna vården.

I Sverige kan ett första steg i denna individualisering av patienten läsas in i den s.k. husläkarreformen som trädde i kraft 1994 (HSL 1993:588). Reformen innebar att invånare själva fick möjlighet att på förhand välja en viss allmänläkare – husläkare – som sin fasta primärvårdkontakt. För att bli husläkare krävdes specialistkompetens i allmänmedicin. Bristen på läkare med specialistkompetens innebar dock att samtliga läkarspecialiteter kunde få dispens av Socialstyrelsen om de inom sina områden hade direktkontakt med patienterna. Ur ett professionsteoretiskt perspektiv kan husläkarreformen tolkas som en stärkning av läkarprofessionens ställning både i samhället och mot andra professioner, främst sjuksköterskor. Redan våren 1994 gick riksdagen däremot ut med att lagen om husläkare borde upphävas. Som motiv till ställningstagandet angavs att husläkarsystemet slog sönder primärvården, att det minskade den enskildes valfrihet och att varje landsting skulle ges rätt att organisera primärvården efter lokala förutsättningar, utan centrala påbud.⁸³ Husläkarlagen avskaffades 1996, men rätten att välja en fast läkarkontakt i primärvården behölls genom reglering i hälso- och sjukvårdslagen (1987:763).

Individualiseringstrenden fortgick emellertid. Att trenden var internationell blev bland annat tydligt i den utvärdering av olika länders sjukvårdssystem, *The world health report 2000*, som publicerades år 2000.⁸⁴ Två av huvudkategorierna för att jämföra och klassificera olika sjukvårdssystemens prestationer var *respekt för individen* samt *klientorientering*. Inte helt oväntat visade det sig att hälso- och sjukvårdssystem som baserades på fristående vårdgivare och ersättning för genomförda åtgärder (*fee for service*) var de sjukvårdssystem som föll bäst ut i jämförelse. Även om resultaten av WHO:s rapport kan ifrågasättas skickade rapporten signalen att det är viktigt att uppmärksamma kundperspektivet i de enskilda ländernas hälso- och sjukvårdssystem.

Ett tydligare kundperspektiv återfinns även i flera av de svenska utredningar som kom under 2000-talet.⁸⁵ I utredningarna går att läsa att

⁸³ SOU 2008:37, s. 29–40.

⁸⁴ WHO 2000.

⁸⁵ SOU 1997:154; SOU 2008:37; SOU 2008:127.

förskjutningar har skett i värderingar av patientens ställning och att man idag måste utgå från ”en mer kunnig och kvalitetsmedveten patient, som anser att hälso- och sjukvårdens tjänster ska innehålla samma tillgänglighet som andra konsumenttjänster”.⁸⁶ I denna förändring förväntades hälso- och sjukvårdens professioner agera tillsammans med patienten och också inta rollen som ”särskilt kunniga pedagoger”. Med andra ord betonades i de två rapporterna patientens betydligt starkare position både mot hälso- och sjukvårdssystemet och mot de medicinska professionerna. Framställningarna kan tolkas som en modifiering av de medicinska professionernas domäner. När hälso- och sjukvård likställs med vilka andra konsumenttjänster som helst i samhället och patienten konverteras till en kund med specifika rättigheter blir en förändring av läkarnas och sjuksköterskornas huvuduppgift tydlig. I det moderna samhället handlar det inte längre enbart om att bota och lindra sjukdomar eller utföra omvårdnad. Snarare tyder uttalandena på att huvuduppgifterna ska utföras men att de ska kryddas med ”extra allt”. När kundnöjdhet seglar upp som en aspekt jämte god vård får det givetvis konsekvenser.

För det första förutsätter fria val att patienten får information om vad olika alternativ innebär. Fria val fordrar således att vårdens resultat och utfall synliggörs även för patienter. I den svenska debatten ledde detta bland annat till att Socialstyrelsen inför år 2000 fick i uppdrag av regeringen att undersöka möjligheten att utveckla övergripande indikatorer för att mäta och jämföra den svenska hälso- och sjukvårdens kvalitet och resultat. Genom att åberopa allmänhetens demokratiska rättigheter till öppenhet förklarade man att övergripande kvalitetsindikatorer var en nödvändig förutsättning för patienters val av vårdgivare.

Det handlar ytterst om samhällets förtroende för sjukvårdssystemet. Som konsument är man van att fortlöpande ta ställning till varornas/tjänsternas innehåll och kvalitet. Som sjukvårdskonsument saknar man tyvärr som regel motsvarande information.⁸⁷

Resultatet blev en rapport, *Övergripande kvalitetsindikatorer inom hälso- och sjukvården*, innehållande ett sextiototal kvalitetsindikatorer. År 2006 presenterades den första årliga rapporten *Öppna jämförelser*. Syftet var att jämföra

⁸⁶ SOU 2008:127, s. 39.

⁸⁷ Chefläkare och ordförande i Medicinska kvalitetsrådet i *Läkartidningen* 2002, s. 800.

olika landstings kvalitet och effektivitet samt stimulera till förbättringar. Utöver dessa rapporter har debatten om huruvida resultaten i de nationella kvalitetsregistren, som diskuterats tidigare i detta kapitel, ska offentliggöras eller ej inletts. Vissa register har gjorts tillgängliga för patienter. Exempelvis går det idag att få fram uppgifter om hur hög dödligheten är på olika kliniker för specifika sjukdomar, hur många patienter som varit tvungna att opereras på nytt vid en viss klinik samt vilka typer av behandlingar som utförts. Andra register har inte velat offentliggöra sina resultat. Detta med argumentet att det är svårt att förmedla information till icke-experter. Eftersom kvalitetsregistren är uppbyggda för att användas av kliniker och inte av patienter finns det risk för att allmänheten inte kan tillgodogöra sig informationen. Resultaten kan därmed misstolkas och bli förvirrande snarare än användbara för den enskilda individen.⁸⁸ Likafullt har den ökade efterfrågan på information från patienter spått på trenden att manualisera professionell kunskap. På senare år har patienter fått möjlighet att läsa sin journal via nätet i all offentligt driven vård i Sverige. Argumentet har varit att ju bättre information patienten har, desto mer kan patienten aktivt delta i sin vård. Samtidigt visar studier att läkare blivit mer kortfattade och mindre öppna i sina journalanteckningar, vilket kan medföra att journaler blir mindre valida som arbetsverktyg och informationskälla.⁸⁹

För det andra får ett tydligare kundperspektiv, betoningen av patientens rättigheter och en allmän kunskapshöjning kring sjukdomar och behandlingsalternativ, till konsekvens att patienter blivit mer krävande. När patienten konverteras till en kund blir kundnöjdhet ett allt viktigare mått att ta hänsyn till. Detta har bland annat tagit sig uttryck i mätningar av befolkningens attityder till och förväntningar på svensk sjukvård⁹⁰. Kundperspektivet liksom betoningen på ökad delaktighet i sin egenvård har vidare inneburit att patienterna är mer villiga att ifrågasätta diagnoser och förslag till behandling. I sammanhanget har landstingens patientnämnder⁹¹ blivit

⁸⁸ Till exempel *Läkartidningen* 2003.

⁸⁹ *Psykologtidningen* 2018.

⁹⁰ Ett tydligt exempel är Vårdbarometern, en mätning som Sveriges Kommuner och Landsting (SKL) genomför årligen sedan 2001.

⁹¹ Lagen om patientnämnder trädde i kraft den 1 januari 1999 (SFS 1998:1656) och ersatte därmed den tidigare lagen om förtroendenämndsverksamhet inom hälso- och sjukvården (1992:563). Den nya lagen innebar att patientnämndens uppgifter utvidgades till att omfatta all offentligt finansierad hälso- och sjukvård, även när en kommun lagt ut verksamheten på entreprenad eller köpt enstaka platser.

en allt viktigare aktör för att stödja och hjälpa enskilda patienter som anser att de inte blivit bra bemötta eller fått rätt vård. Även patientsäkerhetslagen (2010:659) som trädde i kraft 2011 har stärkt patientens rättigheter. Lagen innebär att patienter och anhöriga som anser att anmärkningar till Patientnämnden inte är tillräckligt kan rikta sina klagomål direkt till Socialstyrelsen. Vidare har det med stöd i lagen blivit lättare att få en förnyad medicinsk bedömning, en s.k. second opinion.⁹² Den tidigare regleringen lät påvisa att patienten endast hade rätt till en ”second opinion” i de fall där vetenskap och beprövad erfarenhet inte gav entydig vägledning. I samband med utredningen *Patientens rätt* upphävdes denna begränsning.⁹³ Abbott beskriver hur objektivitet i själva reduceringen av problem till diagnos och åtgärder (*claims-by-reduction*) rättfärdigar en jurisdiktion.⁹⁴ I det moderna samhället har såväl läkare som sjuksköterskor fortfarande monopol på den professionella huvuduppgiften, expertisen i form av att ställa en diagnos, dra slutsatser och föreslå åtgärder. Däremot har innebörden i att patienten individualiserats blivit att det slutliga steget, att föreslå åtgärder, ifrågasätts i högre grad än tidigare av patienten.

Slutligen har bestämmelsen om den fasta läkarkontakten i primärvården, Patientansvarig läkare (PAL), som behölls efter att husläkarlagen avskaffades, tagits bort ur lagen. 1999 fick Socialstyrelsen i uppdrag av regeringen att se över PAL-verksamheten. I sin rapport föreslog Socialstyrelsen att PAL-bestämmelserna skulle upphävas.⁹⁵ Istället talade man om att verksamhetschefens ansvar för kontinuitet, patientsäkerhet och samordning borde förtydligas. I de nationella handlingsplaner för hälso- och sjukvården som följde blev en förskjutning i debatten tydlig, från betydelsen av fast läkarkontakt i primärvården till ökad kontakt med andra personalkategorier, företrädesvis sjuksköterskor.⁹⁶ Många patienter efterlyste ett samlat patientperspektiv. Några år senare föreslog man i utredningen *Vårdval i Sverige* att det ursprungliga kravet om att den fasta läkarkontakten skulle vara specialist i allmänmedicin skulle tas bort och i utredningen *Patientens rätt* förordnade man att verksamhetschefen enligt en ny bestämmelse i hälso- och sjukvårdslagen (29a §) skulle vara skyldig att se till att en fast

⁹² SOU 2008:127, s. 13–26.

⁹³ SOU 2008:127, s. 13–26.

⁹⁴ Abbott 1988, s. 62.

⁹⁵ Socialstyrelsen 2000.

⁹⁶ Socialstyrelsen 2003, 2004, 2005.

vårdkontakt eller en likvärdig rutin fanns.⁹⁷ Utifrån ett professionsteoretiskt perspektiv blir det uppenbart att den allmänna föreställningen om att vårdkontakten ska ha ett samlat patientperspektiv rimmar betydligt bättre med sjuksköterskornas och omvårdnadens bredare helhetsperspektiv än läkarprofessionen och allmänläkarens specialistkompetens. Om husläkarreformen spelade läkarprofessionen i händerna genom att stänga gränserna för deras jurisdiktion, så har avskaffandet av PAL snarare varit fördelaktigt för sjuksköterskeprofessionen. Genom att betona att en vårdkontakt ska ha ett helhetsperspektiv på vården snarare än en specialistkompetens har rollen vigts åt sjuksköterskorna. På samma sätt kan överföringen av ansvaret för den fasta vårdkontakten från allmänläkare till verksamhetschefer ses som en fördelaktig vändning för sjuksköterskornas legitimitet, då verksamhetschefpositionen efter lagändringen 1997 i hög grad är innehas av sjuksköterskor.

Slutdiskussion

Evetts beskriver hur professionalism har förändrats som en konsekvens av att professionella i allt högre grad arbetar i stora organisationer.⁹⁸ Hon hävdar att det därmed är svårt att beskriva professionalism som en tredje logik för arbetsdelning i kontrast till logiken om marknad respektive organisation.⁹⁹ Istället myntar hon begreppet *organisationsprofessionalism* som en form där professionellt yrkesutövande praktiseras inom ramarna för organisationen och kontrolleras av managers snarare än professionella. Inom den nya organisationsprofessionalismen påverkas professionella av organisationens principer, strategier och metoder, vilket transformerar deras identiteter, strukturer och praktiker. Organisationens mål omdefinierar praktiker–klient-interaktioner samtidigt som organisationens mål och prestationsindikatorer ersätter den professionella egenkontrollen.

Utvecklingen inom det medicinska fältet är ett utmärkt exempel på den förändring som Evetts talar om, från professionalism som en tredje logik till organisationsprofessionalism. Utvecklingen kan beskrivas i tre steg. I ett första steg handlade det om att från politiskt håll forma opinionen så att sjukvårdsinstitutionerna och professionalism som en tredje logik framstod

⁹⁷ SOU 2008:37; SOU 2008:127.

⁹⁸ Evetts 2011.

⁹⁹ Jämför Freidson 2001.

som en abnormitet. När uppfattningen att professionellt utövande och verksamhet kunde och borde hållas frånskilda från varandra inte längre hade stöd i samhällsdebatten innebar detta att ett misstroende växte fram i samhället. Föreställningen att professionellt yrkesutövande borde praktiseras och kontrolleras inom ramarna för organisationen var därmed inrättad.

I ett andra steg handlade det om att stärka länken mellan professionellt yrkesutövande och verksamhet genom att sprida organisationens principer, normer och mål. Vi kan här tala om en kognitiv förändring bland medicinskt professionella i vilken kvalitetsrörelsens tankar och idéer om effektivitet och mätning blev startpunkten för den kognitiva förändringen.

När normer och principer från organisationen etablerats blev det i ett tredje steg möjligt att förtydliga organisationens strukturer och metoder framför professionens statusordning och därigenom starta en social förändring på fältet. Konsekvenserna av förändringen kan diskuteras i form av relationer mellan professionella yrkesgrupper på fältet, mellan profession och organisation och mellan profession och klient.

På fältnivå har inrättandet av en organisationsprofessionalism inneburit förändringar i positioner, makt och kapital mellan yrkesgrupper. När ansvaret för och ledarskapet av sjukvårdsverksamheter kopplades samman med verksamhetsfrågor snarare än medicinsk specialistkompetens ändrades statusordningen på fältet. De stora vinnarna har varit sjuksköterskorna, vars karriärvägar förtydligats genom organisationens hierarki. Med Bourdieus ord har sjuksköterskorna profiterat när helhetsperspektiv snarare än expertis efterfrågats. Sjuksköterskorna har således fått större inflytande och högre status och stärkt sin position gentemot läkarna. Även etableringen av organisationens metoder, manualiseringen i form av evidensbaserad vård, har gynnat sjuksköterskeprofessionen. Genom manualer har sjuksköterskor lyckats påvisa medvetet och kalkylerande handlande och en tydligare koppling mellan vetenskap och praktik. Det omvända kan hävdas om läkarprofessionen. Trots att nationella kvalitetsregister och evidensbaserad medicinering skapats för att utveckla den professionella kunskapen har konsekvensen snarare blivit att praktiserande läkare tvingats att falla tillbaka till regelföljare. Vi kan visserligen tala om en intra-professionell differentiering som växt fram i form av rapportkonstruktörer och formulärfyllare, där de förra ägnar sig åt renodlad professionalism såsom forskning och icke-rutiniserat arbete medan det senare arbetet blivit mer standardi-

serat.¹⁰⁰ Studier har framhållit att standardisering av praktik kan fungera icke-stimulerande för professionell kreativitet, innovation och inspiration.¹⁰¹ Det förefaller som att läkarprofessionen är den yrkesgrupp som i relation till andra yrkesgrupper på det medicinska fältet förlorat mest på införandet av organisationens ramverk.

Sammanlänkningen mellan medicinsk verksamhet och organisationens resultat har vidare inneburit en förändrad relation mellan profession och organisation. I den nya konstellationen har det blivit legitimt att såväl efterfråga som producera rapporter, granskningar, revisioner och utvärderingar av medicinska utfall. Om medicinska utfall tidigare varit predestinerade för professionerna själva har externa intressenter, i form av myndigheter och sjukvårdshuvudmän, berättigats till insyn i medicinska resultat och utfall i och med de förändringar som skett. Utvecklingen visar på hur professionalism har underordnats organisationens metoder för styrning och uppföljning. En högre grad av intervention från organisationen har infunnit sig. Inte i form av hur det professionella arbetet ska utföras, däremot gällande formen för innehållet i det professionella arbetet.

Slutligen har inrättandet av organisationsprofessionalism förändrat relationen mellan profession och klient. När patienter blir kunder ökar kravet på att synliggöra medicinska resultat för att kunden ska kunna göra omsorgsfulla val. Kunder med krav på och insyn i behandlingsmetoder har även inneburit att den professionella rätten att definiera specifika problem ifrågasätts av allmänheten i högre grad än tidigare. För de medicinska professionernas del har den förändrade relationen medfört att mer tid ägnas åt att fylla i formulär och olika slags redovisningar. En studie av läkare och sjuksköterskors tidsanvändning genomförd av Komrev i början av 2000-talet visade att så mycket som 30–50 procent av läkarnas tid användes till administration. I en tid då sjukvård likställs med vilken konsumenttjänst som helst och där sjukvårdens professioner förutsätts inta rollen som kunniga pedagoger snarare än experter ökar även den administration som kan hänföras från en strävan från läkarna och annan personal att skydda sig mot eventuella anmälningar. Såväl läkare som sjuksköterskor dokumenterar gärna extra mycket med tanke på att undgå eventuella klander om felaktig behandling. Den förändrade relationen profession–klient har således fått till

¹⁰⁰ Jämför Abbott 1981.

¹⁰¹ Evetts 2011.

konsekvens att patientdokumentationen förändrats så att den legitimerande delen, som inte är direkt nödvändig ur ett medicinskt eller rationellt perspektiv, har ökat.¹⁰²

Evetts påpekar att en av de kanske viktigaste uppgifterna i samband med förändringen mot organisationsprofessionalism är att hitta en balans mellan förändring och kontinuitet, utmaningar och möjligheter för professionalism. I organisationsprofessionalism frodas standardisering, prestationsmätning, patientinflytande och helhetssyn. På det medicinska fältet har detta bidragit till nya karriärvägar, erkännande och makt för semiprofessioner såsom sjuksköterskor. Läkarprofessionen har däremot förflyttat sig bort från den renodlade formen av professionalism. En oroande utveckling på det medicinska fältet synes vara läkares arbetsmiljö. Studier har visat på hur administrativa arbetsuppgifter tar över alltmer på bekostnad av fortbildning, kunskapsinhämtning och forskning, men även patientarbete och omvårdnad.¹⁰³ En framtida utmaning på det medicinska fältet synes vara att hitta en balans och låta professionalism frodas inom organisationens ramar. Att värna och upprätthålla professionalism inom organisationens ramar borde ligga både i allmänhetens och i statens intresse.

Referenser

- Abbott, Andrew (1981). "Status and status strain in the professions". *The American Journal of Sociology* 86 (4), s. 819–835.
- Abbott, Andrew (1988). *The systems of professions. An essay on the division of expert labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Abbott, Andrew (1991). "The future of professions: Occupation and expertise in the age of organization". *Sociology of Organizations* 8, s. 17–42.
- Agevall, Lena (2005). *Välfärdens organisering och demokrati – en analys av New Public Management*. Växjö: Växjö University Press.
- Agevall, Lena & Jonnergård, Karin (2007). "Management by documents – a risk of de-professionalizing?" I: Aili, Carola; Nilsson, Lars-Erik; Svensson, Lennart G. & Denicolo, Pamela (red.) *In tension between organization and profession*. Lund: Nordic Academic Press.
- Almqvist, Roland (2006). *New Public Management – om konkurrensutsättning, kontrakt och kontroll*. Malmö: Liber.
- Anell, Anders (1990). *Från central planering till lokalt ansvar*. Lund: Lund University Press.

¹⁰² Forssell & Ivarsson Westerberg 2014, s. 111–135.

¹⁰³ Svenér 2010; s. 95–142; Bejerot et al. 2011.

- Anell, Anders (1994). *Sjukhusens kontrakt – från anslag till intäkter*. Stockholm: SNS Förlag.
- Anell, Anders (1996). "Makten över vården". I: Anell, Anders & Rosén, Per (red.) *Valfrihet och jämlikhet i vården*. Stockholm: SNS Förlag.
- Antman, Peter (1994). "Vägen till systemskiftet – den offentliga sektorn i politiken 1970–1992". I: Gustafsson, Rolf (red.) *Köp och sälj, var god svälj?* Stockholm: Arbetsmiljöfonden.
- Arvidsson, Göran & Jönsson, Bengt (1997). *Politik och marknad i framtidens sjukvård*. Stockholm: SNS Förlag.
- Bejerot, Eva & Hasselblad, Hans (2003). "Nya kontroll- och maktrelationer inom sjukvården". *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 9 (2), s. 107–127.
- Bejerot, Eva; Aronsson, Gunnar; Hasselblad, Hans & Bejerot, Susanne (2011). "Läkarkåren en profession med allt mindre stöd och inflytande". *Läkartidningen* 50 (108), s. 2652–2656.
- Bjurulf, Bo & Swahn, Urban (1980). "Health policy proposals and what happened to them: Sampling the twentieth-century record". I: Heidenheimer, Arnold J. & Elvander, Nils (red.) *The shaping of the Swedish health system*. London: Croom Helm.
- Blomqvist, Christine (1996). *I marknadens namn – mångtydiga reformer i svenska kommuner*. Stockholm: Nerenius och Santérus Förlag.
- Brante, Thomas (2011). "Professions as science-based occupations". *Professions & Professionalism* 1 (1), s. 4–20.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken. Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, Thomas; Johansson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart G. (2015). *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Carlhed, Carina (2013). "The rise of the professional field of medicine in Sweden". *Professions & Professionalism* 3 (2), s. 1–12.
- Carlhed Ydhag, Carina (2019). "Det medicinska fältet". I: Brante, Thomas; Svensson, Kerstin & Svensson, Lennart G. (red.) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Carr-Saunders, Alexander Morris & Wilson, Paul Alexander (1933). *The professions*. Oxford: Clarendon Press.
- Dagens Medicin* (2004). "Allt färre läkare lockas att bli chefer", nr 45.
- Dagens Medicin* (2014). "Sjuksköterskor styr primärvården", 2014-02-06.
- Dagens Samhälle* (2005). "Sjuksköterskor styr 4 av 10 vårdcentraler", nr 30.
- Dreyfus, Hubert L. & Dreyfus, Stuart E. (1986). *Mind over machine: The power of human intuition and expertise in the era of the computer*. New York: The Free Press.
- Erlingsdóttir, Guðbjörg (1999). *Förförande idéer – kvalitetssäkring i hälso- och sjukvården*. Lund: Ekonomihögskolan, Lunds universitet.
- Evetts, Julia (2011). "A new professionalism? Challenges and opportunities". *Current Sociology* 59 (4), s. 406–422.

- Evidence-Based Medicine Working Group (1992). "Evidence-based medicine: A new approach to teaching the practice of medicine". *Journal of the American Medical Association* 268 (17), s. 2420–2425.
- Forssell, Anders & Ivarsson Westerberg, Anders (2014). *Administrationssamhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Freidson, Eliot (1994). *Professionalism reborn*. Chicago: University of Chicago Press.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism. The third Logic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Funck, Elin (2012). "Professional archetype change: The effects of restricted professional autonomy". *Professions & Professionalism* 2 (2), s. 1–18.
- Garpenby, Peter (1999). "Resource dependency, doctors and the state: Quality control in Sweden". *Social Science & Medicine* 49, s. 405–424.
- Guyatt, Gordon & Rennie, Drummond (2002). *Users' guides to the medical literature: Essentials of evidence-based clinical practice*. Chicago: AMA Press.
- Ham, Chris (2008). "Doctors in leadership: Learning from international experience". *The International Journal of Clinical Leadership* 16, s. 11–16.
- Hasselberg, Ylva (2012). *Vetenskap som arbete. Normer och arbetsorganisation i den kommodifierade vetenskapen*. Uppsala: Gidlunds Förlag.
- Hasselblad, Hans; Bejerot, Eva & Gustafsson, Rolf (2008). *Bortom New Public Management*. Lund: Academia Adacta.
- Holmberg, Sören & Weibull, Lennart (2011). "Förtroendekurvorna pekar uppåt". I: Holmberg, Sören; Weibull, Lennart & Oscarsson, Henrik (red.) *Lycksalighetens ö*. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet.
- Hood, Christopher (1995). "The New Public Management in the 1980s: Variations on a theme". *Accounting, Organizations and Society* 20 (2/3), s. 93–109.
- Hult, Erica (2006). "Vetenskap i paketerad form. Framväxten av evidensbaserad medicin". I: Levay, Charlotta & Waks, Caroline (red.) *Strävan efter transparens. Granskning, styrning och organisering i sjukvårdens nätverk*. Stockholm: SNS Förlag.
- Hult, Erica (2012). *The proliferation of evidence-based medicine: Ideas, translations and advocates*. Uppsala: Företagsekonomiska institutionen, Uppsala universitet.
- Hälso- och sjukvårdslagen (2017:30).
- Lag om patientnämndsverksamhet m.m. (1998:1656).
- Lag om förtroendenämndsverksamhet inom hälso- och sjukvården, m.m. (1992:563).
- Levay, Charlotta & Waks, Caroline (red.) (2006). *Strävan efter transparens. Granskning, styrning och organisering i sjukvårdens nätverk*. Stockholm: SNS Förlag.
- Läkartidningen (1980). "Reoperation av totala höftledsplastiker", 77, s. 33–34.
- Läkartidningen (1988). "Hälsoekonomi, teknologivärdering, kvalitetssäkring. Vilken är nyttan för sjukvården?", 85 (23), s. 2065–2066.
- Läkartidningen (1991a). "Kvalitetssäkring både nödvändig och önskvärd i framtidens sjukvård", 88 (37), s. 2980–2982.
- Läkartidningen (1991b). "Medicinsk revision för kvalitet – den tredje revolutionen i sjukvården", 88 (37), 2965–2966.

- Läkartidningen* (1991c). "Specialistföreningarna skall ta fram egna kvalitetsindikatorer", 88 (16), s. 1458–1464.
- Läkartidningen* (1991d). "Komplikationer viktiga resultatindikatorer för kvalitetsuppföljning inom kirurgi och anestesi", 88 (39), s. 3188–3193.
- Läkartidningen* (1992a). "En del av kvalitetssäkringsarbete görs idag på de svenska kirurgiska klinikerna", 89 (24), s. 2211–2212.
- Läkartidningen* (1992b). "Kvalitetssäkring – nästa steg måste gå från ord till handling", 89 (37), s. 2965–2967.
- Läkartidningen* (1992c). "En konsekvent och systematisk uppföljning saknas inom stora delar av dagens sjukvård", 89 (51–52), s. 4500–4502.
- Läkartidningen* (1993). "Svårt jämföra kvalitet mellan kliniker", 90 (30–31), s. 2584.
- Läkartidningen* (1994). "Nationella vårdregister har ej funnit sin form: granskning visar värdet för kvalitetskontroll", 91 (25), s. 2509–2511.
- Läkartidningen* (1996). "Verksamhetschef efterträder chefsöverläkaren", 93 (8), s. 644–645.
- Läkartidningen* (1999). "Mångårig registrering har ökat kvaliteten på höftplastiker", 96 (20), s. 2469–2476.
- Läkartidningen* (2002). "Övergripande kvalitetsindikatorer framtagna för hälso- och sjukvården", 99 (8), s. 797–803.
- Läkartidningen* (2003). "Kvalitetsregister bra verktyg för kliniker men av oklar nytta för beställare", 100 (9), s. 715–718.
- Läkartidningen* (2006). "Läkare är omistliga som chefer i vården!", 103 (3), s. 151–152.
- Mintzberg, Henry (1983). *Structures in five: Designing effective organizations*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Nordgren, Margreth (2000). *Läkarprofessionens feminisering – ett köns- och maktperspektiv*. Stockholm: Department of Political Science. Stockholms universitet.
- Oxman, Andrew; Sackett, David & Guyatt, Gordon (1993). "Users' guides to the medical literature. I: "How to get started. The Evidence-Based Medicine Working Group". *Journal of the American Medical Association* 270 (17), s. 2093–2095.
- Palmberg, Margareta (1997). "Quality improvement in Swedish health care". *Journal of Quality Improvement* 23, s. 47–54.
- Parsons, Talcott (1939). "The professions and social structure". *Social Forces* 17 (4), s. 457–467.
- Power, Michael & Laughlin, Richard (1992). Critical theory and accounting. I: Alvesson, Mats & Willmott, Hugh (red.) *Critical management studies*. London: Sage Publications.
- Psykologtidningen* (2018). "Journaler riskerar att tappa i värde", 12 december 2018.
- Rhenman, Eric (1969). *Centrallasarettet: Systemanalys av ett svenskt sjukhus*. Lund: Studentlitteratur.
- Sackett, David; Rosenberg, William; Gray, Muir; Haynes Brian & Richardson Scott (1996). "Evidence-based medicine: What it is and what it isn't". *British Medical Journal* 312 (7023), s. 71–2.

- Sahlin-Andersson, Kerstin (2002). "National, international and transnational constructions of New Public Management". I: Christensen, Tom & Laegreid, Per (red.) *New Public Management. The transformation of ideas and practice*. Hampshire: Ashgate.
- SBU (2009). "Kartläggning av kunskap, förhållningssätt och tillämpning av evidensbaserad vård hos personal med medellång vårdutbildning inom Örebro läns landsting". Regional utvärdering, CAMTÖ, Örebro läns landsting.
- Sjukhusläkaren* (2005). "Gör det möjligt för läkare att bli chefer", 22 oktober 2005.
- SKL (Sveriges Kommuner och Landsting) (2007). "Nationella kvalitetsregister inom hälso- och sjukvården". Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting.
- SKL (Sveriges Kommuner och Landsting) (2010). "Översyn av de nationella kvalitetsregistren – Guldgruvan i hälso- och sjukvården: förslag till gemensam satsning 2011–2015". Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting.
- SOSFS 1993:9. *Kvalitetssäkring i hälso- och sjukvård inklusive tandvård*.
- SOSFS 2008:17. *Läkarnas specialiseringstjänstgöring*.
- Socialstyrelsen (2000). "Utvärdering av PAL-verksamheten" (Dnr 10382/1999). Stockholm.
- Socialstyrelsen (2003). "Nationell handlingsplan för hälso- och sjukvården. Årsrapport 2003". Stockholm.
- Socialstyrelsen (2004). "Nationell handlingsplan för hälso- och sjukvården. Årsrapport 2004". Stockholm.
- Socialstyrelsen (2005). "Nationell handlingsplan för hälso- och sjukvården. Slutrapport 2005". Stockholm.
- Socialstyrelsen (2016). "Statistik om legitimerad hälso- och sjukvårdspersonal 2015, Sveriges officiella statistik". Stockholm.
- SOU 1997:154. *Patienten har rätt*.
- SOU 2008:37. *Vårdval i Sverige*.
- SOU 2008:127. *Patientens rätt*.
- Svenér, Maria (2010). *När överläkare berättar. Om roller och drivkrafter i en profession i förändring*. Lund: Lund Business Press.
- Svenska Dagbladet* (2011). "Chefsrollen – inget läkare suktar efter", hämtad 110616.
- Sveriges Läkarförbund (2009). "Attityder och erfarenheter till chefskap – sammanställning av kartläggningen Chef i vården". Stockholm.
- Thulin, Ingrid (2008). *Manageriella chefer i en professionell organisation – läkare som ledare i sjukvården*. Kandidatuppsats i företagsekonomi, Handelshögskolan, Göteborgs universitet.
- Winblad Spångberg, Ulrika (2006). "Transparens som förutsättning för patientens fria val". I: Levay, Charlotta & Waks, Caroline (red.) *Strävan efter transparens*. Stockholm: SNS Förlag.
- World Health Organization (2000). *The world health report 2000: Health systems: improving performance*. Genève.

DET TEKNOLOGISKA FÄLTET: INGENJÖRERS NUTIDA PROFESSIONSUTVECKLING

GLENN SJÖSTRAND

Sedan 1970- och 1980-talen har förändringar i organisations- och management-ideologier påverkat förutsättningarna för professionsutvecklingen på det teknologiska fältet. Förändringarna handlade bland annat om att ingenjörerna underordnades chefsvälde och att deras autonomi begränsades. Det blev svårare att socialt stänga yrket för andra utövare, liksom att kontrollera och styra arbetsuppgifterna. Konkurrensen med andra professioner och yrken ökade. I detta kapitel presenteras de utmaningar som dessa förändringar skapade för ingenjörerna. Syftet är också att med begrepp och teorier från forskning om professioner söka förstå och förklara dessa förändringar på det teknologiska fältet och dess professionsutveckling.

Det gäller för Sverige att säkra ekonomi och arbetstillfällen i globaliseringens tid och att lösa en mängd svåra samhällsuppgifter såsom att skapa hållbar tillväxt, att garantera vård och omsorg för en åldrande befolkning, att driva komplexa system för infrastruktur, transport, logistik, samhällssäkerhet och krisberedskap, och att lösa klimat- och energifrågorna. Vägen dit går genom teknik och naturvetenskap i bred bemärkelse.¹

Kapitlets inledande citat kommer från Teknikdelegationens slutrapport i en av statens offentliga utredningar från 2010.² Där sammanfattades de övergripande utmaningar Sverige stod inför och det framhölls att teknik och naturvetenskap var lösningen. Den rapporten – och andra liknande – säger något om teknologins centrala plats i samhället och dess betydelse för arbetsmarknad och ekonomi, liksom föreställningar om lösningen på samhällets

¹ SOU 2010:28, s. 26.

² SOU 2010:28.

olika utmaningar. Det teknologiska fältet och ingenjörers arbetsuppgifter anses omfatta och påverka många av samhällets olika områden.

Ett sätt att beskriva det teknologiska fältets övergripande samhällsfunktion och samhällsvärde är följande: att med hjälp av teknik anpassa naturens resurser – genom kontroll av den icke-sociala miljön – och därigenom förändra världen och skapa värden och ekonomisk tillväxt. Det teknologiska fältet består av olika tekniska yrken och ingenjörspprofessioner som omges av institutioner och intressenter vilka samverkar eller motverkar ingenjörspprofessionernas utveckling. Det gäller främst utbildningens innehåll men också ingenjörers arbetsvillkor och arbetets innehåll.³ Några av de viktigaste intressenterna eller institutionerna är näringslivet, branschföreningar, offentliga arbetsgivare, politiker, myndigheter, utbildningsinstitutioner, forsknings- och anslagsgivare, intresseorganisationer som fackföreningar, yrkessamfund och konsumentorganisationer. Dessa institutioner har intresse av att det teknologiska fältet utvecklas i en bestämd riktning. Det kan exempelvis gälla teknikens användning, det tekniska arbetets innehåll, reglering, standarder, certifieringar, etiska ståndpunkter, politiska visioner, färdigheter, utbildningsinnehåll, kursplaner, lärandemål, kvalifikationer jämte kompetenser som krävs av framtidens ingenjörer. Vilka intressen och värden som man önskar att ingenjörssyrket ska anamma påverkar möjligheter och resurser för ingenjörer att utvecklas som profession. Det kan till exempel gälla kontrollen över det konkreta arbetsinnehållet och organiseringen av ingenjörskapet eller matchningen mellan utbildning och efterfrågan på arbetskraft.

Teknik har över tid fått allt större transformerande kraft att omvandla inte bara materiella ting utan också sociala strukturer och arbetsdelning.⁴ Det teknologiska fältet överbryggar nationella gränser och påverkas starkt av globala problem och samhälleliga och teknologiska utmaningar som socialt ansvar för teknikens konsekvenser, hållbar ekologisk utveckling, förnyelsebar energi och klimatförändringar jämte teknologisk utveckling av områden som artificiell intelligens, robotisering, 3D-skrivare, användning av big data, produkters uppkoppling till internet osv. Detta kan ge upphov till nya områden för det teknologiska fältets och professionernas ansvar. Men samhällets struktur och omvandling påverkar också omvänt det tekno-

³ Buch 2011.

⁴ Newberry 2009; Brynjolfsson & McAfee 2014.

logiska fältets professioner, teknologins utveckling, teknikens användning och exempelvis ingenjörers utbildning och arbetsvillkor.⁵ Förutsättningarna för ingenjörers design av samt makt och kontroll över tekniska system och det tekniska arbetet förändras.

Ingenjörspensionerna⁶ baserar sin professionalitet på specifik högre utbildning, vetenskaplighet grundad i matematik och optimalitetstänkande, teknologisering av samhället, expanderande verksamhetsområden och arbetsuppgifter samt diversifierade arbetsmarknader. Ingenjörer har varit framgångsrika i att hävda forskning, tillämpning och intervention av den icke-mänskliga miljön som sina legitima kompetensområden. I det teknologiska fältet – där tekniker med olika utbildning, specialitet och verksamhetsområden arbetar – har ingenjörer uppnått professionsstatus baserat på sin förmåga att hantera komplex kunskap, skapa innovationer och utveckla formell utbildning, examina och vetenskap. Professionerna på det teknologiska fältet har utvecklat en intern självkontroll (via teknologisk sakkunniggranskning, kollegialitet, forskningsanknytning och utbildning i alla de steg som brukar förkortas CDIO ("Conceive – Design – Implement – Operate")⁷ och extern kontroll via standarder, certifieringar och kollegiala organisationer. Deras professionssträvanden har resulterat i att de kan hävda det expanderande teknologiska fältet som en legitim jurisdiktion för ingenjörskunskap. Till stor del har de också uppnått autonomi och kontroll över innehållet i utbildning och arbete.⁸

Professioner har i varierande grad blivit utmanade i sin professionalisering (som strategi att kontrollera sitt yrke) och professionalism (som kontroll av arbetets organisering) och som profession (som intresseorganisationer och fackförbund) de senaste två-tre decennierna av generella ekonomiska, politiska och sociala förändringar i nyliberal anda.⁹ De förändringar som nyliberala reformer har fört med sig har påverkat etablerade professionella grupper sedan början av 1980-talet. Dynamiken, relationerna och konsekvenserna av nyliberalismen är dock omstridda i samhällsvetenskapen och kan förstås som både hot och möjligheter för professioner. Bland professionsforskare hävdas att: "... professioner anses utgöra ett fundamentalt

⁵ Nye 2006.

⁶ Ingenjörspensionerna är inte en utan många, Larson 2006.

⁷ Hanrahan 2014.

⁸ Brante 1990; Torstendahl 1991.

⁹ Harvey 2005; Plehwe & Mirowski 2009.

institutionellt motstånd mot marknadsreformer och förändringar, på det sätt expertkunskap och professionellt arbete organiseras och kontrolleras”.¹⁰ Professionernas specialistkunskaper och färdigheter är effektiva verktyg för att kontrollera marknaderna för expertkunskap som tillgodoser klienternas och kundernas efterfrågan och behov. Men den globala omvandlingen av företagsstrukturer och marknadsanpassningen av statlig policy som effekt av nyliberalisering och införande av New Public Management (NPM) i offentliga verksamheter verkar snarare ha medfört att professionerna och deras organisationer anpassats till, tillmötesgått och accepterat omfattande och påträngande revisions- och övervakningsmetoder i arbetet.¹¹

Syftet med detta kapitel är att beskriva, förstå och förklara i vilken utsträckning det teknologiska fältet och ingenjörers professionaliseringsprocesser har påverkats av sociala, politiska och ekonomiska förändringar – särskilt nyliberala åtgärder från mitten av 1980-talet och framåt. Syftet är också att teckna några tentativa konsekvenser av nyliberala förändringar för ingenjörprofessionernas styrning och kontroll av ingenjörskapet. Kapitlet börjar med en beskrivning av ingenjörernas professionsutmaningar. Därefter följer en presentation av ingenjörernas professionsutveckling från cirka 1970 och fram till nutid. Att vi börjar historiken runt 1970 beror på att de samhällsomvandlingar som skedde då har haft stor inverkan på utvecklingen av villkoren för ingenjörers arbete och deras professionalitet idag. Sedan följer avsnitt om den förändrade teknikutbildningen, ingenjörers differentierade arbetsmarknad och till sist en redovisning av några empiriska exempel på den förändrade styrningen och kontrollen av ingenjörers arbete. Kapitlet avslutas med en diskussion om de utmaningar för ingenjörers professionsutveckling som skisseras nedan.

Ingenjörernas nutida professionsutmaningar

Professionsutmaningar förekommer på två generella nivåer, dels interna organiseringsutmaningar, dels utmaningar som ligger i den externa kontexten (samhälleliga, tekniska och vetenskapliga) som utgör ingenjörskapets omgivning. Utifrån dessa kan man gruppera de utmaningar

¹⁰ Reed 2007, s. 171, författarens översättning.

¹¹ Reed 2007.

som det teknologiska fältet står inför i tre huvudsakliga teman,¹² bland annat såsom fältets aktörer själva formulerar dem:

1. Ingenjörerna har blivit socialt underordnade chefsväldet (*new managerialism*) i organisationer, framdrivet av marknaden. "New managerialism" brukar avse praktiker i den privata sektorn där en stark ledning upphäver eller sätter sig över professioners kunskap och färdigheter. Idén är att sätta disciplinen under stark kontroll och att se till att organisatoriska mål och värden prioriteras framför allt annat som kan leda till motsatsen. "New managerialism" drivs av behovet att skapa effektivitet, extern kontroll och kvalitet. Professionella har gradvis förlorat sin autonomi och underkastat sig den nya ledningen för att inte riskera att förlora ytterligare inflytande eller sina jobb.¹³ Därför avkrävs ingenjörer av organisationer en anpassning av sina yrkesroller och identiteter som en del av sin professionalitet för att uppnå organisatoriska mål och krav. Detta arrangemang mellan professionella och ledning återför tanken till en situation som rådde under perioden med "scientific management" under 1920-talet. Det handlar om en återgång till ett slags ny-taylorism som hänger samman med tanken att ledningen ska styra arbetstagare, inte bara genom att ge order och upprätthålla disciplin, utan också genom att ta ifrån dem alla beslut om hur arbetet utförs. Genom att diktera exakta steg och metoder för varje aspekt av arbetet skall ledningen få kontroll över den faktiska arbetsprocessen.

Historiskt sett har, som Boel Berner visat, ingenjörerna i Sverige endast uppbådat ett svagt motstånd mot "... en alltför stark reglering och styrning uppifrån av deras vardagspraktik..."¹⁴ Möjligen har en

12 Det finns naturligtvis fler som inte tas upp här, till exempel avsaknaden av kvinnor på varierande positioner inom fältet som fortfarande domineras av män och manlig kultur, även om det långsamt blir alltmer kvinnligt. År 2010 var 34 procent av de examinerade ingenjörerna kvinnor. En av utmaningarna – som studerats på tre civilingenjörsutbildningar i Uppsala – består i hur den sneda fördelningen av kvinnor respektive män i utbildningen uppfattades av studenterna, och resultaten visar att kvinnliga studenter saknar kvinnliga förebilder och att det finns genusstereotyper som: "tjejer är duktiga, killar smarta" (Kassman-Rudolphi, Orvehed & Woldegiorgis 2008).

13 Noordegraaf 2011.

14 Berner kallar det passivt motstånd. Berner 1981, s. 201, 302–303; Berner 2007.

historiskt svag organisering i intresseorganisationer och fackförbund varit en av orsakerna till detta. Intresset har historiskt inte saknats, men det har varit svårt fram till nyligen att samordna intressena. Underordningarna kompliceras av att professionerna måste ta hänsyn både till klienternas eller uppdragsgivarnas önskemål och arbetsgivarens intressen i sitt teknologiska utövande. Till exempel menar Goldman att detta förhållande ifrågasätter ingenjörers självklara roll som samhällets teknologiska förändringsaktörer.¹⁵ I denna utmaning ingår professionernas kontroll och styrning (autonomi) av det förändrade arbetsinnehållet. Ingenjörer måste agera och hantera sitt arbete utifrån det mandat som begränsningarna med chefsväldet utgör.¹⁶

2. En annan utmaning för ingenjörspensionerna utgörs av en kombination av brist på yrkes- och social stängning av yrkesuppgifterna, en svag korrespondens mellan ingenjörsutbildning och de mångfacetterade arbetsuppgifterna samt en misslyckad monopolisering av arbetsuppgifterna.¹⁷ Denna utmaning beskrivs ofta som en underordning till arbetsmarknaden och arbetsgivarnas tendens att rekrytera tekniker som inte nödvändigtvis har ingenjörsexamen, och som en identitetskris skapad av diversifiering av arbetsuppgifter, teknisk expertis och forskning samt utbildningar som lett till att ingenjörspensionen inte är en utan flera.¹⁸ Ett utökat antal pensioner har skapat svårigheter att upprätthålla pensionernas styrning och kontroll över samt beslutsfattande i arbetet.¹⁹ Ingenjörer har inte bara en uppsjö av olika utbildningsbakgrunder, de arbetar också med vitt skilda uppgifter som forskning, marknadsorienterade uppgifter, design, systemuppgifter, ledning, planering, projekt, underhåll, konstruktion och försäljning. Lägg därtill variationen i olika positioner i arbetslivet från lägre tekniskt arbete på ”golvet”, till mellanchefer och verkställande

¹⁵ Goldman 1991, s. 121.

¹⁶ Hyldgaard Christensen, Delahousse, Meganck & Murphy 2009.

¹⁷ Nygaard 2013.

¹⁸ Man kan förstås ifrågasätta om det är en egentlig kris för ingenjörers identitet. De verkar i många fall inte bekymra sig särskilt mycket för en gemensam identitet i det vardagliga arbetet och de uppfattar sig förmodligen fortfarande mer som ingenjörer än något annat, även om de inte alltid har så mycket gemensamt med en del andra ingenjörer.

¹⁹ Evetts 2011, 2013.

direktörer. Diversifieringen i arbetsdelningen har vuxit sig så stor att *en* profession och professionsidentitet inte längre kan hantera förutsättningarna.²⁰ Den amerikanska teknikhistorikern Rosalind Williams²¹ beskriver ingenjörskapets professionsutveckling så här: ”Ingenjörskap har utvecklats till en profession ’om allt’ i en värld där teknologi blir vetenskap, konst, och management, utan några starka institutioner som definierar det övergripande målet eller uppdraget.”²² Vad som oftast avses med argumentet för denna utmaning är att marknadens krav och förväntningar – som ofta starkt påverkar utbildningsinriktningar och arbetsuppgifter – ofta inte överensstämmer med samhällets och professionernas egna krav på autonomi, ansvar och självreflektion.²³ Så argumenterar till exempel Hyldgaard Christensen med flera när de hävdar att även om marknadens och samhällets mål och medel ofta överensstämmer så finns det skillnader, och att ingenjörers utmaning ligger i att balansera dessa mål.²⁴

3. Ytterligare en utmaning, som jag menar är kopplad till utmaning 1) och 2), är att ingenjörer har sett sig bli intellektuellt underordnade vetenskap och forskning parallellt med att utvecklingen av att den vetenskapligt kognitiva basen blivit mer tvärvetenskaplig: de möter konkurrens från å ena sidan ekonomer och jurister om inflytande i företagsledning och organisation, å andra sidan naturvetenskapen vad gäller den epistemiska basen.²⁵ Våra tekniska högskolor är idag i huvudsak bastioner för naturvetenskaplig grundforskning, medan det systemvetande som ingenjörskunskap bygger på till viss del har migrerat ut i företagen. En samtida utmaning för ingenjörspensionerna i Sverige är å ena sidan företagens ledning, som handlar

20 Hyldgaard Christensen et al. 2009.

21 Williams 2003, s. 70.

22 Författarens översättning.

23 Jämför Abbott 1988.

24 Hyldgaard Christensen et al. 2009. Författarnas lösning är att den tekniska och naturvetenskapliga kompetens som ingenjörer har behöver kompletteras med en bred och humanistiskt inriktad utbildning. Ingenjörer är både anställda och ledning, både tekniker och teknokrater och därför i behov av en bred(are) utbildning.

25 Ingenjörer var under första halvan av 1900-talet i högre utsträckning chefer på högre nivåer än idag. Numera är det vanligare med jurister och ekonomer (civilekonomer från 1946) på högre positioner (Torstendahl 1986).

om ägande och management snarare än ingenjörskunnande, å andra sidan universitetsepistemologin som berör grundforskning. Ingenjörers förhållande till den kognitiva basen, praktisk problematik och kunskapsöverföring blir viktigt för att förstå professionsutvecklingen. Ingenjörers konkreta arbetsuppgifter och kontrollen över arbetsuppgifterna är i hög grad sammanlänkade med den vetenskapliga kunskapen om teknologi. Ett sätt på vilket ingenjörspensionerna, liksom andra professioner, har ändrats är förekomsten av utökande osäkerheter om att fatta ”rätt” beslut och den samtidiga förekomsten av kodifiering och standardisering av professionellt arbete. Autonomi och diskretionen liksom rättskaffenheten och förtroendet som professioner har kan minska som ett resultat.²⁶

Samtliga tre ovan beskrivna utmaningar kan förstås i relation till ingenjörspensionernas förändrade samhällsroll och legitimitet. Ingenjörernas legitimitet är inte en gång för alla fastslagen utan de måste kontinuerligt påtala sin relevans i ett föränderligt samhälle.²⁷ Konkreta villkor och aspekter på förändringar som följt i spåren av ovanstående och som ska avhandlas i detta kapitel är:

- utvecklingen av den högre ingenjörsutbildningen
- differentieringen av arbetsmarknader, arbetsdelning och arbetsuppgifter, nya ingenjörsutbildningar och -yrken (exempelvis data-, projektlednings-, finansiella ingenjörer), löneskillnader samt facklig organisering i förbund
- yrkets förändrade arbetsinnehåll i relation till ny teknik, myndighetsutövning, kontroll och styrmöjligheter på det teknologiska fältet via bland annat nyliberala managementfilosofier som New Public Management.

Innan vi kommer till en diskussion av ovanstående ska en beskrivning av det teknologiska fältets utveckling från 1970 och fram till idag presenteras.

²⁶ Young & Muller 2014.

²⁷ Cech 2012.

Det teknologiska fältets utveckling 1970–1990

1970-talet var en period då ingenjörernas guldålder började ifrågasättas, deras professionalitet försvagades och det teknologiska fältet avprofessionaliserades. En tillbakablick på det teknologiska fältets utveckling för perioden 1970–1990 visar att fältet delvis tenderade att avprofessionaliseras på grund av omfattande samhällelig teknikkritik; ingenjörerna förlorade en del av makten i och över organisationer – också i offentliga organisationer – följt av minskat intresse för ingenjörsutbildningar och påföljande reformer i utbildningssystemet. Den tredje industriella revolutionen försköt då fokus från den nationella ekonomin till globala ekonomier.²⁸ Elektroniken förbilligades och mikroprocessorer födde nya innovationer. Tjänsteproduktionen fortsatte att utvecklas, den relativa storleken på den industriella ekonomin minskade och det västerländska samhället beskrevs som postindustriellt. Något senare ledde nyliberala influenser till att New Public Management, Total Quality Management och Value for Money-revisioner infördes som styrning och kontrollinstrument, vilket bidrog till en avprofessionalisering under perioden.²⁹

Ingenjörorganisationerna ändrade inriktning från att driva frågor om ingenjörsutbildningens och ingenjörsverksamhetens innehåll till att driva traditionellt fackliga frågor om anställningar, arbetsvillkor och löner – något som kan tolkas som en försvagning av professionen.³⁰ Den utökade kritiken kom inte bara från olika aktörer och institutioner i samhället utan också från ingenjörer och ingenjörorganisationerna själva som bland annat menade att det förelåg brist på jämställdhet i lönepolitiken och ineffektivitet i välfärdsystemen. De lyfte istället upp entreprenörskap, avancerad teknologi och internationell ekonomisk integration som viktiga frågor.³¹ Perioden kännetecknades också av en fortsatt hög efterfrågan på (erfarna) ingenjörer på arbetsmarknaden, med teknikutveckling med utökad differentiering som resultat. Med högskolereformen 1977 – då de högre yrkestekniska utbildningarna fördes till högskolan – utvecklade högskolorna först enstaka kurser och senare utbildningslinjer som skulle tilltala det regionala näringslivet och

²⁸ Schön 2012.

²⁹ Power 1997/2010.

³⁰ Fjaestad & Kaiserfeld 2015.

³¹ Det kan förmodligen förstås som en del av en nyliberal rörelse och internationaliseringen av större teknikföretag.

attrahera studenter på mellannivå. Antalet ett- och tvååriga utbildningar ökade och fler lärosäten fick rättigheter att ge dem. ”Humanistingenjörsutbildningar” utvecklades, delvis som svar på tidigare kritik. Ingenjörskåren förändrades med utbildningen: från att ha varit en någotsånär homogen grupp som genomgått en likartad utbildning med gemensam värdegrund till en mångfärgad palett av utbildningar på olika nivåer.

Den inre konsolideringen av ingenjörsintressen fortgick genom ett samgående av fackförbunden Svenska Teknologföreningen (STF) och Sveriges Civilingenjörsförbund (CF) till ett, CF-STF, 1974. Men även TCO (senare Unionen) ökade antalet medlemmar ur ingenjörskåren.

Fram till 1980-talet var den klassiska verkstads- och elektroindustrin den viktigaste arbetsgivaren för svenska ingenjörer. Rit- och konstruktionsarbete växte under 1900-talet och blev till antalet anställda den viktigaste andelen under slutet av 1900-talet.³² Från att arbetet i huvudsak planerades, utformades och genomfördes av tekniska arbetare på fabriksgolven till att det överfördes till konstruktions- och ritavdelningar blev det alltmer integrerat och underordnat företagets marknads- och produktionsstrategier. På 1980-talet var CNS-teknik och programmering en vanlig arbetsuppgift för tekniker i industrin – något som förändrades under 1990-talet.³³ Med utvecklingen från cirka 1990 som grund vill jag hävda att det teknologiska fältet och ingenjörerna fram till idag genomgått en reprofessionaliseringsprocess.

Det teknologiska fältet reprofessionaliseras 1991–2017

Produktivitetsökningarna slog alla moderna rekord under perioden 1990–2005 (5,9 procent). Parallellt med dessa skedde en flytt av tekniska arbeten till utlandet.³⁴ Världsledande företag som Ericsson, ASEA, Alfa-Laval, Sandvik, SKF, AGA, Electrolux, Swedish Match, Tetra Pak och ett flertal läkemedelsföretag (Astra, Pharmacia, Hässle, Leo, Gambro) utvecklades starkt, främst utomlands (delvis genom sammanslagningar med utländska företag). Den svenska ekonomin kännetecknades då av nya produktions-

³² Berner 2007.

³³ CNS betyder communication network systems och är ett av många exempel på verksamhetsfält som har en självklar etablering på detta professionsfält.

³⁴ Produktivitetsökningarna överträffade till och med efterkrigsperiodens (1950–1975) ökning (5,4 procent) (Schön 2012, s. 509).

och tillväxtinriktningar och nya teknologier fick under perioden genomslag på bred front. Trots att antalet industrijobb i Sverige mellan år 2000 och 2015 minskade med cirka 163 000 (varav många ingenjörjobb),³⁵ bidrog internet, nya kommunikationsstrukturer och annan högteknologisk verksamhet till att ingenjörernas kompetens efterfrågades i allt högre utsträckning. Tjänste- och serviceproduktionen kopplad till industrin ökade och varuproduktionen minskade över perioden. Efter nedgången under finanskrisen 2008 ökade antalet anställda ingenjörer först långsamt för att senare öka snabbare, främst inom tjänsteproduktionen. Bristen på ingenjörer inom vissa specialiseringar och branscher var ibland akut – särskilt på ingenjörer med adekvat utbildning och erfarenhet – till den grad att svensk konkurrenskraft minskade och företag hotade att flytta utomlands.³⁶ Användningen av teknologiska bedömningar och utvärderingar baserade på mång- och flervetenskaplig ingenjörsvetenskap och en återgång till ”humanist”-ingenjörsutbildning gjorde det möjligt för professionerna att i större omfattning återkomma till ledande befattningar, även om konkurrensen med ekonomer och jurister på ledande befattningar hårdnade.

En relativt stor andel civilingenjörer hade en ledningsfunktion. Till exempel 2004 hade 18 procent av de civilingenjörsutbildade männen och 10 procent av kvinnorna en chefsbefattning. Högskoleingenjör- och gymnasieingenjörsutbildade hade sammantaget liknande andel i chefsbefattningar beroende på inriktning, men ofta på något lägre nivå. Det fanns en stor utbytbarhet mellan olika typer av ingenjörsutbildade för samma arbetsmarknad.³⁷ *Veckans Affärer* genomförde en kartläggning av vilken utbildning verkställande direktörer i svenska börsnoterade företag hade 2008. Av de 263 respondenterna var 106 ekonomer och 80 civilingenjörer, flest examinerade från KTH och Linköping.³⁸ Det pekade på en ny ökning

35 Även andra branscher förlorade arbeten, till exempel läkemedelsindustrin, som halverades mellan 2001 och 2014, från drygt 20 000 till drygt 10 000, varav en del var ingenjörer (*Ingenjören* 2014:5). År 1993 fick medicinska ingenjörer och civilingenjörer som arbetade med medicinsk teknik en certifiering av Medicintekniska föreningen inom Svenska Läkarsällskapet. Certifieringen var inte obligatorisk för att arbeta i yrket. Det fanns ackrediterade personcertifieringar för tekniker på en hel mängd andra områden, som brand- och inbrottslarm, säkerhet, kameraövervakning, bygg- och kvalitetsansvariga utifrån SWEDAC:s föreskrifter.

36 Lövhelm 2006; SCB 2012; SOU 2010:28.

37 SOU 2015:70.

38 *Veckans Affärer* 2008-04-18. Hela 42 börs-vd:ar saknade akademisk examen.

av ingenjörer på toppositioner liknande den under första halvan av 1900-talet, och möjligen kan resultatet vara ett tecken på reprofessionalisering av ingenjörer.

Antalet yrkesspecialiseringar inom fältet ökade, liksom lönespridningen. Ingenjörerna fick ett nytt uppsving. Idag har arbete med IT, nanoteknik, bioteknik – och i allt högre utsträckning inom mer avancerade tekniker som artificiell intelligens och DNA-design³⁹ – tillkommit som arbetsuppgifter och specialiteter för tekniker och ingenjörer. Fackföreningar och forskning lyfter fram nya teknologiska trender med Tyskland som ledstjärna för ”nästa industriella revolution – Industri 4.0”⁴⁰ som bland annat innebär att robotar, sensorer, maskiner och kringutrustning kopplas samman och kommunicerar med varandra och där varje produkt bär med sig information om hur och till vem den ska produceras – de smarta fabrikerna självorganiserar. Det är en utveckling som tänks leda till ökad effektivitet och minskade kostnader, men också en omstrukturering av företagsstrukturen och arbetsmarknaden för tekniker (till exempel blir maskinoperatörer robotoperatörer och programmerare).⁴¹

Fackföreningarna som organiserar ingenjörer fortsatte att konsolidera sig med en sammanslagning av Civilingenjörsförbundet och Ingenjörsförbundet år 2007, som tillsammans bildade Sveriges Ingenjörer år 2015 och nu organiserar cirka 142 000 ingenjörer.⁴²

Teknikutbildningarnas förändring

Antalet studerande på tekniskt och naturvetenskapligt gymnasium ökade under perioden 1950–1990 från 4 000 till 20 000 per år. Men under 1990-talets första år visade sig antalet sökande till tekniskt gymnasium minska. På uppdrag av Näringslivsdepartementet tog Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA) 1992 fram rapporten *Ingenjörer för 2000-talet*. I den hävdas att antalet civilingenjörer behövde fördubblas fram till 2010.⁴³ Det var för att trygga

39 Brynjolfsson & McAfee 2014.

40 Erath 2015.

41 I Tyskland är det främst Siemens som driver på utvecklingen. De har redan byggt en automatiserad fabrik. Utvecklingen påverkar än så länge främst stora företag eftersom det endast är de som har råd med den dyra omställningen.

42 Sveriges Ingenjörer 2015. Det finns ofta flera olika fackförbund på samma arbetsplats som rekryterar ingenjörer och tekniker, trots sammanslagningar.

43 Ingenjörsvetenskapsakademien 1992.

tillgången på hög teknisk kompetens och ekonomisk tillväxt och för att upprätthålla företagets konkurrensmöjligheter. Man såg att enklare produktion och tätare personalbesättning inte kunde kompensera brist på kvalificerade ingenjörer. För att få till stånd en ökning av antalet ingenjörer krävdes en kraftig ökning av antalet gymnasieingenjörer och en ökning av högskoleingenjörer. Särskilt viktigt, ansåg man, var en fördubbling av satsningarna på industrirelevant tillämpad teknisk forskning vid högskolorna.⁴⁴ Rapporten skulle följas av flera andra med liknande argument.

Med minskningen av elev- och studentantalet som bakgrund initierades olika rekryteringsprojekt och försök att få elever att stanna kvar på utbildningen samt att få fler att byta inriktning till tekniska och naturvetenskapliga utbildningar.⁴⁵ Det tekniska basårets införande var ett sådant försök som lanserades på 26 lärosäten över hela landet 1992, och informationsmaterial delades ut till samtliga 24 000 gymnasieelever på de samhällsvetenskapliga och ekonomiska linjerna.⁴⁶ I mitten av 1990-talet gick 3 600 studenter på programmet – som permanentades under hela 1990-talet och vidgades till Komvux, med andra målgrupper. Ytterligare en utbildningssatsning var NT-SVUX där sammanlagt 9 000 studenter började mellan 1995 och 1998.⁴⁷ Enligt Daniel Lövheim⁴⁸ var diskursen om tekniskt basår och NT-SVUX-utbildningarna exempel på hur nyliberala strömningar slog igenom med valfrihet, ökade möjligheter och breddad kompetens som nyckelord. Lövheim visar i sin studie att prognoser gjorda redan på 1970-talet om behovet av naturvetare och tekniker var högt uppdrivna och visade sig stämma dåligt med de verkliga behoven på arbetsmarknaden då.

Under 1990-talet uppstod en ingenjörbrist som inte hade kunnat föregripas med prognoser och under 2000-talets inledning visade sig en arbetslöshet bland ingenjörer som var högre än bland andra akademiska yrken med mer än två års utbildning. Lövheim menar att politiska satsningar

44 Lövheim 2016.

45 Bland dessa kan nämnas Tekniksprånget – som ger unga som slutat gymnasiet praktikmöjlighet i fyra månader med handledning i något av de ingående 170 företagen för att locka till högre teknisk utbildning – Teknikcollege och Volvosteget.

46 Lövheim 2016, s. 164–168.

47 NT-SVUX riktade sig till personer i åldern 25–48 med arbetslivserfarenhet och gav möjlighet att gå en längre naturvetenskaplig eller teknisk utbildning med ekonomisk ersättning under studieperioden (Högskoleverket u.å.).

48 Lövheim 2016.

på ingenjörsutbildning inte tagit intryck av statistiska missberäkningar som gjorts tidigare.⁴⁹

Försöksverksamheten med tvåårig ingenjörsutbildning på högskolenivå som inleddes i slutet av 1980-talet ersatte det fjärde året på den fyraåriga tekniska linjen i gymnasieskolan som successivt fasades ut och försvann helt 2002. Men beslutet att ta bort den fyraåriga gymnasieingenjörsutbildningen väckte kritik från näringslivet och höstterminen 2011 återinfördes den igen. Vissa gymnasieskolor fick femårig ingenjörsutbildning 2011.

Under början av 1990-talet hade antalet helårsstudenter inom naturvetenskap och teknik ökat med 60 procent, vilket är en större ökning än inom andra utbildningsområden. Den tvååriga högskoleutbildning som infördes från läsåret 1993/1994 utvecklades år 2000 till tre eller fyra år och ledde fram till högskoleingenjör-, kandidat- eller magisterexamen.⁵⁰ Tekniklärare för grundskolan och gymnasiet utbildas sedan 2011 av Kungliga tekniska högskolan (KTH) och Chalmers tekniska högskola (CTH), och läroplanen för förskolan som implementerades 2010 har mål för teknik och den reviderade läroplanen som träder i kraft i juli 2019 har mål för digital kompetens.⁵¹ Det är steg i en långsiktig planering för att öka intresset för teknik.

Men under första halvan av 2000-talet minskade antalet nybörjare på civilingenjörsprogrammet till som lägst 5 500 år 2006/2007, för att sedan öka till 7 400 år 2013/2014 och stabiliseras till 7 200 år 2016/2017.⁵² Andelen kvinnor varierade under åren 1991/1992–2016/2017 mellan 20 och 39 procent och var 2016/2017 32 procent.⁵³

Antalet nya studenter på högskoleingenjörsutbildningarna fluktuerade på liknande sätt som på civilingenjörsutbildningarna: de var cirka 3 100 år 2007/2008 och ökade sedan till 4 700 år 2014/2015 för att minska till 4 300 år 2016/2017. Andelen kvinnor varierade mellan 23 och 26 procent under perioden 2005–2016.⁵⁴ Antalet civilingenjörsexamina ökade från 1960-talets

49 Lövheim 2016.

50 Westlund 2001. Dessutom kan de elever som saknar formell behörighet till högskoleutbildningar komplettera med ett tekniskt basår och få platsgaranti på högskolans ingenjörsutbildningar.

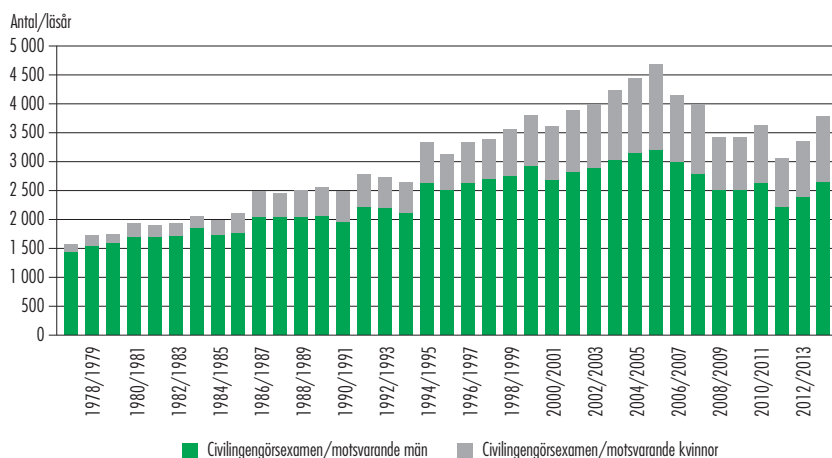
51 Lövheim 2013.

52 SCB 2018.

53 SCB 2018.

54 *Universitet och högskolor. Studenter och examinerade på grundnivå och avancerad nivå 2016/17 [Elektronisk resurs]*, (2018).

början från 800 per år till 2 600 per år 1990.⁵⁵ Men antalet uttagna examina har varierat relativt kraftigt sedan högskolereformen 1977, även om de över perioden har ökat markant. I figur 8.1 och 8.2 presenteras antalet examina till civilingenjör respektive högskoleingenjör.

FIGUR 8.1 Antal civilingenjörsexamina 1978/1979–2012/2013 efter kön och läsår.⁵⁶

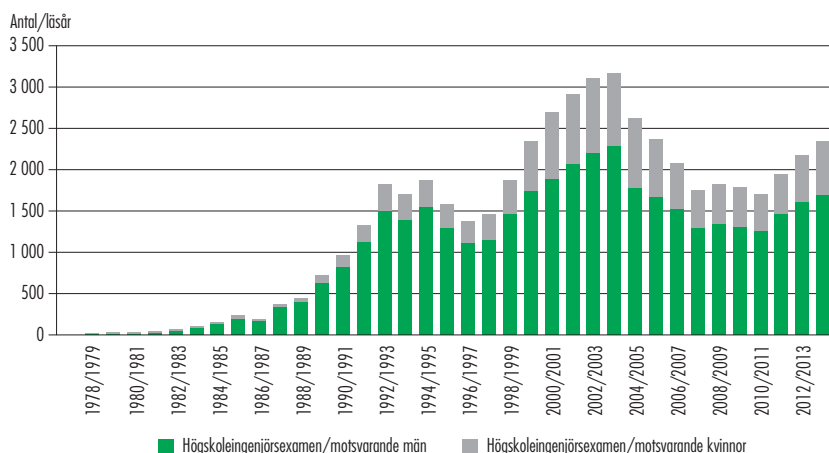
Genomströmningen på civilingenjörsutbildningen föll under 2000-talet för både kvinnor och män. Av nybörjarna läsåret 2002/2003 tog endast 51 procent ut sin examen inom åtta år, ett fall från läsåret 1998/1999 då examensfrekvensen var 62 procent. Genomströmningen av studenter på civilingenjörsutbildningarna är alltså minskande – färre än hälften av alla civilingenjörsstudenter tar ut examen.⁵⁷ Trots minskat antal uttagna examina per årskull ökade antalet examinerade civilingenjörer i reella tal – under perioden 1991/1992–2010/2011 från 2 768 till 3 601.⁵⁸ Lsåret 2016/2017 examinerades 4 000, varav 1 500 kvinnor.

⁵⁵ Lövheim 2016.

⁵⁶ Källa: UKÄ.

⁵⁷ Högskoleverket 2009.

⁵⁸ Det var dock fler som tog ut examen under åren 2001/2002–2007/2008, med en topp 2005/2006 med 4 686 examinerade.

FIGUR 8.2 Antal högskoleingenjörsexamina 1978/79–2012/13 efter kön och läsår.⁵⁹

Även antalet högskoleingenjörers examina varierade under 2000-talet: som mest var de cirka 3 000 och läsåret 2016/2017 examinerades 2 300, varav 700 var kvinnor.⁶⁰ Antalet examinerade högskoleingenjörer var läsåret 2015/2016 2 320, varav 1 720 män och 670 kvinnor.⁶¹

Kvinnornas andel skiljer sig markant åt mellan olika inriktningar på civilingenjör- och högskoleingenjörsutbildningarna. Till exempel är den manliga dominansen på civilingenjörsutbildningarna störst inom elektronik/teknisk fysik och data där nio av tio är män. På högskoleingenjörsutbildningen dominerar männen överallt utom på kemi-, bioteknik/material- och bergsteknik där studenterna till 60 procent är kvinnor. Även en liten inriktning som landskapsingenjörsutbildningen domineras av kvinnor.

Antalet civilingenjörsutbildningar har över tid ökat markant – från femton program läsåret 1991/1992 till 32 utbildningar 1998/1999. Antalet högskoleingenjörsutbildningar var 1999 60 stycken.⁶² Hösten 2015 gavs civilingenjörsutbildningar på 13 lärosäten som sammanlagt erbjöd 191 olika civil-

⁵⁹ Källa: UKÄ.

⁶⁰ SCB 2018. Högskoleingenjörsexamen hade en topp 2003/2004.

⁶¹ SCB 2018.

⁶² Ingemarsson & Björck 1999.

ingenjörprogram.⁶³ Det finns nu 125 olika högskoleingenjörsutbildningar på 17 lärosäten.⁶⁴ Utöver civilingenjör- och högskoleingenjörsutbildningarna erbjuder flera lärosäten basterminer eller -år som tekniska förberedande utbildningar och en mångfald av korta och mellanlånga tekniska kurser som inte ingår i de längre programmen.⁶⁵

Sedan 2008 har antalet sökande till varje civilingenjörspå plats på universitet ökat något: från 1,3 förstahandssökande per plats till 1,5 höstterminen 2014. År 2014 sökte 11 570 i första hand till civilingenjörsutbildningen till knappt cirka 8 000 platser, varav 3 420 var kvinnor och 8 150 var män. Under perioden 2001–2015 har söktrycket på några program varit stabilt högt, medan andra program haft ett stabilt men lågt söktryck.⁶⁶ I tabell 8.1 och 8.2 presenteras de mest sökta programmen mellan 2001 och 2015 och där antalet sökande har ökat under perioden.

63 Informationen är baserad på utbildningar på Studera.nu, Universitets- och högskolerådets hemsida, hämtad 150921. De lärosäten som ht 2015 hade civilingenjörsutbildning var: Blekinge tekniska högskola, Chalmers tekniska högskola, Högskolan i Halmstad, Högskolan i Kristianstad, Karlstads universitet, Kungliga tekniska högskolan, Linköpings universitet, Luleå tekniska universitet, Lund tekniska högskola, Mittuniversitetet, Mälardalens högskola, Sveriges lantbruksuniversitet, Umeå universitet, Uppsala universitet. 189 av programmen omfattade 300 hp och två var påbyggnadsprogram som omfattade 120 hp och ledde till civilingenjörsexamen.

64 Lärosäten med högskoleingenjörsutbildning ht 2015: Blekinge tekniska högskola, Chalmers tekniska högskola, Högskolan Dalarna, Högskolan Skövde, Högskolan Väst, Jönköping University, Karlstads universitet, Kungliga tekniska högskolan, Linköpings universitet, Linnéuniversitetet, Luleå tekniska universitet, Lunds universitet, Malmö högskola, Mälardalens högskola, Umeå universitet, Uppsala universitet, Örebro universitet. Samtliga program omfattade 180 hp.

65 Samtidigt verkar antalet timmar som lades ut i undervisningen sjunka. Ett exempel är KTH:s elektroteknikutbildning som under första årets studier i början av 1980-talet lade ut 776 timmar i klassrummet, för att sjunka till 470 timmar 1999 (Sveriges Ingenjörer u.å.).

66 Från 2006 finns inte statistik över antalet förstahandssökande i relation till antalet platser eller antagna. Därför presenteras endast de utbildningar med absolut högst antal förstahandssökande för 2006 och framåt – dock framgår inte hur många platser respektive utbildning har och därmed inte heller antalet sökande per plats, som tidigare år. UHR:s statistik innehåller 125 program för högskoleingenjörer eller 602 olika urvalsgrupper samt 190 olika civilingenjörsprogram med 912 olika urvalsgrupper för ht 2015 (UKÄ och UHR).

TABELL 8.1 Civilingenjörsutbildningar med flest sökande 2001–2015.

CTH	Industriell ekonomi, Bioteknik, Informationsteknik, Teknisk design
KTH	Datateknik, Farkostteknik, Industriell ekonomi, Maskinteknik, Teknisk fysik, Design, Medieteknik och Samhällsbyggnadsteknik
LTH	Datateknik, Teknisk fysik, Industriell ekonomi
Umeå TH	Interaktionsdesign, Teknisk datavetenskap
Luleå TU	Ergonomisk design, Industriell ekonomi, Rymdteknik
Uppsala	System i teknik och samhälle, Energisystem

De mest översökta programmen (med flest sökande per plats) var civilingenjörsutbildningarna: Industriell ekonomi, Teknisk design, Arkitektur och teknik, Farkostteknik och Teknisk fysik. Det fanns dessutom några specialinriktningar med väldigt få platser som hade högt söktryck, till exempel kemiingenjörer med japanska eller kinesiska som språkinriktning på KTH och utbildningar i industriell ekonomi med japanska eller tyska som språkinriktningar vid Linköpings universitet.

TABELL 8.2 Högskoleingenjörsutbildningar med flest sökande 2001–2015.

CTH	Arkitektur och teknik, Designingenjör, Technologie kandidat i affärsutveckling
KTH	Medieteknik
LTH	Brandingenjör
Luleå TU	Ljudeingenjör (Piteå)

Högskoleingenjörsutbildningarna med flest sökande per plats var: Designingenjör, Ortopedingenjör (Jönköping), Driftingenjör, Ljudeingenjör (Piteå), Brandingenjör (Lund), Byggteknik (Uppsala).

Program har försvunnit och nya tillkommit. Typiska nya civilingenjörsprogram som tillkommit under perioden är: Teknisk matematik, Samhällsbyggnadsteknik, Energi och miljö, Informationsteknik, Design och produktutveckling, Medicin och teknik och inriktningar på Industriell ekonomi som Finansiell ingenjör och Finansiell matematik – områden som sammanbinder teknologi med ekonomi. Fortfarande tillkommer nya typer av ingenjörer med specialistutbildningar, till exempel ”financial engineering”, med tillämpad matematik för säkerhetssystem för de finansiella marknaderna som huvudsaklig funktion. Förskjutningen till nya inrikt-

ningar på ingenjörsprogrammen kan förstås som (nya) arbetsmarknadsbehov, utveckling av nya branscher och en förskjutning från praktiska till mer abstrakta specialiseringar. För vissa kan det betyda, som i de industriella ekonomiingenjörernas och de finansiella ingenjörernas fall, att ekonomi och organisation i utbildningarna fyller ett behov av framtida ledarpositioner i tekniska branscher. Kanske ger utvecklingen nya arbetsmarknadsnischer och ett annat innehåll åt ”ingenjör” i olika ingenjörsgupper (gymnasie-, högskole- respektive civilingenjör). Avvägningen mellan det praktiska och det abstrakta/teoretiska skiljer sig åt mellan dessa grupper och varierar med position i arbetslivet.

Teknikutbildningen har alltså förändrats över tid. Förkortningen av gymnasieutbildningen, från fyra till tre år (och senare förlängningen av den igen till fyra och fem år), och satsningen på högskoleingenjörsutbildningen innebar till en början en uppgradering av den lägre nivån av ingenjörskademiker. Men den senare utvecklingen av gymnasieingenjörsutbildningarna har också breddat den gymnasiala utbildningen. Det har dessutom tillkommit en stor mängd nya utbildningar med specifika inriktningar – nya och fler inriktningar har tillkommit medan andra har försvunnit. Diversifieringen av utbildningen har ökat och det har blivit svårare att se högskole- och civilingenjörsutbildningarna som *en* utbildning som utbildar *en* typ av ingenjör, även om kunskapsbasen till stor del är likartad. Det har blivit något svårare den senare tidsperioden att komma in på utbildningen, men det är också färre som lämnar utbildningen med examen. Att studenter lämnar utbildningen kan bero på en kombination av faktorer: exempelvis att de får jobb före examen (till viss del får de liknande arbetsuppgifter och positioner på arbetsmarknaden som de som tar ut examen) eller har svårt att klara studierna. Som en ny, ännu opublicerad studie pekar på hoppar studenter med föräldrar som inte har högre utbildningsbakgrund i högre grad av utbildningen. De har ingen som kan stötta dem i hemmet och de har svårare för att läsa av de kulturella koderna i utbildningen, hitta likasinnade studiekamrater och klara socialiseringen till yrket.⁶⁷ Men tydligt är att arbetsmarknadens behov av utbildade tekniker överlag inte matchar den tänkta utbildningsnivån.

Trots att fler ingenjörer tar ut examen (historiskt sedan cirka 1970), saknar ändå cirka hälften av de anställda ingenjörerna examen. Det bidrar

⁶⁷ Eliasson 2018.

till en urholkning av ingenjörernas legitimitet, baserad på utbildning och vetenskap, som innehavare av den högsta tekniska kunskapen. För arbetsmarknaden har det antagligen inte spelat så stor roll då man anställt de ingenjörer som funnits att tillgå. Men för det teknologiska fältet bidrar den utvecklingen till ökad differentiering och ingenjörspensionerna får svårare att yrkesmässigt och socialt utestänga andra än examinerade ingenjörer från yrkesuppgifterna. Det gör att även om det finns argument för en förstärkt professionalisering eller en reprofessionalisering i termer av efterfrågan av kompetens, nya yrkesdomäner, utveckling av kunskap i utbildning m.m., så finns också skäl att se en avprofessionalisering i termer av utbildningens, kunskapsanvändningens och examinas betydelse för professionen.

Den teknologiska epistemiska grunden utmanas – högre utbildning och forskning

Det har blivit en global kapplöpning att satsa på teknisk kompetens. Kina producerar årligen 28 000 teknologie doktorer och USA 25 000. Antalet svenska teknologie doktorer, oavsett inriktning, har under 2000-talet varierat mellan 500 och drygt 700 per år och antalet licentiatexamina mellan 93 och 173.⁶⁸ Teknikdelegationens rapport från 2010 pekar på flera områden där Sverige halkar efter, vilket delegationen menar skapar utmaningar för professionen framöver.⁶⁹ Bland de mål rapporten pekar på behöver uppnås för att motsvara konkurrensen ingår att grundskolans elever ska möta relevant undervisning i teknikvetenskap, att resultaten från internationella kunskapsmätningar ska ligga i den övre kvartilen i matematik och naturvetenskap, att andelen som slutför naturvetenskapliga och tekniska utbildningar på gymnasienivå ska vara minst 30 procent, att andelen som påbörjar ingenjörsutbildning på högskolenivå ska vara 10 procent av en årskull samt att könsfördelningen på högskolestudenter ska vara jämn (40–60 procent). Teknikdelegationens problembild och förslag till lösningar har främst resulterat i förändringar i utbildningen på olika nivåer. En konkret sådan förändring är att i arbetet med att revidera förskoleplanen som trädde i kraft 2012 har tagits hänsyn till landets framtida konkurrensmöjligheter

68 SCB 2011. I ett svenskt jämförande perspektiv är det ändå fler som disputerar i teknik än i humaniora och samhällsvetenskap sammanslaget.

69 SOU 2010. Se även Teknikföretagen 2010; Dahlberg 2009.

genom att införa matematik, naturvetenskap och teknik. Det moderna svenska samhället är fortfarande ordnat på ett sådant sätt att ingenjörskap och ingenjörsyrket blir centralt för att lägga framtiden till rätta – men det finns fler utmaningar.

Ingenjörernas epistemiska bas har förändrats över tid. Historiskt har den närmast helt vilat på förmågan att analysera problem och syntetisera lösningar utifrån praktiska erfarenheter.⁷⁰ Ingenjörernas tekniska kunnande har utvecklats från vad Berner kallar en kunskapspraktik baserad på empirisk *know-how* och *trial-and-error* till naturvetenskaplig forskning, nya teknikområden och *technoscience* – de har utvecklat en egen kunskapsstradition, skild från manuella hantverkare och naturvetare.⁷¹ Berner framhåller att det inte endast är tillämpad naturvetenskaplig forskning som ingenjörer håller på med. Ingenjörer måste också komma med fungerande tekniska lösningar även om det inte finns en teori som kan förklara hur och varför artefakter beter sig som de gör. Ingenjörer måste kunna förlita sig på sina erfarenheter, men också bemästra olika kunskapsformer som teoretisk (särskilt matematik), praktisk, ekonomisk, organisatorisk, naturvetenskaplig och social kompetens för att få arbetet utfört. Idag innefattar ingenjörsutbildningarna både praktisk och teoretisk kunskap. Eftersom ingenjörernas arbetsuppgifter och utbildningar expanderar behövs olika typer av expertis som skiljer sig åt mellan olika grupper av ingenjörer. Vissa av dem är mer begreppsliga eller teoretiska och andra mer kontextuella eller praktiska.

Nationell och internationell konsolidering av fackföreningar

Antalet fackligt anslutna civilingenjörer ökade dramatiskt från 1970- till 1990-talet, och även andra ingenjörer blev i högre utsträckning fackligt anslutna på 1990-talet. Samtidigt minskade deras makt och inflytande som individer. Berner tolkar det som att ingenjörens karriär har blivit ”banaliserad” eller att en ”utspädning av den professionella distinktionen” har skett, en situation som förändrades under följande decennier.⁷²

⁷⁰ Hanrahan 2014.

⁷¹ Berner 1981/2012.

⁷² Även om de som grupp har kvar mycket av inflytandet (Berner 2000).

I början av 1990-talet var frågor om kompetensutveckling, internationell konkurrenskraft och produktivitetsökningar på dagordningen, och den konkurrensutsatta exportindustrin skulle göras till löneledande sektor. Det var gemensamma frågor för både CF, Metall och Svenska industri-tjänstemannaförbundet (SIF) som förde samman dem gentemot Svenska arbetsgivarförbundet (SAF). De skapade därför ett förhandlingsråd 1992 som skulle förhandla centralt för ett LO-förbund, ett TCO-förbund och ett SACO-förbund. De utvecklade medarbetaravtal att användas lokalt. Det gav CF ökad status.⁷³

År 2003 beslutades att de två fackförbunden Sveriges Civilingenjörsförbund och det mindre Ingenjörsförbundet skulle slås samman; 2004 flyttade Ingenjörsförbundet in i Ingenjörshuset i Stockholm och 2007 slogs de samman och bildade Sveriges Ingenjörer (SI) med cirka 137 000 medlemmar.⁷⁴ Det blev den största intresseföreningen av högskoleutbildade ingenjörer och professionens tio etiska riktlinjer är nu gemensamma för ingenjörerna. På arbetsplatser och företag finns lokalavdelningar i 21 distrikt med kontaktpersoner som formellt utses av förbundet. Sveriges Ingenjörer är medlem av den internationella ingenjörorganisationen European Federation of National Engineering Associations (FEANI) som utarbetat ett enhetligt klassifikationssystem för ingenjörsutbildningar och godkända kvalifikationer för ingenjörsyrket. Genom att svenska ingenjörer uppfyller kraven för att ingå i FEANI:s register underlättas deras mobilitet och möjligheterna att kunna bli s.k. "European Engineer" (EUR ING). EUR ING är en skyddad europeisk professionstitel för ingenjörer som uppfyller kraven på utbildning och relevant arbetslivserfarenhet. Organisationen har utvecklats i samarbete med arbetsgivare och politiker på både nationell och internationell nivå och utövar makt över utbildningarnas innehåll.⁷⁵ Organisationen är en förlängning av den nationella professionsutvecklingen till internationell nivå och den är rådgivande till Europarådet och FN-organen UNESCO och UNIDO. Samverkan om tillträde till eller utestängning från internationella arbetsmarknader kan ses som ett sätt att

⁷³ Rågvik 1998.

⁷⁴ Varav 76 procent män och 24 procent kvinnor, och 64 procent i privat sektor, 8 procent statlig sektor, 4 procent kommunal sektor och 1 procent i landstingssektorn (Sveriges Ingenjörer 2014). För att bli medlem i SI måste man ha avlagt ingenjörsexamen om minst 180 högskolepoäng eller studera till en ingenjörsexamen om minst 180 högskolepoäng.

⁷⁵ Smeby 2010.

stärka yrkets stängning och ett uttryck för reprofessionalisering. Knappt 400 svenska ingenjörer hade i september 2017 skaffat det internationella ingenjörssiditetskortet.⁷⁶

Ingenjörernas arbetsmarknad – diversifieringen fortsätter

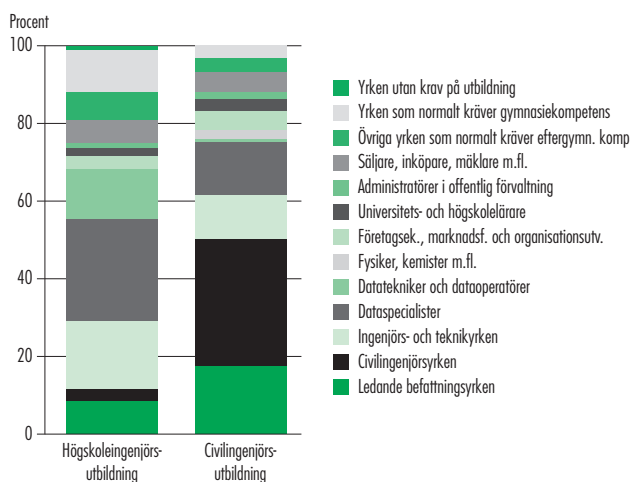
År 2010 fanns totalt 104 559 civilingenjörsutbildade i arbetskraften, varav 22 procent kvinnor. Bland högskoleingenjörerna, en grupp på totalt 54 164, var 23 procent kvinnor. Av gymnasieingenjörerna med 2–4 års utbildning ingick 148 613 personer i arbetskraften, varav 8 procent kvinnor. Totalt var alltså antalet ingenjörer över 307 000 år 2010.⁷⁷

Av alla yrkesverksamma ingenjörer 2010, inte endast de som påbörjade utbildningen i början av 2000-talet (se ovan), hade endast 51 procent examen från någon ingenjörsutbildning. 66 procent av de yrkesverksamma civilingenjörerna hade en ingenjörsutbildning, varav 40 procent var civilingenjörsutbildade och 26 procent antingen hade högskole- eller gymnasieingenjörsutbildning. 34 procent av de yrkesverksamma civilingenjörerna hade alltså varken examen från civilingenjör-, högskoleingenjör- eller gymnasieingenjörsutbildningen. Bristen på utbildade civilingenjörer och arbetsgivares behov av tekniker, även utan examen, har bidragit till att hälften av Sveriges anställda ingenjörer saknar formell ingenjörsexamen (se ovan).⁷⁸ Figur 8.3 visar hur yrkesspridningen – dvs. kopplingen mellan utbildning och yrkesutövning på arbetsmarknaden – såg ut bland utbildade civil- och högskoleingenjörer år 2010.

⁷⁶ www.feani.org/site/index.php?id=79, hämtad 170907. Det finns också ett europeiskt nätverk, European Network for Accreditation of Engineering Education (ENAE), grundat år 2000, för ackreditering av både fil.kand. och magisteringenjörsutbildningar där 14 länder och flera andra organisationer är medlemmar, bland annat FEANI. Ytterligare en internationell organisation på global nivå som arbetar för ingenjörssintressen är World Federation of Engineering Organizations (WFEO). Organisationen utgörs av nationella ingenjörorganisationer i 85 länder. Svenska organisationer är inte medlemmar i dessa båda organisationer.

⁷⁷ SCB 2013. Till det kan fogas olika typer av tekniker med annan utbildning än ingenjörsutbildningar.

⁷⁸ SCB 2013.

FIGUR 8.3 Yrkesspridning civil- och högskoleingenjör. Ingenjörsutbildade med yrkesuppgift 2010.⁷⁹

Yrkesspridningen är ofta starkare i professioner som har tydlig jurisdiktion, särskilt de som uttrycks genom legitimation eller via lagstiftning – läkare, tandläkare, psykologer, veterinärer, lärare och liknande – än de som är oreglerade. Ett sätt att mäta yrkesspridningen är att jämföra hur många med en särskild utbildning som verkligen arbetar inom de yrken utbildningen utbildar för. Stor yrkesspridning kan bero på olika faktorer: Det kan vara att utbildningen saknar en tydligt uttalad arbetsmarknad. Det kan också vara att de med en särskild utbildning har svårt att få arbete på den marknad som utbildningen är tänkt att utbilda för eller, omvänt, att de med en viss utbildning lättare får arbete på en annan arbetsmarknad än den som är tänkt givet utbildningen.

Ingenjörsutbildningen tillhör de högre utbildningar som har en stor yrkesspridning. Av civilingenjörsutbildade inom elektroteknik, teknisk fysik och data för arbetsmarknaden för systemerare och programmerare, arbetade endast 27 procent inom det området år 2008. Av dem med en civilingenjörsutbildning inom maskin, fordon och farkost arbetade endast 20 procent inom yrkesgruppen. Civilingenjörer inom kemi, bioteknik, material och bergsteknik arbetade till 15 procent inom sin yrkesgrupp. Endast 12 procent av civilingenjörerna inom industriell ekonomi arbetade

⁷⁹ SCB 2013.

inom yrkesgruppen. Civilingenjörer med industriell ekonomi-inriktning hade den största yrkesspridningen av alla ingenjörer. Det kan bero på att utbildningen ligger närmare ekonomi och ofta rekryterar till chefspositioner i olika branscher. Ovanstående exempel kan jämföras med läkarutbildade där andelen som arbetade som läkare var 97 procent, tandläkare 92 procent och receptarier 87 procent. Sammantaget arbetade endast drygt en tredjedel av de civilingenjörsutbildade som civilingenjörer.⁸⁰

År 2008 var det bland de anställda i yrkesgruppen systemerare och programmerare endast 13 procent som hade en programmerar- och systemerarutbildning. Lika många hade civil- eller ingenjörsutbildning mot elektroteknik, teknisk fysik och data. 10 procent av de anställda hade tagit högskolepoäng i teknik utan att ha tagit ut en examen.

SCB:s fördjupade analys av ingenjörer från 2013 visar att under åren 2002–2012 angav i snitt över hälften av arbetsgivarna att det var brist på ingenjörer med rätt utbildning och yrkeserfarenhet. Generellt angav fler arbetsgivare 2012 än tio år tidigare brist på utbildade ingenjörer.⁸¹ Konjunkturerna på arbetsmarknaden bidrog till att arbetslösheten generellt var lägre under perioden för ingenjörer än för samtliga med eftergymnasial utbildning. Lägst var arbetslösheten bland civilingenjörer, sedan följde högskoleingenjörer och gymnasieingenjörer. Oavsett utbildning var arbetslösheten högst bland dem med utländsk bakgrund. Arbetslösheten var i genomsnitt endast 2,2 procent under perioden 2002–2012 (om än med stor variation beroende på utbildningsinriktning, ålder och etnisk bakgrund). Och i december 2017 var arbetslösheten för Sveriges Ingenjörers medlemmar 1,1 procent – den lägsta sedan före finanskrisen 2008/2009.⁸² Etableringsgraden var väldigt hög för ingenjörer, vilket antagligen är en delförklaring till varför så många arbetar som ingenjörer utan att ha examen från utbildningen.⁸³

Arbetsmarknaden för ingenjörer fortsatte samtidigt att diversifieras. År 2010 fanns i SCB:s yrkesregister elva typer av ingenjörer. I registret fanns både civil-, högskole- och gymnasieingenjörer med olika typer av arbetsuppgifter registrerade. Antalet olika ingenjörbenämningar var 339. Några exempel på

⁸⁰ SOU 2015:70.

⁸¹ Var femte arbetsgivare angav brist på nyutexaminerade ingenjörsutbildade (SCB 2013).

⁸² Dahlberg 2018. I siffrorna ingår inte nyutexaminerade ingenjörer då de inte uppfyllde kraven för arbetslöshetsersättning.

⁸³ SCB 2013.

yrkesfunktioner är: anläggnings-, applikations-, berednings-, beräknings-, besiktnings-, drift-, experiment-, forsknings- och försäljningsingenjör.

Diversifieringen hänger delvis ihop med att teknikföretag under perioden hade utvecklats mot mer kunskaps- och kapitalintensiv produktion som medförde att andelen tjänstemän ökade. I början av 1980-talet var cirka 33 procent av anställda i teknikföretag tjänstemän och år 2010 hade andelen ökat till knappt 50 procent.⁸⁴ Det innebär att andelen tjänstemän med högskoleutbildning ökade med 10 procent, att andelen tjänstemän med gymnasieutbildning var konstant och de med grundskoleutbildning halverades i teknikbranschen mellan 1995 och 2010. I teknikbranschen ökade andelen ingenjörer markant under 2000-talet, från drygt 15 procent 2001 till knappt 22 procent 2010. Ett skäl till förändringen är att fler arbetare än tjänstemän varslades under finanskrisen 2008/2009.

Löneskillnaderna mellan å ena sidan ingenjörer med olika utbildning och å andra sidan män och kvinnor med samma utbildningsnivå minskade generellt under perioden.⁸⁵ Trots minskningen är löneskillnaderna fortsatt relativt stora, både avseende kön, arbetsmarknadssektor och utbildningsnivå. År 2013 tjänade män i genomsnitt 47 000 kronor i månaden medan kvinnor i genomsnitt tjänade 41 400 kronor – alltså 88 procent av mannens lön (se kapitel 4 i denna bok). Kvinnornas löner var mer sammanpressade än mannens.

Medellönen för en civilingenjör i privat sektor var 2017 53 780 kronor (48 790 kronor för medarbetare utan chefsposition och 72 510 kronor för chefer). Medellönen för högskoleingenjörer var 2017 43 920 kronor (41 500 kronor för medarbetare och 57 510 kronor för chefer).⁸⁶ I offentlig anställning var motsvarande löner 2017 47 320 kronor för civilingenjörer respektive 40 660 kronor för högskoleingenjörer. Det var fler civilingenjörer än högskoleingenjörer som hade chefsbefattningar i samtliga sektorer, 21 procent respektive 13 procent 2010.

I offentlig anställning var skillnaderna mellan stat och landsting, inom universitet och högskola samt kommunal sektor också markant. För kommunal anställning var medellönen 2017 45 880 kronor för civilingenjörer och 38 450 kronor för högskoleingenjörer. I statlig anställning var medel-

⁸⁴ Teknikföretagen 2010.

⁸⁵ Sveriges Ingenjörer 2014. Rapporten bygger på 68 000 löneenkäter till medlemmar.

⁸⁶ Sveriges Ingenjörer 2014; Sveriges Ingenjörer lönestatistik 2018.

lönen 95 procent av privat lönenivå år 2013, för landstingsanställda cirka 89 procent, universitets- och högskoleanställda cirka 88 procent och för kommunalt anställda 87 procent. Medianlönen för nyutexaminerade skilde sig också åt, men inte lika markant. För nyutexaminerade civilingenjörer var medianlönen 29 300 kronor och för högskoleingenjören 27 300 kronor år 2013.⁸⁷

Vad gäller utbildningsinriktning skilde sig medellönerna med upp till 14 500 kronor mellan civilingenjörer med lägst respektive högst lön 2013: lönerna var högst för dem med inriktning mot ekonomi och organisation, materialteknik och byggnadsteknik (lantmäteri m.fl.) och de med lägst lönenivå var samhällsbyggnadsinriktning, datateknik och elektronik. För högskoleingenjörer motsvarade löneskillnaderna mellan utbildningsinriktningar civilingenjörernas, men på en lägre lönenivå. Ingenjörernas arbetsmarknad och lönenivåer var fortsatt varierade – en situation som också gällde ingenjörernas arbetsvillkor.

Det teknologiska fältets förändrade arbetsvillkor

Det teknologiska fältet har, liksom andra professionella fält, påverkats av historiska förändringar i management-, styrnings- och regleringsfilosofier, till exempel scientific management och taylorismen under 1920-talet. Taylorismen byggde på en idé om att separera ”planering” och ”idéskapande” från ”utförande”, eller med andra ord ”tänkande” från ”görande”.⁸⁸ Även om taylorismen aldrig fick generellt genomslag inom svensk industri underlättande det för chefer på managementnivå att skapa känslan av att de hade rätt att leda arbetet. I det brittiska fallet var effekterna av taylorismen för de professionella grupperna att filosofin beredde vägen för en vetenskaplig logik som grund för professionalism och professionell status.⁸⁹ De professionella var ”tänkande” snarare än ”utförande” och som sådana var de inte alls i samma omfattning påverkade av ledningens kontroll som arbetarna. Parallellt med taylorismens införande utvecklades specifika managementstrategier för att hantera storskalig massproduktion i många industriella organisationer. Det var strategier som var avsedda att under-

⁸⁷ Byte av arbete inom arbetsplatsen eller koncernen eller byte av arbetsgivare tenderar att höja lönerna. Under 2013 bytte 21 procent av ingenjörerna jobb.

⁸⁸ Broadbent, Dietrich & Roberts 1997; Zussman 1985.

⁸⁹ Broadbent, Dietrich & Roberts 1997.

lätta mer systematisk kontroll över arbetet. Men de ökade också behovet av nya arbetsuppgifter för specialister som finansavdelningar och marknadsföringsspecialister – främst befolkade av ekonomer och jurister. Även FoU- och produktionsrelaterade uppgifter som design fick ett uppsving och ingenjörer kom att utföra en del av dessa uppgifter. Massproduktionens organisering gjorde också att chefer på olika nivåer efterfrågades.⁹⁰ För Broadbent med flera är taylorismen och framväxten av professionalismen sammanvävda. Taylorismen gav professionella strävanden legitimitet, men utökade samtidigt ledningens befogenheter att kontrollera och styra medarbetare. Senare blev kritiken mot scientific management massiv – för dess negativa effekter på medarbetarna, den odemokratiska och avhumaniserade praktik den ger upphov till och dess oförmåga att hantera förändrade konsumtionsmarknader och en globaliserad värld – och filosofin övergavs till stora delar.

Projektformen och andra rationella system för arbetsorganisering växte fram under perioden för de båda världskrigen och särskilt med de snabba tekniksprång som skedde under andra världskriget. Kontroll, planering, fastställande av mål och utvärdering och synen på projekt som naturvetenskaplig mät- och kontrollprocess blev framträdande. Detta fick desto större utrymme under 1950-talet då ingenjörerna ”ägde” projektarbetsformen. Denna form hade särskilt för ingenjörer, tekniska konsulter och mellanchefer verksamma i verkstads- och byggindustrin sedan länge varit en del av det dagliga arbetslivets metod och språk och förblev så trots svängningar i managementfilosofier fram till 1970-talet, då självstyrande grupper och ledarskapsfrågor istället fick ökat utrymme. Men det var fortfarande projekts tekniska och ekonomiska aspekter som var i centrum.

Från början av 1990-talet övertog företagsledning och management-konsulter projektdiskursen.⁹¹ Planering och beslut om projektarbete gick i stor utsträckning från ingenjörer till chefer. Med den förändringen skiftade också synen på vad projekt innebar – från kontrollerat, rationellt arbete till osäkert och oplanerat arbete. Men det blev också mer en fråga om design, kultur och mellanmänniska relationer. Numera är ingenjörers arbete i allt högre grad organiserat i projektteam med andra ingenjörer, tekniker, chefer, ekonomer, marknadsförare, kulturarbetare, organisationsforskare och andra

⁹⁰ Broadbent, Dietrich & Roberts 1997.

⁹¹ Blomberg 2003.

medarbetare. De är inte längre ensamma om att fatta beslut om arbetets organisering – särskilt i projekt. Olika professioner och yrken möts alltså allt oftare, om än kortvarigt, utifrån specialistkunskaper. Det kan exempelvis vara i samband med ett särskilt projekt – låt oss säga en huskonstruktion – där olika ingenjörer med olika utbildningsnivå, specialisteringenjörer, arkitekter, ekonomer, projektledare, byggherre m.fl., ska komma överens om byggets kvalitet, budget, efterlevnad av plan- och bygglag och kontroll över hållfasthetsnormer, standarder liksom olika kvalitetssäkringssystem m.m. I Thomas Brante med fleras studie från 2015 framgår att ingenjörer samarbetar med andra yrkesgrupper, särskilt med ekonomer och jurister, men de är också ofta underordnade ekonomer, liksom projektledare. De är dessutom ibland i konflikt med ekonomer, chefer och till mindre del arkitekter och projektledare.⁹²

Projektarbetsformen och beroendet av andra professioner och yrkeskategorier fick en skjuts av implementeringen sedan 1980-talet och framåt av nyliberalism och New Public Management. Det har bland annat påverkat organiseringen, styrningen av arbetet och kontrollen av det konkreta arbetsinnehållet för ingenjörer på det teknologiska fältet. Det ska vi återknyta till i nästa avsnitt med några empiriska nedslag.

Traditionellt sett har ingenjörer inte varit främmande för att arbeta långa dagar, arbeta extra vid behov eller med flexibla arbetstider, så länge de har fått kompensation för det. Men med nyliberalism kräver arbetsmarknaden flexibilitet och förmåga hos personal att göra olika saker, utveckling av expertkunskaper m.m. – något som kräver högre kompetens och utbildning samt på-jobbet-autonomi. Men som Broadbent med flera påpekar, är kraven på kvantitativ och funktionell flexibilitet motstridiga.⁹³ Det är svårt att få någon att förnya sin utbildning och agera ansvarsfullt för arbetet när osäkerheten och otryggheten i anställningarna är stor. Ett vanligare sätt för organisationer att hantera situationen är att via personaluthyrningsföretag hyra in den expertis man för närvarande har behov av eller att outsourca eller ta in speciella underleverantörer av en tjänst. Professioner passar inte för osäkra, marginaliserade och tillfälliga arbeten.

De flesta ingenjörer har traditionella anställningar i privata eller offentliga organisationer. För ingenjörer i den offentliga sektorn innebär

⁹² Brante, Johnsson, Olofsson & Svensson 2015.

⁹³ Broadbent, Dietrich & Roberts 1997.

förändringarna att arbetet förändrats betydligt, men det gäller även ingenjörer i privat sektor eller konsulter i egen firma. En del av, särskilt privata, organisationers förändringar är relaterade till ett ökat fokus på flexibilitet och en rörlighet från rationella och standardiserade organisationsmodeller (tayloristisk modell) till mer individualiserade modeller med fokus på prestationer och vinstintressen – till exempel genom downsizing, lean production, just-in-time och ökad komplexitet i strukturer. Ägande har i stor utsträckning flyttats till institutionella investerare som har väldigt lite med den dagliga verksamheten att göra. Ingenjörer har också, som många andra yrkesgrupper, blivit rörligare på arbetsmarknaden och den nära relation ingenjörer brukade ha till arbetsgivaren och företagskulturen har minskat, vilket också minskat deras status i organisationer. Med förändrad organisering och större rörlighet tenderar ingenjörer att känna sig mindre engagerade och identifierar sig i lägre grad med arbetsgivaren. När professionella underkastas nya ledningsformer och teknologier som New Public Management begränsas deras professionella autonomi, vilket i synnerhet gällt offentliganställda ingenjörer.⁹⁴

Ingenjörers plats i organisationer har alltså förändrats över tid. Ett sätt att förstå förändringen är genom att tala om lojalitet. Lojaliteten i de traditionella hierarkiska eller tayloristiska organisationerna har delvis ersatts av mer flytande organisationer. Det kan beskrivas som marknadsorienterad decentralisering, inom och mellan kontraktsrelationer i organisationer, och ett slags mångfunktionalitet i de nya organisationernas organisering. I en amerikansk studie av rättegångar mot ingenjörer som varit delaktiga i beslut som lett till olyckor eller skador, framgår att ingenjörer ofta arbetar i team där de inte kan förlita sig på egna bedömningar. Särskilt i större organisationer är de del av ett större nätverk av olika kompetenser, erfarenheter och intressen där inflytande och ansvar blir svårare att upprätthålla.⁹⁵

I den miljön har argumenterats för att ingenjörens professionella värderingar om att bidra till det allmänna bästa och att bibehålla sin status blir underminerade, då beslut fattas utan att hänsyn tagits till deras expertråd. När denna process kombineras med att teknisk service eller annan teknisk

94 Buch 2011. Ett sätt på vilket ingenjörer fortfarande har ett visst inflytande över sitt arbete är via kontroll av standarder som fortfarande är viktiga för att behålla arbetsuppgifter och skydda mot konkurrens från andra yrkeskategorier och professioner – åtminstone för vissa yrkeskategorier.

95 Delahousse 2009.

verksamhet outsourcas till teknikkonsulter minskar lojaliteten med organisationen.⁹⁶ Några menar att den nya professionaliseringsstrategin eller professionsutvecklingen för ingenjörer ligger i att utveckla formaliserade kvalitetshanteringssystem, snarare än att utveckla professionerna i sig, vilket har motsvarigheter hos till exempel revisorer och läkare.⁹⁷

Anders Buch⁹⁸ menar att danska ingenjörer alltmer rapporterar arbetsrelaterad stress och att det har blivit ett allvarligt problem. Stressen förklaras av flera faktorer: Den första är att tempot i det annars så självständiga och stimulerande arbetet har höjts, liksom arbetsbelastningen. Att det traditionellt självständiga arbetet har förändrats gör att ingenjörerna konstant måste omförhandla och skapa ny förståelse för professionell standard, företags procedurer och sociala skyldigheter. När förhandlingar misslyckas eller situationer inte blir begripliga kan stress uppstå, enligt Buch.

Andra förklaringar till ingenjörernas förändrade arbetsliv är spänningar inom ingenjörsgруппerna som grundas i ingenjörers relation till sina arbetsgivare.⁹⁹ Ingenjörer i olika organisationer upplever olika grad av organisatorisk integration och autonomi – något som kan skapa en spänning. En viktig poäng som både svensk och internationell forskning gjort är att ingenjörer via utbildning socialiserats till en arbetsgivarvänlig inställning snarare än en arbetarorienterad inställning. Men denna utbildning och orientering avsocialiseras när ingenjörer får sin första anställning och de anpassar sig till särskilda (och nya) arbetsuppgifter i organisationen som utbildningen ofta inte förberett för.

Utvecklingen av innehållet i ingenjörers professionella arbete, arbetsvillkoren för utförandet av arbetet samt de organisatoriska ramarna för det påverkas alltså av några olika faktorer. Kevin Leicht och Mary Fennell¹⁰⁰ beskriver hur delar av arbetet har blivit dequalificerat och proletariserat när det blivit standardiserat och tekniken i högre grad tagit över delar av det innovativa och kreativa arbetet. En del ser en återkomst av tayloristiska inslag i arbetet – ett slags nytaylorism. Buch ser det som en paradox att samtidigt som de professionellas status urholkas på vissa områden och de själva

⁹⁶ Delahousse 2009.

⁹⁷ Meganck 2009.

⁹⁸ Buch 2009.

⁹⁹ Downey, Donovan & Elliott 1989.

¹⁰⁰ Leicht & Fennell 2001. Möjligen kan de bli de nya semiprofessionella ingenjörerna i framtiden.

ser sitt arbete förändras på ett för professionerna negativt sätt, efterfrågas alltjämt expertkompetens både av beslutsfattare, medborgare, näringslivet och klienter.

De professionella ingenjörerna kan utifrån en nyliberal utsiktspunkt ses som problematiska då deras autonomi utgör ett bekymmer för hur de ska kontrolleras och ledas. De har därför belagts med krävande ansvar och blivit utsatta för omfattande dokumentationskrav som ett led i att införa standardisering av professionellt arbete för att kunna kontrollera det.¹⁰¹ Teknologins roll i dessa förändringar är mångfacetterad: Ny teknologi skapar efterfrågan på nya specialister inom IT, nanoteknologi osv., och den gör tidigare arbetsuppgifter och experter överflödiga. Andrew Abbott¹⁰² menar att handlingar som bygger på tidigare otillgänglig kunskap – exempelvis ingenjörsvetenskap – numera har blivit kommodifierade och möjliga för var och en att tillämpa utan att man har förståelsen. En dator kan var och en använda för relativt komplicerade manövrar utan att behöva begripa tekniken bakom. På så vis ersätts de professionella av sin egen teknik, vilket kan leda till teknologisk arbetslöshet.¹⁰³ Samtidigt möjliggör ny teknologi en decentralisering av makt, den blir mer rörlig och tillgången på information mer demokratisk.¹⁰⁴ Med detta följer organisationers motreaktion genom tuffare kontroll (*accountability*), något som i nästa led minskar professionellas autonomi.

För att nyansera bilderna av hur arbetet har förändrats och i vilken utsträckning professionsutmaningarna är relaterade till avprofessionalisering, minskad autonomi eller fortsatt professionalisering ska i nedanstående avsnitt ingenjörernas egna röster få komma till tals i frågor om arbetets förändrade karaktär.

Förändrad styrning och kontroll av ingenjörernas arbete

I detta avsnitt presenteras några resultat från en större enkätstudie genomförd 2010 av Thomas Brante med flera som är relevanta gällande ingenjörers förändrade arbetsliv.¹⁰⁵ Studien presenterar data om sjutton olika

¹⁰¹ Broadbent, Dietrich & Roberts 1997.

¹⁰² Abbott 1998.

¹⁰³ Keynes 1930.

¹⁰⁴ Brynjolfsson & McAfee 2014.

¹⁰⁵ Brante, Johnsson, Olofsson & Svensson 2015.

professioner, varav ingenjörer är en.¹⁰⁶ Resultaten baseras på respondenter med teknisk utbildning på olika nivåer. Enkäten inkluderade bland annat frågor om styrning och kontroll, attityder till förändrat arbetsinnehåll och specifika kompetenser nödvändiga för att uppfylla arbetsmarknadens krav och förväntningar på måloppfyllelse i arbetet.¹⁰⁷ Resultaten jämförs med en studie från 1996 där liknande frågor besvarades.¹⁰⁸

Ett kluster av frågor som ställdes i enkäten 2010 undersökte om ingenjörer ansåg att den byråkratiska, politiska, administrativa och ekonomiska styrningen och kontrollen över deras arbete hade ökat eller minskat. Den byråkratiska styrningen och kontrollen handlar om riktlinjer, regler och processer som professionen måste följa för att uppnå organisatoriska mål. Den politiska styrningen och kontrollen har att göra med ifall politikerns och tjänstemäns beslut påverkar ingenjörers professionella arbete. Den ekonomiska styrningen och kontrollen berör ekonomiska beslut för ökad effektivitet, budgetnedskärningar eller generella besparingar. De fem svarsalternativen som gavs var om styrningen och kontrollen över deras arbete hade ökat mycket, ökat något, varken eller, minskat något eller minskat mycket. För tydlighetens skull har svarskategorierna genomgående i tabell 8.3–8.6 sammanfogats i tre alternativ: ”Ökat mycket/ökat något”, ”Varken eller” och ”Minskat mycket/minskat något”. I redovisningen jämförs offentligt och privat anställda ingenjörer samt i förekommande fall ingenjörernas svar med samtliga sjutton ingående professioners svar.

106 Brante, Johnsson, Olofsson & Svensson 2015. Siffrorna bygger på en ursprungspopulation av 486 medlemmar i Sveriges Ingenjörer och 60 procent, motsvarande 300 ingenjörer, besvarade enkäten. Resultaten som redovisas här skiljer sig något från Brante et al.:s studie då urvalet av respondenter är mer avgränsat här, bland annat ingick miljö- och hälsoskyddsinspektörer och arkitekter i Brante et al.

107 Det är en jämförelse mellan privat och offentligt anställda. I de offentligt anställda ingår i fallande antal: kommunalt, annan statlig verksamhet, universitet/högskola, landsting men även ett fåtal kooperations-, frivillig- och ideellt anställda.

108 Svensson 2002. I studien från 1996 ingick 176 ingenjörer som var medlemmar i ett fackligt ingenjörsförbund.

TABELL 8.3 Styrning av ingenjörers arbete i procent.

Ta ställning till följande påstående om din egen arbetssituation under senare år.	Offentlig sektor 2013	Privat sektor 2013	Totalt samtliga professioner
<i>Den politiska styrningen har:</i>			
Ökat mycket/ökat något	45	15	44
Varken eller	51	81	
Minskat mycket/minskat något	3	4	
<i>Den byråkratiska styrningen har:</i>			
Ökat mycket/ökat något	53	39	58
Varken eller	41	47	
Minskat mycket/minskat något	5	3	
<i>Den ekonomiska styrningen har:</i>			
Ökat mycket/ökat något	66	66	73
Varken eller	32	30	
Minskat mycket/minskat något	2	4	
<i>Administrativa sysslor vid sidan av kärnverksamheten har:</i>			
Ökat mycket/ökat något	71	59	73
Varken eller	26	38	
Minskat mycket/minskat något	4	3	

En stor andel av de offentligt anställda ingenjörerna upplevde att den politiska styrningen hade ökat något eller mycket. Det var en betydligt större andel än de privat anställda. Det kanske inte är så märkligt med tanke på att den offentliga sektorn styrs av politiker via det demokratiska systemet. Intressant att notera är dock att drygt 15 procent av ingenjörerna i privat sektor också ansåg att den politiska styrningen hade ökat. Även den byråkratiska styrningen upplevdes ha ökat under senare år både för privat och för offentligt anställda ingenjörer. Den byråkratiska styrningen hade ökat något mer i offentlig sektor.

Andelen ingenjörer som upplevde att den ekonomiska styrningen och kontrollen hade ökat något eller mycket var väldigt hög inom båda sektorerna. En något större andel inom privat sektor upplevde en minskning av den ekonomiska styrningen och kontrollen. Jämfört med resultaten för undersökningen från 1996 var andelen som ansåg att ekonomi styrde deras

arbete närmast lika (68 procent).¹⁰⁹ Det verkar alltså vara en process som pågått under en längre period. Särskilt de administrativa sysslorna vid sidan om kärnverksamheten ansåg respondenterna ha ökat under senare år. Det gällde för drygt 70 procent av offentligt anställda och knappt 60 procent av privat anställda.

Sammanfattningsvis visar resultaten att den byråkratiska, politiska, administrativa och ekonomiska styrningen och kontrollen över ingenjörers arbete upplevdes ha ökat. Dessutom verkar upplevelsen av att den ekonomiska styrningen och kontrollen av arbetet ha ökat lika mycket i offentligt som privat sektor. Den administrativa styrningen och kontrollen upplevdes ha ökat mest, särskilt bland ingenjörer i den offentliga sektorn. Offentligt anställda ingenjörer upplevde betydligt oftare att den politiska och byråkratiska styrningen hade ökat än de privat anställda.

Ett följande frågeområde undersökte om de upplevda förändringarna av byråkratisk, politisk, administrativ och ekonomisk styrning och kontroll betraktades som positiva eller negativa för kvaliteten i ingenjörers arbete. Svarsalternativen var: mycket positiva, ganska positiva, varken eller, ganska negativa och mycket negativa. För tydlighets skull är svarsalternativen i tabell 8.4 sammanslagna i tre svarskategorier: ”Mycket positiva/ganska positiva”, ”Varken eller” och ”Ganska negativa/mycket negativa”.

Bilden var här mer varierad när det gäller upplevelse av politisk styrning och kontroll. De offentligt anställda var överlag lite mer positiva till den ökade politiska styrningen och kontrollen över arbetet. Samtidigt menade en större andel att det var negativt för kvaliteten i arbetet. Överensstämmelsen mellan sektorerna var påfallande vad gäller den positiva effekten av byråkratisk kontroll och styrning. Men en betydande andel av särskilt de offentligt anställda skattade det som negativt för arbetet.

Resultaten visar att 16 procent av de offentligt och hela 30 procent av de privat anställda ingenjörerna ansåg att den ekonomiska styrningen och kontrollen var positiv för kvaliteten i deras arbete. Men de visar också att fler (i offentlig sektor) eller lika många (i privat sektor) ansåg att det varit negativt för kvaliteten i deras arbete. Även här var resultaten blandade och det krävs ytterligare information om varför det var så. Men 38 procent menade (på en uppföljande fråga) att de ”inte kan göra de insatser de anser deras yrke borde göra på grund av ekonomiska rationaliseringar eller besparingar”.

¹⁰⁹ Svensson 2002.

TABELL 8.4 I vilken utsträckning styrning och kontroll har varit positiv eller negativ för kvaliteten i ingenjörers arbete, i procent.

Om förändringar har ägt rum, anser du att de varit positiva eller negativa vad avser ditt arbetes kvalitet?	Offentlig sektor	Privat sektor
<i>Politisk styrning:</i>		
Mycket positiva/ganska positiva	21	8
Varken eller	56	79
Ganska negativa/mycket negativa	23	13
<i>Byråkratisk styrning:</i>		
Mycket positiva/ganska positiva	10	11
Varken eller	50	59
Ganska negativa/mycket negativa	44	30
<i>Ekonomisk styrning:</i>		
Mycket positiva/ganska positiva	16	30
Varken eller	45	41
Ganska negativa/mycket negativa	40	29

Ingenjörers uppfattning om att arbetstakten har förändrats är talande för arbetslivets förändring. I tabell 8.5 redovisas svaren, som visar att drygt 60 procent av ingenjörerna oavsett sektor menade att tempot i arbetet hade ökat.

TABELL 8.5 Ingenjörers uppfattning om förändrad arbetstakt i procent.

Ta ställning till följande påstående om din egen arbetssituation under senare år	Offentlig sektor	Privat sektor
<i>Arbetstakten har:</i>		
Ökat mycket/ökat något	62	63
Varken eller	34	33
Minskat mycket/minskat något	4	4

Undersökningen visar också att drygt 30 procent av ingenjörerna menade att de har formell rätt att besluta om att förändra arbetstakten. Resultatet skiljer sig endast något mellan privat och offentlig sektor. Våldigt få ingenjörer upplevde den administrativa styrningen och kontrollen som positiv för arbetet. Det var fler offentligt anställda ingenjörer som upplevde administration som ganska eller mycket negativt för arbetets kvalitet, men det ligger i

linje med vad samtliga professioner i undersökningen upplevde. Här är det snarare de privat anställda ingenjörerna som skilde ut sig genom att till lägre del anse administration och ökad arbetsmängd vara ganska eller mycket negativt för kvaliteten i arbetet.

TABELL 8.6 I vilken utsträckning mer administration och ökad arbetsmängd har varit positivt eller negativt för kvaliteten i ingenjörers arbete, i procent.

Om förändringar har ägt rum, anser du att de varit positiva eller negativa vad avser ditt arbets kvaliteten?	Offentlig sektor	Privat sektor	Totalt alla professioner
<i>Mer administration:</i>			
Mycket positiva/ganska positiva	4	7	
Varken eller	31	56	
Ganska negativa/mycket negativa	65	44	64
<i>Ökad arbetsmängd:</i>			
Mycket positiva/ganska positiva	10	14	
Varken eller	47	51	
Ganska negativa/mycket negativa	43	35	

En liten andel, drygt 10 respektive 14 procent, upplevde att ökad arbetsmängd hade varit mycket eller ganska positivt för arbetets kvalitet. Däremot ansåg en relativt stor andel det vara ganska eller mycket negativt. Upplevelserna var snarlika oavsett sektor, dock med något fler i offentlig sektor. I undersökningen från 1996 framgår att förändringar i arbetet som effekt av avreglering, decentralisering, målstyrning och sparkrav under 1990-talet hade lett till bättre kvalitet i det egna arbetet för drygt 30 procent, men också att det för 13 procent hade blivit sämre kvalitet.¹¹⁰ För det stora flertalet upplevdes ingen förändring då.

Drygt 84 procent av offentligt anställda och 90 procent av privat anställda ingenjörer ansåg att de kan bestämma över sitt arbetsschema, och 89 procent av de offentligt anställda och 94 procent av de privat anställda att de bestämmer över när de ska ta paus. Den formella beslutanderätten som ingenjörer i undersökningen upplevde var något högre i privat sektor än i offentlig sektor. Det var fler ingenjörer i privat sektor som fattade beslut själva, och

¹¹⁰ Svensson 2002.

som inte deltog i beslut. Ingenjörer i offentlig sektor gav i högre utsträckning förslag till beslut, men deltog i mindre utsträckning i beslut och färre fattade egna beslut än de i privat sektor. Även i beslut om större förändringar på arbetsplatsen och vid beslut om att öka eller minska antalet anställda hade ingenjörer i privat sektor både fler som ej deltar i beslut och fler som själv fattade beslut jämfört med offentligt anställda. Ser vi tillbaka på resultaten i 1996 års studie så menade ingenjörerna då att deras inflytande över ekonomi- och budgetfrågor, över personal- och arbetsdelningsfrågor samt frågor som rör hur det dagliga arbetet ska utföras, minskat eller upphört för cirka 90–95 procent av dem. Det är en markant förändring av inflytande över och autonomi i arbetet.

Ingenjörernas uppfattningar om att själva kunna bestämma sitt eget arbetsschema, sin arbetstakt och när man tar paus, och att man kan göra förändringar i planeringen ifall man blivit störd visar sammantaget att ingenjörer upplevde autonomi i det konkreta arbetet. Därvidlag syns inga märkbara skillnader från undersökningen 1996. Ett balansmått visar att mer än 80 procent av ingenjörerna upplevde en hög nivå av autonomi.¹¹¹ Resultaten ovan indikerar att ingenjörsarbetet har förändrats i många avseenden, och möjligheterna att påverka, styra och kontrollera arbetet har begränsats över tid.

Slutdiskussion

I den här slutdiskussionen ska vi återknyta till inledningens utmaningar för professionen: chefsväldet, avsaknad av monopolisering av arbetsuppgifter och yrkes- och social stängning samt kognitiv bas. Slutdiskussionen innehåller också en kort diskussion om det teknologiska fältets utveckling och villkoren för ingenjörernas samtida professionalisering.

Det övergripande samhällsvärde som ingenjörer skapar på det teknologiska fältet är alltså detsamma – att producera ekonomisk tillväxt genom att förändra världen via kontroll av den icke-sociala miljön. Men under perioden 1980–2017 har det skett förändringar på det teknologiska fältet som påverkat ingenjörernas professionalisering. Det teknologiska fältet har blivit mer komplext. Det finns nu fler utbildningar på olika

¹¹¹ För en mer utförlig presentation och analys av resultaten i enkäten, se Brante, Johnsson, Olofsson & Svensson 2015.

nivåer, fler ingenjörer på arbetsmarknaden med fler och mer varierade arbetsuppgifter.

Vi har sett att professionaliseringen för ingenjörer är blandad. Professioner förstås ofta som hinder för marknadsorienterade reformer eftersom de strävar efter att kontrollera tillträde till arbetsmarknaden och hur arbetet ska utföras. De har genomgått processer som har lett till att partiell avprofessionalisering.¹¹² Förändringar i styrning och kontroll av arbetet har lett till att den professionella autonomin har blivit begränsad och avprofessionaliserad via nyliberalt inspirerat ledarskap och New Public Management. Arbetet har blivit mera standardiserat. Ingenjörernas roll och position i organisationer har också delvis förändrats.

I kampen om arbetet och de högre positionerna på arbetsmarknaden har i det fortsatta flerskiktade ingenjörsyrket civilingenjörer förbättrat sin position i relation till högskoleingenjörer och gymnasieingenjörer. Högskoleingenjörer har relativt gymnasieingenjörer fått bättre möjligheter och resurser generellt sett. Vinnarna är högre utbildade ingenjörer och förlorare de lägre utbildade. Samtidigt finns en kamp mellan ingenjörer, jurister och ekonomer om de högre positionerna i organisationerna. Ingenjörers generella professionsstatus verkar dock inte ha sjunkit trots att ekonomer och jurister konkurrerar med ingenjörer om högre positioner i arbetslivet.

När Eliot Freidson 2001 tillåter sig spekulera över vad generella ideologiska attacker på professioner får för konsekvenser, framhåller han ett ökat misstroende för professioner. Han indikerar att det är högst troligt att många, om inte alla, professionella är ödesbestämda att bli "... inget annat än tekniska experter som servar den politiska och kulturella ekonomin".¹¹³ Han menar att utvecklingen förmodligen innebär en polarisering och ökad konflikt både mellan och inom professioner och professionella organisationer som leder till en större intern splittring och stratifiering mellan en elitgrupp och en stor grupp tekniska specialister som utför alltmer rutiniserade och standardiserade arbetsuppgifter.¹¹⁴ Dock menar han att professionernas institutioner är starka och i hög grad står emot ideologisk och politisk kritik. Michael Reed menar några år senare att nyliberala förändringar har lett till

¹¹² Reed 2007, s. 171.

¹¹³ Freidson 2001, s. 212, författarens översättning.

¹¹⁴ Leicht & Fennel (2001) har argumenterat för att denna nya elit växer fram som en ny semiprofession bland tekniker.

att professionella organisationer har blivit tvingade att inta en mer inställsamt inställning till intensiva kontroll- och övervakningsmetoder.¹¹⁵

Överlag har det teknologiska fältet genomgått förändrad och utökad formell reglering och styrning av framför allt ekonomiskt, politiskt och byråkratiskt slag samt underkastats större kontroll över arbetets utförande – autonomin har alltså begränsats. Dock har förändringarna inte nödvändigtvis varit så omfattande att något tydligt motstånd har mobiliserats. Traditionellt sett har ingenjörers intresseföreningar varit en motkraft mot intrång i dessa professioners intressen. I vilken utsträckning Sveriges Ingenjörer, Unionen och andra fackliga förbund som organiserar ingenjörer idag utgör en kraft för fortsatt professionsutveckling har denna studie inte kartlagt men det kan bli en viktig fråga för professionsutvecklingen framöver. Frågor som då är strategiska för enskilda ingenjörer och för fackförbunden är en utveckling av certifiering på nya områden, vilket är ett sätt att stänga ute andra yrkeskategorier från vissa uppgifter och därmed ett sätt att reproducera professionen. Andra sätt är att öka betydelsen av att ta ut examen för vissa positioner på arbetsmarknaden och för vissa arbetsuppgifter och att därmed minska yrkesspridningen, som är mycket omfattande i ingenjörsyrkena. De ingenjörer som har tagit ut dubbla examina, till exempel i teknisk fysik och företagsekonomi, eller som kopplar samman olika discipliner med varandra, som industriell ekonomi, har ofta varit mer framgångsrika i att erhålla särskilda positioner.

Andra processer har medverkat till en reprofessionalisering av ingenjörspensionerna. En sådan process inkluderar utvecklingen att ingenjörerna samordnat sina yrkes- och professionsintressen i färre och större fackföreningar. En annan process omfattar den kognitiva basen med vetenskapliga landvinningar baserade på avancerad matematik, optimalitetsberäkningar, metod- och teoriutveckling. I relation till detta har teknik införts som lärandemål på förskolan, ingenjörsutbildningarna på gymnasienivå har utvecklats till fyra- och femåriga gymnasieprogram och högskoleingenjörsutbildningarna har förlängts med ett och två år. Form och innehåll på de olika utbildningarna, dvs. gymnasie-, högskole- och civilingenjörsutbildningarna, skiftar över tiden. Olika intressen har påverkat utvecklingen. Satsningar på att höja nivån på gymnasieingenjörerna, de s.k. 25-öresingenjörerna, genom att minska eller ta bort utbildningarna

¹¹⁵ Reed 2007.

och utveckla högskoleingenjörutbildningarna, ledde till en uppfattad och kanske reell brist på ingenjörer på ”rimlig” nivå i många branscher. Gymnasieingenjörerna kom på 2000-talet tillbaka med ny kraft och från 2011 förlängdes utbildningen.

De högre utbildningarna har utvecklats i olika riktning: från de traditionella bergs- och väg- och vatteningenjörerna till humanist- eller managementingenjörer och vidare till finansiella och nanotekniska ingenjörer. Nya typer av ingenjörer påverkar det teknologiska fältets egenskaper och relationer mellan olika ingenjörer. Tekniska högskolor har idag anpassat utbildningar till arbetsmarknaden med nya specialiseringar som management- och finansiellt ingenjörskap. Möjligen har de inbördes statusrelationerna mellan olika utbildningar förskjutits över tid, där meritpoäng för antagning till olika inriktningar som teknisk fysik och industriell ekonomi har förändrats. Dock utgör den låga genomströmningen på ingenjörutbildningarna, där färre än hälften av alla civilingenjörsstudenter tar ut examen,¹¹⁶ liksom den relativt stora yrkesspridningen, den otydliga arbetsmarknaden utifrån utbildningsinriktning, den svaga yrkes- och sociala stängningen av yrkesuppgifterna och den svaga monopoliseringen av arbetsuppgifterna, fortfarande stora utmaningar för professionsutvecklingen.

Ingenjörers förändrade arbetsvillkor kan förstås som en återgång till den tayloristiska arbetsdelningen och scientific management som utvecklades för drygt hundra år sedan. Det handlar om en återgång till uppfattningen att det finns ett ”bästa sätt” att organisera arbetet för ökad produktivitet som ledningen inför. Det är en föreställning som bygger på en tydlig uppdelning mellan ledning och medarbetare. Men ingenjörer har ändå viss autonomi att bestämma över arbetsuppgifter i processerna, att designa tekniken och ta kontroll över de tekniska artefakterna mot bakgrund av sin utbildning, sin erfarenhet och sitt rykte.¹¹⁷

Försvagningen av professionslogiken, i Freidsons termer, och den pågående dynamiken i avprofessionaliseringen utgör ett substantiellt hot mot den etablerade professionsmakten och auktoriteten på fältet.¹¹⁸ Trycket tilltar på att bli mer öppen, transparent, konkurrerande, entreprenöriell och meritokratisk. Styrningen av och kontrollen över arbetet ökar. Det medför en

¹¹⁶ Högskoleverket 2009.

¹¹⁷ Riley 2008.

¹¹⁸ Freidson 2001.

fragmentering och polarisering inom ingenjörspensionerna. Det uppstår en risk för att en gemensam professionsuppfattning och yrkessammanhållningen eroderar och att den organisatoriska makten minskar, vilket en fortsatt professionsutveckling av ingenjörer är beroende av. Förmodligen blir det teknologiska fältets förmåga att fortsätta leverera värde och ekonomisk tillväxt beroende av hur fältets vetenskaper och varierande utbildningar kan hållas samman och hur nära forskning och utbildningar kan kopplas till arbetsmarknaden. Det beror också på hur ingenjörernas intresseföreningar och fackliga förbund kan mobilisera sina medlemmar och hur de kommer att agera på utmaningarna.

Referenser

- Abbott, Andrew D. (1988). *The system of professions: An essay on the division of expert labor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Berner, Boel (1981). *Teknikens värld: Teknisk förändring och ingenjörarbete i svensk industri*. Lund: Arkiv.
- Berner, Boel (2000). "Women engineers and the transformation of the engineering profession in Sweden today". *Knowledge and society* 12, s. 293–318.
- Berner Boel (2007). "Rationalizing technical work: Visions and realities of the 'systematic drawing office' in Sweden, 1890–1940". *Technology and Culture* 48 (1), s. 20–42.
- Blomberg, Jesper (2003). *Projektorganisationen – kritiska analyser av projektprat och praktik*. Malmö: Liber.
- Brante, Thomas (1990). "Professional types as a strategy of analysis". I: Burrage, Michael & Torstendahl, Rolf (red.) *Professions in theory and history: Rethinking the study of the professions*. London: SAGE.
- Brante, Thomas (2010). "State formations and the historical take-off of continental professional types: The case of Sweden". I: Svensson, Lennart G. & Evetts, Julia (red.) *Sociology of professions: Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos.
- Brante, Thomas; Johnsson, Eva; Olofsson, Gunnar & Svensson, Lennart (2015). *Professionerna i kunskapssamhället – En jämförande studie av svenska professioner 1996 och 2010*. Malmö: Liber.
- Broadbent, Jane; Dietrich, Michel & Roberts, Jennifer (1997). "The end of professions?" I: Broadbent, Jane; Dietrich, Michel & Roberts, Jennifer (red.) *The end of the professions? The restructuring of professional work*. London: Routledge.
- Broadbent, Jane; Dietrich, Michel & Roberts, Jennifer (red.) (1997). *The end of the professions? The restructuring of professional work*. London: Routledge.

- Brynjolfsson, Erik & McAfee, Andrew (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. New York: W. W. Norton & Company.
- Buch, Anders (2009). "Stabilizing self-identities in engineering". I: Hyldgaard Christensen, Steen; Delahousse, Bernard & Meganck, Martin (red.) *Engineering in context*. Köpenhamn: Academica.
- Buch, Anders (2011). "Styringen av ingenjörprofessionen". I: Gytz Olesen, Søren & Blok Johansen, Martin (red.) *Professionernes sociologi og vidensgrundlag*. Århus: Via Systime.
- Cech, Erin (2012). "Great problems of grand challenges: Problematizing engineer's understandings of its role in society". *International Journal of Engineering, Social Justice, and Peace* 1 (2), s. 85–94.
- Dahlberg, Olle (2009). "Så många ingenjörer finns och behövs 2030 – kanske". PM med kommentarer till SCB:s *Trender och prognoser 2008*. Sveriges Ingenjörer. 090210.
- Dahlberg, Olle (2018). "Kort om arbetsmarknadsläget för ingenjörer, december 2017". PM. Sveriges Ingenjörer.
- Delahousse, Bernard (2009). "Engineers and organizations – loyalty and responsibility". I: Hyldgaard Christensen, Steen; Delahousse, Bernard & Meganck, Martin (red.) *Engineering in context*. Köpenhamn: Academica.
- Dent, Mike & Whitehead, Stephen (2002). *Managing professional identities: Knowledge, 'performativity' and the 'new' professional*. London: Routledge.
- Downey, Gary L.; Donovan, Arthur & Elliott, Timothy J. (1989). "The invisible engineer: How engineering ceased to be a problem in science and technology studies". *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Science Past and Present* 8, s. 189–216.
- Durbin, Paul T. (red.) (1991). *Critical perspectives on nonacademic science and engineering*. Bethlehem, PA: Lehigh University Press.
- Eliasson, Per-Olof (2018). "Stöter tekniska högskolor bort studenter som inte kan koderna?" *Universitetsläraren*, 13 december.
- Erath, Audrey (2015). "Inblick". *Industri & Teknik*, mars.
- Evetts, Julia (2011). "A new professionalism? Challenges and opportunities". *Current Sociology Review* 59 (4), s. 406–422.
- Evetts, Julia (2013). "Professionalism: Value and ideology". *Current Sociology Review* 61 (5–6), s. 778–796.
- Fjaestad, Maja & Kaiserfeld, Thomas (2015). "Det tomma Ingenjörshuset – Sociala processer, historiska händelser och ingenjörernas professionalitet". I: Wormbs, Nina & Kaiserfeld, Thomas (red.) *Med varm hand: Texter tillägnade Arne Kaijser*. Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan, Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö.
- Freidson, Eliot (2001). *Professionalism: The third logic*. Chicago: University of Chicago Press.

- Goldman, Steven L. (1991). "The social captivity of engineering". I: Durbin, Paul T. (red.) *Critical perspectives on nonacademic science and engineering*. Bethlehem, PA: Lehigh University Press.
- Hanrahan, Hu (2014). "The evolution of engineering knowledge". I: Muller, Johan & Young, Michael (red.) *Knowledge, expertise and the professions*. Abingdon: Taylor & Francis.
- Harvey, David (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hyldgaard Christensen, Steen; Delahousse, Bernard; Meganck, Martin & Murphy, Mike (2009). "The challenges in engineering and society". I: Hyldgaard Christensen, Steen; Delahousse, Bernard & Meganck, Martin (red.) *Engineering in context*. Köpenhamn: Academica.
- Hyldgaard Christensen, Steen; Delahousse, Bernard & Meganck, Martin (red.) (2009). *Engineering in context*. Köpenhamn: Academica.
- Högskoleverket (u.å.). *Uppföljning av en särskild utbildningssatsning på NT-utbildningar (NT-SVUX)*.
- Högskoleverket (2009). *Mått för genomströmning i utbildning på grund- och avancerad nivå*. Rapport 2009: 29 R.
- Ingemarsson Ingemar & Björck Ingela (red.) (1999). *Ny ingenjörsutbildning*. Institutionen för systemteknik, Linköpings universitet.
- Ingenjören* 2014:5.
- Ingenjörsvetenskapsakademien (1992). *Ingenjörer för 2000-talet*. En studie utförd av Ingenjörsvetenskapsakademien på uppdrag av Näringslivsdepartementet. Stockholm: IVA.
- International Journal of Engineering, Social Justice, and Peace*, 1 (2).
- Kassman-Rudolphi, Åsa; Orvehed, Maria & Woldegiorgis, Sara (2008). *Ingenjörstudier vid Uppsala universitet – Studenter granskar några utbildningar ur genusperspektiv*. Uppsala: Uppsala universitet, Teknisk-naturvetenskapliga fakulteten.
- Keynes, John Maynard (1930). "Economic possibilities for our grandchildren". I: Keynes, John Maynard (1963) *Essays in persuasion*. New York: W. W. Norton & Company.
- Larson Magali Sarfatti (2006). "Professions". I: Beckert Jens & Zafirovski Milan (red.) *International Encyclopedia of Economic Sociology*. Oxon UK and New York, USA: Routledge.
- Leicht, Kevin T. & Fennell, Mary L. (2001). *Professional work: A sociological approach*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Lövheim, Daniel (2006). *Att inteckna framtiden: Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Lövheim, Daniel (2013). "Teknikens gränser – Formering och positionering av grundskolans teknikämne 1975–2010". I: Hallström, Jonas; Hultén, Magnus &

- Lövheim, Daniel (red.) *Teknik som kunskapsinnehåll i svensk skola 1842–2010*. Vilnius: Gidlunds förlag.
- Lövheim, Daniel (2016). *Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle: Rekrytering till teknik och naturvetenskap under svensk efterkrigstid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Meganck, Martin (2009). "Engineering between professionalisms". I: Hyldgaard Christensen, Steen; Delahousse, Bernard & Meganck, Martin (red.) *Engineering in context*. Köpenhamn: Academica.
- Newberry, Byron (2009). "The dialectics of engineering". I: Hyldgaard Christensen, Steen; Delahousse, Bernard & Meganck, Martin (red.) *Engineering in context*. Köpenhamn: Academica.
- Noordegraaf, Mirko (2011). "Risky business: How professionals and professional fields (must) deal with organizational issues". *Organization Studies* 32 (10), s. 1349–1371.
- Nye, David E. (2006). *Technology matters: Questions to live with*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Nygaard, Pål (2013). *Ingeniørenes gullalder: De norske ingeniørenes historie*. Oslo: Dreyer.
- Plehwe, Dieter & Mirowski, Philip (2009). *The road from Mont Pelerin: The making of the neoliberal thought collective*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Power, Michael (1997/2010). *The audit society: Rituals of verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Reed, Michael (2007). "Engineers of human souls, faceless technocrats, or merchants of morality? Changing professional forms and identities in the face of the neo-liberal challenge". I: Pinnigton, Ashley H.; Macklin, Rob & Campbell, Tom (red.) *Human resource management: Ethics and employment*. Oxford: Oxford University Press.
- Riley, Donna (2008). *Engineering and social justice*. San Rafael, CA: Morgan & Claypool.
- Rågvik, Harry (1998). *Det stora steget: Från herrklubb till samhällsaktör: Civilingenjörsförbundet 1954–94*. Stockholm: Sveriges Civilingenjörsförbund.
- SCB (2011). *Doktorander och examina på forskarnivå 2010. Statistiska meddelanden*. Serie UF 21 SM1101. Universitet och högskolor.
- SCB (2012) *Arbetskraftsbarometern '12*.
- SCB (2013). *Tema Arbetsmarknad: Ingenjörerna – en djupanalys av ingenjörutbildade och personer med ett ingenjörssyrke*.
- SCB (2018). *Studenter på grundnivå och avancerad nivå. Sveriges officiella statistik. Statistiska meddelanden*. Serie UF SM1801. Universitet och högskolor.
- Schön, Lennart (2012). *En modern svensk ekonomisk historia – tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS Förlag.
- Smeby J-C, (2010). "Profesjon og utdanning". I: Molander A. & Terum L-I. (red.) *Profesjonsstudier*. Universitetsforlaget, Oslo.

- SOU 2010:28. *Vändpunkt Sverige: Ett ökat intresse för matematik, naturvetenskap, teknik och IKT*. Betänkande Teknikdelegationen.
- SOU 2015:70. *Högre utbildning under tjugo år: Utredningen om högskolans utbildningsutbud*.
- Svensson Lennart G. (2002). *Professionella villkor och värderingar: En sociologisk studie av akademiker i 1990-talets Sverige*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Sveriges Ingenjörer (2014). *Vi är Sveriges ingenjörer*.
- Sveriges Ingenjörer (2015). *Näringspolitisk strategi – Vi ser möjligheterna som utvecklar Sverige*.
- Sveriges Ingenjörer (2018). Lönestatistik, <https://beta.sverigesingenjorer.se/lon/lonestatistik/>, hämtad 181007.
- Sveriges Ingenjörer (u.å.). *Att inte gå framåt är att gå bakåt – Om genomströmning, pedagogik och matematik på Sveriges tekniska högskolor*.
- Teknikföretagen (2010). *Ingenjören värd sin vikt i guld?* Stockholm.
- Torstendahl, Rolf (1986). "Career mobility of engineers in France and Sweden. Research topics". *Technical education and social mobility*, section B:12, s. 32–47.
- Torstendahl, Rolf (1991). *Bureaucratisation in Northwestern Europe, 1880–1985: Domination and governance*. London: Routledge.
- Universitet och högskolor. *Studenter och examinerade på grundnivå och avancerad nivå 2016/17 [Elektronisk resurs]*. (2018). Stockholm: Statistiska centralbyrån. ISSN 1654-3424.
- Veckans Affärer 2008-04-18.
- Westlund, Elwy (2001). *Undervisnings- och utbildningsplanering – för vem? En studie av ingenjörsutbildning vid en svensk högskola*. Uppsala: Uppsala Studies in Education 96. Uppsala universitet.
- Young, Michael & Muller, Johan (2014). "From the sociology of professions to the sociology of professional knowledge". I: Young, Michael & Muller, Johan (red.) *Knowledge, expertise and the professions*. New York & London: Routledge.
- Young, Michael & Muller, Johan (red.) (2014). *Knowledge, expertise and the professions*. New York & London: Routledge.
- Zussman, Robert (1985). *Mechanics of the middle class: Work and politics among American engineers*. Berkeley: University of California Press.
- Williams, Rosalind (2003). "Education for the profession formerly known as Engineering". *Chronicle of Higher Education* 29 (20), B12.

Internet

www.feani.org/site/index.php?id=79, hämtad 170907.

KAPITALMARKNADEN TRÄNGER SIG PÅ – OM EKONOMER, MARKNADEN OCH FINANSANALYTIKER

KARIN JONNERGÅRD

Detta kapitel presenterar ett nytt professionellt kompetensfält. Inledningsvis redogörs för hur ekonomi som ämne och utbildning utvecklats och växt i omfattning under 1900-talet. Därefter ges en tydlig överblick av hela finansmarknaden och beskriver den sektor i samhället som har förvaltning och fördelning av kapital som huvuduppgift, dvs. kapitalmarknaden, som utgör en del av finansmarknaden. Det framgår hur kapitalmarknaden ökat sin betydelse inom samhället och samhällsekonomin sedan 1970-talet. Politiska reformer som avreglering, skattefonder, allemansfonder och pensionsfonder har gynnat denna marknad. Detta kallas med ett nytt begrepp finansialisering. Därefter beskrivs och analyseras huvudsakligen ett avgränsat yrke på kapitalmarknaden, nämligen *finansanalytiker*. En slutsats är att finansanalytikerna knappast kan ses som profession, men att de tillsammans med kapitalmarknadens övriga yrkesgrupper bildar ett kluster av yrken som bygger på en gemensam vetenskaplig bas som bildar ett professionellt kompetensfält. Kapitalmarknaden är ett professionellt kompetensfält som kommit att dominera det svenska samhället alltmer.

I de tidigare kapitlen framgår att New Public Management har införts i professionella fält under de senaste 30 åren. New Public Management är organiseringsidéer hämtade från den nyliberala ideologi som växt fram sedan 1970-talet. Grundidéerna bakom dessa organiseringsidéer är dels marknaden som styr- och fördelningsmekanism i offentlig sektor, dels ökad betoning på ekonomiska styrmedel som ursprungligen utvecklats för företag.

Nyliberalismen har därmed lyft fram ekonomisk teori, ekonomiska styrmedel och ekonomer. Inget av detta är nya fenomen, men deras utrymme i

den samhälleliga diskursen har ökat.¹ Under de senaste tio åren har ytterligare en trend uppmärksamats av forskare. Man talar om en finansialisering snarare än enbart en marknadsiering. Medan marknadsiering innebär en bred användning av marknader i samhället så lägger forskare i begreppet finansialisering att samhället blir alltmer beroende av finansmarknader och att detta avspeglar sig på såväl politisk och samhällsekonomisk nivå, som i människors vardag. Finansmarknaden som institution har kommit att dominera samhället.

Framväxten av den neoklassiska teoribildningen inom nationalekonomi har gett en vetenskaplig bas för idéer om marknaden som den effektiva styrmekanismen inom samhället och betoningen på individen som autonom beslutsfattare med egennytta som beslutsriterium. Härmed har också den nyliberala ideologin fått en kognitiv bas. Företagsekonomi har länge utvecklat instrument och modeller för näringslivet. Via framför allt konsulter har dessa spridits och implementerats inom den offentliga sektorn. Exempel på detta är nya organisatoriska former och styrmedel som resultatenheter och lean management. NPM har därmed hämtat många av sina teknologier från företagsekonomins sfär. Genom ekonomiämnena har således nyliberalismen både som ideologi och som teknologi i Sverige fått en vetenskaplig legitimitet.

Det här kapitlet är skrivet mot denna bakgrund. Först beskrivs utvecklingen av ekonomutbildningen vid svenska universitet. Därefter fokuseras kapitalmarknaden som professionellt kompetensfält, där ekonomisk kunskap appliceras. Efter detta görs en djupare analys av yrkesgruppen finansanalytiker som är kopplad såväl till ekonomutbildningen som till kapitalmarknaden.

¹ Viscovi 2006.

Framväxten av utbildade ekonomer

Ekonomi definieras ofta som ”att hushålla med begränsade resurser”. Det innebär att de flesta av oss har arbetsuppgifter av ekonomisk karaktär i vår dagliga verksamhet, om det så bara gäller att fylla i en tidrapport. Ett antal utbildningar finns också där ekonomi ingår som en del av utbildningsprogrammet. Här utgår jag dock från utbildning som ger en ”ekonomexamen”.

Ekonomexamen har funnits lokalt på de större svenska universiteten sedan 1970-talet.² I början var utbildningarna öppna för alla, men 1978 begränsades intaget. 1982 inkluderades ekonomexamen i linjesystemet vid universitet.³ Utbildningen blev då treårig och kunde läsas med nationalekonomisk eller företagsekonomisk inriktning. I tabell 9.1 nedan visas utvecklingen av antalet professorer i ämnena från 1900 till 1996. Det ger en bild av ämnenas akademisering under 1900-talet. Ämnena är numera etablerade på ett stort antal högskolor, och 2015 examinerades kandidater och magistrar i nationalekonomi på 19 högskoleinstitutioner och i företagsekonomi på 26 institutioner. Enligt SOU 2015:17 var utbildningen 2015 i balans efter att under en period ha utbildat fler ekonomer än vad som efterfrågats.⁴ I figur 9.1 visas antal examinerade på grundläggande (kandidat) och avancerad nivå (magister) 1999–2015. 2010 inrättades en särskild ny fyraårig yrkesexamen, ”civilekonom”, som högskolor och universitet fick ansöka om att anordna.

TABELL 9.1 Antal professorer i nationalekonomi 1900–1996⁵ och antal professorer i företagsekonomi 1907–1985.⁶

År	1900	1920	1940	1960	1980	1985	1996
Professorer nationalekonomi	2	6	8	10	19	i.u.	57
Professorer företagsekonomi	0	0	6	12	29	31	i.u.

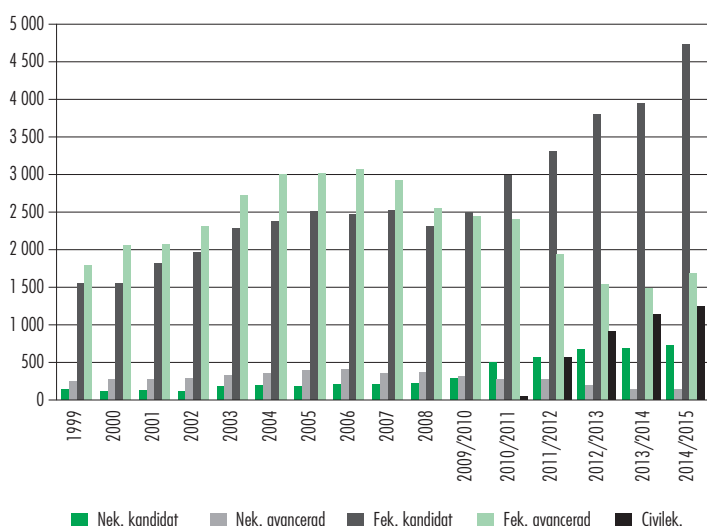
2 Handelshögskolan i Stockholm instiftades 1907 och kan ses som en första ”ekonomexamen”. I Göteborg fanns liknande skolor där tyska lärare i handelskunskap i början av 1900-talet undervisade i ekonomiska ämnen. Innan dess fanns praktikbaserade handelsskolor.

3 Se kap. 3.

4 SOU 2015:17, s. 206.

5 Källa: Sandelin 2000, s. 61, tabell 1.

6 Källa: Engwall 1986, s. 122, figur 1.

FIGUR 9.1 Antal examinerade i nationalekonomi och företagsekonomi 1999–2015.^{7,8}

De två huvudinriktningarna bygger på olika vetenskapliga baser: nationalekonomi på ekonomisk teori med rötter i till exempel Adam Smith och John Maynard Keynes. Den svenska nationalekonomin dominerades länge av den keynesianska idétraditionen, men under 1980- och 1990-talet blev inslaget av neoklassisk teori allt större inom ämnet.⁹ Detta är en del av det nationalekonomiska ämnets internationella utveckling, men hänger också samman med att ämnet delades in i deldiscipliner.¹⁰ Då den svenska kapitalmarknaden växte sig stark på 1980-talet (se nedan), expanderade efterfrågan på ekonomer med inriktning på neoklassisk teori och finansiella marknader.

Företagsekonomi har sin praktiska tillämpning inom näringslivet och

7 Mellan 2008 och 2009 ändrades tidsindelningen på statistiken till läsår. Ökningen i antalet kandidatexamina i företagsekonomi sedan 2011 beror i hög utsträckning på att Bologna-reformen kräver att man tar ut kandidatexamen för att få fortsätta på magisternivå. Tidigare var det vanligt att man formellt bara tog ut den högsta examen som man tog, dvs. magisterexamen. Siffrorna döljer alltså en förändring i beteende, snarare än att visa på en större förändring av antalet studenter.

8 Källa: www.uka.se

9 Denna beskrivning är en grov förenkling. Svensk nationalekonomisk forskning är mångfacetterad. För en mer ingående beskrivning, se Sandelin 2000; Calmfors 2010 och Jonung & Ståhlberg 2014.

10 Calmfors 2010.

speglar i mycket de funktioner som växte fram inom företagen. Förenklat kan man säga att ämnet idag består av delämnena organisation/ledarskap, marknadsföring/logistik, strategi, ekonomistyrning, redovisning, revision, finansiering och entreprenörskap. Delämnena bygger i sin tur på (olika) mångdisciplinära vetenskapliga baser. Efter hand har teorier som anses tillämpliga för att lösa problem och förstå fenomen inom organisation och näringsliv inorporerats i ämnets kunskapsbas.

2015 var ekonomer den tredje största gruppen med akademikerbakgrund på arbetsmarknaden.¹¹ Ekonomi kan ses som en "hjälpfunktion" för att planera, organisera och styra verksamhet, och ekonomer finns inom så gott som alla sektorer av samhället. Traditionellt har nationalekonomer arbetat främst inom offentlig sektor, och då ofta centralt inom förvaltning eller expertorgan. Men det finns också nationalekonomer inom den finansiella sektorn och i privata företag.

Företagsekonomers arbetsmarknad har traditionellt varit i det privata näringslivet. De arbetsuppgifter som företagsekonomer sköter är skiftande, alltifrån försäljning och reklamverksamhet till ekonomistyrning och projektplanering. Ett antal yrkesgrupper kan urskiljas, där revisorer (13 procent av de utexaminerade) är den största, men där yrken som till exempel försäljare, controller, marknadsförare, personaladministratör, banktjänsteman och projektledare också är vanliga.¹² Det finns flera olika ackrediteringar inom området, till exempel certifierad controller och certifierade projektledare. Ackrediteringarna görs av privata aktörer och kan ses som en ambition att försäkra att individer har viss specialkompetens inom ekonomiämnenas vida ram. Däremot saknas ofta övriga attribut för att yrkena ska ses som professioner, till exempel anslutning till professionella organisationer, en uttalad etik eller ett samhällsuppdrag.¹³ Det medför att endast auktoriserade revisorer har betraktats som ett professionellt yrke.¹⁴ Under de senaste trettio åren har den offentliga sektorn anställt allt fler

11 Cirka 140 000 ekonomer fanns enligt SCB 2015, tabell 18.

12 SOU 2015:17 avsnitt 8.2 definierar ett spridningsindex, dvs. hur många yrkesgrupper som varje utbildning leder till. För *revisorer m.fl.* är den 21,1. Motsvarande index för läkare är 1,1 (tabell 8.2.1, s. 221). Det kan också noteras att de yrken där en ekonomutbildning är vanliga, som revisorer (47 procent med ekonomexamen) och marknadsförare (21 procent med ekonomexamen), också har en relativt stor andel utövare med annan bakgrund (SOU 2015:17, s. 225).

13 Jämför Freidson 2001, s. 12; Brante 2014, kap. 3.

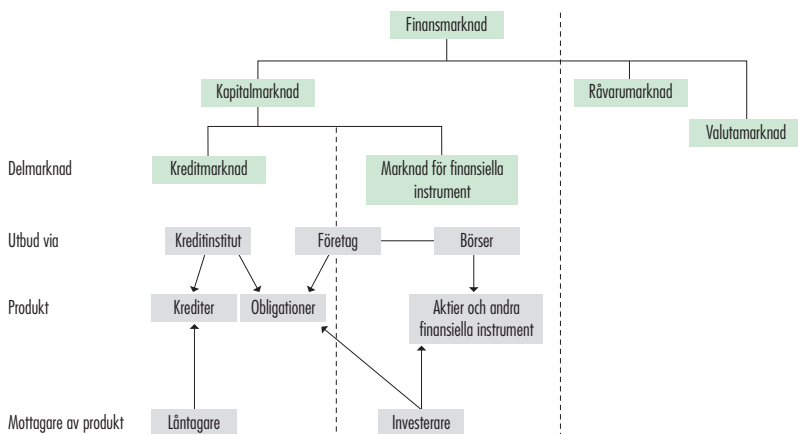
14 Wallerstedt 2009; Larsson 2005.

ekonomer. Här arbetar företagsekonomer ofta som controllers, ekonomiansvariga, personalansvariga etc. inom kommuner och landsting.

Samtidigt som idéer om marknadens överlägsenhet och den autonoma egenmaximerade aktören (homo oeconomicus) spridit sig har kapitalmarknaden ökat i betydelse för såväl samhällsekonomin som medborgarna i gemen. Utvecklingen har öppnat upp för ekonomer, verksamma på denna marknad, att i olika grad kombinera den nationalekonomiska och den företagsekonomiska kunskapsbasen om makroekonomiska faktorer, finansiella strömmar och investeringsmönster, samt om företagsfinansiering och finansiella instrument. Ett kunskapsfält dominerat av ekonomer och ekonomiska teorier har därmed skapats. I nästa avsnitt beskrivs utvecklingen av kapitalmarknaden. Därefter diskuteras finansanalytikerna närmare – en av de yrkesgrupper som är verksamma på kapitalmarknaden.

Hur en glömd marknad växer sig stark – historiska språng hos kapitalmarknaden

Kapitalmarknaden är en del av finansmarknaden. Till finansmarknaden brukar man också räkna handel med råvaror och valutor. Ofta använder handlare på dessa marknader samma typ av produkter, som till exempel terminer och optioner (se vidare nedan). Kapitalmarknadens funktion är att förvalta och fördela kapital i samhället och kan delas upp i en kreditmarknad och en marknad för finansiella instrument (se figur 9.2). Kreditmarknaden

FIGUR 9.2 Schematisk bild över finansmarknaden.

hanterar långivning. Oftast behåller kreditgivaren, till exempel banken, krediten tills lånet betalats, men krediten kan också säljas vidare eller sammanföras i olika finansiella instrument. En typ av krediter är obligationer, som bland annat staten ger ut, med viss löptid och garanterad ränta. Under 2000-talet har det blivit vanligare att stora företag ger ut obligationer som då, i likhet med statsobligationer, kan ses som en sparform eller placering. Obligationer är således både lån för utgivaren och sparande/investering för köparen. Aktier är kanske det som traditionellt förknippas med börsförsäljning, men med tiden har ett antal finansiella instrument, liksom flera fonder, börjat säljas på denna marknad. Fortfarande står dock företagets utgivning av nya aktier för en, om än liten, del av utbudet på börsen. Figuren nedan är starkt schematiserad, men ger förhoppningsvis en utgångspunkt för den fortsatta texten. Här kommer framför allt aktiehandelns utveckling att beskrivas, då detta har varit motorn i utvecklingen av andra finansiella instrument.¹⁵

Börsens inträde i samhällsdebatten

1901 startade Stockholmsbörsen med fem företag noterade. Den ökade snart i betydelse och 1913 var börsens sammanlagda värde 47 procent av den svenska BNP.¹⁶ Därefter stagnerade börsvärdet i relation till BNP och även om värdet av börsen varierat över tiden, nådde det inte åter 40 procent av svensk BNP förrän på 1990-talet. 1980 mätte börsvärdet bara 11 procent av BNP.

En bakgrund till Stockholmsbörsens till synes perifera roll för svenskt näringsliv under en stor del av 1900-talet är att svenska företag traditionellt finansierat sin verksamhet med medel de själva genererade.¹⁷ Denna egenfinansiering stöddes av en skattepolitik som tillät företag att bygga upp obeskattade reserver och som innebar att kapitalinkomster delvis missgynnades av beskattningen. Den finansiering av företag som inte internfinansierades skedde främst via krediter. Svenska företag har länge dominerats av ett fåtal starka ägare eller ägargrupper.¹⁸ Aktiemarknaden spelade därför en underordnad roll vad gäller omstruktureringar av ägande och näringsliv.

15 Gränserna mellan kreditmarknaden och marknaden för finansiella instrument är inte skarp. Ofta innehåller produkter som säljs på marknaden för finansiella instrument delar hämtade från kreditmarknaden.

16 Rajan & Zingales 2001, s. 63 tabell 3.

17 Se Högfeldt 2005 för beskrivning av finansiering av svenska företag över tiden.

18 Se Stafsudd 2009 för beskrivning av utveckling av ägandet i svenskt näringsliv.

Den socialdemokratiska regeringen började intressera sig för börsen i slutet av 1960-talet. Ett antal offentliga utredningar tillsattes som belyste börsens och näringslivets villkor.¹⁹ Forskning kring ägarkoncentration gav också upphov till en inflammerad debatt om ägande.²⁰ Mer bränsle fick debatten när Industrins utredningsinstitut i sin verksamhetsberättelse för 1975²¹ presenterade en långsichtsbedömning som varnade för industrins minskade soliditet.²²

En het fråga blev ett förslag från LO 1975 om löntagarfonder. Dessa skulle byggas av företagens vinstmedel och användas för att köpa aktier på börsen. Med tiden skulle detta innebära ett kollektivt ägande av svensk industri. Fonderna introducerades i en begränsad form 1983. Politiskt blev fonderna mycket omdiskuterade²³ och Moderaterna lanserade som ett alternativ skattefonder, där privatpersoner kunde investera sina pengar och få visst avdrag på skattsedeln för detta. När de borgerliga partierna vann valet 1978 införde man skattefonderna. Fonderna hade en trög start men i september 1982 investerade 424 000 personer sitt sparande i sådana fonder.²⁴

1982 återtog Socialdemokraterna makten och skattefondernas framtid kom upp på bordet. Behovet av ökat sparande på kapitalmarknaden fanns kvar sedan 1970-talet, motiverat av företagens behov av riskkapital och statens behov att finansiera budgetunderskott. Skattefonderna ansågs dock ge för stor koncentration av makt till bankerna som tillhändhöll fonderna. Istället lades ett förslag om allemansfonderna. De skulle vara ”demokratiskt uppbyggda” med årsmöten för spararna och juridiskt självständiga från de förvaltare, dvs. banker eller investeringsföretag, som sålde fonden. Det skattemässiga avdraget fanns kvar men minskades från 30 procent till 20 procent av sparade medel.²⁵

Skattefonderna och allemansfonderna skapade ett förnyat intresse för den svenska börsen och övrig kapitalmarknad vilket förstärktes av de liberala strömningarna i samhället under tidigt 1980-tal och den uppmärksamhet som löntagarfonderna medförde. Man kan säga att fonddiskussionerna lyfte

19 Samverkansutredningen, SOU 1970:41, Fondbörsutredningen, SOU 1971:9, Aktiebolagslagsutredningen, SOU 1971:15.

20 Hermansson 1959, 1965.

21 Industrins utredningsinstitut 1976.

22 Jonsson & Lounsbury 2017.

23 Se Viktorov 2006 för en utförlig beskrivning av löntagarfonddebatten.

24 Jonsson & Lounsbury 2017, s. 87.

25 Jonsson & Lounsbury 2017, s. 88.

fram aktivitet på kapitalmarknaden som en legitim sparandeform för den svenska allmänheten. Detta förstärktes av en aktiv studiecirkelverksamhet i Aktiefrämjandeförbundet. Kapitalmarknaden klev in i de svenska vardagsrummen.

Kapitalmarknadens tillväxt

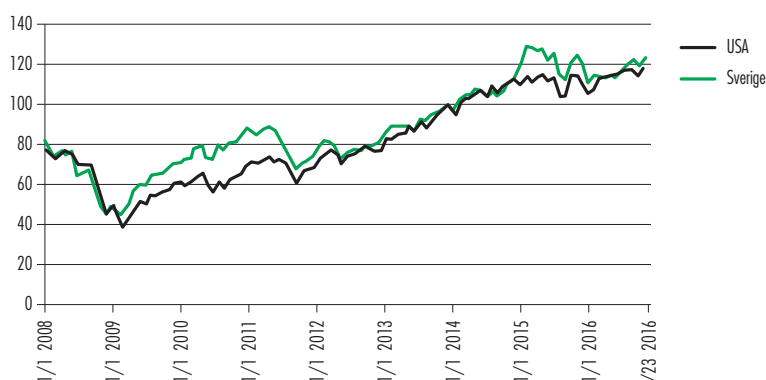
Sedan 1980-talet har den svenska kapitalmarknaden utvecklats kraftigt. Till exempel ökade aktiemarknadens värde i relation till BNP från 11 procent 1980 till 39 procent 1990 och till 177 procent år 2000.²⁶ Enligt affärstidningen *Affärsvärldens* index ökade aktieindex under 1980-talet från 5,7 år 1980 till 72,7 vid decenniets slut. Affärsvärldens sista index publicerades 2007 och låg då på 370.²⁷ Man kan alltså tala om ett kvantitativt språng vad gäller värdeutvecklingen på börsen under denna tidsperiod. Bakom detta språng kan man spåra mer kvalitativa språng, framför allt av regulativ karaktär. Förutom fonderna, som beskrevs ovan, förekom en omfattande avreglering av marknaden under 1980-talet. Det blev 1989 möjligt för utländska investerare att mer fritt investera i svenska värdepapper och för svenskar att investera i utländska. Andelen utländskt ägande på Stockholmbörsen ökade från 7 procent vid avregleringstillfället till 40 procent i december 2015.²⁸ Den svenska aktiemarknaden blev därmed internationell.

Värdet av aktiemarknaden ökade således trendmässigt. Däremot var trenden inte jämn utan precis som övriga börser i världen föll den svenska börsens värde i ”kristider”. Under till exempel 1992 drabbade den internationella finansiella krisen Sverige kraftigt med fallande börs med utflöde av svensk valuta och extrema räntehöjningar från Riksbanken som följd. På samma sätt påverkade ”IT-bubblans” slut Stockholmsbörsen 1999, och den amerikanska finansiella krisen spred sig under 2008–2009 också till den svenska börsen. I princip kan sägas att den svenska börsen efter sin höga tillväxt under 1980- och 1990-talen fortsatte att öka i värde och i stort följde samma trend som den amerikanska börsen. I diagrammet nedan visas utvecklingen av aktieindex i Sverige och USA från 2008, med utgångspunkt från Thomson Reuters aktieindex där basåret är 2014.

²⁶ Rajan & Zingales 2001, tabell 3, s. 64.

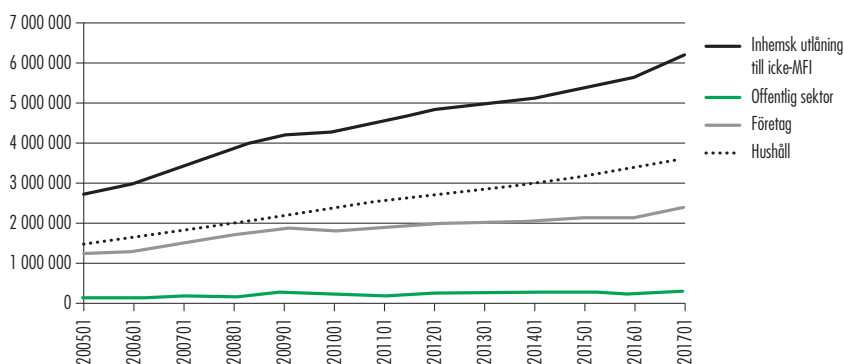
²⁷ Då kategoriseringen av de noterade bolagen ändrades 2007 försvann möjligheten att fortsätta med samma index.

²⁸ Siffror från SCBs kapitalmarknadsstatistik.

FIGUR 9.3 Utveckling av aktieindex i Sverige och USA 2008–2016-11-23.²⁹

Kreditmarknadens tillväxt har också varit stark, särskilt under 2000-talen. De monetära finansinstituten (banker och andra kreditgivare) ökade sin totala utlåning med 316 procent mellan år 2000 och år 2015. Mellan 2005 och 2015 ökade utlåningen till låntagare inom landet (monetära finansinstitut borträknade, se figur 9.4) med 218 procent. I kronor ökade utlåningen till hushållen mest, från 1 247 267 mnkr till 3 069 922 mnkr, eller med 283 procent.³⁰

FIGUR 9.4 Utlåning från monetära finansinstitutet till inhemska långgivare 2005–2015 i mnkr.

²⁹ FI Stabilitetsrapport 2016:2, diagram 6. <http://fi.se/sv/publicerat/rapporter/stabilitetsrapporter/2016/stabiliteten-i-det-finansiella-systemet2/>, hämtad 170920.

³⁰ Alla siffror från SCBs kapitalmarknadsstatistik.

Marknadens organisering

Bland annat genom OM-gruppen, som startades 1984, kom options- och annan derivathandel att öka i Sverige. OM-gruppen tog över Stockholmsbörsen 1998 och förvärvade 2004 den finska börsen HEX och ombildades därmed till OMX. Börsen fortsatte att expandera genom förvärv av börsen i Vilnius och sammanslagning med börsen i Köpenhamn. Under 2007 köptes Stockholmsbörsen upp av den amerikanska Nasdaqbörsen.

Tekniskt har den svenska kapitalmarknaden varit tidigt framme. 1989 introducerade Sverige som första land i världen elektronisk handel med aktier. Därmed försvann den tidigare tids- och personalkrävande hanteringen av fysiska aktiebrev. De senaste åren har det blivit vanligare med handel där order genereras via algoritmer³¹ eller av s.k. robohandel (högfrekvenshandel, HFT) där man använder avancerad hård- och mjukvara för att utföra handel. I båda fallen sker handeln helt automatiskt, utan mänsklig inblandning. Enligt Franklin Allen och Anthony Santomero³² utvecklades flera av de instrument som har direkt relation till det värde de bygger på, såsom aktier och obligationer, under 1920- och 1930-talen. Under 1970-talet utvecklades en handel med s.k. derivat. Det är en typ av kontrakt som härleds från en underliggande tillgång, som till exempel aktier eller obligationer. Det har också vuxit fram instrument som bygger på det framtida värdet av mer än en tillgång, s.k. syntetiska instrument³³ eller skulder ("korgar" av lån). Alla dessa former finns idag i olika kombinationer och ofta med hög komplexitet. I en översikt av området nämner Peter Tufano att 1 836 nya finansiella instrument registrerats på den amerikanska marknaden från 1980 till 2001.³⁴ Flera av dessa instrument var likartade men antalet säger en del om innovationsgraden på marknaden. Tufano lyfter fram grundfunktionerna bakom finansiella innovationer, som att (i) förflytta tillgångar över tid och rum, (ii) poola tillgångar, (iii) hantera risk, (iv) utvinna information till beslutsfattare, (v) hantera moraliskt risktagande och informationsasymmetri och (vi) underlätta handel med varor och service genom betalnings-

31 Definierat av FI som: Handel där order genereras av ett elektroniskt system utifrån förutbestämda instruktioner och parametrar (FI 2012).

32 Allen & Santomero 1998.

33 Instrument som bygger på utvecklingen på en marknad, men inte är kopplade direkt till en identifierbar tillgång.

34 Tufano 2003, s. 312.

system.³⁵ Löpande har kapitalmarknadens produkter ökat i komplexitet, men de grundprodukter som innovationerna har vidareutvecklat har några år på nacken. Detsamma gäller de vetenskapliga grundmodellerna, som formulerades under tiden från sent 1950-tal fram till tidigt 1970-tal.³⁶ Kvalitativt har således kapitalmarknadens utveckling varit inkrementell snarare än språngartad.

Sammanfattningsvis har den svenska marknaden för finansiella instrument haft ett kvantitativt språng. Under 1980-talet växte framför allt aktiehandeln lavinartat i omfattning. Detta språng stöddes av en kvalitativ förändring i regleringen av densamma. När det gäller de produkter som bjuds ut så skedde en utveckling i produkternas teoretiska bas under sent 1950-tal till mitten av 1970-talet. Om detta kan ses som ett kvalitativt språng eller inte är en definitionsfråga. Den teoretiska utvecklingen öppnade upp för en inkrementell utveckling av alltmer komplicerade produkter.

Kapitalmarknaden som samhällssektor

Det går dock inte att se kapitalmarknaden som isolerad från övriga samhället. Som beskrivits ovan har dess utveckling stötts av politiska reformer och motiverats av politiska målsättningar. Ytterligare reformer, som till exempel pensionsreformer i början av 2000-talet, har gjort att aktörerna på marknaden har växt sig starka och att kapitalmarknadens betydelse för medborgare ökat. Denna ökning har av forskare tolkats som det yttersta uttrycket för nyliberalismens påverkan på samhället och benämns finansialisering.³⁷ Detta innebär att kapitalmarknaden ses som samhällets dominerande sektor såväl ideologiskt som materiellt. Utifrån forskningen inom området preciserar Nadja van der Zwan finansialiseringen i tre aspekter³⁸: (i) att investeringar på kapitalmarknaden har blivit mer lönsamma än investeringar inom produktionen, vilket medför att företag ändrar sina investeringsmönster och

³⁵ Tufano 2003, s. 313–314.

³⁶ Till exempel formulerade Modigliani & Miller 1958 ett teorem om hur företagens kapitalstruktur påverkar deras värdering. Den grundläggande portföljteorin för kapitalinvesteringar introducerades av Treynor i början av 1960-talet och utvecklades vidare av bland annat Sharpe och Black något senare på 1960-talet. Tillsammans med Scholes utvecklade Black också teorier kring derivat 1973. Sharpe, Miller och Black delade gemensamt på Nobelpriset i ekonomi för sina insatser 1990, Scholes erhöll priset 1995, medan Modigliani fick denna ära redan 1985.

³⁷ Hansen 2014.

³⁸ van der Zwan 2014.

att aktieägarnas välfärd blir huvudsakligt mål och mått för företag, (ii) att de finansiella marknaderna växt och dominerar samhället och (iii) att den enskilda medborgaren i sin vardag blir beroende av rörelserna på de finansiella marknaderna. Om Sverige utvecklats mot en finansialisering beror alltså på hur dessa aspekter utvecklats och samspelat med varandra. Detta är en fråga som kräver en betydligt grundligare undersökning än vad som ryms inom detta kapitals ram. Däremot finns det anledning att diskutera de tre aspekterna då de återspeglar kapitalmarknadens inflytande i samhället.

Vad gäller den första aspekten har inga undersökningar hittats om den relativa lönsamheten mellan produktions- och finansiella investeringar för producerande företag i Sverige. Det närmsta är Alexis Stenfors studie av svensk finansialisering.³⁹ Han visar att det som kallas ”property income” (räntor, utdelningar och andra finansiella intäkter) som del av operativt resultat⁴⁰ har ökat från 40 procent 1995 till strax över 50 procent 2011. När det gäller utgifter så har ränteutgifterna sjunkit samtidigt som utdelningarna till aktieägarna stigit kraftigt. Med detta som utgångspunkt kan man dra slutsatsen att finansiella poster i icke-finansiella företag visat en positiv trend de senaste decennierna. Men informationen är inte tillräcklig för att dra slutsatsen att en förändring av investeringsmönster skett på företagsnivå.⁴¹ Summariskt kan dock sägas att det finns forskning som tyder på att aktieägarnas inkomster som målsättning och prestationsmått etablerat sig som norm i det svenska näringslivet.⁴² Men denna norm samexisterar ändå också med mer traditionella normer för hur företag ska styras.⁴³

Tidigare i kapitlet visades att kapitalmarknaden växt starkt de senaste decennierna. De företag som arbetar direkt mot kapitalmarknaden, dvs. banker, kreditföretag och värdepappersföretag (i SCB:s kategorisering ”kapitalmarknadsbolag”), har haft en tillväxt i tillgångar under perioden 2000–2015 som överstiger svenska näringslivet i stort med 10 procent.⁴⁴ Den stora tillväxten står bankerna för med en tillväxt 2015 som skiljer sig från näringslivet generellt på 21 procent. Bankernas tillväxt kan också mätas i de

39 Stenfors 2014, s. 13.

40 Vilket bör motsvara resultat efter finansiella poster (dvs. efter rörelseresultat men före bland annat skatter).

41 Svårigheten att påvisa förändringar i företagsbeteende är mer generell och har diskuterats av Rabinovichi & Auvray 2017.

42 Till exempel Tengblad 2004; Blom 2007.

43 Jonnergård & Larsson-Olaison 2013.

44 Siffrorna bygger på SCBs näringslivsstatistik,

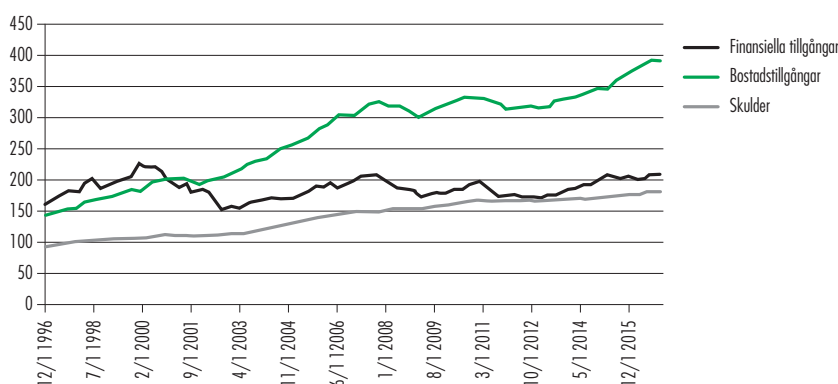
resultat man gör. Under perioden 2006–2016 ökade de fyra storbankernas resultat efter skatt från 66 800 miljoner kronor till 82 100 miljoner kronor (30 procent).⁴⁵ Bankernas kostnader var i slutet av 2016 47 procent av intäkterna (det innebär en marginal på 53 procent). Detta kan jämföras med övriga banker inom EU där kostnaderna i slutet av 2016 var 62 procent av intäkterna (en marginal på 38 procent).⁴⁶ I branschen som helhet ökade rörelseresultatet (intäkter minus kostnader för tjänster) med 329 procent 2000–2016.⁴⁷ År 2015 redovisade svenska företag totalt ett rörelseresultat på 542 311 miljoner kronor medan kapitalmarknadsföretagen visade ett rörelseresultat på 129 641 miljoner kronor. Det innebär att kapitalmarknadsföretagen hade ett rörelseresultat som uppgick till 24 procent av näringslivets rörelseresultat i stort (exklusive kapitalmarknadsföretag), eller 20 procent av det totala rörelseresultatet för svensk företagsamhet. Jämförelsen är inte problemfri, men trots detta indikerar den att kapitalmarknadsföretagen framstår som en bransch med stor andel av de rörelseresultat som genereras i Sverige; att bankerna är den del av branschen som har haft högst tillväxt och att deras rörelsemarginal relativt övriga Europa är hög.

Den tredje aspekten av finansialisering, om kapitalmarknaden krupit in i våra vardagsrum, är ännu svårare att få grepp om. Hushållens skulder i relation till disponibel inkomst ökade kraftigt från 1996 och uppgick 2014 till 175 procent. I relation till BNP ökade hushållens skuldsättning från 50 procent 2001 till 84 procent 2015. Å andra sidan ökade också hushållens förmögenhet (se figur 9.5).

⁴⁵ FI Stabilitetsrapport 2017:1, diagram 10.

⁴⁶ FI Stabilitetsrapport, 2017:1, diagram 11. Det kan noteras att medan marginalen för de europeiska bankerna varit stabil de senaste 10 åren har svenska banker ökat sina marginaler med 5,3 procent.

⁴⁷ SCBs näringslivsstatistik.

FIGUR 9.5 Hushållens skulder, bostadstillgångar och finansiella tillgångar i procent av disponibel inkomst.⁴⁸

Bland de finansiella tillgångarna ökade bostäder⁴⁹ med 613 procent och olika pensionssparandeposter med 321 procent mellan 2001 och 2015. Båda dessa poster kan härledas till politiska beslut. Bostadsmarknaden avreglerades och bildandet av bostadsrätter gynnades. Vi fick ett nytt pensionssystem 2001, där en del av pensionsmedlen (2,5 procent av lönen) ska investeras av pensionsmottagaren i ett antal valbara fonder (premiepensionen). Dessa medel hamnar alltså direkt på kapitalmarknaden (dock inte nödvändigtvis den svenska). Det nya pensionssystemet är även beroende av kapitalmarknadens utveckling genom att den "icke-valbara" delen av pensionsinbetalningarna (inkomstpensionen) också investeras på kapitalmarknaden, vars utveckling dessutom används som bas för ett index som används för att justera pensionsutbetalningarna i syfte att bevara den finansiella stabiliteten i systemet.⁵⁰

Siffrorna ovan visar onekligen att medborgarnas beroende av kapitalmarknaden har ökat.⁵¹ Att skulderna också ökat kraftigt i relation till

⁴⁸ Källa: FI Stabilitetsrapport 2017:1, diagram 43.

⁴⁹ Bostadsrättsandelar är beräknade till lägenhetens andel av bostadsrättsföreningens värde, inte lägenhetens egna marknadsvärde.

⁵⁰ Populärt kallat "bromsen" och "gasen".

⁵¹ I diskussion tas ingen hänsyn till fördelningen av förmögenhet mellan svenska hushåll. Förmögenheten i Sverige är ytterst ojämnt fördelad och det framstår som att skillnaderna har ökat. Enligt den senaste tillgängliga statistiken från 2007 ägde 5 procent av kvinnorna 41 procent av alla svenska kvinnors förmögenhet och 5 procent av männen ägde 55 procent av alla svenska mäns förmögenhet. Efter 2007 har ingen offentlig förmögenhetsstatistik tagits fram. Däremot har OECD konstaterat att Sverige är det land där löneskillnaderna ökat mest de senaste 20 åren (Stenfors 2014, s. 8).

disponibel inkomst medför att hushåll med hög belåning⁵² är känsliga för ränteförändringar. Pensionssystemet medför att vi alla blir fondägare och förväntas vårda våra investeringar. Bakom både bostadsmarknad och pensionssystem finns en politisk ambition att öka valfriheten och att medborgaren ska ta mer ansvar för sitt eget liv.

Frågan blir då om intresset bland allmänheten för kapitalmarknaden och de val som kan göras där ökade. En indikation på det generella intresset är utvecklingen av direktägda aktier. Denna kategori ökade från 14 procent av befolkningens finansiella förmögenhet 2001 till 18 procent 2014.⁵³ Jämför man detta med statistik om vem som äger aktier på svenska handelsplatser så kan man däremot notera att hushållens andel där minskade något (14 procent 2001; 11 procent 2014).⁵⁴ Förmögenhetsökningen bör därmed snarare hänföras till en kursökning på aktiemarknaden än ett ökat intresse bland befolkningen för individuella aktier.

Inför implementeringen av pensionsreformen genomförde pensionsmyndigheten en omfattande informationskampanj. När möjligheten att placera medel öppnades 2000 valde 68 procent av dem som påverkades av reformer mellan olika pensionsfonder. I en studie av utvecklingen visar Annika Sundén att denna siffra sjönk till under 20 procent för de nytilkomna spararna 2001 och var 2005 nere under 10 procent för nytilkomna sparare.⁵⁵ För dem som trädde in i systemet 2014 var andelen nere på en procent.⁵⁶ Skälen till detta kan enligt Annika Sundén vara antingen att de nya aktörerna efter 2001 var unga och långt ifrån tankar på pension eller helt enkelt att det var för komplicerat att välja portfölj bland mer än 700 möjliga fonder. Det första av dessa skäl stöds av siffror som visar att intresset tycks öka ju äldre man blir⁵⁷.

Generellt kan sägas att fler högutbildade och högavlönade engagerade sig i valet av pensionsportfölj. I en studie finner Carlsson Hauff⁵⁸ högre riskprofil hos individer med inkomst över 40 000 kronor/månad som hade ett stort förtroende för och kunskap om pensionssystemet. Giftna män tenderade

52 Ett antal åtgärder har införts för att stävja detta, bland annat amorteringskrav.

53 Ingen senare information hittad.

54 SCBs kapitalmarknadsstatistik.

55 Sundén 2006, s. 144.

56 Pensionsmyndigheten, e-post med statistikunderlag.

57 2014 hade 33 procent av dem som kom in i systemet gjort aktiva val medan bara 21 procent av de som kom in i system 2005 hade gjort det (a.a.).

58 Carlsson Hauff 2014.

att ta lägre risker än ogifta män, medan det motsatta gällde för kvinnor. Det tycks således vara en kombination av familjeförhållande och kön som påverkade risktagandet.⁵⁹ Generellt gäller att man investerade ”alltför mycket” av kapitalet i svenska värdepapper. Det allmänna intrycket av forskningen och statistiken är att svenskar har ett begränsat intresse av placeringsmöjligheter när det gäller pension. Klart är ändå att kapitalmarknaden växt i omfång och i lönsamhet. Det är därmed dags att se närmare på de yrken som sköter marknadens utbud och efterfrågan.

Börsens yrken – exemplet finansanalytiker

Detta kapitel avgränsas till att särskilt studera analytikers arbete, då detta är nära kopplat till kunskapsbasen för fältet. De olika yrkena inom fältet bygger på likartade kunskaper. Som beskrivs längre fram är gränserna mellan yrkena relativt flytande. En vanlig indelning av kapitalmarknadens yrkesgrupper är yrken på köpsidan respektive yrken på säljsidan.⁶⁰ På köpsidan finns: placerare (portfölj- och fondförvaltare), analytiker och traders, på säljsidan analytiker, mäklare och traders. Skillnaden mellan grupperna ligger i vilken typ av organisation de arbetar inom och för vem de gör sina analyser. Köpsidan består av olika fonder, som pensionsfonder, hedgefonder, etc. En analytiker som jobbar på köpsidan gör alltså analyser som bildar underlag för de ansvariga för förvaltningen av dessa fonder. Analyser från säljsidan å andra sidan har ofta till syfte att nå en vidare spridning till olika kunder även utanför den organisation där man arbetar. Där blir alltså analyser och prognoser publika och kan ligga som underlag för individuella sälj- och köpbeslut hos en slutkund. Fyra huvudgrupper som arbetar direkt mot kapitalmarknaden brukar beskrivas i litteraturen.⁶¹ Den grupp som hanterar den praktiska försäljningen/köpen av finansiella papper är *börshandlarna* och *börsmäklarna*. En mäklare agerar mellanhand såtillvida att han/hon köper och säljer på uppdrag av sina kunder och tar ut en provision för detta i form av kurtage. Mäklarna hade sin glanstid under 1980-talet när aktieintresset satte fart i Sverige. Idag är situationen delvis förändrad. Genom IT-utvecklingen sprids information om företag och marknad lika snabbt till

⁵⁹ Palme et al. 2007.

⁶⁰ Renemark 2007, s. 48ff.

⁶¹ Gyllenram & Ugrina 2007.

allmänheten som till mäklare. En ny typ av mäklare, ”internetmäklare”, har dykt upp på marknaden och pressat ned kurtagen ordentligt.⁶²

Till skillnad från mäklare som agerar mellanhand och alltså köper och säljer på beställning, så arbetar *förvaltarna* med att skapa attraktiva portföljer av värdepapper som sparare sedan kan investera i. Ofta gäller det för förvaltaren att få sin portfölj att gå bättre än något jämförelseindex, till exempel generalindex för en specifik bransch om det är en branschfond. Det finns ett antal fonder kopplade till olika typer av finansiella instrument eller tidshorisonter. Gemensamt för de olika förvaltarna är uppgiften att bygga upp portföljer som ger avkastning till de investerare som väljer att investera indirekt på marknaden via ett portföljval.⁶³

Det leder oss till *finansanalytikerna*. Analytiker gör ofta underlag till övriga yrkesgrupper på kapitalmarknaden. Analyser görs av företag såväl som av olika marknader, som valutamarknaden, råvarumarknaden etc., och ger informationsunderlag till placerarnas köp- och säljbeslut. När börsen började bli attraktiv i Sverige under 1980-talet var yrket ofta en ingångsport för dem som ville ha de mer ”glassiga” yrkena som handlare eller mäklare. Enligt Peter Norberg⁶⁴ är det fortfarande vanligt att man byter arbetsområde inom branschen.⁶⁵

Finansanalytikers förutsättningar

SIRA⁶⁶ säger så här om en finansanalytikers uppgift:

Finansanalytikerns uppgift är just att vara analytiker. Det är inte analytikern som fattar beslutet om en viss verksamhet är värd att investera i, det gör oftast analytikerns överordnade. Däremot är det analytikern som tar fram under-

62 Som kuriosas kan nämnas att 1997 gick internethandel med värdepapper för första gången om pornografi som mest lönsam internetbransch. Om detta förhållande hållit är inte känt (Norberg 2001).

63 Här tas inte upp riskkapitalbolag, dvs. bolag som samlar medel från institutionella investerare, fonder eller privatpersoner och investerar i onoterade bolag.

64 Norberg 2001, s. 40. Tyvärr har ingen information hittats om hur rörligheten ser ut.

65 För detta talar lönestatistiken. Enligt SCB:s lönestrukturstatistik är medianlönen för en finansanalytiker och investeringsrådgivare 2016 45 000 kronor/mån. Detta kan jämföras med finansmäklare som har en medianlön på 75 000 kronor.

66 SIRA är Swedish Investor Relation Advisors, en undergrupp till Sveriges finansanalytikers förening, SFF.

laget för chefernas beslut. Till grund för dessa underlag ligger oftast årsredovisningar och andra rapporter som företagen själva presenterar.⁶⁷

Jesper Blomberg med flera delar upp analytikers arbete inom finansieringsinstitut i huvudaktiviteterna: att sätta kursmål för aktier, att göra sälj- och köprekommendationer och att argumentera för att olika företag är över- eller underprissatta.⁶⁸ Analysarbetet är grunden för de olika huvudaktiviteterna.

En grov bild av utvecklingen av analytikerbranschen kan man få om man ser på antal prognoser gjorda för svenska börsföretag över tiden. När avregleringen av kapitalmarknaderna inleddes 1987, gjordes 135 prognoser på svenska företag, men det steg snabbt till 533 prognoser år 1993. Toppen nåddes 1999 då 1 507 prognoser gjordes. 1990-talet var således tillväxtdecenniet för finansanalyser. Detta upphörde i och med att IT-bubblan brast 1999. Då rasade antalet prognoser ned till 744 sex år senare, varefter kurvan vände uppåt igen. Det är inte helt klarlagt vad nedgången därefter berodde på, men det påverkades av faktorer som att ett stort antal företag försvann från börserna och kurtageintäkterna minskade. Då finansanalytiker betalades bland annat utifrån kurtageintäkterna innebar minskade intäkter här mindre utrymme för analyser. Trenden har varit uppåtående på lång sikt, men varierat över tiden. Allt som allt finns cirka 90 000 anställda inom finans- och försäkringsverksamheten. Inom de yrken som studeras här arbetar cirka 36 500. Antalet har varit relativt stabilt sedan 2008. Antalet förvaltare, förmedlare och analytiker med annan anställning än på bank var 2015 6 569 stycken, varav 39 procent kvinnor.⁶⁹

⁶⁷ SIRA 2015.

⁶⁸ Blomberg et al. 2012, s. 66, egen översättning. Studien är en huvudkälla till detta avsnitt. Det ska dock betonas att de studerat säljsidans, inte köpsidans, analytiker. Det är möjligt att det finns variationer mellan hur analytiker arbetar beroende på var de befinner sig.

⁶⁹ Enligt SCB (2016) ökade branschen kraftigt under 2007 och efter 2011. I *Statistiska meddelandens* statistik ingår också företagstjänster (dvs. bland annat revision), vilket troligen är den delen av branschen som haft den stora ökningen. Indelningen av näringsgrenar ändrades 2014 och det är svårt att hitta information om finansområdet innan dess.

Utbildning och licensiering

Enligt uppgifter i litteraturen inom området har flertalet finansanalytiker en grundexamen i ekonomi (national- och/eller företagsekonomi).⁷⁰ Det finns dock inga krav på en utbildning i ekonomi eller utbildning på akademisk nivå för att kunna utföra yrket. Däremot krävs licensiering för att få bedriva värdepappershandel eller annan verksamhet på kapitalmarknaden. Den mest kända är SwedSecs licensiering.

SwedSec AB är helägt av Svenska Fondhandlares förening. Företaget startades 2001 och därmed blev Sverige det tredje landet som licensierade analytiker och handlare. Idag är cirka 180 företag anslutna och ungefär 22 500 av de anställda i dessa företag har licens.⁷¹ SwedSecs licensiering gäller de flesta yrkesgrupper på kapitalmarknaden. Målet är att majoriteten av anställda på företag som står under Finansinspektionens tillsyn ska vara licensierade av SwedSec. Det innebär att förutom finansanalytiker så har kvinnan på banken som du diskuterar dina lån med, liksom den irriterande telefonförsäljaren som försöker sälja en kapitalförsäkring till dig mitt i ditt favoritprogram på TV, troligen en SwedSec-licens. Licensen fås genom att individen tar ett yrkesinriktat test.⁷²

Den licensiering som framstår som mest lämpad för finansanalytikern är specialistlicensen. Enligt SwedSecs hemsida är den anpassad för aktiemäklare, analytiker, fond- och portföljförvaltare samt konstruktörer av strukturerade produkter. Genom att yrkesanpassa testerna önskar SwedSec ge ”relevant kunskapshöjning”.⁷³ Testet täcker tre områden: (i) finansiella instrument, marknader och handel, (ii) ekonomisk analys och (iii) etik och regelverk. Som stöd inför inläsningen ger SwedSec ut ”Kunskapskrav för licensieringstest specialister 2017” där kraven inom varje område specificeras

70 Till exempel Renemark 2007 och Johansson & Malmström 2014. Jag har inte hittat någon mer systematisk information om huruvida detta stämmer eller inte i den svenska kontexten. Ofta hänvisar litteraturen till amerikanska källor eller är mer svepande.

71 SwedSec 2017b.

72 Under åren 2001–2012 hade SwedSec en gemensam licensiering för alla anslutna till organisationen (Jansson 2011). 2013 infördes en speciell test för dem som arbetar med rådgivning gentemot privatpersoner och företag vad gäller placeringar och försäkringar. 2014 infördes motsvarande tester för specialister och för ledningspersonal. Samtidigt har antalet anställda som licensierats ökat från 10 000 personer 2010 till kring 23 000 vid årsslutet 2014 (SwedSecs verksamhetsberättelse 2014). Det innebar också en förändring i könsstrukturen bland de licensierade. Bara mellan 2012 och 2013 ökade andelen kvinnor från 40 till 53 procent.

73 SwedSec 2015d och 2017b <http://www.swedsec.se>, hämtad 150513 och 170615.

och kategoriseras i ”att känna till”, ”att förstå” och ”att kunna tillämpa”. Men man preciserar också vilken vikt som läggs vid varje kunskapsområde och hur stor andel frågor kring området testet har.⁷⁴ De presumtiva licenstagarna är därmed väl informerade om vad som krävs för att ta testen.

Förutom SwedSecs licensiering finns ett par utbildningar som leder till certifieringar. Ett exempel är den diplomutbildning som Finansanalytikernas förening genomför tillsammans med Handelshögskolan i Stockholm.⁷⁵ För att antas till utbildningen krävs tidigare högskolestudier eller avancerad praktik. Efter genomgången utbildning får man titeln auktoriserad finansanalytiker (AFA). Har man dessutom gått igenom en SwedSec-licensiering, kan man glädja sig åt titeln Certified European Financial Analyst (CEFA). Det är okänt hur många analytiker som genomgått denna diplomering, men den tycks inte ha fått något större genomslag på marknaden.⁷⁶ Ett annat alternativ är Institutet för CFA och dess certifiering. CFA är en internationell organisation för ”professionella investerare” som bland annat arbetar med informationsspridning och utbildning i 142 länder. I Sverige startade man 2003. Utbildningens tre examinationer tar ett och ett halvt till två år att genomföra (det beräknas sex månader förberedelser per examination). Jämförd med SwedSecs certifiering är CFA:s mer avancerad. Enligt uppgift från organisationen tas certifieringen främst av de analytiker som tänker sig en karriär utomlands, till exempel i London.⁷⁷

Ett gemensamt drag i licensieringarna är att dessa är kopplade till antingen anställning (SwedSec) eller önskad anställning (CFA), dvs. individuella karriärsambitioner, snarare än att vara ett generellt inträde in i en profession.

74 Till exempel anges penningmarknadsinstrument ha stor vikt (2 av max 2), stor andel av testet (stort av stort/litet) och kräva förståelse (F av de kognitiva nivåerna kännedom, förståelse och tillämpning).

75 Utbildningen innehåller tre moment: (i) Portföljförvaltning och riskhantering; (ii) Räntesinstrument och makroanalys samt (iii) Företagsvärdering och företagsfinansiering.

76 Tyvärr har varken Finansanalytikernas förening eller Handelshögskolan kunnat lämna uppgifter om omfattningen på utbildningen.

77 Telefonintervju med Anna Jönsson, ordförande CFA Sverige, 151129.

Reglering och etik på kapitalmarknaden

Kapitalmarknaden har trots avreglering ändå en omfattande reglering. Förutom den generella bolags- och kontraktsrätten finns grundläggande regler i lagar och förordningar om värdepappersmarknad.⁷⁸ Bakom lagen ligger EU-direktivet ”Directive on Markets in Financial Instruments, Mifid”, uppdaterat till ”Mifid2”. Delar av regleringen och övervakningen är delegerad till Finansinspektionen som ger ut föreskrifter bland annat om hur analyser och investeringsrekommendationer ska se ut samt om insiderhandel, hur intressekonflikter ska hanteras m.m. Det finns också reglering kring direkt kriminellt beteende som penningtvätt och finansiering av terroristverksamhet. De regler som finns är riktade till alla yrkesgrupper på kapitalmarknaden och alltså inte speciella för finansanalytiker.⁷⁹

SwedSec står för en viss självreglering genom till exempel regler för medlemskap i organisationen. Man har också en disciplinnämnd, dit anslutna företag kan anmäla om någon med SwedSec-licens har agerat olämpligt. SwedSec kan också välja att själv ta upp fall. I anmälan ska licenshavarens överträdelse, vilka (företags-) interna regler som licensinnehavaren brutit mot och konsekvenserna av överträdelsen preciseras. De sanktioner som kan följa sträcker sig från erinran och varning till återkallelse av licens. En genomgång av de fall som SwedSecs disciplinnämnd avgjort ger intrycket att de fall där finansanalytiker varit inblandade framför allt gällt brott mot anmälningsplikt för egen handel eller bristande dokumentation av investeringsråd och samtal med kunder.⁸⁰

Fondbolagens förening gav 2015 ut en regelsamling, ”Svensk kod för fondbolagen”, där ägande och styrning av fonder behandlas tillsammans med regler för intressekonflikter och marknadsföring av fonder. Även Svenska Fondhandlarföreningen har gett ut riktlinjer, ”Vägledning till etiska riktlinjer i värdepappersinstitut”. Vägledningen har till syfte att vara ett underlag för företagsinterna etiska regler och ligger väl i linje med de formella regler som finns på området och hur SwedSec bedömt olika ärenden. Vägledningen syftar till att bibehålla förtroendet för kapitalmarknaden. Detta antas man

⁷⁸ SFS 2007:528; SFS 2007:572; SFS 2005:377.

⁷⁹ För en beskrivning av framväxten av delar av denna reglering, se Engdahl 2012, 2016.

⁸⁰ Informationen hämtat från SwedSecs handledning för anmälan av regelöverträdelse, 7:e upplagan, februari 2017, där alla avgjorda fall finns beskrivna med rubrik och utfall (Swedsec 2017a).

göra genom att regler följs, att kunder bemöts på ett professionellt sätt, att tveksamma affärstransaktioner undviks, att dokumentation och sekretess är god m.m. Att detta inte alltid är självklart utan kräver en personlig bedömning, syns i det Svenska Fondhandlarförbundet kallar ”Etisk måttstock”. Man skriver att den anställda bör ställa sig frågan:

Kan jag ge en ärlig och fullständig beskrivning av åtgärden för mina överordnade, för mina kunder, för massmedia och se det omskrivet imorgon?⁸¹

Blir svaret på frågan nej bör den anställda ta kontakt med sin chef för vägledning.

Finansanalytikerna arbetar således inom ett fält som har en väsentlig såväl lag- som självreglering. Den dokumentation som finns på området visar på en relativt enhetlig uppfattning om vilka frågor som är viktiga och hur de bör hanteras. Etiska frågeställningar uppstår löpande och detta försöker man hantera med riktlinjer framför allt internt inom företagen. De fall som hamnar i SwedSecs disciplinnämnd ska innehålla uppgift om vilka (företags-) interna regler som licenshavare har brutit mot, och Svenska Fondhandlarförbundets vägledning är just en vägledning, inte etiska regler i sig. En god etik och efterlevnad av denna är alltså ett ansvar för de företag som finns på kapitalmarknaden, snarare än för de olika yrkesgrupperna.

Finansanalytikernas praktik

De organisationsteoretiskt inriktade studier som gjorts av arbete inom finanssektorn visar en relativt enhetlig bild av finansanalytikernas praktik.⁸² De är knutna till företag. De utför sitt arbete i en (företags-) organisations namn och befinner sig i en hierarki. Arbetet är ofta specialiserat såtillvida att de företag man följer och analyserar befinner sig inom samma bransch. Ofta arbetar man nära börshandlare och mäklare. De bilder som studierna frammanar är ett kontorslandskap där Reuterskärmar konstant rullar och telefonerna går på högvarv medan traders fattar sekundsnabba beslut, mäklare ringer (och rings upp av) sina kunder och analytikerna drar sig undan lite mer i ett hörn för att bearbeta sina analyser – dock, ständigt

⁸¹ Svenska Fondhandlarnas förening 2013, s. 2.

⁸² Renemark 2007; Blomberg 2005; Hasselström 2003; Blomberg et al. 2012.

störda av traders och mäklare som söker information. De ständiga interaktionerna med andra yrkesgrupper inom företaget är en nyare utveckling. För tjugo år sedan satt analytikerna betydligt mer på sin egen kammare och gjorde analyser.⁸³ Analytikerna är ofta organiserade i team efter bransch eller företag med en senior analytiker som har fler klientkontakter och flera juniora analytiker som gör det mesta av ”räknandet”.

Det gemensamma för finansanalytikerna är basen i olika (matematiska) modeller för värdering av företag. Enligt David Renemarks beskrivning inleds dagarna ofta med morgonmöte där väsentliga händelser sedan förra morgonmötet tas upp och dagens agenda bestäms. Därefter (eller dessförinnan) görs de förändringar i analyser och prognoser som ny information möjliggör och ett försäljningsarbete av prognoser etc. tar vid. Jämfört med för tjugo år sedan hämtas informationen numera från fler olika källor och analyserna görs i mer proaktivt syfte. En trend är också en ökande standardisering vad gäller vilka metoder och modeller som används. Beräkningsarbetet är omfattande. I Hägglund nämner en analytiker på rak arm nio olika modeller som är självklara vid en aktieanalys.⁸⁴ Värt att notera är att ett antal antaganden måste göras för att genomföra analyserna. Det medför att även om modellerna som sådana är generella för hela branschen, så kan det skilja i antaganden mellan analytiker i olika firmor. En analytiker i Blomberg med flera beskriver användandet av modellerna så här:

Vi använder ett antal olika modeller i vårt arbete. Först har vi modeller för att bedöma företagets omsättning och lönsamhet. Detta för vi in i en standardmodell som alla analytiker här använder. Denna andra modell ger oss en resultaträkning, en balansräkning, kassaflödesberäkningar etc. Och därefter för vi över siffrorna till en standardiserad kassaflödesmodell. Så den enda modell som är unik för analytikern är bedömningen av omsättning och lönsamhet för företaget i fråga.⁸⁵

Blomberg med flera beskriver analytikerns arbete som cykliskt indelat i fyra säsonger, som bestäms av när börsföretagen släpper sina kvartalsrapporteringar. Veckorna före kvartalsrapporterna betecknas som ”tysta (blackout) perioder”, eftersom företag inte släpper någon information under dessa

⁸³ Blomberg et al. 2012, kap. 2.

⁸⁴ Hägglund 2001, s. 77.

⁸⁵ Blomberg et al. 2012, s. 69, egen översättning.

veckor. När sedan rapporterna kommer ska analytikern under ett mycket kort tidsspann skriva analyser av och andra kommentarer till rapporterna. En analytiker berättar i Blomberg med flera:

Idag är allt centrerat kring de fyra säsongerna. Arbetar du i en sektor där [företagens] rapporterna presenteras tätt inpå varandra, är det tillräckligt för att du ska arbeta ihjäl dig under några veckor, för dem som täcker sektorer där rapporterna kommer mer utspritt, är det ännu värre.⁸⁶

När kvartalsrapporter släpps gäller det således att snabbt göra bedömningar av dessa och sprida informationen. I övrigt domineras säljsidans analytikers arbete av att skapa ”intressanta fall”, dvs. hitta företag där kursen inte överensstämmer med analytikerns bedömning av dess värde. Relativt arbetet under säsongerna är detta arbete mindre stressigt och ger mer utrymme för analytikern att följa sina egna idéer. En analytiker säger:

Du behöver en egen kreativitet; du kan inte söka information via instruktioner. Knepet är att hitta dina egna vägar, dina egna källor. För du behöver primär information. Men det är upp till var och en att bestämma typen av primär information.⁸⁷

De analyser man gör förmedlas vidare till mäklare, traders och klienter. Mäklare och traders gör å sin sida också löpande egna analyser både av marknad och av företag, och vid första anblicken kan det vara svårt att se vad som skiljer yrkesgruppernas analyser åt. Blomberg med flera för fram tesen att det är synen på aktien (investeringsobjektet) som både skiljer och samordnar yrkesgrupperna.⁸⁸ För börshandlaren framstår aktien som en generisk handlingsvara, ett affärstillfälle som saknar koppling till tidigare affärer. För mäklaren är aktien ett objekt som ska jämföras med andra objekt i kundens aktieportfölj för att skapa bästa utfall på kort eller medellång sikt. För finansanalytikern, slutligen, är varje aktie en materiell heterogen enhet där såväl dåtid som framtid har betydelse för hur värdering och bedömning av den kan ske.

Peter Hägglund komplicerar bilden något genom att visa att en akties värde

⁸⁶ A.a., s. 70, egen översättning.

⁸⁷ A.a., s. 71, egen översättning.

⁸⁸ A.a., s. 183.

skapas i dialog mellan olika parter, framför allt analytikern och den institutionella investeraren, men också företagens kommunikatörer och affärspressen. Hägglunds avhandling handlar om dialogen mellan investerare och analytiker som han delar in i tre delar: förutsägelse; bedömning av information; och kommunikation. När det gäller förutsägelse drar han slutsatsen:

Intervjuerna visar att det finns ett sätt att göra förutsägelser som bygger på att placerare och analytiker så gott det går tar kontroll över både historien, nuet och framtiden. Förutsägelsen börjar redan i historien, och en lyckad förutsägelse kräver kontroll över historien och dagsläget samt viss kontroll över hur händelser som infaller ska tolkas. De lyckade förutsägelserna kan dock framför allt hänföras till förutsägelser om investeringsobjektets verksamhet. Placerare och analytiker delar alltså upp investeringsobjektet så att man kan förutsäga de *händelser* som sker i anslutning till investeringsobjektet utan att för den skull förutsäga *aktiekursen*.⁸⁹

För bedömning av information spelar de modeller som diskuterats ovan en stor roll. Bedömningen av informationen görs enligt Hägglund av analytikerna och investerarna tillsammans i en dialog om vad som är rimligt och passar in på vad man redan vet om det företag som analyseras, till exempel att det tillhör en viss bransch eller har en viss huvudägare. Bra information är också kvantitativ, eller åtminstone kvantifierad i någon form via värderingsmodellerna. Ny kommunikation initieras när ny information kommer fram. Hägglunds empiri visar att det framför allt är investeraren som avgör när något nytt har hänt som kräver kontakter mellan analytiker och placerare. Men har man börjat samtala fortsätter man ”av bara farten”. Samarbetet mellan analytiker och placerare medför att investeringsobjektet eller företaget framträder. Hägglunds slutsats blir:

Fältn materialet visade dock att placerare och analytiker har ömsesidig nytta av det här samarbetet. Placerare får hjälp med att ta fram användbar information och med att förstå hur andra ställer sig till vad som sker på marknaden. Analytikern har möjlighet att diskutera sina idéer och slutsatser snarare än att skicka iväg dem utan kontroll på hur andra kommer att uppfatta dem. De kan förhandla kring vad som är viktigt och ointressant, och därmed åstadkomma bättre förståelse än om de varit tvungna att komma fram till betydelsen var och en på sitt håll.⁹⁰

⁸⁹ Hägglund 2001a, s. 66.

⁹⁰ A.a., s. 108.

Enligt Hägglund görs begripliggörande alltid gemensamt, och placerare och analytiker organiserar sitt arbete så att de har möjlighet att utveckla den här egenskapen hos begripliggörande. De väljer inte att sitta på sin kammare och försöka tänka ut hur alla andra ser på företaget, som en svensk analytiker (enligt dagens historieskrivning) gjorde för femton år sedan. Den utveckling som skett under 1990-talet är i överensstämmelse med vad man skulle förväntat om företagsanalys ses som en begripliggörande aktivitet.

Som sas ovan arbetar analytiker i team och det är ofta de mer seniora analytikerna som har klientkontakter. Enligt utländsk forskning använder analytiker ungefär 50 procent av sin tid till detta.⁹¹ Enligt Blomberg med flera är siffran något lägre för svenska analytiker. Men det innebär att analytikerjobbet är såväl ett arbete för kammaren som ett socialt arbete med täta kontakter både inom och utanför den organisation man arbetar i.

Slutdiskussion

Detta kapitel har beskrivit den sektor i samhället som har förvaltning och fördelning av kapital som huvuduppgift, dvs. kapitalmarknaden. Det har vidare handlat om utvecklingen av ekonomutbildningen, vilken ofta är en bas för dem som jobbar inom kapitalmarknadens organisationer. Det har också handlat särskilt om finansanalytikerna, som är ett av yrkena inom sektorn. Det är nu dags att avsluta med några slutsatser om ekonomer och finansialiseringens betydelse och framtid.

Betydelsen av kapitalmarknaden som fält

Det är tydligt att kapitalmarknaden ökat sin betydelse inom samhället och samhällsekonomin sedan 1970-talet. Det visar utvecklingen av börshandel och kreditgivning, lönsamheten hos de företag som är aktiva inom fältet och de politiska reformer som genomförts och som på olika sätt gynnat denna marknad. Detta har lett till spekulationer om att kapitalmarknaden blivit den dominerande sektorn i samhället – den s.k. finansialiseringen.

Claes Belfrage⁹² är en forskare som tidigare betvivlat att Sverige finansialiserats. Trots marknadens tillväxt och politiska reformers stöd till

⁹¹ A.a., s. 10.

⁹² Belfrage 2008; Belfrage & Ryner 2009.

marknadslösningar anser han att ingen ”universiell finansialisering” av Sverige är genomförd, helt enkelt därför att aktörerna inte betar sig på det sätt som förväntas i en ”finansialiserad” värld⁹³. Majoriteten av oss är inte särskilt aktiva vid vare sig pensionsfondsval eller läkarval,⁹⁴ vilket enligt Belfrage är en del av den valfrihet som skulle följa med ”finansialisering”.

Finansialisering av medborgaren kan därmed sägas ha två dimensionen. För det första gäller det en materiell dimension, ett beroende av kapitalmarknaden för det vardagliga livet och tryggheten. Den ökande skuldsättningen och premiepensionens utformande talar för en sådan trend i Sverige. Den andra dimensionen är diskursiv och rör en medvetenhet om beroendet hos medborgaren och att denne agerar utifrån ett sådant beroende när han/hon fattar beslut i vardagen – en ideologisk dimension av finansialisering. Denna dimension beskrivs i den ovan refererade forskningen om pensionssystem. Som noterades är svenskar varken särskilt aktiva eller ekonomiskt rationella i sina val av pensionsplaceringar. Det är möjligt att de beslut vi svenskar i allmänhet gör på kapitalmarknaden, syftar till att möjliggöra andra handlingar, men inte står i fokus för vårt intresse. När till exempel lånet väl är taget blir det en del av den vardagliga ”barlasten” och sjunker in i och anpassar/anpassas till den rationalitet som man använder dagligdags. Men det skulle då innebära mer av en materiell än en ideologisk finansialisering.

Med en litet annorlunda definition av finansialisering kommer däremot Stenfors fram till att vi i Sverige är finansialiserade. Men detta är en del av den svenska folksjälen. Han skriver:

Sverige ska inte ses så mycket som ett land som plötsligt övergett ”staten” för ”marknaden”, utan som en kultur som historiskt varit tydligt konsensusbaserad, pragmatisk och även relativt individualistisk. Finansialisering har absorberats brett, inte som ett mål i sig, utan som ett pragmatiskt val i en pågående ambition att behålla ekonomisk tillväxt, full sysselsättning och individuell frihet i en alltmer globaliserad värld.⁹⁵

93 Belfrage 2008, s. 28.

94 Att läkarval ses som finansialisering kan framstå som förvånande. Tanken bakom är att med finansialisering följer ett ökat ansvar för individen (i motsats från för staten) att ta hand om och planera sitt eget liv. Att välja läkare blir då ett exempel på sådana val (liksom att ta privata sjukförsäkringar). Kopplingen mellan idéer om NPM, nyliberalism och finansialisering är således stark.

95 Stenfors 2014, s. 8, egen översättning.

I Stenfors tappning blir finansialiseringen i Sverige snarast ett verktyg för att uppfylla traditionella svenska politiska mål när omvärlden förändras. Det finns alltså ett mönsterberoende (*path dependency*) i finansialiseringens framväxt som kan innebära att en ”svensk” version skapas där både Belfrages och Stenfors tolkningar kan inrymmas. Gemensamt för de båda tolkningarna är att den materiella betydelsen av kapitalmarknaden har ökat. Därmed har dess yrkesgrupper också fått en bättre jordmån att växa i.

Kapitalmarknaden som professionellt fält

Givet att kapitalmarknaden har fått en ökad betydelse för vår materiella välfärd uppstår frågan om hur vi ser på de yrken som sköter kapitalmarknadens funktioner. Utgår vi från Brante framstår finansanalytikerna som en profession:

Yrken vars praktik består av interventioner integrerade med och legitimerade av vetenskaplig kunskap om korrelationer, enkla orsakssamband, mekanismer, strukturer och kontexter.⁹⁶

Finansanalytikerna bygger sina modeller på vetenskaplig grund och antaganden om orsakssamband. De produkter och modeller som används har ofta lett till Nobelpris för de forskare som utvecklat dem. Ändå tar det emot att kalla finansanalytiker för en profession. Ett skäl till detta är att exklusiviteten i kunskapen är låg. Den vetenskapliga basen delas av alla yrkesgrupper inom fältet och det kan därför vara rimligt att tala om ett ”professionellt fält”, snarare än en profession. Den delade kunskapen innebär också att anställda inom fältet ofta byter arbetsuppgifter och alltså till exempel går från att vara finansanalytiker till börshandlare eller mäklare. På samma sätt är den licensiering eller det disciplinära förfarandet som görs i SwedSecs regi inte exklusivt utformad för finansanalytiker utan gäller ”experter” inom området generellt. Att skaffa sig den kunskap som fältet bygger på kräver visserligen en ansträngning men den är relativt lättillgänglig och inte direkt bunden till utövande av yrkena inom området.

⁹⁶ Brante 2014, s. 260.

Detta går i linje med Blomberg med fleras slutsats. Här utnyttjar man istället termen experter och skriver (om investeringsbankernas personal):

... konstituerar inte en profession på samma sätt som advokater eller läkare; de har inte monopol på den kunskap eller de tekniska färdigheter som appliceras inom deras expertområde [...] Experterna litar på en relativt esoterisk kunskapsbas, och de bryr sig i allmänhet mindre om formella meriter och utbildning. Istället söker de politiska och ekonomiska fördelar genom en aggressiv marknadsföring av sina färdigheter.⁹⁷

Ett annat skäl att se kapitalmarknaden som ett professionellt fält snarare än ett fält med professioner är att de dominerande aktörerna i fältet utgörs av företagen och organisationerna snarare än yrkesgrupperna. SwedSec ägs av företagen och anmälningar till dess disciplinnämnd görs av det företag som licensinnehavaren är anställd av, inte av yrkeskamrater eller klienter. De regler man utgår från vid bedömning av beteende (förutom formella lagar och förordningar) är företagets interna regler och riktlinjer, inte yrkesregler. Enligt Oskar Engdahl⁹⁸ är det ett medvetet beslut från statsmakterna att lägga ansvaret för rådgivarna hos näringsidkarna. Arbetet inom företagen genomförs ofta i team och i nära samarbete med andra anställda inom samma företag.

Att professioner arbetar inom och är beroende av företag eller organisationstillhörighet är naturligtvis inte ovanligt. Julia Evetts har definierat organisationsprofessionalism som en specifik professionell typ karaktäriserad av ökat beroende av ekonomistyrningssystem för prestationsmätningar, med standardiserade procedurer, hierarkiska organisationsstrukturer etc.⁹⁹ Denna form av blir, enligt Evetts, allt vanligare och innebär en inordning av professionen i organisationens kontroll och kvalitetssäkringssystem. Det är otydligt vad som skiljer organisationsprofessioner från andra yrken inom kunskapsorganisationer. I stort får jag intrycket att Evetts talar om professioner som ”flyttat in i organisationer”. Detta är då en skillnad från kapitalmarknadens yrken som snarare kreerats via sin association med organisationer.¹⁰⁰

⁹⁷ Blomberg et al. 2012, s. 7, egen översättning.

⁹⁸ Engdahl 2016, s. 101.

⁹⁹ Evetts 2010.

¹⁰⁰ Detta kan jämföras med professionsstudier av chefer, affärsjurister, revisorer och konsulter i stora globala professionella byråkratier. Dessa yrken är starkare knutna till sina organisationer och deras egna utbildningar och certifieringar. Se t.ex. temanummer av *Current Sociology* 2011.

Svårigheten att acceptera finansanalytiker som en profession kan också bero på att de inte motsvarar de attribut som finns i de mer traditionella definitionerna av profession.¹⁰¹ Bland dessa attribut ingår att tillhöra en professionell förening och att arbeta för allmänintresse, snarare än i egenintresse. Ovan har nämnts Svenska Finansanalytikernas förening (SFF). Denna förening har som ambition att verka som professionell förening. I realiteten är medlemskåren dock betydligt mer varierad och består av konsulter, bankmän, ”wanna-be”-analytiker m.fl. De senaste åren har föreningen sett minskande medlemstal. Det går därmed inte att ge SFF rollen av att skapa normer samt att identifiera och disciplinera en professions medlemmar som brukar tilldelas en professionell förening.¹⁰² Dessa funktioner sköts snarare av branschorganisationer för fältets företag.

Attributet ”att arbeta för allmänintresse” är svårt att föra i bevis för finansanalytikerna. Fältets logik bygger på marknadslogik och homo oeconomicus. Norberg har gjort djupintervjuer med och observerat 12 personer anställda på fondkommissionärer, fonder och banker. Hans slutsats är att det finns en speciell mentalitet bland anställda på svensk kapitalmarknad. En rationell kalkylerande syn på pengar och inkomster, liksom att uppfatta effektivitet som moralisk kvalitet, utgör delar av denna mentalitet som Norberg menar är en distanserad mentalitet med cyniska drag. Andra ord som han använder för att beskriva mentaliteten är aggressivitet, risktagande, pragmatism och instrumentalisering¹⁰³. Huvudintrycket från Norbergs studie blir att egenintresse är den bärande normen inom kapitalmarknadsfältet. I linje med detta ligger också den ”etiska måttstock” som fondföretagens förening presenterade. Att bedöma en etisk situation utifrån ”hur andra skulle regera” talar för en betoning på passivt ansvar,¹⁰⁴ dvs. att ta ansvar inför andra för en handling man vidtagit, snarare än det aktiva ansvaret, dvs. att ta ansvar för vad som *bör* göras inför en handling. Det är en extern snarare än en intern etisk kompass, således.

Slutsatsen av detta blir att finansanalytikerna inte kan ses som profession, men att de tillsammans med kapitalmarknadens övriga yrken bildar ett kluster av yrken som bygger på gemensam vetenskaplig bas och kan ses som ett professionellt kompetensfält. Yrkesverksamma inom området tycks

¹⁰¹ Jämför Freidson 2001, s. 12; Brante 2014, kap. 3.

¹⁰² Jämför Greenwood, Suddaby & Hinings 2002.

¹⁰³ Norberg 2001, s. 161.

¹⁰⁴ Bovens 1998, s. 26ff.

utföra en palett av professionella arbetsuppgifter inom fältet. Gränserna mellan yrkesgrupperna är dock flytande och styrning och kontroll görs av arbetsgivare snarare än kollegor. En möjlig parallell som kan dras är till andra fält där administrativa styrsystem tagit över styrning och reglering från professioner.

En spekulation är att fältet kommer att ändra karaktär eller åtminstone tyngdpunkt när det gäller professionell kunskap i framtiden. En utveckling som talar för detta är användningen av algoritmer och högfrekvent handel. Dessa handelsformer bygger på avancerad matematik och programmering, inte på företagsanalys. Denna typ av modeller ligger således utanför de traditionella kunskaper som krävts på kapitalmarknaden, och på tekniska högskolor och fakulteter börjar kurser i ekonomisk modellering att ges. En möjlig utvecklingslinje är därmed att antalet yrkesgrupper på marknaden ökar.

Algoritmer och högfrekvent handel kräver efter att programmeringen skett ingen mänsklig inblandning. En ytterligare automatisering på de finansiella marknaderna kan förväntas om denna typ av handel ökar. Finansinspektionen genomförde under hösten 2011 en undersökning av 24 banker och institutionella investerare. Av dessa använde då 20 bolag algoritmer och tre bolag högfrekvent handel. De banker som använde algoritmer uppgav att 50–60 procent av deras handelsvolym bestod av handel som byggde på algoritmer. Bland de institutionella investerarna uppgav man att 30–40 procent av handeln byggde på algoritmer.

Detta leder till slutsatsen att kapitalmarknaden är ett professionellt kompetensfält som kommit att dominera det svenska samhället alltmer. Det har skett framför allt genom politiska reformer på bostadsmarknaden och pensionsområdet och med bas i en globalisering av kapitalet. Fältet blir i ökande grad automatiserat och utvecklingen bygger på matematiska algoritmer istället för professionella bedömningar. Samtidigt som vi alla blir alltmer beroende av fältets utveckling för vår vardag, så är intresset bland ett antal av oss svenskar snarare ljummet än aktivt och engagerat. Om detta leder till en utopi, dystopi eller bara är ett svenskt praktiskt sätt att lösa samhälleliga problem återstår att se.

Referenser

- Agevall, Lena & Jonnergård, Karin (2013a). "Bilderna av revisorn. Förändringar i beskrivningar av professionen 1989–2011". *Forum för Professionsforskning, working paper 2013:4*.
- Agevall, Lena & Jonnergård, Karin (2013b). "Stories of commodification – intra-professional conversations in the face of new audit regulation". Paper presenterat vid SASE, Milano.
- Allen, Franklin & Santomero, Anthony M. (1998). "The theory of financial intermediation". *Journal of Banking & Finance* 21, s. 1461–1485.
- Belfrage, Claes (2008). "Towards 'universal financialisation' in Sweden?" *Contemporary Politics* 14 (3), s. 277–296.
- Belfrage, Claes & Ryner, Magnus (2009). "Renegotiating the Swedish social democratic settlement: From pension fund socialism to neo-liberalization". *Politics & Society* 37 (2), s. 257–288.
- Blom, Martin (2007). *Aktiemarknadsorienteringens ideolog: En studie av en organisations försök att skapa aktieägarvärde, dess styrning och kontroll samt uppgörelse med sitt förflutna*. Lund studies in economics and management, 94. Lund: Lund University Press.
- Blomberg, Jesper (2005). *Finansmarknadens aktörer: Ett organizational finance perspektiv*. Malmö: Liber.
- Blomberg, Jesper; Kjellberg, Hans & Winroth, Karin (2012). *Marketing shares, sharing markets: Experts in investment banking*. London: Palgrave.
- Bovens, Mark (1998). *The quest for responsibility: Accountability and citizenship in complex organisations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brante, Thomas (2014). *Den professionella logiken. Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Calmfors, Lars (2010). "Bildning, bredd och samhällsengagemang inom nationalekonomin". Föreläsning vid Högskolan i Borås i serien Humboldtseminarier 7/10 2010.
- Carlsson Hauff, Jeanette (2014). *Trust and risk-taking: A study of consumer behaviour within a Swedish pension investment setting*. Göteborg: Göteborgs universitet, Handelshögskolan.
- Current Sociology (2011). "Special Issue: Reconnecting Professional Occupations and Professional Organization". *Current Sociology* 59 (4), s. 387–568.
- Engdahl, Oskar (2012). "'En aktiemarknad för alla'. Integritet och marknadsomsorg i (själv)regleringen av den svenska värdepappersmarknaden". *Sociologisk Forskning* 49 (4), s. 257–282.
- Engdahl, Oskar (2016). "Att lägga marknaden tillrätta – regleringen av finansiell rådgivning som inordningslogik". I: Andersson, Erik; Broberg, Oskar; Gianneschi, Marcus & Larsson, Bengt (red.) *Vardagslivets finansiering*. CFK-rapport 2016:01, s. 94–104.

- Engwall, Lars (1986). "Mercury meets Minerva". *Scandinavian Journal of Management Studies* 3 (2), s. 121–138.
- Evetts, Julia (2010). "Reconnecting professional occupations with professional organizations: Risks and opportunities". I: Svensson, Lennart & Evetts Julia (red.) *Sociology of professions: Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos, s. 123–144.
- FFFS 2005:9. *Föreskrifter och allmänna råd om investeringsrekommendationer riktade till allmänheten samt hantering av intressekonflikter*.
- FFFS 2007:16. *Föreskrifter om värdepappersrörelse*.
- FFFS 2009:1. *Föreskrifter och allmänna råd om åtgärder mot penningtvätt och finansiering av terrorism*.
- Finansinspektionen (2012). *Kartläggning av högfrekvens- och algoritmhandel*. Februari.
- Finansinspektionen (2017). *Stabilitetsrapport 2017:1*. <http://fi.se/sv/publicerat/rapporter/stabilitetsrapporter/2017/stabiliteten-i-det-finansiella-systemet/>, hämtad 20170920.
- Fondbolagens förening (2015). *Svensk kod för fondbolag*. <http://www.fondbolagen.se/Documents/Fondbolagen/Juridik%20-%20dokument/ForeningensRiktlinjer/Kod%20f%c3%b6r%20fondbolag%202015.pdf>, hämtad 20160219.
- Freidson, Elliot (2001). *Professionalism. The third logic*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Greenwood, Royston; Suddaby, Roy & Hinings, C. Robert (2002). "Theorizing change: The role of professional associations in the transformation of institutional fields". *Academy of Management Journal* 45, s. 58–80.
- Greenwood, Royston & Suddaby, Roy (2006). "Institutional entrepreneurship in mature fields: The big five accounting firms". *Academy of Management Journal* 45, s. 58–80.
- Gyllenram, C-G. & Ugrina, Tony (2007). *Del 1: Lär dig rollerna på finansmarknaden. Aktiespararna*. www.aktiespararna.se/lar-dig-mer/Fordjupningar/Finansyrken/Lar-dig-rollerna-pa-finansmarknaden/, hämtad 20150520.
- Hansen, Per H. (2014). "From finance capitalism to financialization: A cultural and narrative perspective on 150 years of financial history". *Enterprise and Society* 1, s. 605–642.
- Hasselström, Anna (2003). *On and off the trading floor. An inquiry into the everyday fashioning of financial market knowledge*. Stockholm: Department of social anthropology, Stockholms universitet.
- Hermansson, C. H. (1959). *Koncentration och storföretag*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Hermansson, C. H. (1965). *Monopol och storfinans: De 15 familjerna*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Hägglund, Peter B. (2001a). *Företaget som investeringsobjekt. Hur placerare och analytiker arbetar med att ta fram ett investeringsobjekt*. Stockholm: EFI.
- Hägglund, Peter B. (2001b). "The value of facts: How analysts' recommendation focus on facts instead of value". I: Kalthoff, Herbert; Rottenburg, Richard & Wagener,

- Hans-Jürgen (red.) *Fact and figures: Economic representations and practice*. Marburg: Metropolis Verlag, s. 313–337.
- Högfeldt, Peter (2005). "The history and politics of corporate ownership in Sweden". I: Morck, Randall, K. (red.) *A history of corporate governance around the world*. Chicago: National Bureau of Economics Research, NBER, s. 517–579.
- Industrins Utredningsinstitut (1976) Verksamhetsberättelse 1975.
- Jansson, P-O. (2011). *Att vara på säkra sidan. Tio år med SwedSec i värdepappersbranschen, en jubileumsskrift*. Stockholm: SwedSec.
- Johansson, Jeanette & Malmström, Malin (2014). "Finance analysts as makers or breakers in financial markets". I: Cummingham, Gary Mac (red.) *Reclaiming accounting's lost identity*. Mjölby: Atremi, s. 62–84.
- Jonnergård, Karin & Larsson-Olaison, Ulf (2013). "The winding road to shareholder value. Norms amongst Swedish directors between 1994–2009". Papper presenterat på Society for Advanced Social Economics årsmöte
- Jonsson, Stefan & Lounsbury, Michael (2017). "The meaning of economic democracy: institutional logics, parabiosis, and the construction of frames". I: Gehman, Joel & Lounsbury, Michael (red.) *How institutions matter! Research in the sociology of organizations, vol. 48A*. Bingley: Emerald Group Publishing Limited, s. 71–99.
- Jonung, Christina & Ståhlberg, Ann-Charlotte (2014). *Svenska nationalekonomer under 400 år*. Stockholm: Dialogos förlag.
- von Koch, Christopher; Nilsson, Ola & Eriksson, Katarina (2013). "Does shareholder protections affect the performance of analysts as a gatekeeper?" *Journal of Management and Governance* 18 (2), s. 315–345.
- Larsson, Bengt (2005). "Audit regulation and economic crime policy in Sweden 1965–2000". *Accounting, Organization and Society* 30 (2), s. 127–144.
- Lounsbury, Michael (2004). "Institutional transformation and status mobility: The professionalization of the field of finance". *Academy of Management Journal* 45 (1), s. 255–266.
- Norberg, Peter (2001). *Finansmarknadens amoralitet och det kalvinska kyrkorummet – en studie i ekonomisk mentalitet och etik*. Stockholm: EFI.
- Palme, Mårten; Sundén, Annika & Söderlind, Paul (2007). "How do individual accounts work in the Swedish Pension system?" *Journal of European Economic Association* 5 (2–3), s. 636–646.
- Rabinovichi, Joel & Auvraj Tristan (2017). "The financialisation of the nonfinancial corporation. A critique to the financial rentierization hypothesis". Papper presenterat på Society for Advanced Social Economics årsmöte.
- Rajan, Raghuram G. & Zingales, Luigi (2001). *The great reversals: The political of financial development in the 20th century*. NBER working paper 8178. www.nber.org/papers/w8178, hämtad 2017-09-15.
- Renemark, David (2007). *Varför arbetar så få kvinnor med finanser – en studie av vardagen i finanssektorn*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Sandelin, Bo (2000). "Nationalekonomin i Sverige under 100 år". *Ekonomisk Debatt* 28 (1), s. 59–69.

- SCB (2015) Arbetsmarknadsstatistik, www.scb.se, hämtad 170919.
- SCB (2016). *Sysselsatta efter näringsgrenar 2006–2015. Sveriges Offentliga Statistik. Statistiska meddelanden*. Serie AM110 SM 1604. www.scb.se, hämtad 170925.
- SCB (2016) Näringslivsstatistik, www.scb.se, hämtad 160309 och 170528.
- SCB (2017) Kapitalmarknadsstatistik, www.scb.se, hämtad 170920.
- SFS 2005:377. *Lag om straff för marknadsmissbruk vid handel med finansiella instrument*.
- SFS 2007:528. *Lag om värdepappersmarknaden*.
- SFS 2007:572. *Förordning om värdepappersmarknaden*.
- SFS 2009:62. *Lag om åtgärder mot penningtvätt och finansiering av terrorism*.
- SIRA (2015). <http://www.finansanalytiker.se/grupper/sira>, hämtad 150903.
- SOU 1970:41. *Företag och samhälle*.
- SOU 1971:9. *Större företags offentliga redovisning, betänkande*.
- SOU 1971:15. *Förslag till aktiebolagslag m.m.*
- SOU 2015:70. *Högre utbildning under 20 år*.
- Stafsudd, Anna (2009). "Corporate networks as informal governance mechanisms: A small world approach to Sweden". *Corporate Governance: An international review* 17 (1), s. 62–76.
- Stenfors, Alexis (2014). "Financialisation and the financial and economic crises: The case of Sweden". *FESSUD: Studies in Financial Systems* no 27.
- Sundén, Annika (2006). "The Swedish experience with pension reform". *Oxford Review of Economic Policy* 22 (1), s. 133–148.
- Svenska Fondhandlareföreningen (2013). *Vägledning till etiska riktlinjer i värdepappersinstitut*. Reviderad av Lars Afrell, Bernt Magnusson och Sara Mitelman 2013-06-18.
- SwedSec (2015). *SwedSec regelverk med kommentarer 2016-01-01*. <http://www.swedsec.se>, hämtad 160112.
- SwedSec (2014). Verksamhetsberättelse 2014. http://www.e-magin.se/v5/viewer/files/viewer_s.aspx?gKey=pk6dxq2s&gInitPage=1, hämtad 150513.
- SwedSec (2015). *SwedSec vägledning för anmälan av regelövertredelse*. <http://www.swedsec.se>, hämtad 150513.
- SwedSec (2015). Yrkesanpassade licenser. <http://www.swedsec.se>, hämtad 150513.
- SwedSec (2017a) *SwedSec vägledning för anmälan av regelövertredelse* <http://www.swedsec.se>, hämtad 170220.
- Tengblad, Stefan (2004). "Expectation of alignment: Examining the link between financial markets and managerial work". *Organization Studies* 25 (4), s. 583–606.
- Tufano, Peter (2003). "Financial innovation". I: Constantinides, George M.; Harris, Milton & Stulz, Rene M. (red.) *Handbook of economics of finance*, volume 1a Corporate Finance, Handbooks in Economics 21. Amsterdam: Elsevier.
- Universitetskanslersämbetet (2016). *Statistik och Analys*, www.uka.se, hämtad 160610.
- Wallerstedt, Eva (2009). *Revisorsbranschen i Sverige under hundra år*. Stockholm: SNS Förlag.

- Viktorov, Ilja (2006). *Fordismens kris och löntagarfonder i Sverige*. Stockholm: Stockholm University Press.
- Viscovi, David (2006). *Marknaden som mönster eller monster. Ekonomiska experter och nyheter om ekonomi i Rapport 1978–1998*. Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation.
- van der Zwan, Nadja (2014). "Making sense of financialization". *Socio-Economic Review* 12, s. 99–129.

PERSON- OCH SAKREGISTER

- Abbott, A. 289, 292, 298, 338
akademi 35, 47
akademisering 30, 153, 154, 186, 200, 355
akademisk profession 92, 120
anställningsbarhet 31
arbetsmarknad 329
arbetsvillkor 347
auktorisering 240
autonomi 274
- befordringsreform 107, 110
Berner, B. 311, 327
Bourdieu, P. 44, 135, 284, 300
- coach 241
coachutbildning 242
- datorisering 69
digitalisering 69
diskretion 26
Durkheim, É. 92
- ekonomexamen 355
ekonomi 35, 357
entreprenörskap 32
evidensbaserad 176, 188, 290, 292
evidensbegreppet 253
- fallstudie 32
- finansanalytiker 370, 375
finansialisering 354, 364, 379
finansmarknad 358
fondsparande 360
forskningsanknytning 106
Freidson, E. 128, 141, 146, 345
funktionsöverlagring 97
fält 34
 - professionellt 44
 - teknologiskt 308

företagsekonomi 356
förslagsanslag 100
förtroende 278
förvaltningsstyrning 75

generation 38, 43
granskningssamhället 78

hälsa 271
högskola 92
 - regional 51, 98, 109

individualisering 71, 295
ingenjörspension 309, 314
ingenjörutbildning 319, 330, 347
integration 220
 - psykosocial 35, 48

internationalisering 64

jurist 177, 179

- kapitalmarknad 358, 361, 364, 374, 381
- karriärtjänst 156
- kognitiv psykologi 234
- kollektivism
 - individfokuserad 73
- kommodifiering 289, 338
- kommunalisering 131
- kompetensfält 34, 46, 47, 218, 354, 384
- konkurrensutsättning 64, 134
- kriminalpolitik 175
- kunskapsbas 46, 48, 79, 83, 122, 129, 140,
 - 151, 197, 243, 292, 369
- kunskapsfält 48, 120, 123, 358
- kurator 235, 239
- kvalitetsregister 288, 297
- kvalitetssäkring 279, 289

- ledarskap 63, 283, 286
- legitimation 141, 240, 241, 249, 252
 - lärare 138
- legitimationsyrke 271
- legitimitet 74
 - byråkratisk 74
 - marknad 74
 - politisk 74
 - professionell 74
- licensiering 372
- linjestyrning 75
- Lipsky, M. 198, 208
- logik professionell 79
- läkarkåren 280, 281, 288, 293
- läkarprofession 274, 282, 285, 294, 300,
 - 301
- läkarutbildning 284
- lärande
 - livslångt 30
- lärare 129
- lärarförbund 156

- managerialism 73, 311
- manualisering 258, 288, 290
- marknadisering 354
- marknadslogik 383

- marknadsstyrning 76
- medicin 35
- medicinskt fält 272
- mäklare 369

- nationalekonomi 356
- New Public Management 63, 78, 128
- nyliberalism 62, 76, 133, 274

- organisation 20, 33, 72, 75, 173
 - yrkes- 23
- organisationsberoende 171, 172, 177, 210
- organisationsprofessionalism 83, 299,
 - 382
- organisationsstyrning 75

- polis 177, 192
- polislag 193
- polisutbildning 193, 196
- polisvetenskap 206
- profession 15, 17, 36, 383
 - klassisk 38, 274
 - pre- 41, 120
 - semi 39
 - välfärds- 39
- professionalisering 133, 244, 299, 309,
 - 345
 - lärare 164
- professionell byråkrati 274
- professionell kompetens 72
- professionellt fält 34, 92, 381
- professionellt landskap 18, 34
- professionstyp 38
- professionsutbildning 28
- professor 97
- psykiater 224
- psykiatri 225
- psykisk ohälsa 221
- psykoanalys 217
- psykodynamik 258
- psykolog 228, 231
- psykologisk behandling 255
- psykologutbildning 229

- psy-komplex 218
- psykosocial 219
 - integration 219
 - rådgivning 224
- psykoterapeut 244, 247, 257
- psykoterapi 223, 244
- psykoterapiförening 247
- psykoterapiutbildning 248, 257
- reglering
 - social 35, 48, 220
- rektor 139, 156
- reprofessionalisering 316
- resursallokering 100
- resurschock 101, 105
- Rikspolisstyrelsen 195, 202
- risk 174
- rådgivning
 - psykosocial 224
- sjukhuskuratorer 237
- sjuksköterskor 284, 294, 296, 300
- skolkurator 237
- Socialstyrelsen 174, 186, 281, 296, 298
- socialt arbete 189
- socionom 177, 186, 191, 235
- socionomutbildning 236, 239
- statsindividualism 71
- styrning 74, 100, 275, 333, 338
 - byråkratisk 75
 - kollegial 76, 139
 - marknad 76
 - politisk-administrativ 78, 136
- styrningslogik 74
- Sveriges Psykologförbund 231
- take-off 273
- taylorism 333, 337
- teknik 308
- teknikutbildning 318, 325
- teknologi 35
- teknologiskt fält 308, 315
- universitet 92
- universitetsadjunkt 97
- universitetslektor 97
- universitetslärarkår 51, 95, 109, 112, 120, 122
- utbildning 35
 - högre 27
- utbildningsfält 129
- utbildningsvetenskap 146
- utvärdering 85, 103, 186, 189, 287
- yrkesetik 79, 129, 146, 162
- yrkesidentitet 17, 204, 246, 255
- yrkeskluster 383
- yrkesspridning 29
- åklagare 181

